

Війна і мир (том 2)

Лев Толстой

ТОМ ДРУГИЙ

ЧАСТИНА ПЕРША

I

На початку 1806 року Микола Ростов повернувся у відпустку. Денисов їхав теж додому, у Воронеж, і Ростов умовив його їхати з ним до Москви й зупинитися в них у домі. На передостанній станції, зустрівши товариша, Денисов випив з ним три пляшки вина і, під'їжджаючи до Москви, хоч дорога була вибоїста, не прокидався, лежачи на дні перепряжних саней, біля Ростова, якого у міру наближення до Москви дедалі більше брала-нетерплячка.

"Чи скоро? Чи скоро? О, ці нестерпні вулиці, крамниці, калачі, ліхтарі, візники!" — думав Ростов, коли вже вони записали свої відпустки на заставі і в'їхали в Москву.

— Денисов, приїхали! Спить! — казав він, убім тілом подаючись уперед, наче він цим положенням надіявся прискорити рух саней. Денисов не озивався.

— Ось він ріг-перехрестя, де візник Захар стоїть; ось він і Захар, і все та ж коняка. Ось і крамничка, де пірники купували. Чи скоро? Ну!

— До якого будинку? — спитав ямщик.

— Та он наприкінці, до великого, як ти не бачиш! Це наш будинок, — казав Ростов, — та це ж наш будинок!

— Денисов! Денисов! Зараз приїдемо.

Денисов підвів голову, відкашлявся і нічого не відповів.

— Дмитре, — звернувся Ростов до лакея, що сидів на передку. — Це ж у нас світло?

— Авжеж, і в татуся в кабінеті світиться.

— Ще не лягали? Га? як ти думаєш?

— Дивися ж не забудь, зараз же вийми мені нову венгерку, — додав Ростов, обмацуючи нові в нього вуса.

— Ну-бо поганяй, — кричав він до ямщика. — Та прокинься ж, Васю, — звертався він до Денисова, який знову опустив голову.

— Та ну ж, паняй, три карбованці на горілку, паняй! — крикнув Ростов, коли вже сани були за три будинки від під'їзду. Йому здавалося, що коні стоять на місці. Нарешті сани взяли праворуч до під'їзду; над головою своєю Ростов побачив знайомий карниз із відбитою штукатуркою, ґанок, тротуарний стовп. Він на ходу вискочив з саней і побіг у сіни. Будинок так само стояв нерухомо, негостинно, наче йому було байдуже, хто приїхав до нього. В сінях нікого не було. "Боже мій! чи все гаразд?" — подумав Ростов, з завмиранням серця зупиняючись на мить і зараз же пускаючись бігти далі через сіни і знайомими, перекошеними східцями. Усе та ж сама дверна клямка, за нечистоту якої сердилася графиня, так само погано відчинялася. В передпокої горіла одна лойова свічка.

Старий Михайло спав на скрині. Прокіп, той дужий виїзний лакей, що 'за задок піднімав карету, сидів і плів з прутів личаки. Він глянув на двері, що відчинилися, і байдужий, сонний вираз його раптом змінився на захоплено-зляканий.

— Матінко рідна! Граф молодий! — вигукнув він, впізнавши молодого пана.— Що ж це? Голубчику мій! — І Прокіп, трясучись від хвилювання, кинувся до дверей вітальні, певно, для того, щоб повідомити, але, видно, передумав, вернувся назад і припав до плеча молодого пана.

— Здорові? — спитав Ростов, висмикуючи в нього свою руку.

— Хвалити бога! Усе хвалити бога! Щойно ось повечеряли! Дай на себе подивитися, ваше сіятельство!

— Усе цілком гаразд?

— Хвалити бога, хвалити бога!

Ростов, зовсім забувши про Денисова, не бажаючи нікому дати випередити себе, скинув шубу і навшпиньки побіг у темну велику залу. Усе те саме — ті ж ломберні столи, та ж люстра в чохлі; але хтось уже бачив молодого пана, і не встиг він добігти до вітальні, як щось навалю, як буря, вилетіло з бічних дверей, обійняло стало цілувати його. Далі друга, третя така ж істота вискочила з других, третіх дверей; ще обійми, ще поцілунки, ще вигуки, сльози радості. Він не міг розібрати, де і хто тато, хто Наташа, хто Петя. Усі кричали, говорили й цілували його одночасно. Тільки матері не було серед них — це він пам'ятав.

— А я ж бо не знав... Миколенька... друже мій!

— Ось він... наш... Друже мій, Колю... Змінився! Нема свічок! Чаю!

— Та мене ж бо поцілуй!

— Серденько... а мене ж.

Соня, Наташа, Петя, Анна Михайлівна, Віра, старий граф обіймали його; і слуги, й покоївки, наповнивши кімнату, примовляли й ахали.

Петя повис на його ногах.

— А мене ж бо! — кричав він.

Наташа, по тому, як вона, пригнувши його до себе, розцілувала все його обличчя, відскочила від нього і, тримаючись за полу його венгерки, стрибала, як коза, все на одному місці і пронизливо вищала.

З усіх боків були блискучі від сліз радості очі, сповнені любові, з усіх боків були губи, що домагалися поцілунку.

Соня, червона, як кумач, теж трималася за його руку і вся сяяла в блаженному погляді, спрямованому в його очі, яких вона чекала. Соні минуло вже шістнадцять років, і вона була дуже гарна, особливо в цю хвилину щасливої піднесеної радості. Вона дивилася на нього, не зводячи очей, усміхаючись і затримуючи віддих. Він вдячно глянув на неї; але все ще чекав і шукав когось. Стара графиня ще не виходила. І ось почулися кроки в дверях. Кроки були такі швидкі, що вони не могли належати його матері.

Але це була вона, в новій, незнайомій ще йому, пошитій без нього сукні. Всі

розступилися, і він побіг до неї. Коли вони зішлись, вона впала на його груди ридаючи. Вона не могла підвести обличчя, тільки припадала ним до холодних шнурків його венгерки. Денисов, ніким не помічений, увійшовши до кімнати, стояв тут-таки і, дивлячись на них, тер собі очі.

— Василь Денисов, друг вашого сина,— сказав він, рекомендуючись графові, який запитливо дивився на нього.

— Ласкаво прошу. Знаю, знаю,— сказав граф, цілуючи і обіймаючи Денисова.— Миколенька писав... Наташо, Віро, ось він, Денисов.

Ті самі щасливі, захоплені обличчя обернулися на кошлату постать Денисова й оточили його.

— Голубчику, Денисов! — ^вискнула Наташа, не пам'ятаючи себе від захвату, підскочила до нього, обняла й поцілувала його. Наташин вчинок усіх збентежив. Денисов теж почервонів, але усміхнувся і, взявши Наташину руку, поцілував її.

Денисова одвели у приготовлену для нього кімнату, а Ро-стови всі зібралися в диванну біля Миколеньки.

Стара графиня, не випускаючи його руки, яку вона щохвилини цілувала, сиділа з ним поруч; усі інші, з'юрмившись навколо них, ловили кожен його рух, слово, погляд і не зводили з нього захоплених, закоханих очей. Брат і сестри сперечалися й перехоплювали місця одне в одного якнайближче до нього й билися за те, кому принести чай, хусточку, люльку.

Ростов був дуже щасливий з любові, яку до нього виявляли; але перша хвилина його зустрічі була така блаженна, що теперішнього його щастя йому здавалося мало, і він усе чекав чогось ще, і ще, і ще.

Другого ранку приїжджі спали з дороги до десятої години.

В передній кімнаті валялися шаблі, сумки, ташки, відкриті чемодани, брудні чоботи. Вичищені дві пари з острогами були щойно поставлені біля стіни. Слуги приносили вмивальники, гарячу воду для гоління і вичищений одяг. Пахло тютюном і мужчинами.

— Гей, Гришка, люльку! — вигукнув хриплий голос Васьки Денисова.— Ростов, вставай!

Ростов, протираючи очі, що злипалися, підвів закучману голову з гарячої подушки.

— А що, пізно?

— Пізно, десята година,— відповів Наташин голос, і з сусідньої кімнати долинуло шелестіння накрохмалених платтів, шепіт і сміх дівочих голосів, і в ледь прочинені двері мигнуло щось блакитне, стрічки, чорне волосся та веселі обличчя. Це були Наташа, Соня і Петя; вони прийшли довідатись, чи не встав Микола.

— Миколенька, вставай! — знову почувся Наташин голос біля дверей.

— Зараз!

У цей час Петя в першій кімнаті, побачивши і схопивши шаблі і почуваючи той захват, що його почувають хлопчики, бачачи войовничого старшого брата, забув, що сестрам непристойно бачити роздягнених мужчин, і відчинив двері.

— Це твоя шабля? — кричав він. Дівчатка відскочили. Денисов із зляканими очима сховав свої волохаті ноги в ковдру, оглядаючись за допомогою на товариша. Двері пропустили Петю і знову зачинилися. З-за дверей стало чути сміх.

— Миколенька, виходь у халаті,— промовив Наташин голос.

— Це твоя шабля? — спитав Петя.— Чи це ваша? — з догідливою пошаною звернувся він до вусатого, чорного Денисова.

Ростов поспішно взувся, надів халат і вийшов. Наташа вступила в один чобіт з острогою і влазила у другий. Соня крутилася і тільки-но хотіла розвіяти плаття і присісти, коли він вийшов. Обидві були в однакових, новеньких, блакитних платтях,— свіжі, рум'яні, веселі. Соня втекла, а Наташа, взявши брата під руку, повела його до диванної, і в них почалася розмова. Вони не встигали питати одне одного й відповідати на запитання про тисячі дрібниць, які могли цікавити лише їх самих. Наташа сміялася на кожне слово, яке він казав і яке вона казала, не тому, що було смішне те, що вони говорили, а тому, що їй було весело і вона неспроможна була стримувати своєї радості, яка виявлялася сміхом.

— Ах, як гарно, чудесної — примовляла вона до всього. Ростов відчув, як під впливом гарячого проміння любові, вперше за півтора року, на душі його і на обличчі розпускалася та дитяча усмішка, якою він ні разу не усміхався, відколи виїхав з дому.

— Ні, спухай,— сказала вона,— ти тепер зовсім мужчина? Я страшенно рада, що ти мій брат.— Вона торкнула його вуса.— Мені хочеться знати, які ви, мужчины? Чи такі, як ми? Ні?

— Чому Соня втекла? — спитав Ростов.

— Аті Це ще ціла історія. Як ти казатимеш на Соню? Ти чи ви?

— Як трапиться,— відповів Ростов.

— Кажі їй ви, будь ласка, я тобі згодом розповім.

— Та що таке?

— Ну, я тепер скажу. Ти знаєш, що Соня мій друг, такий друг, що я руку обпечу для неї. Ось подивися.— Вона підняла свій серпанковий рукав і показала на своїй довгій, худій і ніжній ручці під плечем, значно вище ліктя (у тому місці, що буває закрито й бальними платтями), червоний знак.

— Це я обпекла, щоб довести їй любов. Просто лінійку розпекла на вогні та й притиснула.

Сидячи у своїй колишній класній кімнаті, на дивані з подушечками на підлокітниках, і дивлячись у ці шалено-збуджені Наташині очі, Ростов знову увійшов у той свій сімейний, дитячий світ, який не мав ні для кого ніякого смислу, лише для нього, але який давав йому одну з найкращих утіх у житті; і обпечення руки лінійкою для виявлення любові здалося йому не марним: він розумів і не дивувався з цього.

— То що ж? тільки? — спитав він.

— Ну, такі дружні, такі дружні! Це що, дурниці — лінійкою; але ми назавжди друзі. Вона кого полюбить, то назавжди; а я цього не розумію, я забуду відразу.

— Ну, то що ж?

— Отож, так вона любить мене і тебе.— Наташа раптом почервоніла.— Ну, ти пам'ятаєш, перед від'їздом... То вона каже, що ти це все забудь... Вона сказала: я буду любити його завжди, а він хай буде вільний. Адже правда, що це прекрасно, благородно!—Так же, так? дуже благородно? так?—питала Наташа так серйозно і схвильовано, що видно було, що те, що вона говорила тепер, вона перше говорила зі сльозами. Ростов задумався

— Я ні в чому не беру назад свого слова,— сказав він.—

І потім, Соня така чарівна, що який же дурень буде ВІДМОРЛЯ-тися від свого щастя?

— Ні, ні,— вигукнула Наташа.— Ми про це вже з нею розмовляли. Ми знали, що ти це скажеш. Але так не можна, бо, розумієш, коли ти так говориш — вважаєш, що зв'язаний словом, то виходить, що вона ніби навмисне це сказала. Виходить, що ти все ж силовано з нею одружишся, ♦ виходить зовсім не те.

Ростов бачив, що все це вони добре придумали. Соня і вчора вразила його своєю красою. Сьогодні, коли він побачив її мигцем, вона здалася йому ще кращою. Вона була чарівна шість-йадцятилітня дівчинка, яка очевидно пристрасно його любила (у цьому він не мав сумніву ні на хвилину). Чому ж йому було не любити її тепер і не одружитися навіть, думав Ростов, але... тепер стільки радощів і занять, крім цього! "Так, вони це прекрасно придумали,— подумав він,— треба zostаватися вільним".

— Ну і чудово,— сказав він,— згодом поговоримо. Ах, як я тішусь тобою! — додав він.

— Ну, а що ж ти, Бориса не зрадила? — спитав брат.

— От дурниці! — сміючись вигукнула Наташа.— Ні про нього і ні про кого я не думаю і знати не хочу.

— Он воно що! То як же ти?

— Я? — перепитала Наташа, і щаслива усмішка осяяла її обличчя.— Ти бачив Dupont'a?

— Ні.

— Знаменитого Дюпора, танцівника, не бачив? Ну, то ти не зрозумієш. Я ось що таке.— Наташа взяла, округливши руки, свою спідницю, як танцюють, відбігла кілька кроків, повернулася, зробила антраша, постукала ніжкою об ніжку і, ставши на самі кінчики носків, пройшла кілька кроків.

— Адже стою? адже ось! — казала вона; але не втрималася навшпиньках.— Так ось я що таке! Ніколи ні за кого не піду заміж, а стану танцівницею. Тільки нікому не кажи.

Ростов так голосно й весело зареготав, що Денисову в його кімнаті стало заздрісно, і Наташа не могла стриматися, засміялася з ним разом.— Ні, а гарно ж? — усе говорила вона.

— Гарно. За Бориса вже не хочеш виходити заміж? Наташа спалахнула.

— Я не хочу ні за кого йти заміж. Я йому те саме скажу, коли побачу.

— Он як! — сказав Ростов.

— Авжеж, усе це пусте,— продовжувала щебетати Наташа.

- А що, Денисов хороший? — спитала вона.
- Хороший.
- Ну і прощай, одягайся. Він страшний, Денисов?
- Чого страшний? — спитав Nicolas.— Ні, Васька славний.
- Ти його Ваською звеш?.. Чудно. А що, він дуже хороший?
- Дуже хороший.
- Ну, приходь скоріше чай пити.

І Наташа стала навшпиньки і пройшлася з кімнати так, як роблять танцівниці, але усміхаючись так, як усміхаються лише шасливі п'ятнадцятилітні дівчатка. Зустрівшись у вітальні з Сонею, Ростов почервонів. Він не знав, як обійтися з нею. Вчора вони поцілувалися в першу хвилину радості побачення, але сьогодні почували, що не можна цього зробити; він почував, що всі, і мати і сестри, дивилися на нього запитливо і від нього чекали, як він триматиметься з нею. Він поцілував її в руку і назвав її ви — Соня. Але очі їх, зустрівшись, сказали одні одним "ти" і ніжно поцілувалися. Вона своїм поглядом просила його пробачити їй те, що в посольстві Наташі вона сміла нагадати йому про його обіцянку, і дякувала йому за його любов. Він своїм поглядом дякував їй за те, що вона не зв'язувала його і казав, що, так чи інакше, він ніколи не перестане любити її, бо не можна не любити її.

— Як усе ж чудно,— сказала Віра, вибравши хвилину загального мовчання,— що Соня з Миколенькою тепер зустрілися на "ви" і як чужі.— Вірине зауваження було справедливе, як і всі її зауваження; але, як і від більшої частини її зауважень, усім зробилося ніяково; і не тільки Соня, Микола і Наташа, але й стара графиня, яка боялася цієї синові любові до Соні, що могла позбавити його блискучої партії, теж почервоніла, як дівчинка. Денисов, на подив Ростова, в новому мундирі, на помаджений і напахчений, увійшов до вітальні таким самим франтом, яким він був у боях, і таким люб'язним з дамами та кавалерами, яким Ростов і гадки не мав його бачити.

II

Коли Микола Ростов повернувся в Москву з армії, його прийняли домашні як кращого сина, героя і любого Миколеньку; родичі— як милого, приємного і поважливого молодика; знайомі — як вродливого гусарського поручика, гарного танцюриста і одного з кращих женихів Москви.

Знайомство у Ростових було — вся Москва; грошей цього року в старого графа було доволі, бо були перезакладені всі маєтки, і тому Миколенька, завівши собі власного рисака і най-модніші рейтузи, особливі, яких ні в кого ще в Москві не було, і чоботи, наймодніші, з найгострішими носками і з маленькими срібними острогами, проводив час дуже весело. Ростов, повернувшись додому, зазнав приємного почуття після якогось часу примірювання себе до старих умов життя. Йому здавалося, що він дуже змужнів і виріс. Розпач з приводу нескладеного екзамену з закону божого, позичання грошей у Гаврила на візника, таємні поцілунки з Сонею,— він про все це згадував, як про легковажність, від якої він був безмірно далекий тепер. Тепер він — гусарський поручик у срібному ментіку, з солдатським

Георгієм, готує свого рисака до перегонів, разом з відомими любителями, літніми, поважними. У нього знайома дама на бульварі, до якої він їздить увечері. Він диригував мазурку на балу в Архарових, розмовляв про війну з фельдмаршалом Камен-ським, бував у Англійському клубі і був на ти з одним сорокалітнім полковником, з яким познайомив його Денисов.

Пристрасть його до государя трохи послабшала в Москві, бо він за цей час не бачив його. Але він усе ж часто розповідав про государя, про свою любов до нього, даючи відчутти, що він ще не все розповідає, що щось є ще в його почутті до государя, що не може бути всім зрозумілим; і від щирого серця поділяв загальне в ті часи у Москві почуття обожування до імператора Олександра Павловича, якому в Москві в той час було дано найменування "ангела у плоті".

В це коротке перебування Ростова у Москві, до від'їзду в армію, він не зблизився, а навпаки, розійшовся з Сонею. Вона була дуже гарна, мила, і, очевидно, пристрасно закохана в нього; але він був у тій порі молодості, коли здається, що так багато справ, що нема коли цим займатися, і молодик боїться зв'язуватись — дорожить своєю волею, яка йому потрібна на багато чого іншого. Коли він думав про Соню в це нове перебування в Москві, він казав собі: "Еї ще багато таких буде і є там, десть, мені ще невідомих. Ще встигну, коли захочу, зайнятися і любов'ю, а тепер нема коли". Крім того, він вбачав щось принизливе для своєї мужності у жіночому товаристві. Він їздив на бали і в жіноче товариство, вдаючи, що робить це проти волі. Перегони, Англійський клуб, гульня з Денисовим, поїздка туди — це була інша річ: це личило бравому гусарові.

На початку березня старий граф Ілля Андрійович Ростов був заклопотаний влаштуванням обіду в Англійському клубі для прийому князя Багратіона.

Граф у халаті ходив по залі, даючи накази клубному економові і знаменитому Феоктистові, старшому куховарові Англійського клубу, про спаржу, про свіжі огірки, про суніці, про теля і рибу для обіду князеві Багратіону. Граф, з дня заснування клубу, був його членом і старшиною, йому було доручено від клубу влаштування свята на честь Багратіона, тому" що рідко хто вмів так розкішно, гостинно влаштувати бенкет, особливо тому, що рідко хто вмів і хотів прикласти свої гроші, коли їх бракуватиме на влаштування бенкету. Куховар і економ клубу з веселими обличчями слухали накази графа, бо вони знали, що ні при кому, як при ньому, не можна краще пожитися на обіді, який коштує кілька тисяч.

— Ну, гляди ж, гребінчиків, гребінчиків у тортю поклади, знаєш!

— Холодних, отже, три?..— спитав куховар. Граф задумався.

— Не можна менше, три... майонез раз,— сказав він, загинаючи палець...

— То накажете стерлядей великих узяти? — спитав економ.

— Що ж діяти, візьми, коли не спускають. Ага, матінко ти моя, я мало не забув. Треба ж іще одну антре на стіл. Ох, лишенько! — він схопився за голову.— Та хто ж мені квіти привезе? Митенька! Гов, Митенька! Лети, Митенька, у підмосковну,— звернувся він до управителя, який увійшов на його поклик,— лети в підмосковну і

накажи ти Максимці-садівникові зараз спорядити валку. Скажи, щоб усі оранжереї сюди волік, щоб закутав повстю. Та щоб мені двісті вазонів тут на п'ятницю були.

Давши ще кілька різних наказів, він вийшов був відпочити до графинечки, але знову згадав щось потрібне, вернувся сам, вернув куховара та економа і знову став наказувати. У дверях почулася легка чоловіча хода, бренькання острог, і гарний, рум'яний, з чорніючими вусиками, увійшов молодий граф, який, видно, відпочив і виплекався на спокійному житті в Москві.

— Ах, братіку мій! Голова йде обертом,— сказав старий, немов соромлячись, усміхаючись перед сином.— Хоч би ти ось допоміг! Адже треба ще співаків. Музика в мене є, та циган, чи що, покликати? Ваша братія, військові, це люблять.

— Далєбі, таточку, я думаю, князь Багратіон, готуючись до Шенграбенської битви, менше морочився, ніж ви тепер,— сказав син, усміхаючись.

Старий граф прикинувся розсердженим.

— Авжеж, ти балакай, ти спробуй!

І граф звернувся до куховара, який з розумним і поважним обличчям спостережливо і привітно поглядав на батька й на сина.

— Яка молодь ось, га, Феоктисте? — сказав він.— Сміється з нашого брата — стариків.

— Що, ж, ваше сіятельство, їм би тільки попоїсти добре, а як усе зібрати та сервірувати, це не їх справа.

— Так, так! — вигукнув граф і, весело схопивши сина за обидві руки, закричав: Так ось же що, попався ти мені! Візьми ти зараз парні сани і рушай до Безухова і скажи, що граф, мовляв, Ілля Андрійович прислав просити у вас суниць та ананасів свіжих. Більше ні в кого не дістанеш. Самого його нема, то ти зайди, княжнам скажи, і звідти, ось що, їдь ти на Разгуляй — їпатка-кучер знає,— знайди ти там Ілюшку-цигана, от що у графа Орлова тоді танцював, пам'ятаєш, у білому ка-закині, і приведи ти його сюди, до мене.

— Із циганками його сюди привести? — спитав Микола, сміючись.

— Ну, ну!..

Під цей час нечутними кроками, з діловим, заклопотаним і разом похристиянському покірливим виглядом, що ніколи не покидав її, увійшла до кімнати Анна Михайлівна. Незважаючи на те, що кожного дня Анна Михайлівна заставляла графа в халаті, щоразу він бентежився при ній і просив пробачення за свій костюм.

— Нічого, графе, голубчику,— сказала вона, покірливо заплющуючи очі.— А до Безухова я поїду,— сказала вона.— Молодий Безухов приїхав, і тепер, графе, ми все дістанемо з його оранжерей. Мені й треба було бачити його. Він мені прислав листа від Бориса. Хвалити бога, Боря тепер при штабі.

Граф зрадів, що Анна Михайлівна брала одну частину його доручень, і наказав запрягти для неї маленьку карету.

— Ви Безухову скажіть, щоб він приїжджав. Я його запишу. Що він з дружиною? — спитав він.

Анна Михайлівна пустила під лоб очі, і обличчя її пойняла глибока скорбота...

— Ах, мій друже, він дуже нещасний,— сказала вона.— Якщо правда те, що ми чули, то це жах. І чи думали ми, коли так раділи його щастям! І така висока, небесна душа, цей молодий Безухов! Так, мені від душі шкода його, і я постараюся його втішити, наскільки це від мене залежатиме.

— Та що таке? — спитали обидва Ростови, старший і молодший.

Анна Михайлівна глибоко зітхнула.

— Долохов, Марії Іванівни син,— сказала вона таємничим шепотом,— кажуть, зовсім скомпрометував її. Він його вивів, запросив до себе в дім у Петербурзі, і ось... Вона сюди приїхала, і цей шибайголова за нею,— сказала Анна Михайлівна, бажаючи виявити своє співчуття ГГеру, але в мимовільних інтонаціях і напівусмішкою виказуючи співчуття шибайголови, як вона назвала Долохова.— Кажуть, сам П'єр зовсім пригнічений своїм горем.

— Ну, все ж скажіть йому, щоб він приїжджав до клубу,— трохи розважиться. Бенкет буде на всю губу.

Другого дня, 3-го березня, о другій годині пополудні, двісті п'ятдесят чоловік членів Англійського клубу та п'ятдесят чоловік гостей чекали на обід дорогого гостя і героя австрійського походу, князя Багратіона. Перший час по одержанні звістки про Аустер-ліцьку битву "Москва була вражена. В ті часи росіяни так звикли до перемог, що, одержавши звістку про поразку, одні просто не вірили, другі шукали пояснення такій дивній події у яких-небудь незвичайних причинах. В Англійському клубі, де збиралося все, що було знатного і що мало правдиві відомості і вагу, у грудні місяці, коли почали приходити вісті, нічого не говорили про війну і про останню битву, неначе всі змовилися мовчати про неї. Люди, які давали напрям розмовам, як от граф Растопчин, князь Юрій Володимирович Долгорукий, Валуев, граф Марков, князь Вяземський, не показувалися в клубі, а збиралися по домах, у своїх інтимних гуртках, і москвичі, які говорили з чужих голосів (до них належав і Ілля Андрійович Ростов), залишалися на короткий час без певної думки про справи війни і без верховодів. Москвичі почували, що щось негаразд і що обмірковувати ці погані вісті важко, і тому краще мовчати. Але через якийсь час, як присяжні виходять з кімнати для нарад, з'явилися й тузи, що

, спрямовували думку в клубі, і все заговорило ясно й певно. Було знайдено причини тієї неймовірної, нечуваної і неможливої події, що росіян було побито, усе стало ясно, в усіх кутках Москви заговорили одне й те ж. Причини ці були: зрада австрійців, погане забезпечення війська, зрада поляка Пршебишевського і француза Ланжерона, нездатність Кутузова та (нишком говорили) молодість і недосвідченість государя, який довірився поганим і нікчемним людям. Але війська, російські війська, говорили всі, були незвичайні й робили чудеса хоробрості. Солдати, офіцери, генерали — були героями. А героєм з героїв був князь Багратіон, який прославився своєю Шенграбенською битвою і відступом від Аустерліца, де лише він провів свою колону нерозстроєною і цілий дені відбивав удвічі сильнішого ворога. Тому, що Багратіона обрано було героєм у Москві, сприяло й те, що він не мав зв'язків у Москві і був чужий.

В особі його віддавали шану бойовому, простому, без зв'язків та інтриг, російському солдатові, ще зв'язаному спогадами Італійського походу з іменем Суворова. Крім того, у такому вшануванні його найкраще показувалося осуд 1 неприхильність до Кутузова.

— Якби не було Багратіона, il faudrait l'inventer¹ — сказав жартівник Шиншин, пародіюючи слова Вольтера. Про Кутузова ніхто не говорив, і деякі пошепки лаяли його, називаючи придворною вертушкою і старим сатиром.

По всій Москві повторювалися слова князя Долгорукова: "ліплячи, ліплячи і обліпишся", який утішався в нашій поразці згадуванням колишніх перемог, і повторювалися слова Растопчина про те, що французьких солдатів треба піднімати на бій пишними фразами, що з німцями треба логічно міркувати, переконуючи їх, що небезпечніше втікати, ніж іти вперед; але що російських солдатів треба лише стримувати і просити: повільніше! З усіх боків чутно було нові й нові оповідання про окремі приклади мужності, виявленої нашими солдатами та офіцерами при Аустерліці. Той урятував прапор, той убив п'ять французів, той сам один заряджав п'ять гармат. Говорили і про Берга, хто його не знав, що він, поранений у праву руку, взяв шпагу в ліву і пішов вперед. Про Волконського нічого не говорили, і лише ті, що близько знали його, жалкували, що він рано помер, покинувши вагітну дружину й дивака-батька.

III

3-го березня в усіх кімнатах Англійського клубу аж гуло від гомону, і, як бджоли на весняному прольоті, снували туди й сюди, сиділи, стояли, сходилися й розходились у мундирах, у фраках і ще дехто у пудрі й каптанах, члени і гості клубу. Пудрені, в панчохах і черевиках, ліврейні лакеї стояли біля

1 треба було б видумати його,

кожних дверей і напружено намагалися вловити кожен порух гостей і членів клубу, щоб запропонувати свої послуги. Більшість присутніх були старі поважні люди з широкими самовпевненими обличчями, товстими пальцями, твердими рухами й голосами. Цього типу гості і члени сиділи на певних, звичних місцях і сходились у певних, звичних гуртках. Невелика частина присутніх складалася з випадкових гостей — переважно молоді, серед якої були Денисов, Ростов і Долохов, що був знову семеновським офіцером. На обличчях молоді, особливо військової, був вираз того почуття презирливої пошани до стариків, що ніби промовляє старому поколінню: "Шанувати й поважати вас ми ладні, але пам'ятайте, що все-таки за нами майбутнє".

Несвицький був тут-таки, як давній член клубу. П'єр, який з наказу дружини відпустив волосся, зняв окуляри й одягнувся за модою, з сумним і скучним виглядом ходив по залах, його, як і скрізь, оточувала атмосфера людей, що схилялися перед його багатством, і він із звичкою царювання і з неухильною презирливістю обходився з ними.

Як на його роки, він мав би бути з молодими; по багатству та зв'язках — він був членом гуртків старих, поважних гостей; і тому він переходив від одного гуртка до другого. Старики з найзначніших становили центр гуртків, до яких шанобливо наближалися навіть незнайомі, щоб послухати відомих людей. Більші гуртки збиралися

біля графа Ростопчина, Валуєва та Нарішкіна. Ростопчин розповідав про те, як австрійці, втікаючи, зім'яли росіян і як росіяни мусили багнетами прокладати собі шлях крізь утікачів.

Валуєв конфіденційно розповідав, що Уварова було прислано з Петербурга для того, щоб вивідати думку москвичів про Аустерліц.

У третьому гуртку Нарішкін говорив про засідання австрійської військової ради, на якому Суворов заспівав півнем у відповідь на дурість австрійських генералів. Шиншин, стоячи тут-таки, хотів пожартувати, сказавши, що Кутузов, видно, і цієї нескладної майстерності — співати по-півнячому — не міг вивчитися в Суворова, але старенькі суворо подивилися на жартівника, даючи йому тим відчутти, що тут і нинішнього дня так говорити про Кутузова непристойно. ^

Граф Ілля Андрійович Ростов заклопотано, квапливо походжав у своїх м'яких чоботях з їдальні до вітальні, поспішно й цілком однаково вітаючися з важними й неважними особами, яких він знав усіх, і, зрідка розшукуючи очима свого стрункого молодця-сина, радісно зупиняв на ньому свій погляд і підморгував йому. Молодий Ростов стояв біля вікна з Долоховим, з яким він нещодавно познайомився і знайомством якого він дорожив. Старий граф підійшов до них і потиснув руку Долохову.

— До мене прошу ласкаво, ось ти з моїм молодцем знайомий... разом там, разом героїстували... А! Василю Гнатовичу...

Здоров був, старий,— звернувся він до старенького, що проходив, аде не встиг ще показати привітання, як усе заворушилося, і лакей, прибігши із зляканим обличчям, доповів: "Завітали!"

Залунали дзвінки; старшини кинулися вперед; розкидані в різних кімнатах гості, як струснуте жито на лопаті, стовпилися в одну купу і зупинилися у великій вітальні біля дверей зали.

У дверях передпокою з'явився Багратіон, без капелюха і шпаги, які він, за клубним звичаєм, залишив у швейцара. Він був не у смушковому кашкеті з нагайкою через плече, як бачив його Ростов уночі напередодні Аустерліцької битви, а в новому вузькому мундирі з російськими та іноземними орденами і з георгіївською зіркою на лівому боці грудей. Він, видно, щойно, перед обідом, підстриг волосся й бакенбарди, і це невикідно змінювало його фізіономію. На обличчі в нього було щось наївно-святкове, що надавало, в поєднанні з його твердими, мужніми рисами, навіть трохи комічного виразу його обличчю. Беклешов і Федір Петрович Уваров, приїхавши з ним разом, зупинилися в дверях, бажаючи, щоб він, як головний гість, пройшов попереду них. Багратіон зніяковів, не бажаючи скористатися з їх чемності; сталася затримка у дверях і, нарешті, Багратіон усе ж пройшов уперед. Він ішов, не знаючи куди діти руки, соромливо й незграбно, по паркету приймальні: йому звичніше і легше було ходити під кулями, по ріллі, як він ішов перед Курським полком у Шенграбені. Старшини зустріли його біля перших дверей, сказавши йому кілька слів про радість бачити такого дорогого гостя, і, не дочекавшись його відповіді, ніби заволодівши ним, оточили його й

повели до вітальні. У дверях вітальні не було можливості пройти — так з'юрмилися там члени й гості, що тиснули одні одних і через плечі одні одних намагалися, як рідкого звіра, розглядіти Багратіона. Граф Ілля Андрійович, енергійніше за всіх, сміючись і примовляючи: "Пусти, mon cher, пусти, пусти!", розштовхав натовп, провів гостей до вітальні і посадив на середній диван. Тузи, найпочесніші члени клубу, обступили новоприбулих. Граф Ілля Андрійович, проштовхуючись знову через натовп, вийшов з вітальні і з другим старшиною за хвилину з'явився, несучи велике срібне блюдо, яке він підніс князеві Багратіону. На блюді лежав скомпонований і надрукований на честь героя вірш. Багратіон, побачивши блюдо, злякано оглянувся, немов шукаючи допомоги, але в усіх очах була вимога, щоб він скорився. Почуваючи себе у їх владі, Багратіон рішуче, обома руками, взяв блюдо і сердито, докірливо подивився на графа, який підносив його. Хтось прислужливо вийняв блюдо з Багратіонових рук (а то він, здавалося, мав намір тримати його так до вечора і так іти до столу) і звернув його увагу на вірш. "Ну і прочитаю", — неначе сказав Багратіон і, втупивши втомлені очі в папір, почав читати із зосередженням і серйозним виглядом. Сам автор узяв вірша і став читати. Князь Багратіон схилив голову і слухав.

Славь тако Александра век И охраняй нам Тита на престоле. Будь купно страшный вождь и добрый человек, Рифей в отечестве, а Цесарь в бранном поле.

Да счастливый Наполеон, Познав чрез опыты, каков Багратион, Не смеет утруждать Алкидов русских боле."

Та ще він не закінчив вірша, як громогласний дворецький проголосив: "На стіл подано!" Двері відчинилися, загримів з їдальні полонез "Гром победы раздавайся, веселися, храбрый росс", і граф Ілля Андрійович, сердито подивившись на автора, який продовжував читати вірша, розкланявся перед Багратіоном. Усі встали, почуваючи, що обід був важливішим за поезію, і знову Багратіон попереду всіх пішов до столу. На першому місці, між двома Олександрями — Беклешовим та Нарішкіним, що теж мало значення у зв'язку з іменем государя, посадили Багратіона: 300 чоловік "розмістилися в їдальні за чинами і важністю, — хто важніший — ближче до почесного гостя, — так само природно, як вода розливається туди глибше, де місцевість нижча.

Перед самим обідом граф Ілля Андрійович відрекомендував князеві свого сина. Багратіон, впізнавши його, сказав кілька недовладних, ніякових слів, як і всі слова, які він говорив цього дня. Граф Ілля Андрійович радісно і гордо оглядав усіх у той час, як Багратіон розмовляв з його сином.

Микола Ростов з Денисовим і новим знайомим Долоховим сіли разом майже посередині столу. Навпроти них сів П'єр поруч з князем Несвицьким. Граф Ілля Андрійович сидів навпроти Багратіона з іншими старшинами і пригощав князя, втілюючи в собі московську гостинність.

Праця його не пропала марно. Обіди його, пісний і скромний, були розкішні, але цілком спокійним він, проте, не міг бути до кінця обіду. Він підморгував буфетникові, пошепки наказував лакеям і не без хвилювання чекав кожної знайомої йому страви. Усе було прекрасно. За другою стравою, разом з велетенською стерляддю (побачивши

яку, Ілля Андрійович почервонів від радості і збентеження), уже лакеї почали бахкати корками й наливати шампанське. Після риби, яка справила певне враження, граф Ілля Андрійович переглянувся з іншими старшинами. "Багато тостів буде, пора починати!" — шепнув він ї, взявши келих у руки, встав. Усі замовкли, чекаючи, що він скаже.

— Здоров'я государя імператора! — вигукнув він, і в ту ж хвилину добрі очі його заблищали сльозами радості і захвату. В ту ж хвилину заграли "Гром победы раздавайся". Усі встали зі своїх місць і вигукнули "ура!" І Багратіон вигукнув "ура!" тим самим голосом, яким він вигукував на Шенграбенському полі. Захоплений голос молодого Ростова було чутно з-за всіх трьохсот голосів. Він мало не плакав.— Здоров'я государя імператора,— кричав він,— ура! — Винивши за одним духом, він ки-

нув його на підлогу. Багато хто наслідував його приклад. І довго тривали гучні вигуки. Коли замовкли голоси, лакеї зібрали побитий посуд, і всі стали сідати і, усміхаючись зі своїх вигуків, перемовлятися. Граф Ілля Андрійович підвівся знову, глянув на записочку, що лежала біля його тарілки, і проголосив тост за здоров'я героя нашої останньої кампанії, князя Петра Івановича Багратіона, і знову блакитні графові очі заблищали сльозами. "Ура!" знову вигукнули голоси трьохсот гостей і замість музики залунала кантата,— твір Павла Івановича Кутузова,— яку співали півчі.

Тщетны россам все препоны, Храбрость есть побед залог, Есть у нас Багратионы, Будут все враги у ног і т. ін.

Щойно закінчили півчі, як залунали нові й нові тости, від яких дедалі більше розчулювався граф Ілля Андрійович, і ще більше билось посуду, і ще більше вигукувалось. Пили за здоров'я Беклешова, Нарішкіна, Уварова, Долгорукова, Апраксіна, Валуєва, за здоров'я старшин, за здоров'я розпорядника, за здоров'я всіх членів клубу, за здоров'я всіх гостей клубу і, нарешті, окремо за здоров'я фундатора обіду графа Іллі Андрійовича. Під час цього тосту граф вийняв хусточку і, закривши нею обличчя, зовсім розплакався.

IV

П'єр сидів навпроти Долохова і Миколи Ростова. Він багато й жадібно їв і багато пив, як і завжди. Але ті, що знали його близько, бачили, що в ньому сьогодні відбулася якась велика зміна. Він мовчав увесь час обіду, мружився і скривлявся, дивлячись круг себе або втупивши у що-небудь очі, з виглядом цілковитої неухважності потирив пальцем перенісся. Обличчя його було сумне й понуре. Він, здавалося, не бачив і не чув, що круг нього відбувалося, і думав про щось одно, важке й нерозв'язане.

Цим нерозв'язаним питанням, що мучило його, були натяки княжни в Москві на близькість Долохова до його дружини й анонімний лист, якого він одержав цього ранку і в якому було сказано з підлою жартівливістю, властивою всім анонімним листам, що він погано бачить крізь свої окуляри і що зв'язок його дружини з Долоховим "є таємниця лише для нього самого. П'єр категорично не повірив ні натякам княжни, ні листу, але йому страшно було тепер дивитись на Долохова, який сидів перед ним. Щоразу, коли ненароком погляд його зустрічався з прекрасними, нахабними очима Долохова, П'єр почував, як щось жахливе, потворне піднімалося в його душі, і він

скоріше одвертався. Мимоволі згадуючи все минуле своєї дружини та її взаємини з Доло-

ві

ховим, П'єр бачив ясно, що те, що сказано було в листі, могло бути правдою, могло принаймні здаватися правдою, якби це стосувалося не його дружини. П'єр згадував мимохіть, як Долохов, якому було повернуто все після кампанії, знов прибуз до Петербурга і приїхав до нього. Користуючись своїми гультьйськими стосунками дружби з П'єром, Долохов просто приїхав до нього в дім, [П'єр прийняв його і позичив йому грошей. П'єр згадав, як Елен, усміхаючись, висловлювала своє незадоволення з того, що Долохов живе в їх домі, і як Долохов цинічно хвалив йому красу його, дружини, і як він з того часу до приїзду в МоСкву ні на хвилину не розлучався з ними.

"Так, він дуже вродливий,— думав П'єр,— я знаю його. Для нього була б особлива втіха в тому, щоб осоромити моє ім'я і посміятися з мене, саме тому, що я клопотався за нього і взяв на своє піклування, допоміг йому. Я знаю, я розумію, якої солі це в його очах повинно б надавати його обманові, якби це була правда. Так, якби це була правда; але я не вірю, не маю права і не можу вірити". Він згадував той вираз, якого набирало обличчя Долохова, коли на нього находили хвилини жорстокості, як от ті, в які він зв'язував квартального з ведмедем і пускав його на воду, або коли він викликав людину без усякої причини на дуель, або вбивав з пістолета візничого коня. Цей вираз часто був на обличчі в Долохова, коли він дивився на нього. "Так, він бретер,— думав П'єр,— йому заіграшки було вбити людину, йому повинно здаватися, що всі бояться його йому це повинно бути приємним. Він, мабуть, думає, що і я боюсь його. І справді, я боюсь його",— думав П'єр, і знову при цих думках він почував, як щось страшне й потворне піднімалося в його душі. Долохов, Денисов і Ростов сиділи тепер навпроти П'єра і здавалися дуже веселими. Ростов весело перемовлявся із своїми двома приятелями, з яких один був бравий гусар, другий відомий бретер і гультьй, і зрідка глузливо поглядав на П'єра, який на цьому обіді вражав своєю зосередженою, неухважною, масивною постаттю. Ростов недоброзичливо дивився на П'єра, по-перше" тому, що П'єр, у його гусарських очах, був цивільний багач, чоловік красуні, взагалі баба; по-друге, тому, що П'єр у зосередженості й неухважності свого настрою не впізнав Ростова і не відповів на його уклін. Коли стали пити за здоров'я государя, П'єр, задумавшись, не підвівся і не взяв келиха.

— Що ж ви? — крикнув Ростов, захоплено-злісними очима дивлячись на нього.— Хіба ви не чуєте: здоров'я государя імператора! — П'єр, зітхнувши, слухняно підвівся, випив свій келих і, дочекавшись, коли всі сіли, із своєю доброю усмішкою звернувся до Ростова.

— А я вас і не впізнав,— сказав він. Та Ростову було не до того, він кричав "ура!"

— Чому ж ти не відновиш знайомства,— сказав Долохов до Ростова.

— Бог з ним, дурень,— сказав Ростов.

— Треба леліяти чоловіків гарненьких жінок,— сказав Денисов.

П'єр не чув, що вони говорили, але знав, що розмовляють про нього. Він почервонів

і одвернувся.

— Ну, тепер за здоров'я вродливих жінок,— сказав Долохов і з серйозним виразом, але з усмішкою в куточках рота, з келихом звернувся до П'єра.

— За здоров'я вродливих жінок, Петруша, та за їх коханців,— сказав він.

П'єр, опустивши очі, пив із свого келиха, не дивлячись на Долохова і не відповідаючи йому. Лакей, роздаючи кантату Кутузова, поклав аркуш П'єру, як одному з почесніших гостей. Він хотів узяти його, але Долохов перехилився, вихопив аркуш з його руки і став читати. П'єр глянув на Долохова, зіниці його опустилися: щось страшне й потворне, що мутило його весь час обіду, піднялося й оволоділо ним. Він нагнувся всім огрядним тілом через стіл.

— Не смійте брати! — крикнув він.

Почувши цей крик і побачивши, кого він стосується, Несвицький і сусіда з правого боку злякано і квапливо звернулися до Безухова.

. — Годі-бо, годі, що це ви? — шепотіли злякані голоси.¹ Долохов подивився на П'єра ясними, веселими, жорстокими очима, з тією ж усмішкою, неначе він казав: "А, оце я люблю".

— Не дам,— промовив він виразно.

Блідий, з тремтячою губою, П'єр шарпнув за аркуш.

— Ви... ви... негідник!., я вас викликаю,— сказав він і, посунувши стільця, встав з-за столу. В ту саму секунду, як П'єр зробив це і промовив ці слова, він відчув, що питання про винуватість його дружини, яке мучило його цю останню добу, остаточно й безперечно розв'язалося ствердно. Він ненавидів її і назавжди порвав з нею. Незважаючи на просьби Денисова, щоб Ростов не втручався в цю справу, Ростов погодився бути секундantom Долохова, і після столу переговорив з Несвицьким, секундantom Безухова, про умови дуелі. П'єр поїхав додому, а Ростов з Долоховим і Денисовим до пізнього вечора просиділи в клубі, слухаючи циган та співаків.

— Отже до завтра, в Сокольниках,— сказав Долохов, прощаючися з Ростовим на ганку клубу.

— І ти спокійний? — спитав Ростов. * Долохов зупинився.

— От бачиш, я тобі' в двох словах відкрию всю таємницю дуелі. Якщо ти йдеш на дуель і пишеш духівницю та ніжні листи батькам, якщо ти думаєш про те, що тебе можуть убити, ти— дурень і напевно пропав; а ти йди з твердим наміром його вбити, якомога швидше й певніше, тоді все буде гаразд. Як мені не раз казав наш костромський ведмежатник: ведмедя ж бо, каже, як не боятися? та як побачиш його, ї страх пройшов, аби тільки не втік! Ну, так ось і я. А demain, mon cher!

Другого дня, о восьмій годині ранку, П'єр і Несвицький приїхали в Сокольницький ліс і застали там уже Долохова, Денисова й Ростова. П'єр мав вигляд людини, заклопотаної якимсь міркуванням, що зовсім не стосувалося майбутньої справи. Змарніле обличчя його було жовте. Він, видно, не спав цю ніч Він неухважно оглядався круг себе і скривлявся, наче від яскравого сонця. Два міркування цілком заповнювали його: винуватість його дружини, в якій після безсонної, ночі вже не

залишалося і найменшого сумніву, і невинуватість Долохова, який не мав ніякої причини берегти честь чужої для нього людини. "Можливо, я те ж саме зробив би на його місці,— думав П'єр.— Навіть напевне я зробив би те ж саме; до чого ж ця дуель, це вбивство? Або я вб'ю його, або він влучить мені у голову, в лікоть, у коліно. Піти звідси, втекти, закопатися куди-небудь",— спадало йому на думку. Але саме в ті хвилини, коли в нього виникали такі думки, він з особливо спокійним і неуважним виглядом, що вселяв пошану в тих, хто дивився на нього, питав: "Чи скоро, і чи готово?"

Коли все було готове, шаблі ввіткнуті у сніг, означаючи бар'єр, до якого слід було сходитися, і пістолети заряджені, Несвицький підійшов до П'єра.

— Я б не виконав свого обов'язку, графе,— сказав він несміливо,— і не справдив би вашої довіри й честі, яку ви мені зробили, обравши мене своїм секундантом, якби я в цю важливу хвилину, дуже важливу хвилину, не сказав вам усієї правди. Я гадаю, що справа ця не має достатньо причин і що не варта того, щоб за неї проливати кров... Ви були неправі, ви погарячилися...

— Ой, справді, страшенне безглуздя...— сказав П'єр.

— То дозвольте мені передати, що ви жалкуєте, і я певний, що наші супротивники погодяться прийняти ваше пробачення,— сказав Несвицький (так само, як і інші учасники справи і як і всі в подібних справах, не вірячи ще, щоб дійшло до справжньої дуелі).— Ви знаєте, графе, значно благородніше визнати свою помилку, ніж довести діло до непоправного. Образи ні з одного боку не було. Дозвольте мені переговорити...

— Ні, про що ж говорити! — сказав П'єр,— однаково... Отже, готово? — додав він.— Ви мені скажіть тільки, як куди йти і стріляти куди? — промовив він, неприродно покірливо усміхаючись.— Він узяв у руки пістолета, став розпитувати про спосіб спускання, бо він досі не тримав у руках пістолета, в чому не хотів признатися.— Ага, правда, ось так, я знаю, я-забув лише,— казав він.

— Ніяких вибачань, зовсім нічого,— казав Долохов до Денисова, який зі свого боку теж зробив спробу примирення, і теж підійшов до призначеного місця.

До завтра, мій друже!

Місце для поединку було вибрано кроків за вісімдесят від дороги^ на якій залишились сани, на невеличкій галявинці соснового лісу, вкритій станулим од відлиги останніх днів снігом. Супротивники стояли кроків за сорок один від одного, по краях галявини. Секунданти, розмірюючи кроки, пропечатали по мокрому глибокому снігу сліди від того місця, де вони стояли, до шабел Несвицького та Денисова, що означали бар'єр і були увіткнуті за десять кроків одна від одної. Відлига і туман тривали; за сорок кроків нічого не було видно. Хвилин зо три все вже було готове, і все-таки барилися з початком. Усі мовчали.

V

— Ну, починати! — сказав Долохов.

— Що ж,— сказав П'єр, все так само усміхаючись. Ставало страшно. Очевидно було, що справу, яка почалася

так легко, вже нічим не можна відвернути, що вона йде сама собою, вже незалежно

від волі людей, і повинна учинитися. Денисов перший вийшов уперед до бар'єра і виголосив:

— Супротивники відмовились від замирення, тому чи не ласка ваша почати: взяти пістолети і за словом три починати сходитися.

— Р...аз! Два! Три! — сердито прокричав Денисов і відійшов убік. Обидва рушили протоптаними стежками все ближче й ближче, в тумані пізнаючи один одного. Супротивники мали право, сходячись до бар'єра, стріляти, коли хто захоче. Долохов ішов поволі, не піднімаючи пістолета, вдивляючись своїми ясними блискучими блакитними очима в обличчя свого супротивника. Рот його, як і завжди, мав на собі подобу усмішки.

При слові три П'єр швидкими кроками пішов уперед, збиваючись з протоптаної стежки і ступаючи по цілинному снігу. П'єр тримав пістолета, витягнувши вперед праву руку, видно, боячись, щоб з цього пістолета не вбити самого себе. Ліву руку він старанно відставляв назад, бо йому хотілося підтримати нею праву руку, а він знав, що цього не можна робити. Пройшовши ступнів зо шість і збившись зі стежки в сніг, П'єр оглянувся під ноги, знову кинув бистрий погляд на Долохова і, потягнувши пальцем, як його вчили, вистрілив. Зовсім не чекаючи такого сильного звуку, П'єр здригнувся від свого пострілу, потім усміхнувся сам зі свого враження і зупинився. Дим, особливо густий від туману, перешкодив йому бачити в першу мить; але другий постріл, якого він чекав, не пролунав. Тільки чутно було квапливі кроки Долохова, і з-за диму виникнула його постать. Однією рукою він тримався за лівий бік, другою стискав опущений пістолет. Обличчя його було бліде. Ростов підбіг і щось сказав до нього.

— Н-н... ні,— промовив крізь зуби Долохов,— ні, не кінець,— і, зробивши ще кілька хитких, кульгавих кроків до самої шаблі, впав на сніг біля неї. Ліва рука його була в крові, він обтер її об сюртук і сперся на неї. Обличчя його було бліде й насуплене, воно дрижало.

— Будь...— почав Долохов, та не міг відразу вимовити...— будь ласка,— доказав він з зусиллям. П'єр, ледве стримуючи ридання, побіг до Долохова і хотів уже перейти відстань між бар'єрами, як Долохов крикнув: — До бар'єра! — і П'єр, зрозумівши, в чому річ, зупинився біля своєї шаблі. Лише десять кроків відділяло їх. Долохов опустил голову до снігу, жадібно вкусив снігу, знову підвів голову, сперся зручніше на руки, підібрав ноги і сів, прибираючи тривкішу позу. Він ковтав холодний сніг і смоктав його; губи його тремтіли, але не переставали усміхатися; очі блищали зусиллям і злістю останньої зібраної сили. Він підняв пістолета і став цілитися.

— Боком, закрийтеся пістолетом,— промовив Несвицький.

— Закрийтеся! — не витримавши, крикнув навіть Денисов своєму супротивникові.

П'єр з покірливою усмішкою жалю і каяття, безпорадно розставивши ноги й руки, своїми широкими грудьми стояв просто перед Долоховим і сумно дивився на нього. Денисов, Ростов і Несвицький зажмурилися. Одночасно вони почули постріл і злий вигук Долохова.

— Не влучив! — крикнув Долохов і безсило ницьма ліг на сніг. П'єр схопився за

голову і, повернувшись назад, пішов до лісу, ступаючи по цілинному снігу і вголос примовляючи незрозумілі слова:

— Безглуздо... безглуздо! Смерть... брехня...— говорив він, скривившись. Несвицький зупинив його й повіз додому.

Ростов і Денисов повезли пораненого Долохова.

Долохов мовчки, з заплющеними очима, лежав у санях і ні слова не відповідав на запитання, які йому ставили; але в'їхавши в Москву, він раптом прийшов до пам'яті і, насилу підвівши голову, взяв за руку Ростова, який сидів біля нього. Ростова вразив зовсім новий для нього і несподівано захоплено-ніжний вираз обличчя Долохова.

— Ну, що? як ти почуваєш себе? — спитав Ростов.

— Погано! та не в тім річ. Друже мій,— сказав Дорохов уриваним голосом,— де ми? Ми в Москві, я знаю. Я нічого, але я вбив її, убив... Вона не витримає цього. Вона не витримає...

— Хто? — спитав Ростов.

— Мати моя. Моя мати, мій ангел, мій коханий ангел, мати,— і Долохов заплакав,, стискаючи руку Ростова. Трохи заспокоївшись, він пояснив Ростову, що живе з матір'ю, що коли мати побачить його при смерті, вона не витримає цього. Він благав Ростова їхати до неї і підготувати її.

Ростов поїхав уперед виконувати доручення і на великий свій подив узнав, що Долохов, цей буян, бретер Долохов, жив у Москві зі старенькою матір'ю та з горбатою сестрою і був дуже ніжний син і брат.

П'єр останнього часу рідко бачився з дружиною віч-на-віч. І в Петербурзі, і в Москві дім їх завжди був повен гостей. Наступної ночі після дуелі він, як і часто робив, не пішов до спальні, а залишився в своєму величезному батьківському кабінеті, у тому самому, в якому помер граф Безухов.

Він приліг на диван і хотів заснути, щоб забути все, що з ним сталося, та сон не брав його. Така буря почуттів, думок, спогадів раптом знялася в його душі, що він не тільки не міг спати, але й сидіти на місці не міг і мусив схопитися з дивана і швидкими кроками ходити по кімнаті. То перед ним поставала вона в перший час після одруження, з відкритими плечима і з втомленим, пристрасним поглядом, то зараз же поруч з нею виникало вродливе, нахабне і твердо-глузливе обличчя Долохова, яким воно було на обіді, і те саме обличчя Долохова, бліде, тремтяче і стражденне, яким воно було, коли він повернувся і впав на сніг.

"Що ж було? — питав він сам себе.— Я вбив коханця, так, убив коханця своєї дружини. Так, це було. Чому? Як я дійшов до цього? — Тому, що ти одружився з нею",— відповів унутріш-ній голос.

"Але в чому ж я винен? — питав він.— У тому, що ти одружився, не люблячи її, в тому, що ти обманув і себе і її,— і йому виразно уявилася та хвилина по вечері в князя Василя, коли він сказав ці слова, що не виходили з нього: "Je vous aime"! Усе через це! Я й тоді почував,— думав він,— я почував тоді, що не було не те, що я не мав на це права. Так і вийшло". Він згадав медовий місяць і почервонів від цього спогаду.

Особливо яскравим, образливим і ганебним був для нього спогад про те, як одного разу, невдовзі по своєму одруженні, він о дванадцятій годині дня, в шовковому халаті, прийшов зі спальні до кабінету і в кабінеті застав головного управителя, який шанобливо вклонився, подивився на П'єрове обличчя, на його халат і ледь-ледь усміхнувся, ніби виявляючи цією усмішкою поважливе співчуття своєму принципалові в його щасті.

"А скільки разів я пишався нею, пишався її величною красою, її світським тактом,— думав він,— пишався тим своїм домом, у якому вона приймала весь Петербург, пишався її недоступністю і красою. Так ось чим я пишався? Я тоді думав, що не розумію її. Як часто, вдумуючись у її характер, я казав собі, що я винен, що не розумію її, не розумію цього постійного спокою, вдовolenості і відсутності всяких захоплень та бажань, а вся розгадка була в тому страшному слові, що вона розпутна жінка: сказав собі це страшне слово, і все стало ясно!

Анатоль їздив до неї позичати в неї грошей і цілував її в

Я вас люблю.

голі плечі. Вона не давала йому грошей, але дозволяла цілувати себе. Батько жартома збуджував її ревності; вона зі спокійною усмішкою казала, що вона не така дурна, щоб бути ревнивою: хай робить, що хоче, казала вона про мене. Я спитав її одного разу, чи не почуває вона ознак вагітності. Вона засміялася презирливо і сказала, що вона не така дурепа, щоб хотіти мати дітей, і що від мене дітей у неї не буде".

Потім він згадав грубість, ясність її думок і вульгарність висловів, властивих їй, незважаючи на її виховання у вищому аристократичному колі. "Я не яка-небудь дурепа... піди сам спробуй... *allez vous promener*" !,— казала вона. Часто, дивлячись на її успіх в очах старих і молодих мужчин та жінок, ГГер не міг зрозуміти, чому він не любив її. "Так, я ніколи не любив її,— казав собі П'єр,— я знав, що вона розпутна жінка,— повторював він сам до себе,— але не смів признатися в цьому.

І тепер Долохов, ось він сидить на снігу й силувано усміхається і помирає; можливо, вдаваним якимсь молодечством відповідаючи на моє каяття!"

П'єр був одним з тих людей, які, незважаючи на свою зовнішню так звану слабкість характеру, не шукають повірника для свого горя. Він переробляв сам у собі своє горе.

"Вона в усьому, в усьому вона лише винна,— казав він сам собі.— Та що ж з цього? Нащо я зв'язав себе з нею, нащо я їй сказав це "*Je vous aime*"², яке було брехнею, і ще гірше за брехню,— казав він сам до себе.— Я винний і мушу нести... Що? Ганьбу імені, нещастя життя? Е, все дурниці,— подумав він,— і ганьба імені і честь — все умовне, все незалежне від мене.

Людовіка XVI стратили за те, що, як вони казали, він був безчесний і злочинець (спало П'єру на думку), і вони мали рацію зі своєї точки зору, так само як мали рацію і ті, що за нього помирали мученицькою смертю і зараховували його до лику святих. Потім Робесп'єра стратили за те, що він був деспот. Хто правий, хто винний? Ніхто. А живий — і живи: завтра помреш, як міг я померти годину тому. І чи варто мучитися,

коли жити залишається одну секунду в порівнянні з вічністю?" Але в ту хвилину, як він вважав себе заспокоєним такими міркуваннями, йому раптом уявлялася вона і в ті хвилини, коли він найсильніше виявляв їй свою нещирю любов, і він почував приплив крові до серця, і мусив знову вставати, рухатися, і ламати, і рвати речі, що потрапляли йому під руки. "Нащо я сказав їй *"Je vous aime?"* — усе повторював він сам до себе. І по тому, як він повторив десятий раз це запитання, йому спало на думку Мольєрове *mais que diable allait il faire dans cette galère?* З і він засміявся сам з себе.

і забирайся, в Я вас люблю,

З але якого біса понесло його на цю галеру?

Вночі він покликав камердинера і" сказав пакувати речі, щоб їхати до Петербурга. Він не міг залишатися з нею під одним дахом. Він не міг уявити собі, як би він міг тепер говорити з нею. Він вирішив, що завтра він поїде і залишить їй листа, в якому повідомить її про свій намір назавжди розлучитися з нею.

Вранці, коли камердинер, несучи каву, увійшов до кабінету,. П'єр лежав на отоманці і з розгорненою книжкою в руці спав.

Він прокинувся і довго злякано озирався, не можучи зрозуміти, де він.

— Графиня звеліла спитати, чи вдома ваше сіятельство,— сказав камердинер.

Але не ВЛТНТ ще П'єр вирішити, що відповісти, як сама графиня, в білому атласному халаті, гаптованому сріблом, і в простій зачісці (дві величезні коси en diadème 1 двічі обвивали її чарівну голову) ввійшла до кімнати ^покійно і велично; лише на мармуровому трохи опуклому лобі її була зморщечка гніву. Вона зі своїм .усе витримуючим спокоєм не почала говорити при камердинері. Вона знала про дуель і прийшла говорити про неї. Вона дочекалася, поки камердинер розставив каву і вийшов П'єр боязко крізь окуляри подивився на неї, і, як заєць, оточений собаками, прищуливши вуха, продовжує лежати перед очима своїх ворогів, так і він намагався і далі читати; але почував, що це безглуздо й неможливо, і знову боязко глянув на неї. Вона не^ сіла і з презирливою усмішкою дивилася на нього, чекаючи, поки вийде камердинер.

— А це що таке? Що ви наробили, я вас питаю? — сказала вона строго.

— Я? то я? — сказав П'єр.

— Он який хоробрий знайшовся! Ну, відповідайте, що це за дуель? Що ви хотіли цим довести? Що? Я вас питаю.— П'єр важко повернувся на дивані, розтулив рота, але не міг відповісти.

— Коли ви не відповідаєте, то я вам скажу...— говорила далі Елен.— Ви вірите всьому, що вам скажуть. Вам сказали...— Елен засміялася,— що Долохов мій коханець,— сказала вона по-французькому, із своєю грубою точністю мови, вимовляючи слова "коханець", як і всяке інше слово,— і ви повірили! Але що ж ви цим довели? Що ви довели цією дуеллю? Те, що ви дурень, *que vous êtes un sot*; то це ж усі знали! До чого це призведе? До того, щоб я стала посміховищем усієї Москви; до того, щоб кожен сказав, що ви з п'яних очей, не тямлячи себе, викликали на дуель чоловіка, до якого ви без підстав ревнуєте,— Елен дедалі більш підвищувала голос і

запалювалась,— який є кращим за вас з усіх поглядів...

— Гм... гм,— мимрив П'єр, скривляючись, не дивлячись на неї і завмерши всім тілом.

1 діадемою

— І чому ви могли повірити, що він мій коханець?.. Чому? Тому, що я люблю бути в його товаристві? Якби ви були розумніші і приємніші, то я б віддавала перевагу вашому.

— Не говоріть зі мною... благаю,— хрипко прошепотів П'єр.

— Чому мені не говорити! Я можу говорити і сміливо скажу, що виняткова та жінка, яка з таким чоловіком, як ви, не взяла б собі коханців (.des amants), а я цього не зробила,— сказала вона. П'єр хотів щось промовити, глянув на неї чудними очима, виразу яких вона не зрозуміла, і знову ліг. Він фізично страждав у цю хвилину: йому спирало дух у грудях, і він не міг дихати. Він знав, що йому треба щось зробити, щоб припинити цю муку, але те, що він хотів зробити, було занадто страшне.

— Нам краще розстатися,— промовив він уривчасто.

— Розстатися, будь ласка, тільки якщо ви дасте мені маєтність,— сказала Елен...— Розстатися, ото чим злякали!

П'єр схопився з дивана і, хитаючись, кинувся до неї.

— Я тебе вб'ю! — крикнув він і, схопивши зі стола мармурову дошку з невідомою ще йому силою, ступив крок до неї і замахнувся на неї. •

Обличчя в Елен зробилося страшним; вона звереснула й відскочила від нього. Батькова порода виявилася в П'єрові. Він кинув дошку, розбив її і, з розкритими руками підступаючи до Цлен, вигукнув "Геть!" таким страшним голосом, що в усьому домі з жахом почули цей крик. Бозна-що зробив би П'єр у цю хвилину, якби Елен не вибігла з кімнати.

Через тиждень П'єр видав дружині довіреність на управління всіма великоруськими маєтками, що становило більшу частину його багатства, і сам один поїхав до Петербурга.

VII

Минуло два місяці по одержанні вістей у Лисих Горах про Аустерліцьку битву і про загибель князя Андрія, і, незважаючи на всі листи через посольство і на всі розшуки, тіла його не знайшли і його самого не було серед ^полонених. Найгірше для його рідних було те, що все ж залишалась надія, що його знайшли жителі на полі бою і, можливо, він лежить, одужуючи або помираючи, де-небудь сам один, серед чужих, і не може дати про себе звістки. В газетах, з яких вперше узнав старий князь про Аустерліцьку поразку, було написано, як і завжди, вельми коротко й невиразно, про те, що росіяни після блискучих баталій повинні були відретируватися і ретираду зробили в цілковитому порядку. Старий князь зрозумів з цього офіційного повідомлення, що наших було розбито. Через тиждень після газети, що принесла звістку про Аустерліцьку битву, прийшов лист Кутузова, який сповіщав князя про долю, що спіткала його сина.

"Ваш син, на моїх очах,— писав Кутузов,— з прапором у ру-

ках, перед полком, загинув героєм, гідним свого батька і своєї вітчизни. На загальний жаль, мій і всієї армії, досі невідомо — живий він чи ні. Себе і вас надією тішу, що син ваш живий, бо інакше серед знайдених на полі бою офіцерів, список яких мені подано через парламентарів, і він би поіменований був".

Одержавши цю звістку пізно ввечері, коли він був сам у своєму кабінеті, старий князь, як і звичайно, другого дня пішов на свою ранішню прогулянку, але був мовчазний з прикажчиком, садівником та архітектором і, хоч і мав сердитий вигляд, нічого нікому не сказав.

Коли в звичайний час княжна Марія увійшла до нього, він стояв за верстатом і точив, але не оглянувся, як кожного разу, на неї.

— Аї Княжна Марія! — раптом сказав він неприродно й кинув стамеску. (Колесо ще крутилося з розмаху. Княжна Марія довго пам'ятала, як завмирав цей скрип колеса, який злився для неї з тим, що було по цьому.)

Княжна Марія підійшла до нього, побачила його обличчя, і щось раптом опустилося в ній. Очі її перестали бачити ясно. Вона по обличчю батька, не смутному, не пригніченому, а злому, по обличчю, яке напружено стримує себе, побачила, що над нею повисло і ось-ось розчавить її страшне нещастя, найгірше в житті нещастя, якого вона ще не переживала, нещастя непоправне, незбагненне — смерть того, кого любиш.

— Mon père! André? — сказала неграціозна, незграбна княжна з такою невимовною чарівністю печалі і самозабуття, що батько не витримав її погляду і, схлипнувши, одвернувся.

— Одержав звістку. Серед полонених нема, серед убитих нема. Кутузов пише,— крикнув він пронизливо, наче бажаючи прогнати княжну цим криком,— убитий!

Княжна не впала, їй не стало млосно. Вона була вже бліда, але коли вона почула ці слова, обличчя в неї змінилося і щось засяяло в її променистих прекрасних очах. Наче радість, вища радість, незалежна від печалей і радощів цього світу, розлилася понад ту велику печаль, що була в ній. Вона забула увесь страх перед батьком, підійшла до нього, взяла його за руку, потягла до себе і обняла за суху, жилаву шию.

— Mon père,— сказала вона.— Не одвертайтеся від мене, плачмо разом.

— Мерзотники, падлюки! — крикнув старий, відхиляючи від неї обличчя.— Занапастити армію, занапастити людей! За що? Піди, піди, скажи Лізі.

Княжна безсило сіла в крісло біля батька й заплакала. Вона бачила тепер брата в ту хвилину, як він прощався з нею і з Лізою, зі своїм ніжним і разом гордовитим виглядом. Вона бачила його в ту хвилину, як він ніжно і глузливо надівав образка

і — Таточку! Андрій?

на себе. "Чи вірив він? Чи розкається він у своїй невірі? Чи там він тепер? Чи там, у обителі вічного спокою і блаженства?" — думала вона.

— Mon père, скажіть мені, як це було? — спитала вона крізь сльози.

— Іди, іди; убито в бою, в якому повели вбивати російських кращих людей і російську славу. Ідіть, княжно Маріє. Іди і скажи Лізі. Я прийду.

Коли княжна Марія повернулася від батька, маленька княгиня сиділа за роботою і з особливим виразом внутрішнього щасливо-спокійного погляду, властивого лише вагітним жінкам, подивилася на княжну Марію. Видно було, що очі її не бачили княжни Марії, а дивилися вглиб, в себе — у щось щасне і таємниче, що відбувалося в ній.

— Маріє,— сказала вона, відхиляючись від п'ялець і відки-даючись назад.— дай сюди свою руку.— Вона взяла руку княжни і наклала її собі на живіт.

Очі її усміхалися, чекаючи, губка з вусиками піднялася ! по-дитячому щасливо залишилась піднятою.

Княжна Марія стала навколішки перед нею і сховала своє обличчя у складках плаття братової.

— О, о — чуєш? Мені так чудно. І знаєш, Марі, я дуже любитиму його,— сказала Ліза, блискучими, щасливими очима дивлячись на зовицю. Княжна Марія не могла підвести голови: вона плакала.

— Що з тобою, Машо?

— Нічого... так мені сумно стало... сумно за Андрієм,— сказала вона, обтираючи сльози об коліна братової. Кілька разів протягом ранку княжна Марія починала підготовляти братову і щоразу починала плакати. Ці сльози, причини яких не розуміла маленька княгиня, стривожили її, хоч як мало вона була спостережлива. Вона нічого не казала, але стурбовано оглядалася, шукаючи чогось. Перед обідом до її кімнати увійшов старий князь, якого вона завжди боялася, тепер з особливо-неспокійним, злим обличчям і, ні слрва не сказавши, вийшов. Вона подивилася на княжну Марію, потім замислилася з тим виразом в очах зверненої вглиб себе уваги, що буває у вагітних жінок, і раптом заплакала.

— Одержали від Андрія що-небудь? — сказала вона.

— Ні, ти знаєш, що звістка ще не могла прийти, але mon père турбується, і мені страшно.

— Отже нічого?

— Нічого,— сказала княжна Марія, променистими очима дивлячись на братову. Вона вирішила не казати їй і вмовила батька приховати одержання страшної звістки від маленької княгині, поки вона не народить, що мало статися цими днями. Княжна Марія і старий князь, кожне по-своєму, носили і приховували своє горе. Старий князь не хотів надіятися: він вирішив, що князя

Андрія вбито, і, незважаючи на те, що він послав чиновника в Австрію розшукувати слід сина, він замовив йому в Москві пам'ятника, якого мав намір поставити в своєму саду, і всім казав, що сина його вбито. Він намагався не змінювати попереднього порядку життя, але сили зраджували його: він менше ходив, менше їв, менше спав і що день то ставав кволішим. Княжна Марія надіялась. Вона молилася за брата, як за живого, і з хвилини на хвилину чекала звістки про його повернення.

VIII

— Ma bonne amie!,— сказала маленька княгиня вранці 19 березня після сніданку, і

губка її з вусиками піднялася за давньою, звичкою; але як і в усіх не тільки усмішках, а й у звуках мови, навіть у ході кожної людини в цьому домі з дня одержання страшної звістки був смуток, то й тепер усмішка маленької княгині, яка піддалася загальному настроєві,— хоч і не знала його причини,— була така, що вона ще більш нагадувала про загальний смуток.

— Ma bonne amie, je crains que le fruschtique (comme dit Фона— куховар) de ce matin ne m'aie pas {ait du mal².

— А що з тобою, серце моє? Ти бліда. Ой, ти дуже бліда,— злякано сказала княжна Марія, своїми важкими м'якими кроками підбігаючи до братової.

— Ваше сіятельство, чи не послати за Марією Богданівною?— сказала одна з присутніх тут покоївок. (Марія Богданівна була акушерка з повітового міста, яка жила в Лисих Горах уже третій тиждень.)

— І дійсно,— підхопила княжна Марія,— може, справді. Я піду. Courage, mon angel³ — Вона поцілувала Лізу й хотіла вийти з кімнати.

— Ой, ні, ні! — І на зблідлому обличчі в маленької княгині проступив дитячий страх перед неминучим фізичним стражданням. '

— Non, c'est l'estomac... dites que c'est l'estomac, dites, Marj⁴, dites...⁴ — і княгиня заплакала по-дитячому стражденно, вередливо і навіть трохи вдавано, ламаючи свої маленькі ручки. Княжна вибігла з кімнати за Марією Богданівною.

— Oh! Mon dieu! Mon dieu!⁵ — чула вона позад себе. Потираючи повні, невеликі білі руки, їй назустріч, із звачаи-

во-спокійним обличчям, уже йшла акушерка.

1 — Любий друже,

2 — Друже мій, боюся, щоб від сьогоднішнього фрипетня (як ндеи&ae йог© куховар Фока) мені не було погано.

3 — Не бійся, мій ангеле!

4 — Ні, це шлунок... скажи, Манію, що шлунок... 6 — Боже мімі Боже мій! Охі

21*

323

— Маріє Богданівно! Здається, почалося,— сказала княжна Марія, злякано-розширеними очима дивлячись на повитуху.

— Ну, і хвалити бога, княжно,— не прискорюючи ходи, сказала Марія Богданівна.— Вам, дівицям, про це знати не слід.

— Але як же, з Москви лікар ще не приїхав? — сказала княжна. (Як бажала Ліза і князь Андрій, на строк було послано в Москву за акушером, і його чекали кожної хвилини.)

— Нічого, княжно, не турбуйтеся,— сказала Марія Богданівна,— і без лікаря все буде гаразд.

Через п'ять хвилин княжна зі своєї кімнати почула, що несуть щось важке. Вона виглянула — офіціанти нащось несли до спальні шкіряного дивана, що стояв у кабінеті князя Андрія.

На обличчях тих, що несли, було щось урочисте і тихе. ' Княжна Марія сиділа сама в своїй кімнаті, прислухаючись до звуків дому, зрідка відчиняючи двері, коли проходили поблизу, і придивляючись до того, що робилося в коридорі. Кілька жінок тихими кроками проходили туди і звідти, оглядалися на княжну і відвертались від неї. Вона не сміла питати, зачиняла двері, поверталась до себе і то сідала в своє крісло, то бралася за молитовник, то ставала навколішки перед кіотом. На нещастя і подив свій, вона почувала, що молитва не вгамовувала її хвилювання. Раптом двері її кімнати тихо відчинилися, і на порозі з'явилася зав'язана хусткою її стара няня Парасковія Савівна, яка майже ніколи не входила до неї в кімнату, бо князь заборонив їй.

— З тобою, Машенько, прийшла посидіти,— сказала няня,— та ось княжові свічки вінчальні перед угодником засвітити принесла, мій ангеле,— сказала вона, зітхнувши.

— Ой, яка я рада, няню.

— Бог милосердний, голубко.— Няня засвітила перед кіотом обвинені золотом свічки і з панchoю сіла біля дверей. Княжна Марія взяла книжку й почала читати. Тільки коли чутно було кроки або голоси, княжна злякано, запитливо, а няня заспокійливо дивилися одна на одну. Всі куточки дому проймало, владаючи всіма, те саме почуття, що його переживала княжна Марія, сидячи в своїй кімнаті. Дотримуючись повір'я, що чим менше людей знає про страждання роділлі, тим менше вона страждає, всі намагалися вдавати, ніби вони не знають; ніхто не казав про це, але в усіх людях, крім звичайної статечності і поважливості гарних манер, що панували у князевому домі, видно було одну якусь спільну турботу, лагідність серця і свідомість чогось великого, незбагненного, що відбувається в цю хвилину.

У великій дівочій не чутно було сміху. В офіціантській усі слуги сиділи й мовчали, наготові до чогось. У челядні палили скалки та свічки і не спали. Старий князь, ступаючи на п'яту, ходив по кабінету і послав Тихона до Марії Богданівни спитати: що?

— Тільки скажи: князь велів спитати — що? і прийди скажи, що вона скаже.

— Повідом князя, що роди почалися.— сказала Марія Богданівна, значущо подивившись на посланого. Тихон пішов і повідомив князя.

— Добре,— сказав князь, зачиняючи за собою двері, і Тихон не чув більш ані найменшого звуку з кабінету. Трохи згодом Тихон увійшов до кабінету ніби для того, щоб поправити свічки. Побачивши, що князь лежав на дивані, Тихон подивився на князя, на його розстроєне обличчя, похитав головою, мовчки наблизився до нього і, поцілувавши його в плече, вийшов, не поправивши свічок і не сказавши, чого він приходив. Таїнство, найурочистіше в світі, тривало. Минув вечір, настала ніч. І почуття чекання й лагідності серця перед незбагненим не падало, а підносилося. Ніхто не спав.

Була одна з тих березневих ночей, коли зима немов хоче взяти своє і висипає з шаленою злістю свої останні сніги й завірюхи. Назустріч німцеві-лікареві, якого чекали з Москви з хвилини на хвилину і за яким було послано підставних коней на битий шлях, до повороту на путівець, було вислано верхових з ліхтарями, щоб провести його по вибоях та заметених снігом ковбанях.

Княжна Марія вже давно поклала книжку: вона сиділа мовчки, спрямувавши погляд променистих очей на поморщене, до найменших подробиць знайоме, няніне обличчя: на пасмо сивого волосся, що вибивалося з-під хустини, на обвислу торбинку шкіри під підборіддям.

Няня Савівна, з панchoю в руках, тихим голосом розказувала, сама не чуючи й не розуміючи своїх слів, сотні разів розказане про те, як небіжка княгиня в Кишиневі народжувала княжну Марію, з селянською жінкою-молдаванкою замість повитухи.

— Бог помилує, ніколи докторі не потрібні,— казала вона. Раптом порив вітру наліг на вікно з виставленою вже подвійною рамою (з волі князя завжди з появою жайворонків виставлялось по одній рамі в кожній кімнаті) і, відбивши погано засунуту засувку, зашарпав штофну гардину і, війнувши холодом, снігом, погасив свічку. Княжна Марія здригнулася; няня, поклавши панchoу, підійшла до вікна і, виставившись, стала ловити відкинуту раму. Холодний вітер шарпав за кінці її хустки і за сиві пасма волосся, що повибивалися назовні.

— Княжно, матінко, їдуть прешпектом якісь! — сказала вона, тримаючи раму й не зачиняючи її.— З ліхтарями; мабуть, доктор...

— Ой, боже мій! Хвалити бога! — сказала княжна Марія.— Треба піти зустріти його: він не знає по-російському.

Княжна Марія накинула шаль і побігла назустріч прибулим. Проходячи передпокій, вона у вікно бачила, що якийсь екіпаж і ліхтарі стояли біля під'їзду. Вона вийшла на сходи. На стовпчику поручнів стояла лойова свічка і стікала од вітру. Офіціант Пилип, із зляканим обличчям, з другою свічкою в руці, стояв нижче, на першій площадці сходів. Ще нижче, за поворотом, по сходах, чутно було, хтось човгав у теплих чоботях. І якийсь знайомий, як здалося княжні Марії, голос говорив щось...

— Хвалити бога! — сказав голос.— А тато?

— Спати лягли,— відповів голос дворецького Дем'яна, що був унизу.

Потім ще щось сказав голос, щось відповів Дем'ян, і кроки в теплих чоботях стали швидше наближатися невидним поворотом сходів. "Це Андрій! — подумала княжна Марія.— Ні, цього не може бути, це було б занадто незвичайно",— подумала вона, і в ту ж хвилину, як вона думала це, на площадці, на якій стояв офіціант зі свічкою, з'явилися обличчя і постать князя Андрія в шубі з коміром, обсипаним снігом. Так, це був він, тільки блідий і худий і зі зміненим, дивно полагіднілим, але тривожним виразом обличчя. Він зійшов на сходи і обняв сестру.

— Ви не одержали мого листа? — спитав він і, не чекаючи на відповідь, якої він і не дістав би, бо княжна не могла говорити, він вернувся, і з акушером, що ввійшов слідом за ним (вони з'їхалися на останній станції), швидкими кроками знову зійшов на сходи і знову обняв сестру.

— Яка доля! — промовив він.— Машо, любя! — І, скинувши шубу й чоботи, пішов на половину княгині.

IX

Маленька княгиня лежала на подушках, у білому чепчику. (Страждання щойно

відпустили її.) Чорне волосся пасмами кучерявилося біля її запалених, спітнілих щік; рум'яний чарівний ротик з губкою, вкритою чорним пушком, був розтулений, і вона радісно усміхалася. Князь Андрій увійшов до кімнати й зупинився перед нею, в ногах дивана, на якому вона лежала. Блискучі очі, що дивилися по-дитячому злякано і схвильовано, зупинились на ньому, не змінюючи виразу. "Я вас усіх люблю, я нікому не робила зла, за що я страждаю? Поможіть мені",— говорив її вираз. Вона бачила чоловіка, але не розуміла значення появи його перед нею. Князь Андрій обійшов диван і поцілував її в лоб.

— Серденько моє,— сказав він: слово, якого ніколи не казав їй.— Бог милосердний...— Вона запитливо, по-дитячому докірливо подивилась на нього.

"Я від тебе чекала допомоги, і нічого, нічого, і ти теж!" — сказали її очі. Вона не здивувалася, що він приїхав; вона не зрозуміла того, що він приїхав. Його приїзд ніяк не стосувався її страждань і не міг полегшити їх. Муки знову почалися, і Марія Богданівна порадила князеві Андрію вийти з кімнати.

Акушер увійшов до кімнати. Князь Андрій вийшов і, зустрівши княжну Марію, знову підійшов до неї.* Вони пошепки заговорили, але щохвилини розмова припинялася. Вони чекали і прислухалися.

— Allez, mon ami¹,— сказала княжна Марія. Князь Андрій знову пішов до дружини, і в сусідній кімнаті сів, чекаючи. Якесь жінка вийшла з її кімнати із зляканим обличчям і зніяковіла, побачивши князя Андрія. Він закрив обличчя руками і просидів так кілька хвилин. Жалісний, безпорадно-тваринний стогін чутно було з-за дверей Князь Андрій встав, підійшов до дверей і хотів відчинити їх. Двері хтось тримав.

— Не можна, не можна! — промовив звідти зляканий голос. Він став ходити по кімнаті. Зойки замовкли, ще минуло

кілька секунд. Раптом страшний крик—не її крик, вона не могла так кричати — розлігся в сусідній кімнаті. Князь Андрій підбіг до дверей; крик замовк, пролунав крик дитини.

"Нащо принесли туди дитину? — подумав у першу мить князь Андрій.—Дитина? Яка?.. Чому там дитина? Чи це народилась дитина?"

Коли він раптом зрозумів усе радісне значення цього крику, сльози почали душити його, і він, спершись обома ліктями на підвіконня, схлипуючи, заплакав, як плачуть діти. Двері відчинилися. Лікар, з закачаними рукавами сорочки, без сюртука, блідий і з тремтячою щелепою, вийшов з кімнати. Князь Андрій звернувся до ньогоА але лікар розгублено глянув на нього і, ні слова не сказавши, пройшов далі. Жінка вибігла і, побачивши князя Андрія, ніяково зупинилася на порозі. Він увійшов до дружининою кімнати. Вона мертва лежала в тій самій позі, в якій він бачив її п'ять хвилин тому, і той самий вираз, незважаючи на застиглий погляд і блідість щік, був на цьому чудовому дитячому личку з губкою, вкритою чорним пушком.

"Я вас усіх люблю і нікому нічого поганого не робила,, і що ви зі мною зробили?" — говорило її чарівне, жалісне мертве обличчя. В кутку кімнати хрокнуло й пискнуло щось маленьке, червоне в білих тремтячих руках Марії Богданівни.

Через дві години по цьому князь Андрій тихими кроками увійшов до батька в кабінет. Старий усе вже знав. Він стояв біля самих дверей і, як тільки вони відчинилися, мовчки старечими твердими руками, як лещатами, обхопив синову шию і заривав, як дитина.

Через три дні була похоронна відправа над маленькою княгинею і, прощаючися з нею, князь Андрій зійшов на східці

1 — Іди, мій друже,

гробу. Т в труні було те саме обличчя, хоч і з заплющеними очима. "Ой, що ви зі мною зробили?" — все говорило воно, і князь Андрій відчув, що в душі в нього відірвалося щось, шр він винний у провині, якої йому не виправити й не забути. Він не міг плакати. Старий теж увійшов і поцілував її воскову ручку, спокійно і високо покладену на другу, і йому обличчя її сказало: "Ой, що і за що ви оце зі мною зробили?" І старий сердито одвернувся, побачивши це обличчя.

Ще через п'ять днів хрестили молодого князя Миколу Андрійовича. Мамка підборіддям притримувала пелюшки, тимчасом як священик гусячою пір'їною мазав хлопчикові зморщені червоні долоньки і малесенькі ступні.

Хрещений батько-дід, боячись впустити, здригаючись, носив немовля навколо бляшаної погнутої хрестильниці і передавав його хрещеній матері, княжні Марії. Князь Андрій, завмираючи від страху, щоб не втопили дитини, сидів у другій кімнаті, чекаючи на закінчення таїнства. Він радісно глянув на хлопчика" коли йому винесла його нянечка, і задоволено кивнув головою, коли нянечка сказала йому, що кинутий у купіль вощечок з во" лосинками не потонув, а поплив по купелі.

х

Участь Ростова в дуелі Долохова з Безухояим було зам'ято зусиллями старого графа, і Ростов, замість того, щоб бути розжалуваним, як він чекав, був призначений ад'ютантом до московського генерал-губернатора. Через те він не міг їхати в село з усією родиною, а залишався на своїй новій посаді ціле літо в Москві. Долохов одужав, і Ростов особливо здружився з ним за цей час його одужування. Хворим Долохов лежав у матері, яка гаряче й ніжно любила його. Старенька Марія Іванівна, полюбивши Ростова за його дружбу до Феді, часто говорила йому про свого сина.

— Так, графе, він занадто благородний і чистий душею,— не раз казала вона,— для нашого нинішнього розпусного світу. Доброчесності ніхто не любить, вона всім очі коле. Ну, скажіть, графе, справедливо це, чесно це з боку Безухова? А Федя з! свого благородства любив його і тепер ніколи нічого поганого про нього не говорить. У Петербурзі оті пустощі з квартальним, там щось жартували, то ж вони разом робили? Що ж, Безухову нічого, а Федя все на своїх плечах переніс! То ж то скільки він переніс! Правда, повернули, та й як же не повернути? Я думаю, таких, як він, хоробрих синів вітчизни не багато там було. Що ж тепер — ця дуель? Хіба є почуття честі в цих людей! Знаючи, що він єдиний син, викликати на дуель і стріляш так прямої Добре, що бог помилював нас. І за що ж? Ну. хто ж у наші часи не має інтриги? Що ж, коли він такий ревнивий? Я розумію, він же раніш міг дати відчутти, а то ж рік тривало. І що ж,

викликав на дуель, гадаючи, що Федя не буде стріля-тись, тому що він йому винен. Яка підлість! Яка гидота! Я знаю, ви Федю зрозуміли, любий графе, тому ось я вас душею люблю, вірте мені. Його рідко хто розуміє. Це така висока, небесна душа!

Сам Долохов часто під час свого одужування говорив Ростову такі слова, що їх ніяк не можна було чекати від нього.

— Мене вважають злою людиною,— казав він,— і хай. Я нікого знати не хочу, крім тих, кого люблю; але кого я люблю, того я люблю так, що життя віддам, а решту перечавлю всіх, коли стануть на дорозі. У мене є люба, неоціненна мати, двоє-троє друзів, ти серед них, а на решту я зважаю лише настільки, наскільки вони корисні чи шкідливі. І майже всі шкідливі, особливо жінки. Так, голубе мій,— продовжував він,— чоловіків я зустрічав люблячих, благородних, високих; а жінок, крім продажних істот — графинь чи куховарок, однаково,— я ще не зустрічав. Я не зустрічав іще тієї небесної чистоти, відданості, яких я шукаю в жінці. Якби я знайшов таку жінку, я б життя віддав за неї. А ці!..— він зробив презирливий жест.— І чи віриш ти мені, коли я ще дорожу життям, то дорожу лише тому, що сподіваюся ще зустріти таку небесну істоту, яка б відродила, очистила і піднесла мене. Але ти не розумієш цього.

— Ні, я добре розумію,— відповів Ростов, який був під впливом свого нового друга.

Восени родина Ростових повернулася в Москву. На початку зими повернувся й Денисов і зупинився у Ростових. Цей перший час зими 1806 року, що Микола Ростов провів у Москві, був одним з найшасливіших і найвеселіших для нього і для всієї його родини. Микола навів з собою в батьківський дім багато молодиків. Віра була двадцятилітньою вродливою дівцею; Соня — шістнадцятилітньою дівчиною в усій красі щойно розквітлої квітки; Наташа — напівпанночкою, напівдівчинкою, то подитячому смішною, то по-дівочому чарівною.

В домі Ростових утворилася в цей час якась особлива атмосфера любовності, як це буває в домах, де дуже милі й дуже молоді дівчата. Кожен молодик, приїжджаючи до Ростових, дивлячись на ці молоді, сприйнятливі, дівочі обличчя, що чомусь (певне, від свого щастя) усміхаються, дивлячись на цю жваву біганину, слухаючи цей непослідовний, але привітний до всіх, сповнений готовості, надії, щебет жіночої молоді, слухаючи ці непослідовні звуки то співів, то музики,— переймався тим самим почуттям готовості до любові й чекання щастя, що ним сповнена була й сама молодь дому Ростових.

Серед молодиків, введених Ростовим, був одним з перших — Долохов, який сподобався всім у домі, крім Наташі. За Долохова вона мало не посварилася з братом. Вона наполягала на тому, що він лиха людина, що в його дуелі з Безуховим П'єр був правий, а Долохов винний, що він неприємний і неприродний.

— Нічого мені розуміти! — з упертим свавільством кричала Наташа,— він злий і без почуттів. Ось же я люблю твого Денисова, він і гульвіса, і все, а я проте його люблю; отже, я розумію. Не знаю, як тобі сказати; у нього все призначено, а я цього не люблю. Денисова...

— Ну, Денисов інша річ,— відповів Микола, даючи відчутти, що в порівнянні з

Долоховим навіть і Денисов був ніщо,— треба розуміти, яка душа в цього Долохова, треба бачити його з матір'ю, це таке серце!

— Цього вже я не знаю, але з ним мені ніяково. І чи знаєш ти, що він закохався в Соню? д

— Які дурниці...

— Я впевнена, от побачиш.

Наташине завбачення справджувалось. Долохов, який не любив жіночого товариства, став часто бувати в домі, і питання про те, заради кого він їздить, невдовзі (хоч ніхто й не казав про це) було розв'язане так, що він їздить заради Соні. Ї Соня, хоча ніколи не посміла б сказати цього, знала це і щоразу, як кумач, червоніла, коли з'являвся Долохов.

Долохов часто обідав у Ростових, ніколи не пропускаючи спектакля, де вони були, й бував на балах *adolescentes* 1 в Іогеля, де завжди бували Ростови. Він виявляв переважну увагу до Соні і дивився на неї такими очима, що не тільки вона без рум'янцю не могла витримати цього погляду, а й стара графиня і Наташа червоніли, помітивши цей погляд.

Видно було, що цей сильний, чудний мужчина перебував під невідпорним впливом цієї чорненької, граціозної дівчинки, яка любила іншого.

Ростов помічав щось нове між Долоховим і Сонею; але він не визначав собі, які це були взаємини. "Вони там усі закохані в когось",— думав він про Соню і Наташу. Але йому було не так, як раніш, легко з Сонею та ДолоховИхМ, і він рідше став бувати вдома.

З осені 1806 року знову всі заговорили про війну з Наполеоном ще з більшим запалом, ніж торік. Призначено було не тільки набір десяти рекрутів, а ще й дев'яти ратників з тисячі. Скрізь проклинали анафемою Бонапартія, і в Москві тільки й було балачок, що про майбутню війну Для родини Ростових увесь інтерес цих готувань до війни полягав лише в тому, що Миколенька нізащо не погоджувався залишатись у Москві й ничіку-вав тільки кінця відпустки Денисова, щоб з ним разом їхати в

" підлітків

иолк після свят. Майбутній від'їзд не тільки не перешкоджав йому веселитися, а ще заохочував його до цього. Більшу частину часу він проводив поза домівкою, на обідах, вечорах та балах.

XI

На третій день різдва Микола обідав удома, що останнього часу рідко траплялося з ним. Це був офіційно-прощальний обід, бо він з Денисовим виїжджав у полк по водохрещах. Обідало чоловік зо двадцять, серед них Долохов і Денисов.

Ніколи в домі Ростових любовна атмосфера, атмосфера закоханості не давалася взнаки з такою силою, як у ці дні свят. "Лови хвилини щастя, примушуй себе кохати, закохуйся самі Тільки це одне є справжнє на світі, решта все дурниці. І цим лише ми тут захоплені",— звучало в цій атмосфері.

Микола, як і завжди, замучивши дві пари коней, і то не встигши побувати в усіх

місцях, де йому треба було бути і куди його запрошували, приїхав додому перед самим обідом. Тільки-но він увійшов, як відразу помітив і відчув напруженість любовної атмосфери в домі, але, крім того, він помітив чудне збентеження, що панувало між деякими з членів товариства. Особливо схвильовані були Соня, Долохов, стара графиня і трохи Наташа. Микола зрозумів, що щось мало статися до обіду між Сонею та Долоховим, і, з властивою йому чуйністю серця, був дуже ніжний і обережний під час обіду в обходженні з ними обома. Цього ж вечора третього дня свят мав бути один з тих балів у Іогеля (вчителя танців), що він давав на свята для всіх своїх учнів та учениць.

— Миколенька, ти поїдеш до Іогеля? Будь ласка, їдь,— звернулась до нього Наташа,— він тебе особливо просив, і Василь Дмитрович (це був Денисов) їде.

— Куди я не поїду з наказу графині! — сказав Денисов, який жартома поставив себе в домі Ростових в роль Наташиного рицаря,— *pas de châte* 1 ладен танцювати.

— Якщо встигну! Я обіцяв Архаровим, у них вечір,— сказав Микола.

— А ти?..— звернувся він до Долохова. І тільки-но спитав це, помітив, що цього не треба було питати.

— Поїду, можливо...— холодно й сердито сказав Долохов, глянувши на Соню, і, насупившись, таким самим поглядом, яким він на клубному обіді дивився на П'єра, знову глянув на Миколу.

"Що-небудь є",— подумав Микола і ще більш упевнився в цьому припущенні після того, як Долохов зараз же по обіді поїхав. Він викликав Наташу і спитав, що трапилось.

1 танець з шаллю

дві

— А я тебе шукала,—промовила Наташа, вибігши до нього.— Я казала, ти все не хотів вірити! —з переможним виглядом сказала вона.— Він освідчився Соні!

Хоч як мало за цей час Микола приділяв уваги Соні, але, коли він почув це, щось наче відірвалось у ньому. Долохов являв собою пристойну і з деяких поглядів блискучу партію для сироти-безприданниці Соні. На думку старої графині і вищого світу не можна було відмовити йому. І тому першим почуттям Миколи, коли він почув це, була злість проти Соні. Він готувався до того, щоб сказати: "І чудово! Певна річ, треба забути дитячі обіцянки і прийняти освідчення". Але не встиг він ще сказати цього...

— Можеш собі уявити! Вона відмовила, зовсім відмовила! — заговорила Наташа.— Вона сказала, що любить іншого,— додала вона, трохи помовчавши.

"Та інакше й не могла зробити моя Соня!" — подумав Микола.

— Хоч як мама просила її, вона відмовила, і я знаю, вона не змінить, коли що сказала...

— А мама просила її? — докірливо сказав Микола.

— Просила,— сказала Наташа.— Знаєш, Миколенька, не сердься; але я знаю, що ти з нею не одружишся. Я знаю, бозна-чому, я знаю певно, ти не одружишся.

— Ну, цього ти зовсім не знаєш,— сказав Микола,— але мені треба поговорити з нею. Яка чудова ця Соня! — додав він, усміхаючись.

— Вона така чудова! Я тобі пришлю її.— І Наташа, поцілувавши брата, побігла.

Через хвилину прийшла Соня, злякана, розгублена й винувата. Микола підійшов до неї і поцілував її в руку. Ує вперше у цей приїзд вони розмовляли віч-на-віч і про свою любов.

— Sophie,— почав він боязко, а далі говорив усе сміливіше і сміливіше,— коли ви хочете відмовитись не тільки від блискучої, від вигідної партії... але він прекрасна, благородна людина... він мій друг...

Соня перебила його.

— Я вже відмовилася,— сказала вона квапливо.

— Якщо ви відмовляєтесь заради мене, то я боюсь, що на мені...

Соня знову перебила його. Вона благальним, зляканим поглядом подивилась на нього.

— Nicolas, не кажіть мені цього,— сказала вона.

— Ні, я повинен. Може, це *suffisance* 1 з мого боку, проте краще сказати. Якщо ви відмовитесь заради мене, то я повинен сказати вам щирю правду. Я вас люблю, я думаю, більш за всіх...

1 самовпевненість

— Мені й досить,— спалахнувши, сказала Соня.

— Ні, але я тисячу разів закохувався й буду закохуватись, хоч такого почуття дружби, довіри, любові у мене ні до кого нема, як до вас. Потім я молодий. Мама не хоче цього. Ну, просто, я нічого не обіцяю. І я прошу вас подумати про освідчення Долохова,— сказав він, насилу вимовляючи прізвище свого друга.

— Не кажіть мені цього. Я нічого не хочу. Я люблю вас, як брата, і завжди любитиму і більше мені нічого не треба.

— Ви ангел, я вас не вартий, але я лише боюся обманути вас.— Микола ще раз поцілував її в руку.

XII

В Іогеля були найвеселіші в Москві бали. Це казали матінки, дивлячись на своїх *adolescentes* *, які виробляли щойно вивчені па; це казали й самі *adolescentes* та *adolescents*², танцюючи до знемоги; це казали дорослі панночки й молодики, що приїжджали на ці бали, ставлячись до них поблажливо, і знаходили в них найкращі веселощі. Цього ж таки року на цих балах зав'язалось два одруження. Дві гарненькі княжни Горчакови знайшли женихів і вийшли заміж, і цим ще більш уславили ці бали. Особливим на цих балах було те, що не було господаря й господині: був добродушний Іогель; він як пух літав, за всіма правилами розшаркувався і приймав білетики за уроки від усіх своїх гостей; було заведено, що на ці бали їздили лише ті, хто хотів танцювати й веселитися, як хочуть цього тринадцяти— і чотирнадцятилітні дівчатка, що вперше одягають довгі плаття. Майже всі здавалися гарненькими: так захоплено всі вони усміхалися і так блищали в них оченята. Кращі учениці, з яких найкращою була Наташа, що відзначалася своєю граціозністю, інколи танцювали навіть *pas de châte*; але на цьому, останньому балу танцювали лише екосези, англеси та мазурку, яка тільки-но входила в моду. Залу взяв Іогель у домі Безухова; бал дуже вдався, як казали всі. Багато

було гарненьких дівчаток, і панночки Ростови були з найкращих. Обидві вони були особливо щасливі й веселі. Цього вечора Соня, горда освідченням Долохова, своєю відмовою і розмовою з Ростовим, крутилася —ще вдома, не даючи дівчині дочесати свої коси, і тепер наскрізь сяяла поривчастою радістю.

Наташа, не менш горда тим, що вона вперше була в довгому платті, на справжньому балу, була ще щасливіша. Вони були в білих серпанкових платтях з рожевими стрічками.

Наташа стала закоханою з самої тієї хвилини, як увійшла

1 підліточків, * підлітки,

на бал. Вона не була закохана ні в кого зокрема, вона закохана була в усіх. На кого вона дивилася в ту хвилину, як дивилася, в того й була закохана.

— Ах, як гарно! — раз у раз казала вона, підбігаючи до Соні. Микола з Денисовим ходили по залах, привітно й поблажливо оглядаючи тих, що танцювали.

— Яка вона мила, красунею буде,— сказав Денисов.

— Хто?

— Графиня Наташа,— відповів Денисов.

— І як вона танцює, яка грація! — помовчавши трохи, знову сказав він.

— Та про кого ти говориш?

— Про сестру про твою! — сердито вигукнув Денисов. Ростов усміхнувся.

— Mon cher comte; vous êtes l'un de mes meilleurs écoliers, il faut que vous dansiez,— сказав маленький Іогель, підходячи до Миколи.— Voyez combien de jolies demoiselles¹.— Він з тією ж просьбою звернувся й до Денисова, теж свого колишнього учня.

— Non, mon cher, je ferai tapisserie²,— сказав Денисов.— Хіба ви не пам'ятаєте, як недбало я ставився до ваших уроків?..

— О ні! — квапливо утішаючи його, сказав Іогель.— Ви лише неуважні були, а ви мали здібності, так, ви мали здібності.

Заграли новозаведену мазурку. Микола не міг відмовити Іогелю і запросив Соню. Денисов підсів до стареньких жінок і, спершись на шаблю, притупуючи в такт, щось весело розповідав і смішив старих дам, поглядаючи на молодь, що танцювала. Іогель у першій парі танцював з Наташею, своєю гордістю і кращою ученицею. М'яко, ніжно перебираючи своїми ніжками в черевичках, Іогель першим полетів по залі з Наташею, яка торопіла, але старанно виробляла па. Денисов не зводив з неї очей і вистукував шаблею такт з таким виглядом, який ясно говорив, що він сам не танцює лише тому, що не хоче, а не через те, що не може. В середині фігури він покликав до себе Ростова, який проходив повз нього.

— Це зовсім не те,— сказав він.— Хіба це польська мазурка? А танцює прекрасно.

Знаючи, що Денисов навіть у Польщі славився своїм майстерним умінням танцювати польську мазурку, Микола підбіг до Наташі:

— Піді вибери Денисова. От танцює! Чудесно! — сказав він. Коли підійшла знову Наташина черга, вона встала і, швидко

перебираючи своїми черевичками з бантиками, торопіючи, сама пробігла через

залу в куток, де сидів Денисов. Вона бачила, що всі дивляться на неї і чекають. Микола бачив, що Денисов

1 — Дорогий графе, ви один з кращих моїх учнів. Ви повинні танцювати. Подивіться, скільки гарненьких дівчаток.

2 — Ні, дорогий мій, я краще посиджу яро людське око,

і Наташа, усміхаючись, сперечалися ї що Денисов відмовлявся, але радісно усміхався. Він підбіг.

— Будь ласка, Василю Дмитровичу,— казала Наташа,— ходім, будь ласка.

— Та що ви, звільніть мене від цього, графине,— казав Денисов.

— Ну, годі-бо, Васю,— промовив Микола.

— Наче кота Ваську вмовляють,— жартома сказав Денисов.

— Цілий вечір співатиму вам,— сказала Наташа.

— Чарівниця все зі мною зробить! — сказав Денисов і відстебнув шаблю. Він вийшов з-за стільців, міцно взяв за руку свою даму, трошки підняв голову і відставив ногу, чекаючи такту. Лише на коні та в мазурці не видно було, що Денисов маленький на зріст, і він здавався таким самим бравим хлопцем, яким він сам себе почував. Виждавши такт, він збоку, звиятно й жартівливо, глянув на свою даму, несподівано притупнув однією ногою і, як м'ячик, пружно відскочив від підлоги й полетів вздовж по колу, ведучи за собою свою даму. Він нечутно летів половину зали на одній нозі і, здавалося, не бачив стільців, що стояли перед ним, і просто мчав на них; але раптом, приклацнувши острогами і розставивши ноги, зупинявся на підборах, стояв так секунду, з брязкотом острог тупав на одному місці ногами, швидко крутився і, лівою ногою підцокуючи праву, знову летів по колу. Наташа вгадувала те, що він мав намір зробити, і, сама не знаючи як, стежила за ним, віддаючись йому. То він крутив її, то на правій, то на лівій руці, то, падаючи навколішки, обводив її круг себе і знову схоплювався й пускався вперед з такою рвучкістю, неначе він мав намір, не переводячи духу, пробігти всі кімнати; то раптом знову зупинявся і робив нове несподіване коліно. Коли він, моторно закрутивши даму перед її місцем, цокнув острогою, вклоняючись їй, Наташа навіть не зробила йому реверансу. Вона з подивом втупила в нього очі, усміхаючись, ніби не впізнаючи його.

— Що ж це таке? — промовила вона.

Незважаючи на те, що Іогель не визнавав мазурку за справжню, всі були захоплені майстерністю Денисова, раз у раз стали вибирати його, і старики, усміхаючись, почали розмовляти про Польщу та про старі добрі часи. Денисов, розчервонівшись од мазурки і обтираючись хусточкою, підсів до Наташі і протягом цілого балу не відходив від неї.

XIII

Два дні по цьому Ростов не бачив Долохова у своїх і не заставав його вдома; на третій день він одержав від нього записку.

"Бувати в домі у вас я більш не маю наміру з відомих тобі причин і їду в армію, тому сьогодні ввечері я влаштовую для

Ж

моїх приятелів прощальну вечірку — приїжджай до Англійського готелю". Ростов о десятій годині, з театру, де він був разом зі своїми і з Денисовим, призначеного дня приїхав до Англійського готелю. Його зараз же провели в найкраще приміщення готелю, яке зайняв на цю ніч Долохов.

Чоловік зо двадцять юрмилися біля стола, перед яким між двома свічками сидів Долохов. На столі лежало золото та асигнації, і Долохов банкував. Після освідчення і Сониної відмови Микола ще не бачився з ним і почував ніяковість, думаючи про те, як вони побачаться.

Ясний холодний погляд Долохова зустрів Ростова ще в дверях, наче він давно чекав його.

— Давно не бачилися,— сказав він,— спасибі, що приїхав. Ось тільки добанкую, і прибуде Ілюшка з хором.

— Я до тебе заїжджав,— сказав Ростов, червоніючи. Долохов не відповів йому.

— Можеш поставити,— сказав він.

Ростов згадав у цю хвилину чудну розмову, що одного разу була в нього з Долоховим. "Грати на щастя можуть тільки дурні",— сказав тоді Долохов.

— Чи ти боїшся зі мною грати? — сказав тепер Долохов, наче вгадавши думку Ростова, і усміхнувся. З-за цієї усмішки його Ростов побачив той настрій, що був у нього під час обіду в клубі і взагалі в ті часи, коли, ніби знудьгувавшись у повсякденному житті, Долохов почував необхідність яким-небудь чудним, здебільшого жорстоким, вчинком виходити з нього.

Ростову стало ніяково; він шукав і не знаходив у своїй голові жарту, що був би відповіддю на слова Долохова. Та перш ніж він встиг це зробити, Долохов, дивлячись просто в обличчя Ростову, повільно і виразно, так, що всі могли чути, сказав до нього:

— А пам'ятаєш, ми розмовляли з тобою про гру... дурень, хто на щастя хоче грати; грати треба напевно; а я хочу спробувати.

"Спробувати на щастя чи напевно?" — подумав Ростов.

— Та й краще не грай,— додав Долохов і, тріснувши розірваною колодою, сказав: — Банк, панове!

Присунувши спершу гроші, Долохов зібрався банкувати. Ростов сів біля нього і спочатку не грав. Долохов позирав на нього.

— Чого ж не граєш? — сказав Долохов. І чудно, Микола відчув потребу взяти карту, поставити на неї незначну ставку і почати гру.

— При мені грошей нема,— сказав Ростов.

— Повірю!

Ростов поставив п'ять карбованців на карту і програв, поставив ще і знову програв. Долохов убив, тобто виграв у Ростова десять карт підряд.

— Панове,— сказав він, пробанкувавши якийсь час,— прошу класти гроші на карти, а то я можу заплутатись у рахунках.

Один з картярів сказав, що, він сподівається, йому можна повірити.

— Повірити можна, але боюсь заплутатись; прошу класти гроші на карти,— відповів

Долохов.— Ти не турбуйся, ми з тобою поквитаємось,— додав він, звертаючись до Ростова.

Гра тривала; лакей, не перестаючи, розносив шампанське.

Усі карти Ростова було бито і запис його боргу зріс до восьмисот карбованців. Він надписав був над однією картою вісімсот карбованців, але в той час, як йому подавали шампанське передумав і написав знову звичайну ставку, двадцять карбованців.

— Залиши,— сказав Долохов, хоч він, здавалось, і не дивився на Ростова,— скоріше відіграєшся. Іншим даю, а тобі б'ю. Чи ти мене боїшся? — повторив він.

Ростов послухався, залишив написані вісімсот і поставив чирвову сімку з одірваним ріжком, яку він підняв з землі. Він добре її потім пам'ятав. Він поставив чирвову сімку, надписавши над нею уламком крейдяної палички вісімсот, круглими, рівними цифрами; випив подану склянку потеплілого шампанського, усміхнувся на слова Долохова і, з завмиранням серця чекаючи сімки, став дивитися на руки Долохова, який тримав колоду. Виграш чи програш цієї чирвової сімки багато важив для Ростова. В неділю минулого тижня граф Ілля Андрійович дав своєму синові дві тисячі карбованців і, хоч ліколи не любив говорити про грошову скруту, сказав йому, що гроші ці останні до травня і що тому він просить сина бути цього разу ощадливішим. Микола сказав, що йому й цього занадто багато і що він дає слово честі не брати більш грошей до весни. Тепер з цих грошей залишалось тисяча двісті карбованців. Отже чирвова сімка означала не тільки програш тисячі шестисот карбованців, але й необхідність зрадити своє слово. Він з завмиранням серця дивився на руки Долохова і думав: "Ну, швидше дай мені цю карту, і я беру кашкета, їду додому вечеряти з Денисовим, Наташею та Сонею, і вже напевно ніколи в руках моїх не буде карти". В цю хвилину домашнє життя його — жартики з Петею, розмови з Сонею, дуети з Наташею, пікет з батьком і навіть спокійна постіль у Поварському домі — так відчутно, ясно і принадно уявилося йому, наче все це було давно минуле, втрачене і знехтуване щастя. Він не міг припустити, щоб дурна випадковість, змусивши сімку лягти раніше праворуч, ніж ліворуч, могла позбавити його всього цього наново відчутого, наново освітленого щастя і кинути його в безодню ще непережи-того і невизначеного нещастя. Цього не могло бути, але він проте чекав, завмираючи, поруху рук Долохова. Ширококісті, червонуваті руки ці з волоссям, що виднілося з-під сорочки, поклали колоду карт, узялися за подану склянку і люльку.

— То ти не боїшся зі мною грати? — повторив Долохов і, наче для того, щоб розповісти веселу історію, поклав карти, відкинувся на спинку стільця й повільно з усмішкою почав розповідати:

— До речі, панове, мені казали, що в Москві пущено ч>тку? ніби я шулер, тому раджу вам бути зі мною обережнішими.

— Ну, банкуй же! — сказав Ростов.

— Ох, московські тіточки! — сказав Долохов і з усмішкою взявся до карт.

— Ааах! — мало не крикнув Ростов, піднімаючи обидві руки до волосся. Сімка, що була потрібна йому, вже лежала зверху, першою картою в колоді. Він програв більше,

ніж міг заплатити.

— Однак, ти не заривайся,— сказав Долохов, мигцем зиркнувши на Ростова і продовжуючи банкувати.

XIV х

Через півтори години більшість картярів уже як на жарт дивилися на свою власну гру.

Уся гра зосередилася на самому Ростові. Замість тисячі шестисот карбованців за ним було записано довгу колону цифр, яку він рахував до десятої тисячі, але яка тепер, як він гадав, підвищилася вже до п'ятнадцяти тисяч. Насправді запис уже перевищував двадцять тисяч карбованців. Долохов уже не слухав і не розповідав історій; він стежив за кожним порухом рук Ростова і бистрим поглядом зрідка оглядав свій запис його боргу. Він вирішив продовжувати гру доти, поки запис цей не виросте до сорока трьох тисяч. Число це він вибрав тому, що сорок три становили суму складених його років з роками Соні. Ростов, сперши голову на обидві руки, сидів перед списаним, залитим вином, закиданим картами столом. Одно тяжке враження не покидало його: ці ширококості, червонуваті руки з волоссям, що виднілося з-під сорочки, ці руки, які він любив і ненавидів, тримали його в своїй владі.

"Шістсот карбованців, туз, ріжок, дев'ятка... відігратися неможливо!.. І як би весело було вдома... Валет на пе... це не може бути!.. І нащо ж він робить це зі мною?.." — думав і згадував Ростов. Іноді він ставив велику карту; та Долохов відмовлявся бити її і сам визначав ставку. Микола підкорявся йому і то молився богу, як він молився на полі бою на Амштетен-ському мості; то загадував, що та карта, яка першою трапиться йому під руку з купи погнутих карт під столом, врятує його; то вираховував, скільки було шнурків на його куртці, і з стількома ж очками карту пробував ставити на весь програш; то за допомогою оглядався на інших картярів; то вдивлявся в холодне тепер обличчя Долохова і намагався прозирнути, що в ньому робиться.

"Він же знає, що означає для мене цей. програш. Не може ж він бажати моєї загибелі? Адже він був мені другом.

Адже я його любив... Але й він не винен; що ж йому робити, коли йому щастить? І я не винен,— казав він сам собі.— Я нічого не зробив поганого. Хіба я вбив кого-небудь, образив, побажав кому зла? За що ж таке страшне нещастя? І коли воно почалося? Ще так недавно я підходив до цього стола з думкою виграти сто карбованців, купити мама на іменини ту шкатулку і їхати додому. Я такий був щасливий, такий вільний, веселий! І я не розумів тоді, який я був щасливий! Коли ж це кінчилося і коли почався цей новий, жахливий стан? Чим ознаменувалася ця зміна? Я так само сидів на цьому місці, біля цього стола, і так само вибирав і висував карти і дивився на ці ширококості, вправні руки. Коли ж це сталося і що таке сталося? Я здоровий, сильний і той самий, і все на тому ж місці. Ні, цього не може бути! Певне все це нічим не кінчиться".

Він був червоний, весь у поту, хоч у кімнаті не було гаряче. І обличчя в нього було страшне й жалюгідне, особливо від безсилового бажання здаватися спокійним.

Запис дійшов фатального числа — сорока трьох тисяч. Ростов приготував карту, яка

мала йти кутом від трьох тисяч карбованців, щойно даних йому, коли Долохов стукнув колодою, відклав її і, взявши крейду, почав швидко, своїм чітким, міцним почерком, ламаючи крейдяну паличку, підбивати підсумок запису Ростова.

— Вечеряти, вечеряти час! Ось і цигани! — Справді, зі своїм циганським акцентом уже, входячи з холоду, гомоніли щось якісь чорні чоловіки й жінки. Микола розумів, що всьому кінець; але він байдужим голосом сказав:

— Що, не будеш більше? А в мене гарна карточка приготовлена.— Наче над усе його цікавила веселість самої гри.

"Всьому кінець, я пропав!—думав він.— Тепер куля в лоб — одно залишається",— і разом з тим він сказав веселим голосом:

— Ну, ще одну карточку.

— Добре,— відповів Долохов, закінчивши з підсумком,— добре! двадцять один карбованець іде,— сказав він, показуючи на цифру двадцять один, що порушувала рівний рахунок — сорок три тисячі, і, взявши колоду, приготувався банкувати. Ростов покірно відігнув ріжок і замість приготовлених шести тисяч старанно написав двадцять один.

— Це мені однаково,— сказав він,— мені тільки цікаво знати, уб'єш ти, чи даси мені цю десятку.

Долохов серйозно став банкувати. О, як ненавидів Ростов у цю хвилину ці руки, червонуваті, з короткими пальцями і з волоссям, що виднілося з-під сорочки, руки, які владали ним... Десятку було дано.

— За вами сорок три тисячі, графе,— промовив Долохов і, потягаючись, встав з-за стола.— А стомлює, однак, таке довгочасне сидіння,—додав він.

22*

339

— Це правда; я теж втомився,— сказав Ростов. Долохов, наче нагадуючи, що йому непристойно жартувати,

перебив його.

— Коли скажете одержати гроші, графе?

Ростов спалахнув, викликав Долохова в другу кімнату.

— Я не можу відразу сплатити все, ти візьмеш вексель,— сказав він.

— Слухай, Ростов,— сказав Долохов, світло усміхаючись і дивлячись у вічі Миколі,— ти знаєш приказку: "Щасливий у коханні, нещасливий у картах". Кузина твоя закохана в тебе. Я знаю.

"О! це жах — почувати себе таким залежним від цієї людини",— думав Ростов. Ростов розумів, якого удару завдасть він батькові, матері, сказавши про цей програш; він розумів, яке було б щастя звільнитися від усього цього, і розумів, що Долохов знає, що може звільнити його від цього сорому і горя, і тепер хоче ще гратися з ним, як кіт з мишею.

— Твоя кузина...— почав казати Долохов, але Микола перебив його.

— Моя кузина тут ні при чому, і про неї говорити нічого! — крикнув він люто.

— То коли одержати? — спитав Долохов.

— Завтра,— сказав Ростов і вийшов з кімнати.

XV

Сказати "завтра" й дотримати тону пристойності було не важко, але приїхати самому додому, побачити сестер, брата, матір, батька, признаватися і просити грошей, на які не маєш права після того, як дав слово честі, було жахливо.

Вдома ще не спали. Молодь дому Ростових, повернувшись з театру, повечерявши, сиділа біля клавикордів. Тільки-но Микола увійшов до зали, його огорнула та любовна, поетична атмосфера, яка панувала цієї зими в їхньому домі і яка тепер, після освідчення Долохова та балу Іогеля, здавалося, ще більш згустилася, як повітря перед грозовицею, над Сонею і Наташею. Соня і Наташа, в блакитних платтях, в яких вони були в театрі, гарненькі і свідомі цього, щасливі, усміхаючись стояли біля клавикордів. Віра з Шиншиним грала в шахи у вітальні. Стара графиня, чекаючи сина й чоловіка, розкладала пасьянс з бабусею-дворянкою, що жила в них у домі. Денисов з блискучими очима і скуйовдженою чуприною сидів, одкинувши ніжку назад, за клавикордами і, б'ючи по них своїми коротенькими пальцями, брав акорди і, пускаючи під лоб очі, своїм маленьким, хрипким, але вірним голосом співав вірш "Чарівниця", якого він сам склав і до якого намагався підібрати музику.

. Скажи мені, о, чарівнице мила, Чому до струн забутих я вернув, Який вогонь ти в серці запалила, Який екстаз у пальцях спалахнув!—

співав він пристрасним голосом, блискаючи на злякану і щасливу Наташу своїми агатовими чорними очима.

— Прекрасної чудової — вигукувала Наташа.— Ще один куплет,— казала вона, не помічаючи Миколи.

"В них усе те ж саме",— подумав Микола, заглядаючи до вітальні, де він побачив Віру і матір з бабусею.

— А! Ось і Миколенька! — Наташа підбігла до нього.

— Татко вдома? — спитав він.

— Яка я рада, що ти приїхав! — не відповідаючи, сказала Наташа.— Нам так веселої Василь Дмитрович залишився заради мене ще на день, ти знаєш?

— Ні, ще не приїжджав тато,— сказала. Соня.

— Коко, ти приїхав, іди до мене, друже мій,— сказав гра-финин голос з вітальні. Микола підійшов до матері, поцілував її в руку і, мовчки підсівши до її стола, став дивитися на її руки, що розкладали карти. З зали все лунали сміх і веселі голоси, які вмовляли Наташу.

— Ну, добре, добре,— вигукнув Денисов,— тепер нема чого відмовлятися, за вами Багсагоїа, благаю вас.

Графиня оглянулася на мовчазного сина.

— Що з тобою? — спитала мати Миколу.

— Ах, нічого,— сказав він, ніби йому вже набридло це все одне й те ж запитання.— Татко скоро приїде?

— Я думаю.

"В них усе те ж саме. Вони нічого не знають! Куди мені подітися?" — подумав Микола і пішов знову до зали, де стояли .клавікорди.

Соня сиділа за клавікордами і грала прелюдію тієї баркароли, яку особливо любив Денисов. Наташа збиралася співати. Денисов захопленими очима дивився на неї.

Микола почав ходити туди й сюди по кімнаті.

"І хочеться йому примушувати її співати! Що вона може співати? І нічого тут нема веселого",— думав Микола.

Соня взяла перший акорд прелюдії. . "Боже мій, я пропаща, я безчесна людина. Кулю в лоб — одно, що залишається, а не співати,— подумав він.— Піти звідси? але куди ж? Однаково, хай співають!"

Микола понуро, не перестаючи ходити по кімнаті, поглядав на Денисова та дівчаток, уникаючи їх поглядів.

"Миколенька, що з вами?" — спитав Сонин погляд, спрямований на нього. Вона відразу побачила, що щось сталося з ним.

Микола одвернувся від неї. Наташа із своєю чуйністю теж миттю помітила настрій свого брата. Вона помітила його, але їй самій так весело було в ту хвилину, така далека вона була від горя, смутку, докорів, що (як це часто буває з молодими людьми) навмисно обманула себе. "Ні, мені занадто весело тепер, щоб псувати собі настрої співчуттям чужій журбі", відчула вона і сказала собі: "Ні, я, певне, помиляюся, він, мабуть, веселий, як і я".

— Ну, Соню,— сказала вона і вийшла на саму середину зали, де, на її думку, був найкращий резонанс. Трошки підвівши голову, опустивши безживно-обвислі руки, як це роблять танцівниці, Наташа енергійним порухом переступаючи з корочка на носок, пройшлася по середині кімнати й зупинилася.

"Ось я яка!" — наче казала вона, відповідаючи на захоплений погляд Денисова, що стежив за нею.

"І з чого вона радіє! — подумав Микола, дивлячись на сестру.— І як їй не нудно й не совісно!" Наташа взяла першу ноту, горло її розширилось, груди випростались, очі набрали серйозного виразу. Вона не думала ні про кого, ні про що в цю хвилину, і зі складеного в усмішку рота полилися звуки, ті звуки, які може робити в ті ж проміжки часу і з тими ж інтервалами кожен і які, проте, тисячу разів залишають вас байдужими, в тисячу перший раз заставляють вас здригатися і плакати.

Наташа цієї зими вперше почала серйозно співати і особливо тому, що Денисов захоплювався її співами. Вона співала тепер не по-дитячому, вже не було в її співах тієї комічної дитячої старанності, що була в них раніш; та вона співала ще не добре, як казали всі знавці-судді, які її слухали. "Не опрацьований, але чудовий голос, треба опрацювати",— казали всі. Але казали це звичайно вже нескоро після того, як замовкав її голос. А в той час; коли звучав цей неопрацьований голос з неправильними придыхами і з зусиллями переходів, навіть знавці-судді нічого не казали, тільки втішалися цим неопрацьованим голосом і тільки бажали ще раз почути його. У голосі її

була та первісна незайманість, те незнання своїх сил і та неопрацьована ще бархатність, які так поєднувалися з хибами в її співі, що, здавалося, нічого не можна було змінити в цьому голосі, не зіпсувавши його.

"Що ж це таке? — подумав Микола, почувши її голос і широко розкриваючи очі.— Що з нею сталося? Як вона співає сьогодні?" — подумав він. І раптом увесь світ для нього зосередився в чеканні наступної ноти, наступної фрази, і все на світі стало поділеним на три такти: "Oh mió crudele affetto...1 Раз, два, три... раз, два... три... раз... Oh mió crudele affetto... Раз, два, три... раз... Ех, життя наше безглузде! — думав Микола.— Усе це, і нещастя, і гроші, і Долохов, і злоба, і честь — усе це дурниці... а ось воно — справжнє... Ну, Наташо, ну, голубчику! ну, матінко!.. Як вона цей сі візьме? Взяла! Хвалити бога! — і він, сам не помічаючи того, що він співає, щоб поси

1 Моє ти кохання жорсток*

лити цей ві, узяв втору в терцію високої ноти.— Боже мій! як гарно! Невже це я взяв? яка втіха!" — подумав він.

О, як заколивалася ця терція і як зворушилося щось найкраще, що було в душі Ростова. І це щось було незалежне від усього на світі і найвище за все на світі. Які тут програші, і Долохови, і слово честі!.. Все дурниці! Можна зарізати, вкрати і все ж бути щасливим...

XVI

Давно вже Ростов не зазнавав такої насолоди від музики, як цього дня. Але тільки-но Наташа скінчила свою баркаролу, дійсність знову згадалася йому. Він, нічого не сказавши, вийшов і пішов униз до своєї кімнати. Через чверть години старий граф, веселий і задоволений, приїхав з клубу. Микола, почувши, що він уже вдома, пішов до нього.

— Ну що, повеселився? — спитав Ілля Андрійович, з радісною і гордою усмішкою дивлячись на свого сина. Микола хотів сказати "так", але не міг: він мало не заридав. Граф розкурював люльку і не помітив стану, в якому був син.

"Ех, неминуче!" — подумав Микола вперше і востаннє. І раптом зовсім небалим тоном, таким, що він сам собі гидким здався,— наче просив екіпажа поїхати в місто,— сказав до батька:

— Тату, а я до вас у справі прийшов. Я мало не забув. Мені грошей треба.

— Он як,— сказав батько, бувши в особливо веселому настрої.— Я тобі казав, що невивистачить. Багато?

— Дуже багато,— червоніючи і з дурною, недбалою усмішкою, якої він довго потім не міг собі пробачити, сказав Микола.— Я трохи програв, власне, багато, навіть дуже багато, сорок три тисячі.

— Що? Кому?.. Жартуєш!..— крикнув граф, раптом апоплексично червоніючи шиєю і потилицею, як червоніють старі люди.

— Я обіцяв заплатити завтра,— сказав Микола.

— Ну!..— сказав старий граф, розводячи руками, і безсило сів на диван.

— Нічого не вдієш! З ким-цього не траплялося,— сказав син невимушеним,

сміливим тоном, тимчасом як у душі своїй він вважав себе за негідника, мерзотника, який цілим життям своїм не міг спокутувати свого злочину. Йому хотілося б цілувати руки своєму батькові, навколішки просити в нього прощення, а він недбалим і навіть грубим тоном говорив, що це з кожним трапляється.

Граф Ілля Андрійович опустил очі, почувши ці синові слова, і захапався, шукаючи чогось.

— Так, так,— промовив він,— трудно, боюсь, що трудно дістати... з ким не бувало! справді, з ким не бувало...— І граф мигцем глянув синові в обличчя і пішов пріч з кімнати... Микола готувався до відсічі, але зовсім не сподівався цього.

— Таточку! та...точку! — крикнув він услід, ридаючи,— простіть мені! — І, схопивши батька за руку, він припав до неї губами й заплакав.

Під той час, як батько розмовляв з сином, у матері з дочкою точилася не менш важлива розмова. Наташа, схвильована, прибігла до матері.

— Мамо!.. Мамо!., він мені...

— Що — він тобі?

— Він... він освідчився. Мамо! Мамо! — вигукувала вона. Графиня не вірила своїм вухам. Денисов освідчився. Кому?

Цій крихітній дівчинці Наташі, яка ще недавно гралася ляльками і тепер ще брала уроки.

— Наташо, годі-бо, дурниці! — сказала вона, ще сподіваючись, що це був жарт.

— Ну от, дурниці! Я вам серйозно кажу,— сердито промовила Наташа.— Я прийшла спитати, що робити, а ви мені кажете — "дурниці"...

Графиня знизала плечима.

— Якщо правда, що мосье Денисов освідчився тобі, то скажи йому, що він дурень, та й годі.

— Ні, він не дурень,— ображено й серйозно сказала Наташа.

— Ну, то чого ж ти хочеш? Ви ж нині всі закохані. Ну, закохана, то виходь за нього заміж,— сердито сміючись, промовила графиня,— з богом!

— Ні, мамо, я не закохана в нього... мабуть, не закохана в нього.

— Ну, то так і скажи йому.

— Мамо, ви сердитесь? Ви не сердьтєся, голубонько, ну, в чому ж я винна?

— Ні, та що ж це, мій друже? Хочеш, я піду скажу йому,— сказала графиня, усміхаючись.

— Ні, я сама, тільки навчіть. Вам усе легко,— додала вона, відповідаючи на її усмішку.— А який ви бачили, як він мені це сказав! Адже я знаю, що він не хотів цього сказати, та вже ненароком сказав.

— Ну, все ж треба відмовити.

— Ні, не треба. Мені так його шкода! Він такий хороший.

— Ну, то прийми освідчення. І справді, час іти заміж,— сердито і глузливо сказала мати.

— Ні, мамо, мені так шкода його. Я не знаю, як я скажу.

— Та тобі й нема чого казати, я сама скажу,— промокила графиня, обурена з того, що насмілились дивитися, як на дорослу, на цю маленьку Наташу.

— Ні, нізачо, я сама, а ви слухайте під дверима,— І Наташа побігла через вітальню до зали, де на тому самому стільці, біля клавикордів, затуливши обличчя руками, сидів Денисов. Він схопився на звук її легких кроків.

— Наталі,— сказав він, швидкими кроками підходячи до неї,— вирішуйте мою долю. Вона в ваших руках!

— Василю Дмитровичу, мені вас так жаль!.. Ні, але ви такий хороший... та не треба... це... а так я вас завжди любитиму.

Денисов нагнувся над її рукою, і вона почула чудні, незрозумілі для неї звуки. Вона поцілувала його в чорну суконьовдену, кучеряву голову. В цей час поспішно зашелестіло графинине плаття. Вона підійшла до них.

— Василю Дмитровичу, я дякую вам за честь,— сказала графиня збентеженим голосом, який, проте, здавався Денисову строгим,— але моя дочка така молода, і я думала, що ви, як друг мого сина, звернетесь перше до мене. В такому разі ви не змусили б мене відмовляти.

— Графине...— сказав Денисов з опущеними очима і провинним виглядом, хотів сказати ще щось і запнувся.

Наташа не могла спокійно бачити його таким жалюгідним. Вона почала голосно схлипувати.

— Графине, я завинив перед вами,— заговорив Денисов далі уриваним голосом,— але знайте, що я так гаряче люблю вашу дочку і всю вашу родину, що двоє життів віддам...— Він подивився на графиню і помітив суворість на її обличчі...— Ну, прощайте, графине,— сказав він, поцілувавши її в руку, і, не глянувши на Наташу, швидкими рішучими кроками вийшов з кімнати.

На другий день Ростов провів Денисова, який не хотів більш жодного дня залишатися в Москві. Денисова проводили в циганів усі його московські приятелі, і він не пам'ятав, як його поклали в сани і як везли перші три станції.

Після від'їзду Денисова Ростов, чекаючи на гроші, які не відразу міг зібрати старий граф, пробув ще два тижні в Москві, не виїжджаючи з дому, і здебільшого в кімнаті панночок.

Соня була до нього ніжніша і віддагніша, ніж перше. Вона, здавалося, хотіла показати йому, що його програш був подвигом, за який вона тепер ще дужче любить його; та Микола тепер вважав себе не гідним її.

Він списав альбоми дівчаток віршами й нотами і, не попрощавшись ні з ким зі своїх знайомих, відіславши, нарешті, всі сорок три тисячі, й одержавши розписку від Долохова, поїхав наприкінці листопада доганяти полк, що був уже в Польщі.

I

ісля своєї розмови з дружиною П'єр поїхав до Петербурга. В Торжку на станції не було коней, чи не хотів їх дати доглядач^ П'єр мусив чекати. Він, не роздягаючись, ліг на шкіряний диван перед круглим столом, поклав на цей стіл свої великі ноги в теплих

чоботях і задумався. — Накажете чемодани внести? Постіль постелити, чай приготувати? — питав камердинер.

П'єр не відповідав, бо нічого не чув і не бачив. Він задумався ще на попередній станції і все думав про одно — про таке важливе, що на все інше круг себе він зовсім не звертав уваги. Його не тільки не цікавило, пізніше чи раніше він приїде до Петербурга або — буде чи не буде йому місце відпочити на цій станції, але й було однаково, в порівнянні з тими думками, що заповнювали його тепер, пробуде він кілька годин чи ціле життя на цій станції.

Доглядач, доглядачева дружина, камердинер, жінка з торж-ківським шитвом заходили до кімнати, пропонуючи свої послуги. П'єр, не змінюючи положення своїх задертих ніг, дивився на них крізь окуляри й не розумів, чого їм може бути треба і як вони могли жити, не розв'язавши тих питань, що заповнювали його. А його заповнювали все одні й ті ж питання з самого того дня, як він після дуелі повернувся з Сокольників і провів першу тяжку безсонну ніч; тільки тепер, у самотині подорожі, вони з особливою силою завладали ним. Хоч би про що він починав думати, все повертався до тих самих питань, яких не міг розв'язати і не міг перестати ставити собі. Неначе в голові його скрутився той головний гвинт, на якому трималося все його життя. Гвинт не входив далі, не виходив зі свого гнізда, а вертівся, нічого не захоплюючи, все на тому ж витку, і не можна було перестати вертити його.

Увійшов доглядач і принижено став просити його сіятельство почекати лише дві години, по яких він для його сіятельства (що буде, те й буде) дасть кур'єрських. Доглядач, очевидно, брехав і хотів тільки одержати з проїжджого лишні гроші. "Погано це чи добре? — питав себе П'єр. — Для мене добре, а для іншого проїжджого погано, а для нього самого неминуче, бо йому їсти нічого: він казав, що його побив за це офіцер. А офіцер побив за те, що йому їхати треба було скоріше. А я стріляв у Долохова за те, що я вважав себе ображеним. А Людовіка XVI стратили за те, що його вважали за злочинця, а через рік повбивали тих, хто його стратив, теж за щось. Що погано? Що добре? Що треба любити, що ненавидіти? Для чого жити, і що таке я? Що таке життя, що смерть? Яка сила керує всім?" — питав він себе. І не було відповіді на жодне з цих питань, крім однієї, нелогічної відповіді, зовсім не на ці питання. Відповідь ця була: "Помреш — усе кінчиться. Помреш і все визнаєш — або перестанеш питати". Але й померти було страшно.

Торжківська перекупка верескливим голосом пропонувала свій товар, а надто козлові туфлі. "У мене сотні карбованців, яких мені нема куди діти, а вона в драному кожусі стоїть і боязко дивиться на мене, — думав П'єр. — І нащо потрібні ці гроші? Наче на одну волосину можуть збільшити її щастя, спокій душі ці гроші? Хіба може щонебудь на світі зробити її і мене менш підлеглими злу і смерті? Смерть, яка все кінчить і яка має прийти сьогодні чи завтра — однаково через мить, у порівнянні з вічністю". І він знову натискав на гвинт, який нічого не захоплював і все так само крутився на одному й тому ж місці.

Слуга його подав йому розрізану до половини книгу романа в листах т-те Бига К

Він почав читати про страждання й че

1 пані Сюза.

снотливу боротьбу якоїсь Amélie de Mansfeld¹. "І чого вона боролася проти свого спокусника,— думав він,— коли вона любила його? Не міг бог вкласти в її душу прагнення, суперечного його волі. Моя колишня дружина не боролась, і, можливо, вона мала рацію. Нічого не знайдено,— знову казав собі П'єр,— щічого не придумано. Знати ми можемо лише те, що нічого не знаємо. І це вищий ступінь людської премудрості".

Усе в ньому самому й навколо нього здавалось йому заплутаним, безглуздим і огидним. Але в цій самій огиді до всього навколишнього П'єр знаходив своєрідну дратівливу насолоду.

— Насмілюся просити ваше сіятельство потіснитися крихітку, ось для них,— сказав доглядач, входячи до кімнати і вводячи за собою другого, зупиненого через недостачу коней проїжджого. Проїжджий був приземкуватий, ширококостий, жовтий, зморшкуватий старик з сивими навислими бровами над блискучими, невиразного сіруватого кольору, очима.

П'єр зняв ноги зі стола, встав і переліг на приготовлене для нього ліжко, зрідка поглядаючи на проїжджого, який з понуро-втомленим виглядом, не дивлячись на П'єра, важко роздягався з допомогою слуги. Зоставшись у заношеному критому китайкою кошушку і в валянках на худих, кощавих ногах, проїжджий сів на диван, відкинувши на спинку свою дуже велику й широку в скронях, низько обстрижену голову, і глянув на Безухова. Строгий, розумний і проникливий вираз цього погляду вразив П'єра. Йому захотілось заговорити з проїжджим, але коли він зібрався звернутись до нього з запитанням про дорогу, проїжджий уже заплющив очі і, склавши поморщені старі руки, на пальці однієї з яких був великий чавунний перстень з зображенням Адамової голови, нерухомо сидів, чи відпочиваючи, чи щось глибокодумно і спокійно обмірковуючи, як здалося П'єру. Слуга проїжджого був увесь вкритий зморшками, теж жовтий дідок, без вусів і бороди, які, видно, не були збиті, а ніколи й не росли в нього. Повороткий • старенький слуга розбирав погрібець, готував чайний стіл і приніс киплячий самовар. Коли все було готове, проїжджий розплющив очі, присунувся до стола і, наливши собі одну склянку чаю, налив другу безбородому дідкові й подав йому. П'єр починав непокоїтись і почувати доконечну потребу, навіть неминучість розмови з цим проїжджим.

Слуга приніс назад свою порожню перевернуту склянку з недокусаною грудочкою цукру і спитав, чи не треба чого.

— Нічого. Подай книжку,— сказав проїжджий. Слуга подав книжку, що здалася П'єру духовною, і проїжджий заглибився в читання. П'єр дивився на нього. Раптом проїжджий відклав книжку, заклавши, згорнув її і, знову заплющивши очі і спершись на спинку, прибрав свою попередню позу. П'єр дивився на нього і не встиг одвернутися, як старий розплющив очі і вту

Амалії Мансфельд.

пив свій твердий 5 строгий погляд просто в обличчя П'єру.

П'єр почував себе збентеженим і хотів відхилитися від ЦЬОГО погляду, але блискучі старечі очі непереборно притягали його до себе.

II

— Маю приємність розмовляти з графом Безуховим, якщо я не помиляюсь,— сказав проїжджий неквапливо й голосно. П'єр мовчки, запитально дивився крізь окуляри на свого співрозмовника.

— Я чув про вас,— говорив далі проїжджий,— і про те, що спіткало вас, добродію мій, нещастя.— Він ніби підкреслив останнє слово, неначе сказав: "Так, нещастя; хоч як ви називайте,— я знаю, що те, що сталося з вами в Москві, було нещастям".— Вельми співчуваю вам, добродію мій.

П'єр почервонів і, швидко спустивши ноги з ліжка, нагнувся до старого, неприродно й ніяково усміхаючись.

— Я не з цікавості згадав вам про це, добродію мій, а з більш важливих причин.— Він помовчав, не випускаючи П'єра зі свого погляду, і посунувся на дивані, запрошуючи цим жестом П'єра сісти біля нього. П'єру неприємно було заходити в розмову з цим старим, але він, мимоволі підкоряючись йому, підійшов і сів біля нього.

— Ви нещасні, добродію мій,— говорив він далі.— Ви молоді, я старий. Я бажав би по змозі моїй допомогти вам.

— Ах, так,— з вимушеною усмішкою сказав П'єр.— Дуже вам вдячний... Ви звідки зволите проїжджати? — Обличчя проїжджого було непривітне, навіть холодне і строге, але, незважаючи на те, і мова і обличчя нового знайомого непереборно приваблювали П'єра.

— Але якщо з будь-яких причин вам неприємна розмова зГ мною,—сказав старий,— то ви так і скажіть, добродію мій.— І він раптом усміхнувся несподівано, побатьківському ніжною усмішкою.

— Ой, ні, зовсім ні, навпаки, я дуже радий познайомитися з вами,— сказав П'єр і, глянувши ще раз на руки нового знайомого, зблизька придивився до персня. Він побачив на ньому Адамову голову, знак масонства.

— Дозвольте мені спитати,— сказав він,— ви масон?

— Так, я належу до братства вільних каменярів,— сказав проїжджий, все глибше і глибше вдивляючись у вічі П'єру.— І від себе і від їх імені простягаю вам братню руку.

— Я боюсь,— сказав П'єр, усміхаючись і вагаючись між довірою, яку викликала в нього особа масона, і звичкою до глузування з вірувань масонів,— я боюсь, що я дуже далекий від розуміння, як це сказати, я боюсь, що мій напрям думок щодо всієї світобудови такий протилежний вашому, що ми не зрозуміємо один одного.

— Мені відомий напрям ваших думок,— сказав масон,— ? той ваш напрям думок, про який ви кажете і який вам здається витвором праці вашого розуму, є напрям думок більшості людей, є одноманітний плід гордості, лінощів і темряви. Пробачте мені, добродію мій, якби я не знав його, я б не заговорив з вами. Ваш напрям думок є сумна омана.

— Цілком так само, як я можу припускати, що й ви перебуваєте в омані,— сказав

П'єр, блідо усміхаючись.

— Я ніколи не наслідуюся сказати, що я знаю істину,— промовив масон, дедалі більше вражаючи П'єра своєю точністю і твердістю мови.— Ніхто сам не може досягнути істини; лише камінь за каменем, з участю всіх, мільйонами поколінь, від праотця Адама і до нашого часу, споруджується той храм, який повинен бути гідним житлом великого бога,— сказав масон і заплющив очі.

— Я повинен вам сказати, я не вірю, не... вірю в бога,— з жалем і з зусиллям вимовив П'єр, почувавши, що мусить сказати всю правду.

Масон уважно подивився на П'єра і усміхнувся, як усміхнувся б багач, тримаючи в руках мільйони, до бідняка, який би сказав йому, що нема в нього, в бідняка, п'яти карбованців, які можуть дати йому щастя.

— Так, ви не знаєте його, добродію мій,— сказав масон.— Ви не можете знати його. Ви не знаєте його, через те ви й нещасні.

— Так, так, я нещасний,— потвердив П'єр,— але що ж мені робити?

— Ви не знаєте його, добродію мій, і через те ви дуже нещасні. Ви не знаєте його, а він тут, він у мені, він у моїх словах, він у тобі і навіть у тих блюзнірських думках, які ти висловив щойно,— суворим тремтячим голосом сказав масон.

Він помовчав і зітхнув, видно, намагаючись заспокоїтися.

— Якби його не було,— сказав він тихо,— ми б з вами не говорили про нього, добродію мій. Про що, про кого ми говорили? Кого ти заперечував? — раптом сказав він тріумфуюче-суворим і владним голосом.— Хто йбУо видумав, коли його нема? Чому з'явилося в тобі припущення, що є така незрозуміла істота? Чому ти і весь світ припустили існування такої незбагненної істоти, істоти всемогутньої, вічної і безконечної в усіх своїх властивостях?...— Він зупинився і довго мовчав.

П'єр не хотів і не міг переривати цього мовчання.

— Він є, але зрозуміти його трудно,— заговорив знову масон, дивлячись не на П'єрове обличчя, а перед собою, перебираючи своїми старечими руками, які від внутрішнього хвилювання не могли бути спокійними, листки книжки.— Якби це була людина, в Існуванні якої ти мав сумнів, я привів би до тебе цю людину, взяв би її за руку й показав тобі. Але як я, нікчемний смертний, покажу всю всемогутність, усю вічність, усю благість його тому, хто сліпий, чи тому, хто заплющує очі, щоб не бачити, не розуміти його і не побачити і не зрозуміти всю свою мерзотність і порочність? — Він помовчав.— Хто ти? Що ти? Ти мариш про себе, що ти мудрець, бо ти міг вимовити ці блюзнірські слова,— сказав він з понурою і презирливою усмішкою,— а ти дурніший і безумніший за малу дитину, яка, граючись частинами майстерно зробленого годинника, насмілилася б сказати, що через те, що вона не розуміє призначення цього годинника, вона й не вірить у майстра, який його зробив. Пізнати його трудно. Ми віками, від праотця Адама й до наших днів, працюємо для цього пізнання і на безконечність далекі від досягнення нашої мети; але в нерозумінні його ми вбачаємо лише нашу мізерність і його велич...

П'єр з завмиранням серця, блискучими очима дивлячись в обличчя масона, слухав

його, не перебивав, не питав його, а всією душею вірив тому, що казала йому ця чужа людина. Чи переконували його ті розумні доводи, що були в промові масона, чи він вірив, як вірять діти, інтонаціям переконаності та душевності, що були в мові масона, тремтінню голосу, яке іноді заважало говорити масонові, чи цим блискучим старечим очам, що зістарилися на тому ж переконанні, чи тому спокоеві, твердості і знанню свого призначення, що світилися з усієї істоти масона і особливо сильно вражали П'єра в порівнянні з його опущеністю та безнадійністю,— але він усією душею бажав вірити і вірив, і радісно почував заспокоєння, оновлення і повернення до життя.

— Він не досягається розумом, а досягається життям,— сказав масон.

— Я не розумію,— сказав П'єр, з острахом відчуваючи в собі зародження сумніву. Він боявся неясності і слабкості доводів свого співрозмовника, він боявся не вірити йому.— Я не розумію,— сказав він,— чому розум людський не може збагнути того знання, про яке ви кажете.

Масон усміхнувся своєю лагідною батьківською усмішкою.

— Вища мудрість і істина є ніби найчистіша волога, яку ми хочемо прийняти в себе,— сказав він.— Чи можу я в нечисту посудину прийняти цю чисту вологу і робити висновок про чистоту її? Тільки внутрішнім очищенням самого себе я можу до певної чистоти довести прийману в себе вологу.

— Правда, правда, це такі — радісно сказав П'єр.

— Вища мудрість заснована не лише на розумі, не на тих світських науках фізики, історії, хімії та ін., на які розпадається знання розумове. Вища мудрість одна. Вища мудрість має одну науку — науку всього, науку, що з'ясовує всю світобудову і місце, яке займає в ній людина. Для того, щоб вмістити в себе цю науку, конче треба очистити й оновити свою внутрішню людину, і тому перше, ніж знати, треба вірити і вдосконалюватися. І для досягнення цих цілей в душу нашу вкладено світло боже, що зветься совістю.

— Так, так,— потверджував П'єр.

— Подивись духовними очима на свою внутрішню людину і спитай себе, чи задоволений ти з себе. Чого ти досяг, керуючись самим розумом? Що ти таке? Ви молоді, ви багаті, ви розумні, освічені, добродію мій. Що ви зробили з усіх цих благ, даних вам? Чи задоволені з себе й зі свого життя?

— Ні, я ненавиджу своє життя,— скривившись, промовив П'єр.

— Ти ненавидиш, то зміни його, очисти себе, і в міру очищення ти будеш — пізнавати мудрість. Подивіться на своє життя, добродію мій. Як ви провадили його? В бешкетних оргіях і розпусті, все одержуючи від суспільства і нічого не віддаючи йому. Ви одержали багатство. Як ви використали його? Що ви зробили для ближнього свого? Чи подумали ви про десятки тисяч ваших рабів, чи допомогли ви їм фізично і морально? Ні. Ви користалися з їхньої праці, щоб провадити розпутне життя. Ось що ви зробили. Чи обрали ви місце служіння, де б ви давали користь с^єму ближньому? Ні. Ви в неробстві провадили своє життя. Потім ви одружилися, добродію мій, узяли на себе відповідальність керування молодю жінкою, і що ж ви зробили? Ви не допомогли

їй, добродію мій, знайти шлях істини, а ввергнули її в безодню брехні і нещастя. Людина образила вас, і ви вбили її, і ви кажете, що ви не знаєте бога і що ви ненавидите своє життя. Тут нема нічого дивного, добродію мій!

По цих словах масон, ніби втомившись від тривалої розмови, знову сперся на спинку дивана й заплющив очі. П'єр дивився на це суворе, нерухоме, старече, майже мертве обличчя і беззвучно ворухив губами. Він хотів сказати: так, мерзенне, гуляще, розпутне життя, і не смів порушувати мовчанку.

Масон хрипко, по-старечому прокашлявся й гукнув слугу.

— Як коні? — спитав він, не дивлячись на П'єра.

— Привели зданих, — відповів слуга. — Відпочивати не будете?

— Ні, кажи запрягати.

"Невже ж він поїде і залишить мене самого, не доказавши всього й не пообіцявши мені допомоги? — думав П'єр, встаючи й опустивши голову, зрідка поглядаючи на масона й починаючи ходити по кімнаті. — Так, я не думав цього, але я провадив огидне, розпутне життя, але я не любив його і не хотів цього, — думав П'єр, — а цей чоловік знає істину, і якби він захотів, він міг би відкрити її мені". П'єр хотів і не смів сказати це масонові. Проїжджий, звичними старечими руками склавши свої речі, застібав свого кошушка. Закінчивши ці справи, він звернувся до Безухова і байдуже, чемним тоном, спитав його:

— Ви куди тепер зводите їхати, добродію мій?

— Я?.. Я до Петербурга, — відповів П'єр дитячим, нерішучим голосом. — Я дякую вам. Я в усьому згоден з вами. Але ви не думайте, що я такий поганий. Я всією душею бажав бути тим, чим ви хотіли б, щоб я був; але я ні в кому ніколи не знаходив допомоги... Зрештою, я сам найперше винен у всьому. Допоможіть мені, навчіть мене і, можливо, я буду... — П'єр не міг говорити далі; він засопів носом і одвернувся.

Масон довго мовчав, видно, щось обдумуючи.

— Допомога дається лише від бога, — сказав він, — але ту міру допомоги, яку владен подати наш орден, він подасть вам, добродію мій. Ви їдете до Петербурга, передайте це графові Вілларському (він вийняв бумажника і на складеному вчетверо великому аркуші паперу написав кілька слів). Одну пораду дозвольте дати вам. Приїхавши до столиці, приділіть перший час самотності, обміркуванню самого себе і не ставайте на попередні шляхи життя. По цьому бажаю вам щасливої дороги, добродію мій, — сказав він, побачивши, що слуга його ввійшов до кімнати, — і успіху...

Проїжджий був Йосип Олексійович Баздеев, як довідався П'єр з книги доглядача. Баздеев був одним з найвідоміших масонів і мартиністів ще новиковського часу. Довго по його від'їзді П'єр, не лягаючи спати і не питаючи про коні, ходив по станційній кімнаті, обдумуючи своє порочне минуле і з захватом оновлення уявляючи собі своє блаженне, бездоганне й добродіє майбутнє, що здавалось йому таким легким. Він був, як йому здавалось, порочним лише тому, що він якось випадково забув, як добре бути добросвідомим. У душі його не залишалось ні сліду колишніх сумнівів. Він твердо вірив у можливість братерства людей, з'єднаних з метою підтримки один одного на

шляху доброчесності, і таким уявлялося йому масонство.

III

Приїхавши до Петербурга, П'єр нікого не сповістив про свій приїзд, нікуди не виїжджав, став цілі дні проводити за читанням Хоми Кемпійського, книжки, яку невідомо хто доставив йому. Одно, і лише одно розумів П'єр, читаючи цю книжку; він розумів ще невідому йому насолоду вірити в можливість досягнення довершеності та в можливість братньої і діяльної любові між людьми, яку відкрив йому Йосип Олексійович. Через тиждень після його приїзду молодий польський граф Вілларський, якого П'єр поверхово знав по петербурзькому вищому світові, ввійшов увечері до його кімнати з тим офіціальним і урочистим виглядом, з яким входив до нього секундант Долохова, і, зачинивши за собою двері й переконавшись, що в кімнаті нікого, крім П'єра, нема, звернувся до нього.

— Я приїхав до вас з дорученням і. пропозицією, графе,—

сказав він йому, не сідаючи.— Особа, дуже високопоставлена в нашому братстві, клопоталася про те, щоб вас було прийнято у братство раніше строку, і запропонувала мені бути вашим поручником. Я за священний обов'язок вважаю виконання волі цієї особи. Чи бажаєте ви вступити за моїм поручительством у братство вільних каменярів?

Холодний і суворий тон людини, яку П'єр бачив майже завжди на балах з люб'язною усмішкою, в товаристві найблиску-чіших жінок, здивував П'єра.

— Так, я бажаю,— сказав П'єр. Вілларський нахилив голову.

— Ще одне запитання, графе,— сказав він,— на яке я вас не як майбутнього масона, а як чесну людину (*galant homme*) прошу якнайщиріше відповісти мені: чи зреклися ви своїх колишніх переконань, чи вірите ви в бога?

П'єр замислився.

— Так... так, я вірю в бога,— сказав він.

— У такому разі...— почав Вілларський, але П'єр перебив його.

— Так, я вірю в бога,— сказав він ще раз.

— У такому разі ми можемо їхати,— сказав Вілларський.— Карета моя до ваших послуг.

Всю дорогу Вілларський мовчав. На П'єрові запитання, що йому треба робити і як відповідати, Вілларський сказав лише, що брати, достойніші за нього, випробують П'єра і що йому більше нічого не треба, як казати правду.

В'їхавши у ворота великого будинку, де було приміщення ложі, і пройшовши темними сходами, вони увійшли в освітлений невеликий передпокій, де без допомоги слуг скинули шуби. З передпокою вони пройшли в другу кімнату. Якийсь чоловік у чудному вбранні з'явився біля дверей. Вілларський, вийшовши йому назустріч, щось тихо сказав йому по-французькому і підійшов до невеликої шафи; в ній П'єр помітив убрання, яких він ніколи не бачив. Узявши з шафи хустину, Вілларський наклав її на очі П'єру і зав'язав вузлом ззаду, боляче захопивши у вузол його волосся. Потім він пригнув його до себе, поцілував і, взявши за руку, повів кудись. П'єру було боляче від того, що вузол тягнув за волосся, він кривився від болю і усміхався, чогось

соромлячись. Величезна постать його з опущеними руками, із скривленою і усміхненою фізіономією, непевними боязкими кроками йшла за Вілларським.

Провівши його кроків з десять, Вілларський зупинився.

— Хоч би що трапилося з вами,— сказав він,— ви повинні мужньо переносити все, якщо ви твердо вирішили вступити до нашого братства. (П'єр ствердно відповів нахиленням голови.) Коли ви почуєте стукіт у двері, розв'яжіть собі Аочі,— додав Вілларський,— бажаю вам мужності та успіху.— І, потиснувши П'єру руку, Вілларський вийшов.

Залишившись на самоті, П'єр усе так само усміхався. Разів зо два він знижував плечима, піднімав руку до хустини, ніби бажаючи зняти її, і знову опускав. П'ять хвилин, які він пробув з за&'язаними очима, здалися йому годиною. Руки його набрякли, ноги підломлювались; йому здавалося, що він втомився. Його охоплювали найскладніші і найрізноманітніші почуття. Йому було страшно і того, що з ним трапиться, і ще страшніше того, щоб часом не виявити страху. Йому було цікаво дізнатися, що буде з ним, що відкриється йому; але найбільше йому було радісно, що настала хвилина, коли він, нарешті, стане на той шлях оновлення і діяльно-добродішного життя, про який він мріяв з часу своєї зустрічі з Йосипом Олексійовичем. Залунали сильні удари в двері. П'єр зняв пов'язку і оглянувся круг себе. В кімнаті було чорно-темно: лише в одному місці світилась лампада в чомусь білому. П'єр підійшов ближче і побачив, що лампада стояла на чорному столі, на якому лежала одна розгорнута книга. Книга була євангеліє; те біле, в чому світилась лампада, був людський череп зі своїми* дірами і зубами. Прочитавши перші слова євангелія: "В началі бє слово і слово бє к богу", П'єр обійшов стіл і побачив великий, наповнений чимсь і відкритий ящик. Це була домовина з кістями, його зовсім не здивувало те, що він побачив. Сподіваючись увійти в цілком нове життя, цілком відмінне від колишнього, він чекав усього незвичайного, ще більш незвичайного, ніж те, що він бачив. Череп, домовина, євангеліє — йому здавалося, що він чекав усього цього, чекав ще більшого. Намагаючись викликати в собі почуття зворушення, він дивився навколо себе. "Бог, смерть, любов, братерство людей",— казав він собі, пов'язуючи з цими словами невиразні, але радісні образи чогось. Двері відчинилися, і хтось увійшов.

При тьмяному світлі, до якого, проте, П'єр встиг уже звикнути, увійшов невисокий чоловік. Видно, зі світла ввійшовши в темряву, чоловік цей зупинився; потім обережними кроками він пройшов до стола і поклав на нього невеликі, закриті шкіряними рукавичками руки.

Невисокий чоловік цей був одягнений у білий шкіряний фартух, що прикривав його груди і частину ніг, на шию було надіто щось схоже на намисто і з-за намиста виступало високе біле жабо, яке облямовувало його довгасте обличчя, освітлене знизу.

— Чого ви прийшли сюди? — спитав чоловік, на шурхіт, що зробив П'єр, звертаючись у його бік.— Чого ви, не віруючи в істини світла і не бачачи світла, чого ви прийшли сюди, чого ви хочете від нас? Премудрості, добродішності, просвіщення?

В ту хвилину, як двері відчинилися і ввійшов невідомий чоловік, П'єр пережив

почуття страху та благогдвіння, подібне до того, яке він переживав у дитинстві на сповіді: він відчув себе віч-на-віч з цілком чужим по умовах життя і з близьким по братерству людей чоловіком. Серце в П'єра билось так, що аж перехоплювало дух, коли він підступив до ритора (так називався

23*

355

в масонстві —брат, який готував шукача до вступу в братство}^ . П'єр, підійшовши ближче, впізнав у риторі знайому людину, Смольянінова, але йому було образливо думати, що це була знайома людина^ він був лише брат і добродішній наставник. П'єр довго не міг вимовити слова, так що ритор мусив повторити запитання.

— Так, я... я... хочу оновлення,— насилу вимовив П'єр.

— Добре,— сказав Смольянінов і відразу заговорив далі:— Чи маєте ви уявлення про заходи, якими наш святий орден допоможе вам у досягненні вашої мети?...— спитав ритор спокійно і швидко.

— Я... сподіваюся... керівництва... допомоги... в оновленні,— сказав П'єр тремтячим голосом, ледве вимовляючи слова від хвилювання і від незвичності говорити поросійському про абстрактні речі.

— Яке уявлення ви маєте про франк-масонство?

— Я гадаю, що франк-масонство є fraternité¹ і рівність людей з добродішними цілями,— сказав П'єр, соромлячись у міру того, як він говорив, невідповідності своїх слів до урочистості хвилини.— Я гадаю...

— Добре,— сказав ритор поспішно, очевидно, цілком вдоволений цією відповіддю.— Чи шукали, ви засобів для досягнення своєї мети в релігії?

— Ні, я вважав її несправедливою і не додержувався її,— сказав П'єр так тихо, що ритор не розчув його і спитав, що він каже.— Я був атеїстом,— відповів П'єр.

— Ви шукаєте істини для того, щоб додержуватись у житті її законів; отже, ви шукаєте премудрості та добродішності, так же? — сказав ритор по хвилинній мовчанці.

— Так, так,— потвердив П'єр.

Ритор прокашлявся, склав на грудях руки в рукавичках г почав говорити:

— Тепер я повинен відкрити вам головну мету нашого ордену,— сказав він,— і якщо мета ця збігається з вашою, то ваш вступ до нашого братства буде корисним. Перша найголовніша мета і разом з тим основа нашого ордену, на якій він встановлений і якої ніяка сила людська не може порушити, є збереження і передання нащадкам певного важливого таїнства... що з найдавніших віків і навіть від першої людини до нас дійшло; від цього таїнства, можливо, залежить доля роду людського. Але що таїнство це має таку властивість, що ніхто не може його знати і з нього користатися, коли довгочасним і старанним очищенням самого себе не приготовлений, то не кожен може сподіватися скоро збагнути його. Тому ми маємо другу мету, що полягає в тому, щоб приготовляти наших членів, по змозі, виправляти їх серце, очищати і просвітлювати їхній розум тими способами, які нам переказами відкрито від мужів, що потрудилися

і братерство

в шуканні цього таїнства, і тим робити їх здатними до сприйняття оного. Очищаючи і виправляючи наших членів, ми намагаємося, по-третє, виправляти і весь людський рід, даючи йому в членах наших зразок благочестя і чесноти, і тим прагнемо всіма силами протистояти злу, що панує на світі. Подумайте про це, і я знову прийду до вас,— сказав він і вийшов з кімнати.

— Протистояти злу, що панує на світі...— повторив П'єр, і йому уявилася його майбутня діяльність на цій ниві. Йому уявлялися такі ж люди, яким він сам був два тижні тому, і він у думці звертав до них повчально-наставницьку промову. Він уявляв собі порочних і нещасних людей, яким він допомагав словом і ділом; уявляв собі гнобителів, від яких він рятував їх жертви. З трьох цілей, що їх назвав ритор, ця остання — виправлення роду людського, особливо близька була П'єру. Якесь важливе таїнство, про яке згадав ритор, хоч і збуджувало його цікавість, не здавалося йому істотним; а друга мета, очищення і виправлення себе, мало захоплювала його, бо він у цю хвилину з насолодою почував себе вже цілком виправленим від колишніх пороків і готовим лише на добре.

Через півгодини повернувся ритор передати шукачеві ті сім чеснот, відповідних до семи східців храму Соломона, що їх повинен був виховувати в собі кожен масон. Чесноти ці були: 1) скромність, додержання таємниці ордену, 2) покірності вищим чинам ордену, 3) добронравність, 4) любов до людства, 5) мужність, 6) щедрість і 7) любов до смерті.

— По-сьоме, намагайтеся,— сказав ритор,— частими роздумами про смерть довести себе до того, щоб вона більш не здавалася вам страшним ворогом, а другом... який звільняє від тяжкого цього життя в трудах добродетелі змучену душу, щоб ввести її в місце нагороди і заспокоєння.

"Справді, це повинно бути так,— думав П'єр, коли по цих словах ритор знову пішов від нього, покидаючи його на самотній роздум.— Це повинно бути так, але я ще такий слабкий, що люблю своє життя, смисл якого лише тепер потроху відкривається мені". А решту п'ять чеснот, які, перебираючи по пальцях, згадав П'єр, він ночував у душі своїй: і мужність, і щедрість, і добронравність, і любов до людства, і особливо покірності, яка навіть здавалася йому не чеснотою, а щастям, (йому так радісно було тепер позбутися власної сваволі і підкорити свою волю тому і тим, які знали безсумнівну істину.) Сьому чесноту П'єр забув і ніяк не міг згадати її.

Втретє ритор повернувся швидше і спитав П'єра, чи все ще він твердий у своєму намірі і чи наважується піддати себе всьому, що від нього вимагатиметься.

— Я готовий на все,— сказав П'єр. ^

— Ще повинен вас повідомити,— сказав ритор,— що орден наш учення своє розкриває не лише в словах, а й іншими засобами, які на істинного шукача мудрості й добродетелі впливають, можливо, сильніше, ніж словесні тільки пояснення. Ця храмина убранням своїм, яко ви бачите, вже повинна була з'ясувати вашому серцю, якщо воно щире, більше, ніж слова; ви побачите, можливо, і при дальшому прийманні вас подібний спосіб з'ясування. Орден наш наслідує стародавні товариства, які

відкривали своє вчення ієрогліфами. Ієрогліф,— говорив ритор,— є найменування якої-небудь не підлеглої почуттям речі, яка містить у собі якості, подібні до зображуваної.

П'єр знав дуже добре, що таке ієрогліф, але не смів говорити. Він мовчки слухав ритора, з усього почуваючи, що зараз почнуться випробування.

— Якщо ви тверді, то я повинен приступити до введення вас,— сказав ритор, ближче підходячи до П'єра.— На знак щедрості прошу вас віддати мені всі коштовні речі.

— Але я з собою нічого не маю,— сказав П'єр, гадаючи, що йому кажуть віддати все, що він має.

— Те, що на вас є: годинник, гроші, персні...

П'єр квапливо витяг гаманця, годинника ь довго не міг зняти з товстого пальця обручку. Коли це було зроблено, масон сказав:

— На знак покори прошу вас роздягтися.— П'єр скинув фрак, жилет і лівий чобіт за вказівкою ритора. Масон відкрив сорочку на лівому боці його грудей і, нагнувшись, підняв його штанину на лівій нозі вище коліна. П'єр квапливо хотів зняти і правий чобіт та закачати штани, щоб звільнити від цієї турботи незнайому йому людину, але масон сказав йому, що цього не треба,— і дав йому туфлю на ліву ногу. З дитячою усмішкою соромливості, сумніву й іронії над самим собою, яка проти його волі виявлялась на обличчі, П'єр стояв, опустивши руки і розставивши ноги перед братом-ритором, чекаючи його нових наказів.

— І нарешті, на знак щирості, я прошу вас відкрити мені головну вашу пристрасть,— сказав він.

— Моя пристрасть! У мене їх було так багато,— сказав П'єр.

— Ту пристрасть, яка більш за всі інші змушувала вас хитатися на шляху доброчесності,— сказав масон.

П'єр помовчав, відшукуючи.

"Вино? Обжерливість? Неробство? Лінощі? Запальність? Злоба? Жінки?" — перебирав він свої пороки, в думці зважуючи їх і не знаючи, якому віддати перевагу.

— Жінки,— сказав тихим, ледве чутним голосом П'єр. Масон не ворухився і не говорив довго по цій відповіді. Нарешті він підступився до П'єра, взяв зі столу хустину і знову зав'язав йому очі.

— Востаннє кажу вам: зверніть всю свою увагу на самого себе, накладіть кайдани на свої почуття і шукайте блаженства не в пристрастях, а в своєму серці. Джерело блаженства не поза нами, а в нас самих...

Пер вже почував у собі це освіжне джерело блаженства, що тепер радістю і зворушенням переповняло його душу.

Незабаром по цьому в темну хramину прийшов за П'єром уже не ритор, а поручник Вілларський, якого він пізнав по голосу. На нові запитання про твердість його наміру П'єр відповів:

— Так, так, згоден,— і з осяйною дитячою усмішкою, з відкритими гладкими грудьми, нерівно і боязко ступаючи однією роззutoю і однією взutoю ногою, пішов

вперед *на шпагу, яку приставив до його оголених грудей Вілларський. З кімнати його повели коридорами, повертаючи туди й сюди, і нарешті привели до дверей ложі. Вілларський кашлянув, йому відповіли масонськими стуками молотків, двері відчинилися перед ними. Чийсь басовитий голос (П'єрові очі все ще були зав'язані) поставив йому запитання про те, хто він, де, коли народився і т. ін. Потім його знову повели кудись, не розв'язуючи йому очей, і під час ходіння його говорили йому алегорії про тягар його мандрів, про священну дружбу, про одвічного будівника світу, про мужність, з якою він повинен переносити труди і небезпеки. Під час цих мандрів П'єр помітив, що його називали то шукачем, то страдником, то жададьником і по-різному стукали при цьому молотками та шпагами. У той час, як його підводили до якоїсь речі, він помітив, що сталося замішання і сум'яття між його керівниками. Він чув, як пошепки засперечались між собою круг нього люди і як один наполягав на тому, щоб його було проведено по якомусь килиму. По цьому взяли його праву руку, поклали на щось, а лівою сказали йому приставити циркуль до лівого боку грудей і змусили його прочитати, повторюючи слова, які читав інший, клятву вірності законам ордену. Потім погасили свічки, запалили спирт, як це чув по запаху П'єр, і сказали, що він побачить мале світло. З нього зняли пов'язку, і П'єр, як уві сні, побачив у тьмяному світлі спиртового вогню кілька чоловік, які, в таких самих фартухах, як і ритор, стояли навпроти нього і тримали шпаги, спрямовані в його груди. Між ними стояла людина в білій закривавленій сорочці. Побачивши це, П'єр грудьми подався вперед на шпаги, бажаючи, щоб вони встромилися в нього. Але шпаги відійшли від нього, і йому зараз же наділи пов'язку.

— Тепер ти бачив мале світло,— сказав йому чийсь голос. Потім знову засвітили свічки, сказали, що йому треба бачити повне світло, і знову зняли пов'язку, і понад десять голосів разом сказали: *sic transit gloria mundi*!

П'єр потрохи став отямлюватися й оглядати кімнату, де він був, та присутніх у ній людей. Навколо довгого стола, накритого чорним, сиділо чоловік зо дванадцять, все в такому ж убранні, як і ті, яких він раніш бачив. Деяких П'єр знав по пе

1 так проходить земна слава.

тербурзькому громадянству. На місці голови сидів незнайомий молодий чоловік з особливим хрестом на шиї. З правого боку сидів італієць-абат, якого П'єр бачив два роки тому в Анни Павлівни. Ще був тут один дуже важний сановник та один швейцарець-гувернер, що жив раніш у Курагіних. Усі врочисто мовчали, слухаючи слова голови, який тримав у руці молотка. У стіні горіла вправлена в неї зоря; по один бік стола був невеликий килим з різними зображеннями, по другий було щось схоже на олтар з євангелієм і черепом. Круг стола було сім великих, схожих на церковні, свічників. Двоє з братів підвели П'єра до олтаря, поставили йому ноги в прямокутне положення і наказали йому лягти, кажучи, що він повергається до врат храму.

— Спершу він повинен одержати лопату,— пошепки сказав один з братів.

— Ой! годі-бо, будь ласка,— сказав другий.

П'єр розгубленими короткозорими очима, не підкоряючись, оглянувся круг себе, і

раптом його охопив сумнів: "Де я? Що я роблю? Чи не сміються з мене? Чи не буде мені соромно згадувати це?" Але сумнів цей тривав лише одну мить. П'єр оглянувся на серйозні обличчя людей, що оточували його, згадав усе, що він уже пройшов, і зрозумів, що не можна зупинитись на половині дороги. Він жахнувся свого сумніву і, намагаючись викликати в собі попереднє зворушення, кинувся до врат храму. І справді, зворушення, ще сильніше за попереднє, охопило його. Коли він пролежав якийсь час, йому сказали встати і наділи на нього такий самий білий шкіряний фартух, які були на інших, дали йому в руки лопату і три пари рукавичок, і тоді великий майстер звернувся до нього. Він сказав йому пильнувати, щоб він нічим не заплямував білості цього фартуха, що являє собою тривкість і непорочність; потім про нез'ясовану лопату сказав, щоб він дбайливо очищав нею свре серце від пороків і вибачливо загладжував нею серце ближнього. Потім про перші рукавички чоловічі сказав, що значення їхнього він не може знати, але повинен зберігати їх; про другі рукавички чоловічі сказав, що він повинен надівати їх на зібраннях, і, нарешті, про треті, жіночі рукавички сказав:

— Любий брате, і ці жіночі рукавички вам призначені є. Віддайте їх тій жінці, яку ви поважатимете більш за всіх. Цим даром упевните в непорочності серця вашого ту, яку оберете ви собі за гідну каменярку.— Помовчавши якийсь час, додав: — Але допильнуй, любий брате, щоб не прикрашали рукавички ці рук нечистих.— У той час, як великий майстер промовляв ці останні слова, П'єру здалося, що голова знікновів. П'єр знікновів ще дужче, почервонів до сліз, як червоніють діти, стурбовано став оглядатися, і сталася ніякова мовчанка.

Мовчанку ту перервав один з братів, який, підвівши П'єра до килима, почав читати йому з зошита пояснення всіх зображених на ньому фігур: сонця, місяця, молотка, виска, лопати, дикого і кубічного каменя, стовпа, трьох вікон та ін. Потім П'єру призначили його місце, показали йому знаки ложі, сказали вхідне слово і, нарешті, дозволили сісти. Великий майстер почав читати статут. Статут був дуже довгий,— П'єр від радості, хвилювання та сорому не міг розуміти того, що читали. Він вслухався лише в останні слова статуту, і вони запам'яталися йому.

"У наших храмах ми не знаємо інших ступенів,— читав великий майстер,— крім тих, які перебувають між чеснотою та пороком. Не дозволяй собі вбачати будь-яку різницю, що могла б порушити рівність. Лети на допомогу братові, хоч би хто він був, напути заблудлого, підведи падаючого і не май ніколи злоби чи ворожості на брата. Будь лагідним і привітним. Збуджуй в усіх серцях вогонь добродітності. Діли щастя з ближнім твоїм, і хай ніколи не скаламутять заздрощі чистої цієї насолоди.

Прощай ворогові твоєму, не мсти йому, хіба тільки тим, що робитимеш йому добро. Додержавшись таким чином цього закону, ти знайдеш сліди древньої, тієї, що втратив ти, величності",— закінчив він і, підвівшись, обняв П'єра і поцілував його.

П'єр зі слізьми радості на очах дивився круг себе, не знаючи, що відповідати на поздоровлення та відновлення знайомств, з якими оточили його. Він не визнавав ніяких знайомств; в усіх цих людях він вбачав лише братів, і так хотілось йому взятися з ними до справи, що аж горів від нетерпіння.

Великий майстер стукнув молотком, усі сіли по місцях, і один прочитав поучення про необхідність покори.

Великий майстер запропонував виконати останній обов'язок, і важний сановник, який мав звання збирача милостини, став обходити братів. П'єру хотілося записати в лист милостини всі гроші, що в нього були, але він боявся виявити цим гордість, і записав стільки ж, скільки записували інші.

Засідання закінчилося, і по поверненні додому П'єру здавалося, що він приїхав з якихось далеких мандрів, де він провів десятки років, цілком змінився і відійшов від колишнього порядку та звичок життя.

V

Другого дня по прийомі в ложу П'єр сидів удома, читаючи книжку і намагаючись вникнути у значення квадрата, що зображував однією своєю стороною бога, другою — моральне, третьою — фізичне, четвертою — змішане. Зрідка він одривався від книжки та квадрата і в уяві своїй складав собі новий план життя. Вчора у ложі йому сказали, що до відома царя дійшла чутка про дуель і що П'єру доцільніше було б виїхати з Петербурга. П'єр збирався їхати в свої південні маєтки і зайнятися там своїми селянами. Він радісно обмірковував це нове життя, коли несподівано до кімнати увійшов князь Василь.

— Друже мій, що ти наробив у Москві? За що ти посварився з Льолею, mon cher? 1 Ти помиляєшся,— сказав князь Василь, входячи до кімнати.— Я про все дізнався, я можу тобі сказати напевно, що Елен невинна перед тобою, як Христос перед жидами.

П'єр хотів відповісти, але він перебив його.

— І чому ти не звернувся прямо і просто до мене, як до друга? Я все знаю, я все розумію,— сказав він,— ти поводився, як личить людині, що дорожить своєю честю; можливо, надто поспішно, та про це не будемо говорити. Одно ти пам'ятай, в яке становище ти ставиш її і мене в очах усього громадянства і навіть двора,— додав він, понизивши голос.— Вона живе в Москві, ти тут. Пам'ятай, дорогий мій,— він потягнув його вниз за руку,— тут лише непорозуміння; ти сам, я гадаю, відчуваєш. Напиши зараз зі мною листа, і вона приїде сюди, все з'ясується, а то, я тобі скажу, ти дуже легко можеш постраждати, дорогий мій.

Князь Василь значливо глянув на П'єра.

— Мені з певних джерел відомо, що імператриця-вдова дуже цікавиться всією цією справою. Ти знаєш, вона дуже ласкава до Елен.

Кілька разів П'єр збирався говорити, але, з одного боку, князь Василь не допускав його до цього, з другого боку — сам П'єр боявся почати говорити в тому тоні категоричної відмови й непогодження, в якому він твердо вирішив відповідати своєму тестеві. Крім того, слова масонського статуту "будь лагідним і привітним" згадувались йому. Він скривлявся, червонів, вставав і сідав, працюючи над собою у найважчій для нього в житті справі — сказати неприємне в очі людині, сказати не те, чого чекає ця людина, хоч би хто вона була. Він так звик підкорятися цьому тонові недбалої самовпевненості князя Василя, що й тепер відчував, що неспроможний буде

протистояти їй; але він почував, що від цього, що він скаже зараз, залежатиме вся дальша доля його: піде він старим, попереднім шляхом, чи тим новим, який так принадно показали йому масони і на якому він упевнено сподівався знайти відродження до нового життя.

— Ну, дорогий мій,— жартівливо промовив князь Василь,— скажи ж мені "так", і я від себе напишу їй, і ми заріжемо гладкого тельця.— Та князь Василь не встиг доказати свого жарту, як П'єр з люттю в обличчі, що нагадувала його батька, не дивлячись у вічі співрозмовникові, промовив пошепки:

— Князю, я вас не кликав до себе, ідіть, будь ласка, ідіть!— Він схопився і відчинив йому двері.— Ідіть же,— повторив він, сам собі не вірячи і радіючи з виразу збентеження та страху, що з'явився на обличчі в князя Василя.

— Що з тобою? Ти хворий?

І дорогий мій?

— Ідіть!— ще раз промовив тремтячий голос. І князь Василь мусив поїхати, не діставши ніякого "пояснення".

Через тиждень ГГєр, попрощавшись з новими друзями масонами і залишивши їм великі суми на милостини, поїхав у свої маєтки. Його нові брати дали йому листи в Київ та в Одесу, до тамтешніх масонів, і обіцяли писати йому і керувати ним у його новій діяльності.

VI

Справу ГГєра з Долоховим було зам'ято, і, незважаючи на тодішню суворість царя щодо дуелей, ні обидва супротивники, ні їхні секунданти не потерпіли. Але історія дуелі, потверджена розривом П'єра з дружиною, розголосилася у громадянстві. П'єр, на якого дивилися поблажливо, звисока, коли він був незаконним сином, якого пестили і прославляли, коли він був найкращим женихом Російської імперії, після свого одруження, коли відданицям і матерям не було вже чого чекати від нього, дуже втратив у очах громадянства, тим більш, що він не вмів і не хотів домагатися громадської прихильності. Тепер тільки його самого обвинувачували в тому, що сталося, казали, що він безголовий ревнивець, в якого часто бувають такі самі випадки кровожерної люті, як і в його батька. І коли по від'їзді П'єра Елен повернулася до Петербурга, її не тільки привітно, але й з відтінком шанобливості у зв'язку з її нещастям приймали всі її знайомі. Коли розмова заходила про її чоловіка, Елен набирала гідного виразу, який вона — хоч і не розуміла його значення — з властивим їй тактом засвоїла собі. Вираз цей свідчив, що вона вирішила без скарг переносити своє нещастя і що її чоловік є хрест, посланий їй від бога. Князь Василь одвертіше висловлював свою думку. Він знижував плечима, коли розмова заходила про П'єра, і, показуючи на лоб, казав:

— Un cerveau fêlé — je le disais toujours¹.

— Я заздалегідь сказала,— говорила Анна Павлівна про П'єра,— я тоді ж відразу сказала, і раніш за всіх (вона наполягала на своїй першості), що це божевільний молодик, зіпсований розпусними ідеями часу. Я тоді ще сказала це, коли всі

захоплювались ним і він щойно приїхав з-за кордону і, пам'ятаєте, якось увечері в мене вдавав з себе якогось Марата. Чим же кінчилося? Я тоді ще не бажала цього весілля і наперед сказала все, що станеться.

Анна Павлівна так само давала в себе у вільні дні такі вечори, як і раніш, і такі, які лише вона здібна була влаштовувати,— на цих вечорах збиралися, по-перше, *la creme de la véritable bonne société, la fine fleur de l'essence intellectuelle*

1 — Напівбожевільний — я завжди це казав.

*de la société de Pétersbourg **, як казала сама Анна Павлівна. Крім цього витонченого добору товариства, вечори Анни Павлівни відзначалися ще тим, що кожного разу на своєму вечорі Анна Павлівна подавала товариству яку-небудь нову, інтересну особу і що ніде так очевидно і твердо, як на цих вечорах, не виявлявся градус політичного термометра, на якому стояв настрій придворного легітимістського петербурзького громадянства.

Наприкінці 1806 року, коли одержано було вже всі сумні подробиці про те, що Наполеон знищив пруську армію під Іеною і Ауерштетом та про здачу більшості пруських фортець, коли війська наші вже вступили у Пруссію і почалась наша друга війна з Наполеоном, Анна Павлівна зібрала в себе вечір, *La crème de la véritable bonne société*² складалася з ча[івної і нещасної, покинутої чоловіком Елен, з Mortemart а, чарівного князя Іполита, який щойно приїхав з Відня, двох дипломатів, тіточки, одного молодика, що мав у вітальні найменування просто *d'un homme de beaucoup de mérite*³, однієї дівичі, щойно вшанованої званням фрейліни, її матері та деяких інших менш значних осіб.

Особа, якою вгощала цього вечора Анна Павлівна своїх гостей, як новинкою, був Борис Друбецькой,— він щойно приїхав кур'єром з пруської армії і перебував ад'ютантом у вельми важкої особи.

Градус політичного термометра, вказаний на цьому вечорі товариству, був такий: хоч би скільки всі європейські государі та полководці намагалися потурати Бонапартію, для того, щоб зробити мені і взагалі нам ці неприємності та прикрості, думка наша щодо Бонапартія не може змінитися. Ми не перестанемо щиро висловлювати з приводу цього свій напрям думок і можемо сказати тільки пруському королю та іншим: "Тим гірше для вас. *Tu l'as voulu, George Dapain*⁴, ось усе, що ми можемо сказати". Ось що вказував політичний термометр на вечорі в Анни Павлівни. Коли Борис, якого мали піднести гостям, увійшов до вітальні, майже все товариство вже зібралося, і під керівництвом Анни Павлівни точилася розмова про наші дипломатичні стосунки з Австрією і про надію на союз із нею.

Борис в елегантному ад'ютантському мундирі, змужнілий, свіжий і рум'яний, вільно увійшов до вітальні, і його було, одведено, як належало, для привітання до тіточки і знову приєднано до загального гуртка.

Анна Павлівна дала поцілувати йому свою суху руку, познайомила його з деякими незнайомими йому особами і кожного пошепки визначила йому.

1 верчки справжнього хорошого громадянства, есенції петербурзького

громадянства,

2 Вершки справжнього хорошого громадянства

3 людини з великими гідностями,

4 Ти цього хотів, Жорж Данден,

цвіт інтелектуальної

— Le Prince Hyppolite Kouraquine — charmant jeune homme. M-r Kroug chargé d'affaires de Kopenhague — un esprit profond,— і просто:—M-r Shittoff un homme de beaucoup de mérite¹,—про того, який мав це найменування.

^Борис за цей час своєї служби, завдяки турботам Анни Михайлівни, власним смакам та властивостям свого стриманого характеру, встиг поставити себе в найвигідніше становище по службі. Він був ад'ютантом при вельми важній особі, мав вельми важне доручення у Пруссію і щойно повернувся звідти кур'єром. Він цілком засвоїв ту неписану субординацію, що сподобалася йому в. Ольмюці, за якою прапорщик міг стояти незрівнянно вище за генерала і за якою для успіху на службі були потрібні не зусилля, не праця, не хоробрість, не сталість, а лише вміння обходитися з тими, які винагороджують за службу,— і він часто сам дивувався зі своїх швидких успіхів і з того, як інші могли цього не розуміти. Внаслідок цього його відкриття весь його побут, усі взаємини з колишніми знайомими, усі його плани на майбутнє зовсім змінилися. Він був не багатий, але останні свої гроші він використовував на те, щоб бути одягненим краще за інших; він скорше позбавив би себе багатьох утіх, ніж дозволив би собі їхати в поганому екіпажі або показатись у старому мундирі на вулицях Петербурга. Зближувався він і шукав знайомств лише з людьми, що були вище за нього і тому могли стати йому в пригоді. Він любив Петербург і з презирством ставився до .Москви. Спогад про дім Ростових і про його дитячу любов до Наташі був йому неприємний, і від самого від'їзду в армію він ні разу не був у Ростових. У вітальні Анни Павлівни, у якій бути присутнім він вважав за важливе підвищення по службі, тепер він одразу ж зрозумів свою роль і дав можливість Анні Павлівні скористатися з того інтересу, що він являв собою, уважно спостерігаючи кожну особу й оцінюючи вигоди і можливості зближення з кожною з них. Він сів на вказане йому місце біля вродливої Елен і вслухався в загальну розмову.

— "Vienne trouve les bases du traité proposé tellement hors d'atteinte, qu'on ne saurait y parvenir même par une continuité de succès les pîus brillants, et elle met en doute les moyens qui pourraient nous les procurer". C'est la phrase authentique du cabinet de Vienne, — казав датський chargé d'affaires².

— C'est le doute qui est flatteur!—сказав l'homme à l'esprit profond³, з тонкою усмішкою.

1 — Князь Іполит Курагін, гарний молодик. Пан Круг, копенгагенський повірений у справах, глибокий розум...— і просто: — пан Шитов, людина з великими гідностями.

2 — "Відень вважає підстави запропонованого договору до такої міри поза можливим, що досягти їх можна лише рядом дуже блискучих успіхів; І він має сумнів щодо засобів, які можуть їх нам дати". Це достеменна фраза віденського кабінету,—

казав датський повірений у справах.

• — Втішний сумнів! — сказав глибокий розум,

— Il faut distinguer entre le cabinet de Vienne et l'Empereur d'Autriche,—сказав Мортемарт. — L'Empereur d'Autriche n'a jamais pu penser à une chose pareille, ce n'est que le cabinet qui le dit¹.

— Eh, mon cher vicomte,— втрутилася Анна Павлівна,— Шгоре (вона чомусь вимовляла l'Urope, як особливу тонкість французької мови, яку вона могла собі дозволити, розмовляючи з французом), l'Urope ne sera jamais notre alliée sincère².

Слідом за цим Анна Павлівна навела розмову на мужність і твердість пруського короля з метою ввести у справу Бориса.

Борис уважно слухав того, хто говорив, чекаючи своєї черги, але разом з тим встигав кілька разів оглядатися на свою сусідку, красуню Елен, яка з усмішкою кілька разів зустрілася очима з вродливим молодим ад'ютантом.

Цілком природно, говорячи про становище Пруссії, Анна Павлівна попросила Бориса розповісти про свою мандрівку до Гло-гау та про стан, в якому він застав пруське військо. Борис, не кваплячись, чистою і правильною французькою мовою розповів вельми багато цікавих подробиць про війська, про двір, за весь час своєї розповіді старанно уникаючи висловлення своєї думки щодо тих фактів, про які він говорив. На якийсь час Борис оволодів загальною увагою, і Анна Павлівна почувала, що її вгощення новинкою всі гості прийняли з задоволенням. Найбільше уваги до Борисової розповіді виявила Елен. Вона кілька разів питала його про деякі подробиці його поїздки і, здавалося, вельми була зацікавлена станом пруської армії. Тільки-но він кінчив, вона зі своєю звичайною усмішкою звернулася до нього.

— Il faut absolument que vous veniez me voir³, — сказала вона до нього таким тоном, наче з деяких міркувань, яких він не міг знати, це було конче потрібно. — Mardi entre les 8 et 9 heures. Vous me ferez grand plaisir⁴.

Борис обіцяв виконати її бажання і хотів зайти з нею в розмову, коли Анна Павлівна відкликала його під тим приводом, що тіточка бажає послухати його.

— Адже ви знаєте її чоловіка? — сказала Анна Павлівна, заплющивши очі і журним жестом показуючи на Елен.— Ах, це така нещасна і чарівна жінка! Не згадуйте його при ній, будь ласка, не згадуйте. їй занадто тяжкої

1 — Конче треба розрізняти віденський кабінет і австрійського імператора,— сказав Мортемарт.— Імператор австрійський ніколи не міг цього думати, це каже тільки кабінет.

2 — Ах, дорогий віконте, Європа ніколи не буде нашою щирою союзницею.

3 — Неодмінно треба, щоб ви приїхали побачитися зі мною.

* — У вівторок, між восьмою і дев'ятою годинами. Ви мені зробите велику приємність.

Коли Борис і Анна Павлівна вернулись до загального гуртка, розмовою в ньому заволодів князь Іполит. Він, висунувшись вперед у кріслі, сказав:

— Le Roi de Prussell — і, сказавши це, засміявся. Всі обернулись до нього: — Le roi

de Prusse? — спитав Іполит, знстзу засміявшись і знову спокійно і серйозно вмовився в глибині свого крісла. Анна Павлівна почекала трохи, але тому, що Іполит зовсім, здавалося, не хотів більше говорити, вона почала розповідати про те, як безбожний Бонапарт вкрав у Потсдамі шпагу Фрідріха Великого.

— C'est l'épée de Frédéric le Grand, que je...² — почала була вона, та Іполит перебив її словами:

— Le Roi de Prusse...— і знову, тільки-но до нього обернулись, попросив пробачення й замовк. Анна Павлівна скривилася. Mortemart, Іполитів приятель, рішуче звернувся до нього:

— Voyons à qui en avez vous avec votre Roi de Prusse? З Іполит засміявся, наче йому було соромно за свій сміх.

— Non, ce n'est rien, je voulais dire seulement...⁴ (Він мав намір повторити жарт, що його чув у Відні і що його цілий вечір збирався вмістити.) Je voulais dire seulement, que nous avons tort de faire la guerre pour le roi de Prusse⁵.

Борис обережно усміхнувся, так, що його усмішку можна було вважати за іронію або за схвалення "жарту, залежно від того, як її буде прийнято. Усі засміялися.

— Il est très mauvais, votre jeu de mot, très spirituel, mais injuste,— погрожуючи зморщеним пальчиком, сказала Анна Павлівна.— Nous ne faisons pas la guerre pour le roi de Prusse, mais pour les bons principes. Ah, le méchant, ce prince Hippo-lyte!⁶ — сказала вона.

Розмова не припинялася цілий вечір, обертаючись переважно навколо політичних новин. Наприкінці вечора вона особлива похвалювала, коли зайшло про нагороди, надані від царя.

— Адже одержав минулого року NN табакерку з портретом,— казав l'homme à l'esprit profond⁷,— чому ж SS не може-одерл^ати такої самої нагороди?

— Je vous demande pardon, une tabatière avec le portrait de

1 — Пруський король!

2 — Це шпага Великого Фрідріха, яку я...

3 — Ну, що ж прусський король?

4 — Ні, нічого, я хотів лише сказати...

6 — Я лише хотів сказати, що ми даремно воюємо за пруського короля. 8 — Ваша гра слів негарна, дуже дотепна, але несправедлива. Ми

воюємо за добрі начала, а не за пруського короля. О, який уїдливий цей князь Іполит!

7 чоловік глибокого розуму,

l'Empereur est une récompense, mais point une distinction, — сказав дипломат,— un cadeau plutôt*.

— Il y eu plutôt des antécédents, je vous citerai Schwarzenberg².

— C'est impossible³,— відповів другий.

— Papi. Le grand cordon, c'est différent...⁴.

•Коли всі підвелися, щоб роз'їжджатись, Елен, яка дуже мало говорила цілий вечір,

знову звернулася до Бориса з проською і лагідним, значливим наказом, щоб він завітав до неї у вівторок.

— Мені це дуже потрібно,— сказала вона з усмішкою, оглядаючись на Анну Павлівну, і Анна Павлівна тією сумовитою посмішкою, яка супроводжувала її слова, коли вона говорила про свою високу покровительку, потвердила бажання Елен. Здавалося, що цього вечора з якихось Борисових слів про пруське військо Елен раптом відкрила доконечну потребу бачити його. Вона начебто обіцяла йому, що, коли він приїде у вівторок, вона пояснить йому цю потребу.

Приїхавши у вівторок ввечері у розкішний салон Елен, Борис не дістав певного пояснення, чого йому було конче треба приїхати. Були інші гості, графиня мало говорила з ним, лише прощаючись, коли він цілував її в руку, вона з чудною відсутністю усмішки, несподівано, пошепки" сказала йому:

— Venez demain dîner... le soir. Il faut que vous veniez... Venez 6.

У цей свій приїзд до Петербурга Борис став близькою людиною в домі графині Безухової.

VIII

Війна розгорялася, г театр її наближався до російських кордонів. Скрізь чутно було прокльони ворогові роду людського Бонапартію; в селах збиралися ратники та рекрути, і з театру війни надходили розбіжні вісті, як завжди неправдиві і тому різно перетлумачувані.

Життя старого князя Волконського, князя Андрія і княжни Марії багато в чому змінилося з 1805 року.

У 1806 році старого князя було настановлено одним з восьми головнокомандуючих по ополченню, призначених тоді по всій Росії. Старий князь, незважаючи на свою старечу кволість, що стала особливо помітною в той період, коли він гадав, що його

1 — Пробачте, табакерка з портретом імператора є нагорода, а не відзнака,— скорше подарунок.

2 — Були приклади — Шварценберг. *

3 — Це неможливо,

4 — Стрічка — інша річ...

6 — Приїжджайте завтра обідати.. ввечері. Треба, щоб ви приїхали^ Приїжджайте.

сина вбито,— вважав, що не має права відмовитися від посади, на яку його призначив сам государ, і ця нова діяльність, поставши перед ним, підбадьорила і зміцнила його. Він увесь час бував у роз'їздах по трьох довірених йому губерніях; був до педантизму ретельний у виконанні своїх обов'язків, строгий до жорстокості зі своїми підлеглими і сам докопувався до найменших подробиць справи. Княжна Марія перестала вже брати у свого батька уроки з математики і лише ранками, у супроводі мамки, з маленьким князем Миколою (так звав його дід) увіходила до батькового кабінету, коли князь був дома. Маленький князь Микола жив з мамкою і нянею Савівною на половині покійної княгині, і княжна Марія більшу частину дня проводила в дитячій, замінюючи, як уміла, матір маленькому небожеві. M-lle Bourienne теж, як

здавалося, гаряче любила хлопчика, і княжна Марія, часто позбавляючи себе, поступалася своїй подрузі втіхою няньчити маленького ангела (як називала вона небожа) і гратися з ним.

Біля олтаря лисогорської церкви була каплиця над могилою маленької княгині, і в каплиці стояв привезений з Італії мармуровий пам'ятник в образі ангела, який розправив крила і хоче знятися на небо. В ангела була трошки піднята верхня губа, наче він збирався усміхнутись, і одного разу князь Андрій і княжна Марія, виходячи з каплиці, признались одне одному, що, дивно, обличчя цього ангела нагадувало їм обличчя небіжки, але що було ще більш дивним і чого князь Андрій не сказав сестрі, це те, що у виразі, якого випадково надав художник обличчю ангела, князь Андрій читав ті самі слова лагідного докору, які він прочитав тоді на обличчі своєї мертвої дружини: "Ах, нащо ви це зі мною зробили?.."

Невдовзі після повернення князя Андрія старий князь відділив сина і дав йому Богучарово, великий маєток за сорок верст від Лисих Гір. Почасти з тієї причини, що з Лисими Горами були пов'язані тяжкі спогади, почасти тому, що не завжди князь Андрій почував себе спроможним переносити батьків характер, почасти й тому, що йому потрібна була самотність, князь Андрій скористався Богучаровим, будувався там і там-таки здебільшого проводив час.

Князь Андрій після Аустерліцької кампанії твердо вирішив ніколи не служити більш на військовій службі; і коли почалася війна і всі повинні були служити, він, щоб уникнути дійсної служби, прийняв посаду під начальством батька по формуванню ополчення. Старий князь із сином ніби перемінились ролями після кампанії 1805 року. Старий князь, підбадьорений діяльністю, сподівався на все добре від цієї кампанії; князь Андрій, навпаки, не беручи участі у війні і потай жалкуючи про це, бачив лише погане.

26 лютого 1807 року старий князь поїхав по округу. Князь Андрій, як і здебільшого у відсутність батька, залишався у Лисих Горах. Маленький Миколенька був хворий уже четвертий день. Кучери, що возили старого князя, повернулися з міста і привезли папери й листи князеві Андрію.

Камердинер з листами, не знайшовши молодого князя в його кабінеті, пройшов на половину княжни Марії; але й там його не було. Камердинерові сказали, що князь пішов до дитячої.

— Будь ласка, ваше сіятельство, Петруша з паперами прийшов,— сказала одна з дівчат — помічниць няні, звертаючись до князя Андрія, який сидів на маленькому дитячому стільці і тремтячими руками, хмурачись, капав із пляшечки ліки в чарку, налиту до половини водою.

— Що таке? — сказав він сердито і, необережно хитнувши рукою, перелив з пляшечки в чарку зайву кількість капель. Він вихлюпнув ліки з чарки на підлогу і знову сказав дати води. Дівчина подала йому.

В кімнаті стояло дитяче ліжечко, дві скрині, двоє крісел, стіл і дитячі столики та стільчик, той, що на ньому сидів князь Андрій. Вікна були запнуті, і на столі горіла одна

свічка, заставлена оправленою нотною книгою, так, щоб світло не падало на ліжечко.

— Друже мій,— обертаючись до брата, сказала княжна Марія від ліжечка, біля якого вона стояла,— краще почекати... згодом...

— Ой, будь ласка, ти все говориш дурниці, ти й так усе чекала,— от і дочекалася,— сказав князь Андрій сердитим шепотом, явно бажаючи дошкулити сестрі.

— Друже мій, далєбі, краще не будити, він заснув,— благальним голосом сказала княжна.

Князь Андрій встав і з чаркою навшпиньки підійшов до ліжечка.

— Чи, справді, не будити? — сказав він нерішуче.

— Як хочеш — далєбі... я гадаю... а як хочеш,— сказала княжна Марія, очевидно, ніяковіючи і соромлячись того, що її думка взяла гору. Вона показала братові на дівчину, яка пошепки викликала його.

Другу ніч уже обоє вони не спали, доглядаючи хлопчика, що горів у жару. Цілу добу цю, не довіряючи своєму домашньому лікарєві і чекаючи на того, за яким було послано до міста, вони вдавалися то до того, то до цього засобу. Змучені безсонням і стурбовані, вони складали одне на одного своє горе, докоряли одне одному і сварилися.

— Петруша з паперами від татуся,— прошептала дівчина. Князь Андрій вийшов.

— Ну, що там! — промовив він сердито і, вислухавши словесні накази від батька і взявши подані конверти та батькового листа, повернувся в дитячу.

— Ну що? — спитав князь Андрій.

— Все те ж саме, почекай ради бога. Карл Іванович завжди "каже, що сон за все дорожчий,— прошептала, зітхнувши, княжна

Марія. Князь Андрій підійшов до дитини і доторкнувся до неї рукою. Немовля горіло.

— Забирайтесь ви з вашим Карлом Івановичем! — Він узяв чарку з накапаними в неї каплями і знову підійшов.

— André, не треба! — сказала княжна Марія.

Та він злісно і разом стражденно нахмурився на неї і з чаркою нагнувся до дитини.

— Але я хочу цього,— сказав він.— Ну, я прошу тебе, дай йому.

Княжна Марія знизала плечима, але слухняно взяла чарку і, покликавши няньку, стала давати ліки. Дитина закричала і захрипіла. Князь Андрій, скривившись, узявся за голову, вийшов з кімнати і сів у сусідній на дивані.

Листи все ще були в його руці. Він машинально відкрив їх і став читати. Старий князь, на синьому папері, своїм крупним, довгастим почерком, вживаючи де-не-де титла, писав:

"Вельми радісну в цей момент звістку одержав через кур'єра, якщо не брехня. Бенігсен під Ейлау над Буонапартієм нібито цілковиту вікторію здобув. У Петербурзі всі тріумфують, і нагород послано в армію несть числа. Хоча й німець,— поздоровляю. Корчевський начальник, якийсь Хандриков, не збагну, що робить: досі не доставлено додаткових людей і провіант. Зараз же мчи туди і скажи, що я з нього голову зніму, щоб через тиждень усе було. Про Прейсіш-Ейлауський бій одержав ще листа від

Петеньки, він брав участь,— усе правда. Коли не втручаються, кому втручатись не слід, то й німець побгїв Буонапартія. Розповідають, тікає вельми розстроєний. Гляди ж негайно мчи в Корчеву і виконай!"

Князь Андрій зітхнув і розпечатав другого конверта. Це був на двох аркушиках дрібно списаний лист від Білібіна. Він склав його не читаючи і знову прочитав батькового листа, що закінчувався словами: "мчи в Корчеву і виконай!"

"Ні, даруйте вже, тепер не поїду, поки дитина не одужає",— подумав він і, підійшовши до дверей, заглянув у дитячу. Княжна Марія все стояла біля ліжка і повільно колисала дитину.

"До речі, що, пак, іще неприємне він пише? — згадував князь Андрій зміст батькового листа.— Ага. Перемогу здобули наші над Бонапартом саме тоді, коли я не служу. Так, так, усе жартує наді мною... ну, та на здоров'я..." — і він став читати французького листа від Білібіна. Він читав не розуміючи половини, читав лише для того, щоб хоч на хвилину перестати думати про те, про що він занадто довго особливо і болісно думав.

IX

Білібін перебував тепер як дипломатичний чиновник при головній квартирі армії і хоча й французькою мовою, з французькими жартиками та зворотами, але з цілковито російською безстрашністю перед самоосудом і самовисміюванням описував усю

24

371

кампанію. Білібін писав, що його дипломатична *discretion*¹ мучила його і що він був щасливий, маючи в князі Андрії вірного кореспондента, якому він міг виливати всю жовч, що накопи-лася в ньому, коли він спостерігав, що твориться в армії. Лист був старий, написаний ще до Прейсіш-Ейлауського бою.

^Depuis nos grands succès d'Austerlitz vous savez, mon cher Prince,—писав Білібін,—que je ne quitte plus les quartiers généraux. Décidément j'ai pris le goût de la guerre, et bien m'en a pris. Ce que j'ai vu ces trois mois, est incroyable.

Je commence ab ovo. L'ennemi du genre humain, comme vous savez, s'attaque aux Prussiens. Les Prussiens sont nos fidèles alliés, qui ne nous ont trompés que trois fois depuis trois ans. Nous prenons fait et cause pour eux. Mais il se trouve que Vennemi du genre humain ne fait nulle attention à nos beaux discours, et avec sa manière impolie et sauvage se jette sur les Prussiens sans leur donner le temps de finir la parade commencée, en deux tours de main les rosse à plate couture et va s'installer au palais de Potsdam.

J'ai le plus vif désir, écrit le Roi de Prusse à Bonaparte, que V. M. soit accueillie et traitée dans mon palais d'une manière, qui lui soit agréable et c'est avec empressement, que j'ai pris à cet effet toutes les mesures que les circonstances me permettaient. Puissé-je avoir réussi! Les généraux Prussiens se piquent de politesse envers les Français et mettent bas les armes aux premières sommations.

Le chef de la garnison de Glogau avec dix mille hommes, demande au Roi de Prusse, ce qu'il doit faire s'il est sommé de se rendre?... Tout cela est positif.

Bref, espérant en imposer seulement par notre attitude militaire, il se trouve que nous voilà en guerre pour tout de bon, et ce qui plus est, en guerre sur nos frontières avec et pour le Roi de Prusse. Tout est au grand complet, il ne nous manque qu'une petite chose,, c'est le général en chef. Comme il s'est trouvé que les succès d'Austerlitz auraient pu être plus décisifs si le général en chef eut été moins jeune, on fait la revue des octogénaires et entre Prosorofsky et Kamènsky, on donne la préférence au dernier. Le général nous arrive en kibik à la manière Souvoroff, et est accueilli avec des acclamations de joie et de triomphe.

Le 4 arrive le premier courrier de Pétersbourg. On apporte les malles dans le cabinet du maréchal, qui aime à faire tout par lui-même. On m'appelle pour aider à faire le triage des lettres et prendre celles qui nous sont destinées. Le maréchal nous regarde faire et attend les paquets qui lui sont adressés. Nous cherchons—il n'y en a point. Le maréchal devient impatient, se met lui même à la besogne et trouve des lettres de l'Empereur

1 скромність

pour le comte T., pour le prince V. et autres. Alors le voilà qui se met dans une de ses colères bleues. Il jette îeu et flamme contre tout le monde, s'empare des lettres, les décacheté et lit celles de l'Empereur adressées à d'autres. А, так зі мною поводяться, мені не довіряють! А, за мною стежити наказано, добре ж; ідіть геть! Et il écrit le fameux ordre du jour au général Benigsen.

"Я поранений, верхи їздити не можу, отже й командувати армією. Ви свій кор д'арме привели розбитим у Пултуск: тут він відкритий, і без дров, і без фуражу, отже помогти треба, і тому, що вчора самі звернулися до графа Буксгевдена, думати треба про ретираду до нашого кордону, що й виконати сьогодні.

Од усіх моїх поїздки, écrit-il à l'Empereur, маю садно від сідла, і це, на додачу до попередніх поїздки моїх, зовсім заважає мені їздити верхи і командувати такою великою армією, а тому я командування оною склав на старшого після мене генерала, графа Буксгевдена, відіславши до нього все дежурство і все належне до оною, радивши їм, якщо хліба не буде, ретируватися ближче у середину Пруссії, бо залишалось хліба тільки на один день, а в інших полків нічого, як про те дивізійні командири Остерман і Седморецький заявили, а в селян усе з'їли вже; я і сам, поки вилікуюсь, залишаюсь у шпиталі в Остроленці. Про число якого відомість найпідданіше підношу, доносячи, що коли армія простоїть у нинішньому біваці ще п'ятнадцять днів, то навесні жодного здорового не залишиться.

Звільніть у село старого, який і так знеславленим залишається, що не зміг виконати великого і славного покликання, до якого був обраний. Найласкавішого дозволу вашого про те чекатиму тут, при шпиталі, щоб не грати ролі писарської замість командирської, при війську. Відлучення мене від армії ні найменшого розголошення не викличе: осліплий поїхав з армії. Таких як я — в Росії тисячі".

"Le maréchal se fâche contre l'Empereur et nous punit tous; n'est ce pas que c'est logique!

" Voilà le premier acte! Aux suivants l'intérêt et le ridicule montent comme de raison.

Après le départ du maréchal il se trouve que nous sommes en vue de l'ennemi, et qu'il faut livrer bataille. Boukshevden est général en chef par droit d'ancienneté, mais le général Benigsen n'est pas de cet avis; d'autant plus qu'il est lui, avec son corps en vue de l'ennemi, et qu'il veut profiter de l'occasion d'une bataille "aus eigener Hand" comme disent les Allemands. Il la donne. C'est la bataille de Poulthousk qui est sensée être une grande victoire, mais qui à mon avis ne Test pas du tout. Nous autres pékins avons comme vous savez, une très vilaine habitude de décider du gain ou de la perte d'une bataille. Celui qui s'est retiré après la bataille, l'a perdu, voilà ce que nous disons, et à titre nous avons perdu la bataille de Poulthousk. Bref, nous nous retirons après la bataille, mais nous envoyons un courrier à Pétersbourg, qui porte les nouvelles d'une victoire, et le général ne cède pas le commandement en chef à Boukshevden, espérant recevoir de Pétersbourg en reconnaissance de sa victoire le titre de général en chef. Pendant cef interrègne, nous commençons un plan de manoeuvres excessivement Intéressant et original. Notre but rje consiste pas, comme il devrait l'être, à éviter ou à attaquer l'ennemi; mais uniquement à éviter le général Boukshevden, qui par droit d'ancienneté serait notre chef. Nous poursuivons ce but avec tant d'énergie, que même en passant une rivière qui n'est pas guéable, nous brûlons les ponts pour nous séparer de notre ennemi, qui pour le moment, n'est pas Bonaparte, mais Boukshevden. Le général Boukshevden a manqué d'être attaqué et pris par des forces ennemies supérieures à cause d'une de nos belles manoeuvres qui nous sauvait de lui. Boukshevden nous poursuit— nous filons. A peine passe-t-il de notre côté de la rivière, que nous repassons de l'autre. A la fin notre ennemi, Boukshevden nous attrappe et s'attaque à nous. Les deux généraux se fâchent. Il y a même une provocation en duel de la part de Boukshevden et une attaque d'épilepsie de la part de Benigsen. Mais au moment critique le courrier, qui porte la nouvelle de notre victoire de Poulthousk, nous apporte de Pétersbourg notre nomination de général en chef, et le premier ennemi Boukshevden est enfoncé: nous pouvons penser au second, à Bonaparte. Mais ne voilà-t-il pas qu'à ce moment se.lève devant nous un troisième ennemi, c'est le православне qui demande à grands cris du pain, de la viande, des souchary, du foin,—que sais jel Les magasins sont vides, les chemins Impraticables. Le православне se met à la maraude, et d'une manière dont la dernière campagne ne peut vous donner la moindre idée. La moitié des régiments forme des troupes libres, qui parcourent la contrée en mettant tout à feu et à san^. Les habitants sont ruinés de fond en comble, les hôpitaux regorgent de malades, et la disette est partout. Deux fois le quartier général a été attaqué par des troupes de maraudeurs et le général en chef a été obligé lui même de demander un bataillon pour les chasser. Dans une de ces attaques on m'a emporté ma malle vide et ma robe de chambre. L'Empereur veut donner le droit à tous les chefs de divisions de fusi.ler les maraudeurs, mais je crains fort que cela n'oblige une moitié de l'armée de fusiller l'autre"¹.

1 "Відтоді, як ми здобули блискучу перемогу в Аустерліці, як ви знаєте, дорогий князю, я не покидаю більш головних квартир. Остаточнo я добрав смаку у війні і тим дуже задоволений; тс, що я бачив за ці три місяці,—неймовірне.

Я починаю ab ovo. Ворог роду людського, вам відомий, атакує пруссаків. Пруссаки

— наші вірні союзники, які нас обдурили лише три рази за три роки. Ми заступаємось за них. Але виявляється, що ворог роду люд-

Князь Андрій спочатку читав самими очима, але потім мимоволі те, що він читав (незважаючи на те, що він знав, наскільки треба було вірити Білібіну), дедалі більше зацікавлювало його. Дочитавши до цього місця, він зім'яв листа і кинув його. Не те, що він прочитав у листі, сердило його, а те, що це тамтешнє, чуже для нього, життя могло хвилювати його. Він заплющив очі, потер собі лоба рукою, наче усуваючи всякий інтерес до того, що він читав, і прислухався до того, що робилося в дитячій. Раптом йому причувся якийсь чудний звук з-за дверей. Його поймав страх; він боявся, чи не сталось чого з дитиною під той час, як він читав листа. Він навшпиньки підійшов до дверей дитячої і відчинив їх.

Входячи до кімнати, він побачив, що в ту саму хвилину нянька із зляканим виглядом сховала щось від нього і що княжни Марії вже нема біля ліжечка.

— Друже мій,— почув він ззаду розпачливий, як йому здалося, шепіт княжни Марії. Як це часто буває після довгого безсоння та довгого хвилювання, його охопив безпричинний страх: йому спало на думку, що дитина померла. Все, що він бачив і чув, здавалось йому потвердженням його страху.

"Усьому кінець",— подумав він, і холодний піт виступив у нього на лобі. Він розгублено підійшов до ліжечка, певний, що застане його порожнім, що нянька ховала мертву дитину. Він розгорнув занавіски, і довго його злякані очі, розбігаючись, не могли знайти немовляти. Нарешті він побачив його: рум'яний хлопчик, розкидавшись, лежав поперек ліжечка, спустивши голову нижче подушки, і вві сні цмокав, перебираючи губками, й рівно дихав.

ського зовсім не зважає на наші чудові слова і зі своєю нечемною і дикою манерою кидається на пруссаків, не даючи їм часу закінчити їх початий парад, на гамуз розбиває їх і оселяється в Потсдамському палаці.

"Я дуже бажаю,— пише пруський король Бонапарту,— щоб ваша величність були прийняті в моєму палаці якнайприємніше для вас, і я з особливою дбайливістю зробив для того всі розпорядження, що їх мені дозволили обставини. О, якби я досягнув мети! Пруські генерали хизуються чемністю перед французами і здаються на першу вимогу. Начальник гарнізону Глогау, з десятима тисячами, питає пруського короля, що йому робити. Все це цілком певно відомо. Одне слово, ми думали викликати в них лише страх нашою воєнною аттітюдою, та кінчається тим, що ми втягнені у війну, на нашому ж кордоні, і, головне, за пруського короля і разом з ним. Всього у нас надмір, бракує тільки маленької штучки, а саме—головнокомандуючого. Виявилось, що успіхи Аустерліца могли б бути значніші, якби головнокомандуючий був не такий молодий, тому робиться огляд вісімдесятилітніх генералів, і з-між Прозоровського та Каменського обирають останнього. Генерал приїжджає до нас у кибитці, по-суворовському, і його зустрічають з радісними вигуками й дуже урочисто.

4-го приїжджає перший кур'єр з Петербурга. Приносить чемодани, до кабінету фельдмаршала, який любить усе робити сам. Мене кличуть, щоб допомогти розібрати

листи і взяти ті, що призначені нам. Фельдмаршал, полишивши на нас цю роботу, дивиться на нас і чекає конвертів, адресованих йому. Ми шукаємо — та їх нема. Фельдмаршал починає хвилюватися, сам береться до роботи і знаходить листи від государя до графа Т., до

Князь Андрій зрадів, побачивши хлопчика, так, начебто він уже втратив його. Він нагнувся і, як учила його сестра, губами попробував, чи є в дитини жар. Ніжний лоб був вологий; він доторкнувся рукою до голови — навіть волосся було мокре: так сильно спітніла дитина. Хлопчик не тільки не помер, але й очевидно було тепер, що криза сталася і що він одужав. Князеві Андрію хотілося схопити, зім'яти, притиснути до своїх грудей цю маленьку, безпорадну істоту; він не смів цього зробити. Він стояв над хлопчиком, оглядаючи його голову, ручки, ніжки, що визначалися під ковдрою. Щось зашаруділо біля нього, і якась тінь виникла під запоною ліжечка. Він не оглядався і, дивлячись в обличчя дитини, слухав її рівне дихання. Темною тінню була княжна Марія, яка нечутними кроками підійшла до ліжечка, підняла запону й опустила її за собою. Князь Андрій, не оглядаючись, упізнав її і простягнув до неї руку. Вона стиснула його руку.

— Він спітнів,— сказав князь Андрій.

— Я йшла до тебе, щоб сказати про це.

Хлопчик уві сні трошечки поворушився, усміхнувся й потерся лобом об подушку.

Князь Андрій подивився на сестру. Променисті очі княжни Марії в матовому півсвітлі запони блищали більш, ніж звичайно, від щасливих сліз, що стояли в них. Княжна Марія потяглася до брата й поцілувала його, злегка зачепивши за запону ліжка. Вони погрозили одне одному, ще постояли в матовому світлі за: поии, ніби не бажаючи розстатися з цим світлом, в якому вони втрюх були відділені від усіх інших. Князь Андрій, коштаючи волосся об серпанок запони, перший відійшов від ліжечка. "Так, це одно, що залишилось мені тепер",— сказав він, зітхнувши.

князя В. та до інших. Його охоплює страшенний гніз, він втрачає самовладання, бере листи, розпечатує їх і читає ті, які адресовано іншим... І пише знаменитого наказу графові Бенігсену.

Фельдмаршал сердиться на государя і карає всіх нас: це цілком логічної Ось перша дія комедії. Під час наступних інтерес і комізм зростають, певна річ. По від'їзді фельдмаршала виявляється, що ми перед очима у ворога, і конче треба дати бій. Буксгевден — головнокомандуючий по старшинству, але генерал Бенігсен зовсім не такої думки, тим більш, що він із своїм корпусом перебуває в безпосередній близькості до ворога і хоче скористатися з нагоди дати бій. Він і дає його.

Це пултуська битва, яку вважають великою перемогою, але яка, на мою думку, зовсім не є такою. Ми, цивільні, маємо, як ви знаєте, дуже погану звичку вирішувати питання про виграш чи програш бою. Той, хто відступив після бою, програв його, ось що ми кажемо, і, судячи так, ми програли пултуську битву. Одне слово, ми відступаємо після бою, але посилаємо кур'єра до Петербурга із звісткою про перемогу, і генерал Бенігсен не поступається начальствуванням над армією генералові Буксгевдену"

сподіваючись дістати з Петербурга на подяку за свою перемогу звання головнокомандуючого. Під час цього міжцарів'я ми починаємо дуже оригінальний і цікавий ряд маневрів. План наш не полягає більш, як би він повинен був полягати, в тому, щоб уникати чи атакувати ворога, а лише в тому, щоб уникати генерала Буксгевдена, який за правом старшинства-мав би бути нашим начальником. Ми прагнемо цієї мети з такою енергією" що навіть, переходячи річку, на якій нема бродів, спалюємо міст,, щоб ійд-

Невдовзі після прийняття його у братство масонів П'єр з повним, написаним для самого себе, посібником про те, що він мав робити у своїх маєтках, поїхав у Київську губернію, де була більша частина його селян.

Приїхавши до Києва, П'єр викликав до головної контори всіх управителів і виклав їм свої наміри та бажання. Він сказав їм, що негайно буде вжито заходів для цілковитого звільнення селян від кріпацтва, щоб до того часу селян не обтяжували працею, щоб жінок з дітьми не посиляли на роботи, щоб селянам надавалася допомога, щоб кари застосовувались напутливі, а не тілесні, що в кожному маєтку мають бути засновані лікарні, притулки та школи. Деякі управителі (тут були й напівграмотні економи) слухали злякано, вбачаючи смисл промови в тому, що молодий граф незадоволений їхнім управлінням і затаюванням грошей; другим, після першого страху, здавалися кумедними П'є-рове шепелявлення і нові для них слова; третім просто подобалося слухати, як говорить пан; четверті, найрозумніші, серед них і головний управитель, зрозуміли з цієї промови, як треба обходитися з паном для досягнення своїх цілей.

Головний управитель висловив велику прихильність до П'є-рових намірів; але зазначив, що, крім цих реформ, конче треба взагалі зайнятися справами, які були в поганому стані.

Незважаючи на величезне багатство графа Безухова, відтоді як П'єр одержав його і одержував, як казали, п'ятсот тисяч річного прибутку, він почував себе значно менш багатим, ніж тоді, коли він одержував свої десять тисяч від небіжчика графа.

далити від себе нашого ворога, яким тепер є не Бонапарт, а Буксгевден. Генерала Буксгевдена мало не було атаковано і взято переважаючими ворожими силами внаслідок одного з таких маневрів, що рятували нас від нього. Буксгевден нас переслідує — ми втікаємо. Тільки-но він перейде на один бік річки, ми переходимо знов на другий. Нарешті ворог наш Буксгевден ловить нас і атакує. Відбувається розмова. Обидва генерали сердяться, і справа доходить майже до дуелі між двома головнокомандуючими. Та, на щастя, саме в критичну хвилину кур'єр, який возив до< Петербурга вістку про пултуську перемогу, повертається і привозить нам* призначення головнокомандуючого, і першого ворога — Буксгевдена переможено. Ми тепер можемо думати про другого ворога — Бонапарта. Але-виявляється, що в цю саму хвилину виникає перед нами третій ворог — православне, яке голосними вигуками вимагає хліба, яловичини, сухарів,, сіна, вівса — та й мало чого ще! Магазины порожні, дороги непрохідні. Православне починає грабувати, і грабіж доходить такої міри, про яку остання кампанія не могла вам дати ані найменшого уявлення. Половина полків;

утворюють вольні команди, які обходять країну і все знищують мечем і полум'ям. Населення розорене цілковито, лікарні забиті хворими, і скрізь, голод. Двічі мародери нападали навіть на головну квартиру, і головнокомандуючий змушений був узяти батальйон солдатів, ^ щоб прогнати їх.. Під час одного з цих нападів у мене забрали мій порожній чемодан і халат.. Государ хоче надати права всім начальникам дивізій розстрілювати мародерів, але я дуже боюсь, щоб це не примусило одну половину війська розстрілювати другу".

У загальних рисах він туманно почував такий бюджет. У Раду платилося коло вісімдесяти тисяч з усіх маєтків; коло тридцяти тисяч коштувало утримання підмосковної, московського дому та княжен; коло п'ятнадцяти тисяч виходило на пенсії, стільки ж на богадільні й лікарні; графині на прожиття посилалося сто п'ятдесят тисяч; процентів за борги сплачувалось коло сімдесяти тисяч; будівництво початої церкви коштувало за ці два роки коло десяти тисяч; решта, коло ста тисяч, розходилася — він сам не знав як, і майже щороку він змушений був позичати. Крім того, щороку головний управитель писав то про пожежі, то про недорід, то про необхідність перебудування фабрик та заводів. Отже, перша справа, що постала перед П'ером, була та, до якої він найменше мав здатності і схильності,— заняття справами.

П'ер з головним управителем щодня займався. Та він почував, що заняття його ні на крок не посувають діла. Він почував, що його заняття відбуваються незалежно від діла, що вони не зачіплюють за діло, не змушують його рухатися. З одного боку, головний управитель виставляв справи у дуже поганому освітленні, показуючи П'єру необхідність сплачувати борги і розпочинати нові роботи силами кріпаків, на що П'ер не погоджувався; з другого боку, П'ер вимагав, щоб почали справу звільнення, на що управитель виставляв необхідність раніш сплатити борг Опікунській раді, і тому — неможливість швидкого виконання.

Управитель не казав, що це зовсім неможливо; він пропонував для досягнення цієї мети продати ліси Костромської губернії, продати землі низові і кримський маєток. Але всі ці операції в устах управителя пов'язувалися з такою складністю процесів, знімання заборон, витребувань, дозволів та ін., що П'ер розгублювався і тільки казав йому: "Так, так, оце й зробіть".

П'ер не мав тієї практичної чіпкості, що дала б йому змогу безпосередньо взятися за діло, і тому він не любив його і лише намагався вдавати перед управителем, що він заклопотаний ділом. А управитель намагався вдавати перед графом, що він вважає ці заняття вельми корисними для господаря і для себе обтяжливими.

У великому місті знайшлися знайомі; незнайомі поспішили познайомитися і радо вітали новоприбулого багача, найбільшого власника в губернії. Спокуси щодо головної П'єрової слабості, тієї, в якій він признався під час прийому до ложі, теж були такі сильні, що П'ер не міг протистояти їм. Знову цілі дні, тижні, місяці П'єрового життя минали так само заклопотано і зайнято між вечорами, обідами, сніданками, балами, не даючи йому часу опам'ятатися, як і в Петербурзі. Замість нового життя, яке сподівався почати П'ер, він жив усе тим самим колишнім життям, лише в іншій обстановці.

П'єр усвідомлював, що з трьох призначень масонства він не виконував того, яке наказувало кожному масонові бути зразком морального життя, і з семи чеснот зовсім не мав у собі двох: добронравності і любові до смерті. Він утішав себе тим, що зате він виконував інше призначення — виправлення роду людського, і мав інші чесноти — любов до ближнього і особливо щедрість.

Навесні 1807 року П'єр вирішив повернутися до Петербурга. По дорозі назад він мав намір об'їхати всі свої маєтки і особисто переконатися в тому, що з його розпоряджень зроблено і в якому стані перебуває тепер той народ, який ввірено йому від бога і якому він прагне зробити добро.

Головний управитель, вважаючи всі вигадки молодого графа майже безумством, невигодою для себе, для нього, для селян,— зробив поступки. Змальовуючи й далі справу звільнення неможливою, він дав розпорядження будувати в усіх маєтках великі будинки шкіл, лікарень та притулків; на приїзд пана скрізь підготував зустрічі, не пишно-урочисті, які, він знав, не сподобаються П'єру, а саме такі релігійно-подячні з образами та хлібом-сіллю, саме такі, що, як він розумів пана, повинні були вплинути на графа і обманути його.

Південна весна, спокійна, швидка подорож у віденській колясці і самотність у дорозі радісно впливали на П'єра. Маєтки, в яких він не бував ще, були один мальовничіший за другий; народ скрізь показувався йому розкошующим і зворушливо-вдячним за зроблене йому добро. Скрізь були зустрічі, які хоч і бентежили П'єра, але в глибині душі його викликали радісне почуття. В одному місці селяни піднесли йому хліб-сіль і образ Петра й Павла і попросили дозволу на честь його ангела Петра й Павла, на знак любові і вдячності за зроблене їм благо збудувати своїм коштом новий боковий олтар у церкві. В другому місці його зустріли жінки з немовлятами і дякували йому за звільнення від тяжких робіт. У третьому маєтку його зустрів священник з хрестом, оточений дітьми, яких він, з ласки графа, навчав грамоти і релігії. У всіх маєтках П'єр бачив на власні очі за одним планом споруджувані і споруджені вже кам'яні будинки лікарень, шкіл, богаділень, які мали незабаром відкритися. Скрізь П'єр бачив звіти управителів про панщинні роботи, зменшені проти колишнього, і чув за те зворушливі дякування депутацій селян у синіх каптанах.

П'єр лише не знав того, що там, де йому підносили хліб-сіль і будували олтар Петра й Павла, було торгове село і ярмарок на Петра, що олтар уже будували давно багаті-селяни, ті, що прибули до нього, а що дев'ять десятих селян цього села були вкрай розорені. Він не знав, що внаслідок того, що перестали за його наказом посилати дитятниць-жінок з немовлятами на панщину, ці самі дитятниці тим важчу роботу робили на своїй половині. Він не знав, що священник, який зустрів його з хрестом, обтяжував селян своїми поборами і що зібраних до нього учнів батьки зі сльозами віддавали йому і за великі гроші відкуповували. Він не знав, що кам'яні, споруджувані за планом, будинки виводились своїми робітниками і збільшили панщину селян, зменшену лише на папері. Він не знав, що там, де управитель показував йому по книзі на зменшення з його волі оброку на одну третину, було наполовину збільшено

панщину. І тому П'єр був дуже радий своєю мандрівкою по маєтках, і цілком відновився той філантропічний настрій, у якому він виїхав з Петербурга, і писав захоплені листи своєму наставникові-брату, як він називав великого майстра.

"Як легко, як мало зусиль треба, щоб зробити так багато добра,— думав П'єр,— і як мало ми про це дбаємо!"

Він щасливий був з виказуваної йому вдячності, але соромився, приймаючи її. Ця вдячність нагадувала йому, наскільки він ще більше міг би зробити для цих простих, добрих людей.

Головний управитель, вельми дурний і хитрий чоловік, цілком розгадавши розумного і наївного графа і граючись ним, як іграшкою, побачивши, яке враження справили на П'єра підготовлені прийоми, рішучіше звернувся до нього, доводячи неможливість і, головне, непотрібність звільнення селян, які й так цілковито щасливі.

П'єр у глибині своєї душі погоджувався з управителем у тому, що трудно було уявити собі людей щасливіших і що бог знає, що чекало їх на волі; але П'єр, хоча й неохоче, наполягав на тому, що він вважав справедливим. Управитель обіцяв докласти всіх зусиль для виконання графової волі, ясно розуміючи, що граф ніколи не матиме змоги перевірити його не тільки в тому, чи вжито всіх заходів для продажу лісу та маєтків, для викупу з Ради, але й ніколи, певне, не спитає і не дізнається про те, як споруджені будинки стоять порожніми і селяни й далі дають працю і грошми все те, що вони дають у інших, тобто все, що вони можуть давати.

XI

У щонайщасливішому настрої повертаючись з південної мандрівки, П'єр здійснив свій давній намір — заїхати до свого друга Волконського, якого він не бачив два роки.

Богучарово лежало в негарній, плоскій місцевості, серед полів, зрубів і ялинових та березових лісів. Панський двір був у кінці рівного, вздовж битого шляху розташованого села, за недавно викопаним, повно-налитим ставком, з берегами, ще не-оброслими травою, серед молодого лісу, в якому стояло кілька великих сосон.

Панський двір складався з току, надвірних будівель, стаєнь, лазні, флігеля та великого кам'яного будинку з півкруглим фронтоном, який ще будувався. Навколо дому було розсаджено мо-

лодий сад. Огорожі й ворота були міцні й нові; у повітці стояли дві пожежні труби і бочка, пофарбована зеленою фарбою; дороги були рівні, мости були тривкі, з поручнями. На всьому позначалися ретельність та хазяйновитість. Зустрінуті двораки, на запитання, де живе князь, показали на невеличкий новий флігельок, що стояв над самим ставком. Старий дядька князя Андрія, Антон, допоміг П'єру вилізти з коляски, сказав, що князь удома, і провів його в чистий маленький передпокій.

П'єра здивувала скромність маленького, хоча й чистенького будиночка після тих блискучих умов, у яких останнього разу він бачив свого друга в Петербурзі. Він поспішно ввійшов до маленької, не відштукатуреної зали, де ще пахло сосною, і хотів іти далі, але Антон навшпиньки пробіг вперед і постукав, у двері.

— Ну, що там? — почувся різкий, неприємний голос.

— Гість,— відповів Антон.

— Попроси зачекати,— і гуркнув відсунутий стілець. П'єр швидкими кроками підійшов до дверей і стикнувся лицем в лице з насупленим і постарілим князем Андрієм, який виходив до нього. П'єр обняв його і, піднявши окуляри, цілував його в щоки і зблизька дивився на нього.

— От не чекав, дуже радий,— промовив князь Андрій. П'єр нічого не казав; він здивовано, не зводячи очей, дивився на свого друга. Його вразила зміна, що сталася в князеві Андрії. Слова були привітні, усмішка була на губах і на обличчі в князя Андрія, але погляд був погаслий, мертвий; незважаючи на очевидне бажання, князь Андрій не міг надати йому радісного і веселого блиску. Не то що схуд, зблід, змужнів його друг; а погляд цей і зморщечка на лобі, що свідчили про тривале зосередження на чомусь одному, вражали й відчужували П'єра, поки він не звик до них.

Як це завжди буває під час побачення після довгої розлуки, розмова довго не могла зав'язатися; вони питали й відповідали коротко про такі речі, про які, як вони самі знали, треба було говорити довго. Нарешті розмова стала потроху зосереджуватись на сказаному раніш уривчасто, на питаннях про минуле життя, про плани на майбутнє, про П'єрову мандрівку, про його заняття, про війну тощо. Та зосередженість і пригніченість, що її помітив П'єр у погляді князя Андрія, тегієр виявлялася ще виразніше в усмішці, з якою він слухав П'єра, особливо тоді, коли П'єр говорив з запалом радості про минуле чи про майбутнє. Наче князь Андрій і бажав би, та не міг брати участі в тому, що він говорив. П'єр починав відчувати, що перед князем Андрієм захват, мрії, надії на щастя та на добро — непристойні, йому совісно було висловлювати всі свої нові, масонські думки, особливо підновлені і викликані в ньому його останньою мандрівкою. Він здержував себе, боявся бути наївним; разом з тим йому невтримно хотілося скоріше показати своєму другові, що він був тепер зовсім інший, кращий П'єр, ніж той, що був у Петербурзі.

III

— Я не можу сказати вам, як багато я пережив за цей час. Я сам не впізнав би себе.

— Так, дуже, дуже ми змінилися з того часу,— сказав князь Андрій.

— Ну, а ви? — питав П'єр.— Які ваші плани?

— Плани? — іронічно повторив князь Андрій.— Мої плани?— повторив він, ніби дивуючись із значення такого слова.— Та ось бачиш, будуся, хочу на той рік переїхати зовсім...

П'єр мовчки, пильно вдивлявся в постаріле Андрійове обличчя.

— Ні, я питаю...— сказав П'єр, та князь Андрій перебив його:

— Та що про мене говорити... розкажи ж, розкажи про свою мандрівку, про все, що там наробив у своїх маєтках.

П'єр почав розповідати про те, що він зробив у своїх маєтках, намагаючись якомога більше приховати свою участь у здійснених поліпшеннях. Князь Андрій кілька разів наперед підказував П'єру те, що він розповідав, наче все те, що зробив П'єр, було давно відомою історією, і слухав не тільки не з інтересом, а навіть ніби соромлячись за те, що

розповідав П'єр.

П'єру стало ніяково і навіть важко в товаристві свого друга. Він замовк.

— А ось що, друже мій,— сказав князь Андрій, якому, очевидно, було теж важко й незручно з гостем,— я тут на бівуаках, приїхав лише подивитися. Сьогодні я їду знову до сестри. Я тебе познайомлю з ними. Та ти, здається, знайомий,— сказав він, явно розважаючи розмовою гостя, з яким він не почував тепер нічого спільного.— Ми поїдемо по обіді. А тепер — хочеш подивитися мою садибу? — Вони вийшли і проходили до обіду, розмовляючи про політичні новини та про спільних знайомих, як люди не дуже близькі один одному. З певним пожвавленням і інтересом князь Андрій говорив лише про нову садибу, яку він обладнував, та про будівництво, але й тут серед розмови, на риштованні, описуючи П'єру майбутнє розташування будинку, князь Андрій раптом зупинився.— А втім, тут нема нічого цікавого, ходім обідати та й поїдемо.— За обідом зайшла розмова про П'єрове одруження.

— Я дуже здивувався, почувши про це, — сказав князь Андрій. П'єр почервонів так само, як він червонів завжди при цьому,

і квапливо промовив:

— Я вам розкажу коли-небудь, як це все сталося. Але ви знаєте, що всьому цьому кінець і назавжди.

— Назавжди? — сказав князь Андрій.— Назавжди нічого не буває.

— Але ви знаєте, як це все кінчилося? Чули про дуель?

— Так, ти пройшов і через це.

— Одно, за що я хвалю бога, це за те, що я не вбив цієї людини,— сказав П'єр.

— Чому ж? — сказав князь Андрій.— Убити клятву собаку навіть дуже добре.

— Ні, вбити людину недобре, несправедливо...

— Чому ж несправедливо? — повторив князь Андрій.— Що справедливо і несправедливо — про це не дано судити людям. Люди завжди помилялись і будуть помиляться, і найбільше в тому, що вони вважають справедливим і несправедливим.

— Несправедливе те, що є злом для іншої людини,— сказав П'єр, з задоволенням почувачи, що вперше з часу його приїзду князь Андрій жвавішав і починав говорити і хотів висловити все те, що зробило його таким, яким він був тепер.

— А хто тобі сказав, що таке зло для іншої людини? — спитав він.

— Зло? Зло? — сказав П'єр.— Ми всі знаємо, що таке зло^ для себе.

— Так, ми знаємо, але те зло, яке я знаю для себе, я не можу зробити іншій людині,— дедалі жвавішаючи, казав князь Андрій, очевидно, бажаючи висловити П'єру свій новий погляд на речі. Він • говорив по-французькому.— Je ne connais dans la vie que maux bien réels: c'est le remord et la maladie. Il n'est de bien que l'absence de ces maux¹. Жити для себе, уникаючи лише цих двох зол, ось уся моя мудрість тепер.

— А любов до ближнього, а самопожертва? — заговорив П'єр.— Ні, я з вами не можу погодитись! Жити тільки так, щоб-не робити зла, щоб не розкаюватись, цього мало. Я жив так, я жив для себе і занепастив своє життя. І тільки тепер, коли я живу, принаймні намагаюся (зі скромності виправився П'єр) жити для інших, тільки тепер я

зрозумів усе щастя життя. Ні, я не згоден з вами, та й ви не думаєте того, що говорите.— Князь Андрій мовчки дивився на П'єра і глузливо усміхався.

— Ось побачиш сестру, княжну Марію. З нею ви зійдетеся,— сказав він.— Може, ти маєш рацію для себе,— говорив він далі, помовчавши трохи,— але кожен живе по-своєму; ти жив для себе і цим, кажеш, мало не занапастив свого життя, а щастя зазнав лише тоді, коли почав жити для інших. А я пережив протилежне. Я жив для слави. (А що таке слава? Та сама любов до інших, бажання зробити для них що-небудь, бажання їхньої похвали.) Отже я жив для інших, і не майже, а зовсім погубив своє життя. І з того часу став спокійнішим, відколи живу для самого себе.

— Та як же жити для самого себе? — у запалі спита*в П'єр.— А син, а сестра, а батько?

— Та це все той самий я, це не інші,— сказав князь Андрій,— а інші, ближні, le prochain, як ви з княжною Марією називаєте, це головне джерело омани і зла. Le prochain2 — це ті твої київські селяни, яким ти хочеш зробити добро.

1 — Я знаю в житті лише два справжніх нещастя: муки совісті й недуга. З щастя є лише відсутність цих двох зол.

2 ближні

Т він подивився на П'єра глузливо-задирливим поглядом. Він, очевидно, викликав П'єра.

— Ви жартуєте,— дедалі більш гаряче говорив П'єр.— Які ж можуть бути омана і зло в тому, що я бажав (дуже мало й погано здійснив, але бажав) зробити добро, та й зробив хоч дещо? Яке ж може бути зло в тому, що нещасні люди, наші селяни, люди, такі ж, як і ми, що виростають і помирають, розуміючи бога і правду лише як обряд та безглузду молитву, повчатимуться у втішливих віруваннях майбутнього життя, відплати, нагороди, утіхи? Які ж зло і омана в тому, що я дам притулок старому, лікаря і лікарню людям, які помирають від хвороби без допомоги, коли так легко матеріально допомогти їм? І хіба не відчутне, не безперечне благо в тому, що я дам відпочинок і дозвілля селянинові, жінці з дитиною, які не мають ні вдень ні вночі спокою?...— говорив П'єр квапливо і шепеляво.— І я це зробив, хоч погано, хоч мало,— але зробив дещо для цього, і ви не тільки не викличете в мені зневіри в тому, що я зробив добре, але й не переконаєте, що ви самі цього не думаєте. А головне,— говорив далі П'єр,— я ось що знаю, і я знаю напевно: то втіха робити це добро є єдине справжнє щастя життя.

— Справді, якщо так поставити питання, то це інша річ,— сказав князь Андрій.— Я буду дім, насаджую сад, а ти лікарні. І те, і це може правити за проведення часу. А що справедливо, що добре — полиш на розсуд того, хто все знає, а не на наш. Ну, ти хочеш сперечатися,— додав він,— ну, давай.— Вони вийшли з-за столу й сіли на ґанку, що правив за балкон.

— Ну, давай сперечатися,— сказав князь Андрій.— Ти кажеш: школи,— говорив він далі, загинаючи палець,— повчання і таке інше, тобто ти хочеш вивести його,— сказав він, показуючи на селянина, що скинув шапку і проходив повз них,— з його тваринного стану і дати йому моральні потреби,—а мені здається, що єдино-можливе щастя—є

щастя тваринне, а ти його якраз хочеш відібрати в селянина. Я заздрю йому, а ти хочеш його зробити мною, але не давши йому моїх достатків. Друге ти кажеш: полегшити його працю. А на мою думку, праця фізична для нього є такою ж необхідністю, такою ж умовою його існування, як для мене і для тебе праця розумова. Ти не можеш не думати. Я лягаю спати о третій годині, мені приходять думки, і я не можу заснути, перевертаюся з боку на бік, не сплю до ранку тому, що я думаю і не можу не думати, як він не може не орати, не косити; інакше він піде до шинку або захворіє. Як я не перенесу його страшної фізичної праці, а помру через тиждень, так він не перенесе мого фізичного неробства, він розтовстіє і помре. Третє... що, пак, ти ще сказав?

Князь Андрій загнув третього пальця.

— Ах, так, лікарні, ліки. В нього удар, він помирає, а ти пустив йому кров, вилікував. Він калікою ходитиме десять років, для всіх буде тягарем. Багато спокійніше і простіше йому

померти. Інші народяться, і так їх багато. Якби ти шкодував, що в тебе лишній робітник пропав,— як я дивлюсь на нього, а то ти з любові ж до нього хочеш лікувати його. А йому цього не треба. Та й потім, що за уявлення, що медицина кого-небудь коли-небудь виліковувала! Убивати — так! — сказав він, злісно насупившись і одвернувшись од П'єра.

Князь Андрій висловлював свої думки так ясно і чітко, що видно було — він не раз думав про це, і він говорив охоче і швидко, як людина, яка довго не говорила. Погляд його жвавішав тим більше, чим безнадійніші були його міркування.

— Ой, це жах, це жах! — сказав П'єр.— Я не розумію тільки— як можна жити з такими думками. На мене находили такі самі хвилини, це недавно було, в Москві і в дорозі, але тоді я опускаюся до такої міри, що я не живу, усе мені гидке... головне, я сам. Тоді я не їм, не вмиваюся... ну, як же ви?..

— Чому ж не вмиватися, це неохайно,— сказав князь Андрій.— Навпаки, треба намагатися зробити своє життя якнай-приємнішим. Я живу — і в цьому не винен; отже треба як-небудь найкраще, нікому не заважаючи, дожити до смерті.

— Ну що ж вас спонукає жити з такими думками? Сидітимеш не рухаючись, нічого не розпочинаючи...

— Життя й так не дає спокою. Я б радий нічого не робити, а ось, з одного боку, дворянство тутешнє удостоїло мене честі обрання предводителем; я насилу відкараскався. Вони не могли зрозуміти, що в мені нема того, чого треба, нема цієї певної добродушної і заклопотаної пошлості, що потрібна для цього. Потім ось цей будинок, який треба було збудувати, щоб мати свій куток, де можна бути спокійним. Тепер ополчення.

— Чому ви не служите в армії?

— Після Аустерліца! — понуро сказав князь Андрій.— Ні, Красно дякую; я дав собі слово, що служити в діючій російській армії я не буду. І не буду. Якби Бонапарте стояв тут, під Смоленськом, загрожуючи Лисим Горам, і тоді я не служив би в російській

армії. Ну, то я тобі казав,— заспокоюючись, говорив далі князь Андрій.— Тепер ополчення, батько головнокомандуючим третього округу, і єдиний спосіб у мене уникнути служби — бути при ньому.

— Отже, ви служите?

— Служу.— Він помовчав трохи.

— То чому ж ви служите?

— А ось чому. Батько мій один з найвизначніших людей своєї епохи. Але він стає старим, і він не то що жорстокий, а занадто діяльного характеру. Він страшний своєю звичкою до необмеженої влади і тепер цією владою, даною від государя головнокомандуючим над ополченням Якби я на дві години спізнився два тижні тому, він повісив би протоколіста в Юхнові,— сказав князь Андрій з усмішкою.— Отже, я служу тому, що, крім мене, ніхто не має впливу на батька, і я де-не-де врятую його від вчинку, від якого б він потім мучився.

— А, ну отже бачите!

— Так, *mais ce n'est pas comme vous l'entendez*— говорив далі князь Андрій.— Я анітрохи добра не бажав і не бажаю цьому мерзотникові-протоколісту, який украв якісь чоботи в ополченців; я навіть дуже був би радий бачити його повішеним, але мені жаль батька тобто знов-таки себе ж.

Князь Андрій говорив з усе більшим запалом. Очі його гарячково блищали в той час, як він намагався довести П'єру, що ніколи в його вчинку не було бажання добра ближньому.

— Ну, ось ти хочеш звільнити селян,— казав він далі.— Це дуже добре, але не для тебе (ти, я гадаю, нікого не засікав і не посилав на Сибір), і ще менше для селян. Коли їх б'ють, січуть, посилають на Сибір, то я думаю, що їм від цього анітрохи не гірше. В Сибіру провадить він те саме своє скотське життя, а шмагарі на тілі загояться, і він такий же щасливий, як і раніш був. А треба цього для тих людей, які гинуть морально, наживають собі каяття, придушують це каяття і грубіють від того, що в них є можливість карати справедливо і несправедливо. Ось кого мені жаль і для кого б я бажав звільнити селян. Ти, можливо, не бачив, а я бачив, як хороші люди, виховані у звичках своєї необмеженої влади, з роками, коли вони робляться дратівливішими, стають жорстокими, грубими, знають це, не можуть стриматися і стають усе нещаснішими й нещаснішими.

Князь Андрій говорив це в такому запалі, що П'єру мимоволі прийшло в голову те, що думки ці викликав у Андрія його батько. Він нічого не відповів йому.

— От кого мені жаль — людської гідності, спокою совісті, чистоти, а не їх спин і лобів, які, хоч скільки шмагай, хоч скільки брий, усе залишаться такими ж спинами й лобами.

— Ні, ні і тисячу разів ні! я ніколи не погоджуся з вами,— сказав П'єр.

XII

Увечері князь Андрій і П'єр сіли в коляску й поїхали в Лисі Гори. Князь Андрій, поглядаючи на П'єра, зрідка порушував мовчанку словами, які свідчили, що він був у

гарному* настрої.

Він розповідав П'єру, показуючи на поля, про свої господарські вдосконалення.

П'єр понуро мовчав, відповідаючи уривчасто; здавалося, він поринув у свої думки.

П'єр думав про те, що князь Андрій нещасний, що він помиляється, що він не знає істинного світла і що П'єр повинен до-

але не так, як ти думаєш,

помогти йому, просвітити й підняти його. Але тільки-но П'єр придумував, як і що він говоритиме, передчуття підказувало йому, що князь Андрій одним словом, одним аргументом принизить усе його вчення; і він боявся почати, боявся виставити на можливість осміяння свою улюблену святиню.

— Ні, чому ж ви думаєте,— раптом почав П'єр, опускаючи голову і стаючи схожим на битливого бика,— чому ви так думаєте? Ви не повинні так думати.

— Про що я думаю? — спитав князь Андрій здивовано.

— Про життя, про покликання людини. Цього не може бути. Я так само думав, і мене врятувало — ви знаєте що? Масонство. Ні, ви не усміхайтесь. Масонство — це не релігійна, не обрядова секта, як і я думав; масонство — це найкраще, єдине вираження найкращих, вічних якостей людства.— І він почав витлумачувати князеві Андрію масонство, як він розумів його.

Він казав, що масонство є вчення християнства, яке звільнилося від державних і релігійних пут, учення рівності, братерства і любові.

— Тільки наше святе братство, має справжній смисл у житті; все інше — сон,— казав П'єр.— Ви зрозумійте, мій друже, що поза цим союзом усе перейняте брехнею і неправдою, і я згоден з вами, що розумній і добрій людині нічого не залишається, крім того, що доживати, як ви, своє життя, намагаючись лише не заважати іншим. Але засвойте собі наші головні переконання, вступіть у наше братство, дайте нам себе, дозвольте керувати собою, і ви відразу відчуєте себе, як і я відчув, частиною того величезного невидимого ланцюга, початок якого зникає в небесах,— говорив П'єр.

Князь Андрій мовчки, дивлячись перед себе, слухав П'єрову промову. Кілька разів він, недочувши через торохтіння коляски, перепитував П'єра нерозчуті слова. По особливому блиску, що загорівся в очах у князя Андрія, і по його мовчанню П'єр бачив, що слова його не марні, що князь Андрій не переб'є його й не сміятиметься з його слів.

Вони під'їхали до річки, яка розлилася; переїжджати на той бік треба було поромом. Поки встановлювали коляску і коней, вони пішли на пором.

Князь Андрій, спершись ліктями на поручні, мовчки дивився вздовж плеса, блискучого від призахідного сонця.

— Ну, що ж ви думаєте про це? — спитав П'єр.— Чого ж ви мовчите?

— Що я думаю? Я слухав тебе. Все це так,— сказав князь Андрій,— Але ти кажеш: вступи в наше братство, і ми тобі покажемо мету життя і покликання людини, і закони* що керують світом. Та хто ж ми? — Люди. Чому ж ви все знаєте? Чому лише я не бачу того, що ви бачите? Ви бачите на землі царство добра і правди, а я його не бачу.

П'єр перебив його. %

— Вірите ви в майбутнє життя? — спитав він.

— В майбутнє життя? — повторив князь Андрій, та П'єр не дав йому часу відповісти і прийняв цей повтор за заперечення, тим більше, що він знав колишні атеїстичні переконання князя Андрія.

— Ви кажете, що не можете бачити царства добра та правди на землі. І я не бачив його; і його не можна бачити, коли дивитись на наше життя, як на кінець усього. На землі, саме на цій землі (П'єр показав на поле), нема правди — все брехня та зло; але в світі, у всьому світі є царство правди, і ми тепер діти землі, а вічно — діти всього світу. Хіба я не відчуваю в своїй душі, що я становлю частину цього величезного, гармонійного цілого? Хіба я не відчуваю, що я у цій величезній незчисленній кількості істот, в яких виявляється божество, — вища сила, як хочете, — що я становлю одну ланку, один ступінь від нижчих істот до вищих? Коли я бачу, ясно бачу ці сходи, що ведуть від рослини до людини, то чому ж я припускати, що ці сходи закінчуються мною, а не ведуть далі й далі? Я відчуваю, що я не тільки не можу зникнути, як ніщо не зникає в світі, але що я завжди буду і завжди був. Я відчуваю, що, крім мене, надо мною живуть духи і що в цьому світі є правда.

— Так, це учення Гердера, — сказав князь Андрій, — та не воно, голубе мій, переконає мене, а життя і смерть, ось що переконує. Переконує те, що бачиш дорогу тобі істоту, яка зв'язана з тобою, перед якою ти був винним і сподівався виправдатись (у князя Андрія затремтів голос, і він одвернувся), і раптом ця істота страждає, мучиться і перестає бути... Чому? Не може бути, щоб не було відповіді! І я вірю, що вона є... Ось що переконує, ось що переконало мене, — сказав князь Андрій.

— Авжеж, авжеж, — промовив П'єр, — хіба не те ж саме і я кажу!

— Ні. Я кажу лише, що переконують у необхідності майбутнього життя не доводи, а те, коли йдеш у житті рука в руку з людиною, і раптом людина ця зникне там у ніде, і ти сам зупиняєшся перед цією безоднею і заглядаєш туди. І я заглянув...

— Ну, і що ж! Ви знаєте, що є там і що є хтось? Там є — майбутнє життя. Хтось є — бог.

Князь Андрій не відповів. Коляска вже давно була вивезена на другий берег і коні виведені і вже запряжені, і вже сонце зайшло до половини, і вечірній приморозок вкривав зірками калюжі біля перевозу, а П'єр і Андрій, на подив лакеїв, кучерів та перевізників, ще стояли на поромі і розмовляли.

— Коли є бог і є майбутнє життя, то є істина, є чеснота; і вище щастя людини полягає в тому, щоб прагнути досягнення їх. Треба жити, треба любити, треба вірити, — казав П'єр, — що живемо не сьогодні лише на цьому клаптику землі, а жили й житимемо вічно там, в усьому (він показав на небо). — Князь Андрій стояв, спершись ліктями на гюручні порома, і, слухаючи

П'єра, дивився, не зводячи очей, на червоний відблиск сонця на синіючому плесі. П'єр замовк. Було зовсім тихо. Пором давно причалив, і тільки хвилі течії тихо хлюпали

об його дно. Князеві Андрію здавалося, що це хлюпотіння хвиль примовляло до П'єрових слів: "Правда, вір цьому".

Князь Андрій зітхнув і променистим, дитячим, ніжним поглядом глянув на розчервоніле, захоплене, але все ж несміливе перед старшим другом, П'єрове обличчя.

— Справді, якби це так було! — сказав він. — Одначе, ходім сідати, — додав князь Андрій і, сходячи з порома, подивився на небо, на яке показав йому П'єр, і вперше після Аустерліца він побачив те високе, вічне небо, яке він бачив, лежачи на Аустерліцькому полі, і щось давно заснуле, щось найкраще, що було в ньому, раптом радісно й молододі прокинулося в його душі. Почуття це зникло, як тільки князь Андрій вступив знову у звичні умови життя, але він знав, що це почуття, якого він не вмів розвинути, жило в ньому. Побачення з П'єром було для князя Андрія епохою, з якої почалося хоч зовнішньо таке ж саме, але у внутрішньому світі його нове життя.

XIII

Вже смеркало, коли князь Андрій і П'єр під'їхали до головного, під'їзду лисогорського дому. В той час, як вони під'їжджали, князь Андрій з усмішкою звернув П'єрову увагу на метушню, що сталася біля чорного ґанку. Згорблена бабуса з торбиною на спині і невисокий чоловік у чорному вбранні і з довгим волоссям, побачивши, що в'їжджає коляска, кинулись бігти назад у ворота. Дві жінки вибігли за ними, і всі четверо, озираючись на коляску, злякано вбігли на чорний ґанок.

— Це Машині божі люди, — сказав князь Андрій. — Вони прийняли нас за батька. А це єдине, в чому вона не підкоряється йому: він наказує гонити цих прочан, а вона приймає їх.

— Та що це таке божі люди? — спитав П'єр.

Князь Андрій не встиг відповісти йому. Слуги вийшли назустріч, і він розпитував про те, де старий князь і чи скоро має приїхати.

Старий князь був ще в місті, і його чекали з хвилини на хвилину.

Князь Андрій провів П'єра на свою половину, що завжди в повному порядку чекала його в батьковому домі, і сам пішов до дитячої.

— Ходім до сестри, — сказав князь Андрій, повернувшись до П'єра, — я ще не бачив її, вона тепер ховається і сидить зі своїми божими людьми. Так їй і треба, вона збентежиться, а ти побачиш божих людей. *C'est curieux, ma parole*¹.

¹ Це цікаво, далебі.

— *Qu'est ce que c'est que*¹ божі люди? — спитав П'єр..

— А от побачиш.

Княжна Марія справді збентежилася і почервоніла плямами, коли ввійшли до неї. В її затишній кімнаті з лампадами перед кітатами, на дивані, за самоваром сидів поруч з нею молодий хлопець з довгим носом та довгим волоссям і в чернечій рясі.

У кріслі, біля нього, сиділа поморщена, худа бабуса з покірливим виразом дитячого обличчя.

— *André, pourquoi ne pas m'avoir prévenu?*² — сказала княжна Марія з лагідним докором, стаючи перед своїми прочанами, як квочка перед курчатами.

— *Charmée de vous voir. Je suis très contente de vous voir*³,— сказала вона до П'єра в той час, як він цілував її в руку, Вона знала його дитиною, і тепер дружба його з Андрієм, його нещастя з дружиною, а головне, його добре, просте обличчя привернули її до нього. Вона дивилася на нього своїми чудесними променистими очима і, здавалось, казала: "Я вас дуже люблю, але, будь ласка, не смійтеся з моїх-". Обмінявшись першими фразами привітання, вони сіли.

— А, і Іванушка тут,— сказав князь Андрій, показуючи усмішкою на молодого прочанина.

— *André!* — благально сказала княжна Марія.

— *Il faut que vous sachiez que c'est une femme*⁴,—сказав Андрій до П'єра.

— *André, au nom de dieu!*⁶ — повторила княжна Марія. Видно було, що глузливе ставлення князя Андрія до прочан

і марне заступництво за них княжни Марії були звичні, усталені між ними взаємини.

— *Mais, ma bonne amie,*— сказав князь Андрій,— *vous devriez au contraire m'être reconnaissante de ce que j'explique à Pierre votre intimité avec ce jeune homme*⁶.

— *Vraiment?* ⁷ — сказав П'єр зацікавлено і серйозно (за що особливо вдячна йому була княжна Марія), вдивляючись крізь окуляри в обличчя Іванушки, який, зрозумівши, що йшлося про нього, хитрими очима оглядав усіх.

Княжна Марія зовсім даремне зніжковіла за своїх. Вони анітрохи не торопіли. Старенька, опустивши очі, але сftоса позираючи на прибулих панів, перекинувши чашку вверх дном на блюдечку й поклавши біля неї обкусану грудочку цукру, спокійно і нерухомо сиділа у своєму кріслі, чекаючи, щоб їй запропонували

1 — Що таке

2 — Андрюша, чому ти не попередив мене? 8 — Дуже рада вас бачити. Дуже рада,

4 — Ти знаєш, це жінка,

5 — Андрюша, ради бога!

6 — Але, мій добрий друже, ти б мала бути вдячна мені за те, що я пояснюю П'єру твою інтимність з цим молодиком.

7 — Справді?

ще чаю. Іванушка, попиваючи'з блюдечка, спідлоба лукавими жіночими очима дивився на молодих людей.

— Де, в Києві була? — спитав князь Андрій стару.

— Була, батечку,—відповіла балакуча стара,— на саме різдво сподобилася в угодників причащатися святих небесних таїн. А тепер з Колязіна, батечку, благодать велика відкрилася...

— А Іванушка що, з тобою?

— Я сам по собі йду, благодійнику,— намагаючись говорити басом, сказав Іванушка.— Тільки в Юхнові з Палаженькою зійшлися...

Палаженька перебила свого товариша; їй, видно, хотілося розповісти те, що вона бачила.

— У Колязіні, батечку, велика благодать відкрилася.

— Що, моці нові? — спитав князь Андрій.

— Годі-бо, Андрію,— сказала княжна Марія.— Не розповідай, Палаженько.

— Ні... що це ти, матінко, чому не розповідати? Я його люблю. Він добрий. Від бога обдарований, він мені, благодійник, десять карбованців дав, я пам'ятаю. Як була я в Києві, і каже мені Кирюша, юродивий — істинно божий чоловік, зиму й літо босий ходить. Чого ходиш, каже, не по своєму місцю, до Колязіна йди, там образ чудотворний, матінка пресвята богородиця відкрилася. Я по тих словах попрощалася з угодниками й пішла...

Усі мовчали, тільки прочанка говорила розміреним голосом, втягаючи в себе повітря.

— Прийшла, батечку мій, люди мені й кажуть: благодать велика відкрилася, у матінки пресвятої богородиці миро зі щічки капає...

— Ну, добре, добре, потім розкажеш,— червоніючи, сказала княжна Марія.

— Дозвольте спитати її,— сказав П'єр.— Ти сама бачила?— спитав він.

— Аякже, батечку, сама сподобилася. Сяйво таке на лику, ніби світло небесне, і зі щічки в матінки так і капає, так і капає...

— Та це ж обман,— наївно сказав П'єр, який уважно слухав розповідь прочанки.

— Ой, батечку, що ти говориш! — з жахом сказала Палаженька, обертаючись до княжни Марії по захист.

— Це ж обдурюють народ,— повторив він.

— Господи Ісусе Христе,— хрестячись, сказала прочанка.— Ох, не говори, батечку. Так ось один анарал не вірив, сказав "Ченці обдурюють", та як сказав, так і осліп. І приснилось йому, що приходить до нього матінка Печерська й кажф: "Увіруй в мене, я тебе зцілю". От і став проситися: повези та й повези мене до неї. Це я тобі істинну правду кажу, сама бачила. Привезли його, сліпого, просто до неї; підійшов, упав, каже: "Зціли! віддам тобі,— каже,— що цар дарував". Сама бачила, батечку, зірка в ній так і вправлена. Що ж,— прозрів! Гріх так казати. Бог покарає,— повчально звернулася вона до П'єра.

— Як же та зірка в образі опинилася? — спитав П'єр.

— Звання генерала й матінці надали? — сказав князь Андрій, усміхаючись.

Палаженька раптом зблідла і сплеснула руками.

— Батечку, батечку, гріх тобі, у тебе син! —заговорила вона, з блідої раптом стаючи яскравочервоною.

— Батечку, що ти таке сказав, хай тобі бог простить.— Вона перехрестилася.— Господи, прости йому. Матінко, що ж це?..— звернулася вона до княжни Марії. Вона встала і; мало не плачучи, почала складати свою торбину. їй, видно, було і страшно, й соромно, що вона користалася благодіянням у домі, де могли говорити це, і шкода, що треба було тепер втратити благодіяння цього дому.

— Ну навіщо це вам? — сказала княжна Марія.— Чого ви прийшли до мене?..

— Ні, таж я жартую, Палаженько,— сказав П'єр.— *Princesse, ma parole, je n'ai pas*

voulu l'offenser¹, я так тільки. Ти не думай, я пожартував,— казав він, ніяково усміхаючись і бажаючи загладити свою вину.

Палаженька зупинилася недовірливо, але в П'єровому обличчі було таке щире каяття і князь Андрій так лагідно дивився то на Палаженьку, то на П'єра, що вонач потрохи заспокоїлась.

XIV

Прочанка заспокоїлась і, знову наведена на розмову, довго потім розповідала про отця Амфілохія, який провадив таке святе життя, що від ручки його ладаном пахло, і про те, як знайомі їй ченці в останню її мандрівку до Києва дали їй ключі від печер і як вона, взявши з собою сухариків, дві доби пробула в печерах з угодниками. "Помолюся одному, почитаю, піду до другого. Посплю, знову піду поцілую; і така, матінко, тиша, благодать така, що й на світ божий виходити не хочеться".

П'єр уважно і серйозно слухав її. Князь Андрій вийшов з кімнати. І слідом за ним, покинувши божих людей допивати чай, княжна Марія повела П'єра до вітальні.

— Ви дуже добрі,— сказала вона йому.

— Ой, я, далєбі, не думав образити її, я так розумію і висока ціню ці почуття.

Княжна Марія мовчки подивилась на нього і ніжно усміхнулася.

— Я ж вас давно знаю і люблю, як брата,— сказала вона.— Ну, як вам Андрій? — спитала вона квапливо, не даючи йому

1 Княжно, я, далєбі, не хотів її образити.

часу сказати що-небудь у відповідь на її привітні слова.— Він дуже непокоїть мене. Здоров'я його взимку краще, але минулої весни рана відкрилася, і лікар сказав, що він повинен їхати лікуватися. І морально я дуже боюсь за нього. Він не такий характер, як ми, жінки, щоб вистраждати і виплакати своє горе. Він у собі носить його. Сьогодні він веселий і бадьорий, але це ваш приїзд так вплинув на нього: він рідко буває таким. Якби ви могли умовити його поїхати за кордон! йому потрібна діяльність, а це рівне, тихе життя губить його. Інші не помічають, а я бачу.

О десятій годині офіціанти кинулись до ґанку, почувши бу-' бонці екіпажа старого князя. Князь Андрій і П'єр теж вийшли на ґанок.

— Це хто? — спитав старий князь, вилазячи з карети й побачивши П'єра.

— А! дуже радий! цілуй,— сказав він, дізнавшись, хто був незнайомий молодий чоловік.

Старий князь був у гарному настрої і ласкаво обійшовся з П'єром.

Перед вечерею князь Андрій, повернувшись назад до батькового кабінету, застав старого князя в гарячій суперечці з П'єром. П'єр доводив, що настане час, коли не буде більш війни. Старий князь, глузуючи з нього, але не сердячись, заперечував його думку.

— Кров із жил випусти, води налий, тоді війни не буде. Бабські дурниці, бабські дурниці,— промовив він, але все ж лагідно поплескав П'єра по плечу і підійшов до стола, біля якого князь Андрій, явно не бажаючи заходити в розмову, перебирав 'папери, що їх князь привіз з міста. Старий князь підійшов до нього і почав говорити

про справи.

— Предводитель, Ростов граф, половини людей не доставив. Приїхав до міста, надумав кликати на обід,— я йому такого обіду дав... А ось подивись оце... Ну, брат,— звернувся князь Микола Андрійович до сина, плескаючи по плечу П'єра,— молодець твій приятель, я його полюбив! Запалює мене. Інший і розумно говорить, а слухати не хочеться, а він і бреше, та запалює мене, старого. Ну, ідіть, ідіть,— сказав він,— може, прийду, за вечерею вашою посиджу. Знову посперечаюся. Мою дурку, княжну Марію, полюби,— прокричав він до П'єра з дверей.

П'єр тепер лише, у свій приїзд до Лисих Гір, оцінив усю силу і принадність своєї дружби з князем Андрієм. Ця принадність виявилася не так у його взаєминах з ним самим, як у взаєминах з усіма рідними й домашніми. П'єр із старим суворим князем і з лагідною й боязкою княжною Марією, незважаючи на те, що він їх майже не знав, почував себе відразу давнім другом. Вони всі вже любили його. Не тільки княжна Марія, зачарована його лагідним ставленням до прочан, дуже променистим поглядом дивилась на нього, але й маленький, річний

князь Микола, як звав дід, усміхнувся до П'єра і пішов до нього на руки. Михайло Іванович, m-lle Bourienne з радісними усмішками дивились на нього, коли він розмовляв зі старим князем.

Старий князь вийшов вечеряти: це було, очевидно, для П'єра. Він був з ним у ці два дні його перебування в Лисих Горах дуже й дуже привітний і казав йому приїжджати до нього.

Коли П'єр поїхав і зійшлися всі члени сім'ї, про нього стали говорити, як це завжди буває після від'їзду нової людини, і, як це рідко буває, всі говорили про нього лише гарне.

XV

Повернувшись цього разу з відпустки, Ростов вперше відчув і взнав, який міцний був його зв'язок з Денисовим і з усім полком.

Коли Ростов під'їжджав до полку, він почував щось подібне до того, що він почував, під'їжджаючи до Поварського дому. Коли він побачив першого гусара в розстебнутому мундирі свого полку, коли він упізнав рудого Дементьєва, побачив конов'язі рижих коней, коли Лаврушка радісно вигукнув до свого пана: "Граф приїхав!" і патлатий Денисов, який спав до того в ліжку, вибіг з землянки, обняв його і офіцери зійшлись до нього,— Ростов почував те саме, що почував він, коли його обнімала мати, батько і сестри, і сльози радості, підступивши йому до горла, перешкодили йому говорити. Полк був теж домівкою, і домівкою незмінно милою і дорогою, як і домівка батьківська.

Прибувши до полкового командира, одержавши призначення до того самого ескадрону, побувавши на чергуванні й на фура-жировці, ввійшовши в усі маленькі інтереси полку і відчувши себе позбавленим волі і закованим в одну вузьку незмінну рамку, Ростов відчув те саме заспокоєння, ту саму опору і ту саму свідомість того, що він тут вдома, на своєму місці, які він почував і в рідній домівці. Не було всього того безладдя вільного світу, в якому він не знаходив собі місця і помилявся в добиранні; не

було Соні, з якою треба було або не треба було порозуміватися. Не було змоги їхати туди чи не їхати туди; не було цих двадцяти чотирьох годин доби, які стількома різними способами можна було використати; не було цієї безлічі людей, з яких ніхто не був ближчим, ніхто не був дальшим; не було цих неясних і непевних грошових стосунків з батьком; не було нагадування про жахливий програш Долохову! Тут, у полку, все було ясно і просто. Увесь світ був поділений на два нерівних відділи: один — наш Павлоградський полк, і другий— все інше. І до цього іншого не було ніякого діла. У полку все було відомо: хто був поручик, хто ротмістр, хто гарний, хто поганий чоловік, і головне — товариш. Маркітант вірить наборг, платня одержується третинами; вигадувати і вибирати нема чого, лише не роби нічого такого, що вважається поганим у Павлоградському полку; а пошлють, роби те, що ясно і чітко визначено і наказано,—і все буде гаразд.

Увійшовши знову в ці певні умови полкового життя, Ростов почував радість і заспокоєння, подібні до тих, які відчуває втомлена людина, лягаючи на відпочинок. Тим більш втішним було в цю кампанію це полкове життя для. Ростова, що він, після програшу Долохову (вчинку, якого він, незважаючи на всі заспокійливі вмовляння рідних, не міг пробачити собі), вирішив служити не як раніш, а так, щоб загладити свою вину, служити добре й бути цілком хорошим товаришем і офіцером, тобто прекрасною людиною, що здавалося таким трудним у цивільному житті, а в полку таким можливим.

Ростов, з часу свого програшу, вирішив, що він за п'ять років заплатить цей борг батькам, йому надсилали по десять тисяч на рік, а тепер він вирішив брати лише дві, залишаючи решту батькам для сплати боргу.

Армія наша після неодноразових відступів, наступів та боїв при Пултуску, при Прейсіш-Ейлау, зосереджувалась біля Бар-генштейна. Чекали на цриївд государя до армії і на початок нової кампанії.

Павлоградський полк, перебуваючи в тій частині армії, що була в поході 1805 року, спізнився, укомплектовуючись у Росії, до перших дій кампанії. Він не був ні під Пултуском, ні під Прейсіш-Ейлау і в другій половині кампанії, приєднавшись до діючої армії, був зачислений до загону Платова.

Загін Платова діяв незалежно від армії. Кілька разів павлоградці були частинами в перестрілках з ворогом, захопили полонених і одного разу відбили навіть екіпажі маршала Удіно. У квітні місяці павлоградці кілька тижнів простояли біля спустошеного дотла німецького порожнього села, не рухаючись з місця.

Була відлига, грязюка, холод, ріки скресли, дороги стали непроїзними: по кілька днів не видавали ні коням, ні людям провіанту. Тому, що підвозити стало неможливо, люди розсипались по покинутих пустинних селах шукати картоплі, але вже і її знаходили мало.

Все вже з'їли, і все населення розбіглося; ті, що залишалися, були нужденніші за старців, і відбирати в них уже не було чого, і навіть не дуже жалісливі солдати часто, замість брати в них, віддавали їм своє останнє.

Павлоградський полк у боях втратив лише двох поранених; але від голоду та хвороб втратив майже половину людей. У госпіталях помирали так певно, що солдати, хворі на гарячку та на опухання, до чого спричинялися погані харчі, воліли викону* вати службу, насилу тягнучи ноги у строю, ніж іти до лікарні. Напровесні солдати стали знаходити подібну до спаржі рослину, яка почала сходити і яку вони називали чомусь машчин солодкий корінь, і розсипалися по луках та полях, шукаючи цього машчи-ного солодкого кореня (що був дуже гіркий), шаблями викопували його і їли, незважаючи на наказ не їсти цієї шкідливої рослини. Весною серед солдатів з'явилася нова хвороба — опухання рук, ніг та обличчя, причину якої медики вбачали у вживанні цього кореня. Але, незважаючи на заборону, павлоградські солдати ескадрону Денисова їли переважно машчин солодкий корінь, бо вже другий тиждень розтягали останній залишок сухарів, видавали лише по півфунта на чоловіка, а картоплю в останній посилці привезли померзлу і пророслу.

Коні живилися теж 'другий тиждень солом'яними стріхами з хат, були потворно худі і вкриті ще зимовою шерстю, що позбивалася клаптями.

Незважаючи на таке лихо, солдати й офіцери жили зовсім так само, як і завжди; так само й тепер, хоч і з блідими й опухлими обличчями і в обшарпаних мундирах, гусари шикувалися до розрахунків, ходили на прибирання, чистили коней, амуніцію, носили замість корму солому зі стріх і ходили обідати до казанів, від яких вставали голодні, жартуючи над своєю гидкою їжею і своїм голодом. Так само, як і завжди, у вільний від служби час солдати розкладали багату, парилися голі біля вогнищ, курили, відбирали і пекли пророслу, прілу картоплю й розповідали і слухали розповіді або про потьомкінські та сувороз-ські походи, або казки про Альошу-пройду та про попового наймита Миколку.

Офіцери так само, як і завжди, жили по-двоє, по-трьох в розкритих, напіврозорених будинках. Старші піклувалися про придбання соломи та картоплі, взагалі про харчування людей; молодші займалися, як завжди, хто картами (грошей було багато, хоч провіанту не було), хто безневинними іграми — у швайку та скраклі. Про загальний перебіг справ говорили мало, почасти тому, що нічого певного не знали, почасти тому, що туманно відчували, що загальна справа війни розвивалась погано.

Ростов жив, як і раніше, з Денисовим, і дружній зв'язок їх з часу їхньої відпустки став ще тісніший. Денисов ніколи не говорив про домашніх Ростова, але з ніжної дружби, яку командир виявляв до свого офіцера, Ростов почував, що нещаслива любов старого гусара до Наташі була причетна до цього посилення дружби. Денисов явно намагався якомога рідше наражати Ростова на небезпеки, беріг його і після бою особливо радісно зустрічав його живим і здоровим. В одному зі своїх відряджень Ростов знайшов у покинутому, спустошеному селі, куди він приїхав за провіантом, родину старого поляка і його дочки з немовлям. Вони були голі, голодні і не могли піти звідти, і не мали чим виїхати.' Ростов привіз їх у свою стоянку, дав їм притулок у своїй квартирі і кілька тижнів, поки старий набирався сили, утримував їх. Товариш Ростова, розговорившись про жінок, став сміятися з Ростова, кажучи, що віц хитріший за всіх і

що йому б не гріх познайомити товаришів з гарненькою полькою, яку він врятував. Ростов прийняв жарт за образу і, спалахнувши, наговорив офіцерові таких неприємних речей, що Денисов ледве стримав їх обох від дуелі. Коли офіцер пішов, і Денисов, сам не знаючи взаємин Ростова з полькою, почав докоряти йому за його запальність, Ростов сказав йому:

— Як же ти хочеш... Вона мені, як сестра, і я не можу тобі описати, як це мене образило... тому що... ну, через те...

Денисов ударив його по плечу і швидко став ходити по кімнаті, не дивлячись на Ростова, як це він робив у хвилини душевного хвилювання.

— Ото яка дурна ваша порода ростовська,— промовив він, і Ростов помітив сльози на очах у Денисова.

XVI

У квітні місяці війська підбадьорила звістка про приїзд государя до армії. Ростову не пощастило потрапити на огляд, що його робив государ у Бартенштейні: павлоградці стояли на аванпостах, далеко спереду від Бартенштейна.

Вони стояли бівуаками. Денисов і Ростов жили у вкритій гіллям та дерном землянці, яку викопали для них солдати. Землянка була зроблена ось у такий спосіб, що ввійшов тоді в моду: викопувалась канава півтора аршина завширшки, два завглибшки і три з половиною завдовжки. З одного краю канави робилися приступки, і це був вхід, ґанок; сама канава правила за кімнату, в якій у щасливих, як от у ескадронного командира, далі, на протилежному до східців боці лежала на кілках дошка— це був стіл. З обох боків вздовж канави було знято на аршин землю, і це були двоє ліжок і дивани. Покриття влаштовувалось так, що посередині можна було стояти, а на ліжку навіть можна було сидіти, коли посунутись ближче до столу. В Денисова, який жив розкішно, бо солдати його ескадрону любили його, була ще дошка у фронтоні покрівлі і в цій дошці вставлена розбита, але склеєна шибка. Коли було дуже холодно, то до сходів (у приймальню, як називав Денисов цю частину приміщення) приносили на вигнутому листі бляхи жар із солдатських вогнищ, і ставало так тепло, що офіцери, яких завжди багато бувало в Денисова і Ростова, сиділи в самих сорочках.

У квітні Ростов був черговим. О восьмій годині ранку, повернувшись додому після безсонної ночі, він звелів принести жару, перемінив намоклу від дощу білизну, помолився богу, напився чаю, зігрівся, прибрав у своєму куточку й на столі і в самій сорочці ліг горілиць, заклавши руки під голову. Обвітрене обличчя його пашіло. Він з приємністю роздумував про те, що днями має вийти йому підвищення за останню рекогносцировку, і чекав Денисова, який кудись вийшов. Ростову хотілося поговорити з ним.

За землянкою перекотами залунав крик Денисова, який, видно, розсердився. Ростов посунувся до вікна подивитися, з ким він завівся, і побачив вахмістра Топчеєнка.

— Я тобі наказував не пускати їх жерти цей корінь, машчин якийсь! — гримав Денисов.— Я ж сам бачив, Лазарчук з поля ніс.

— Я наказував, ваше високоблагородіє, не слухають,— відповів вахмістр.

Ростов знову ліг на своє ліжко і з задоволенням подумав: "Хай собі тепер морочиться, піклується, я своє відробив і лежу— чудесно!" З-за стіни він чув, що, крім вахмістра, ще говорив Лаврушка, цей меткий, шахраюватий лакей Денисова. Лаврушка щось розповідав про якісь підводи, сухарі та воли, яких він бачив, їздивши за провізією.

За землянкою знову розлігся, віддаляючись, галас Денисова і слова: "Сідлай! Другий взвод!"

"Куди це зібралися?" — подумав Ростов.

Через п'ять хвилин Денисов увійшов до землянки, заліз із брудними ногами на ліжко, сердито викурив люльку, розкидав усі свої речі, начепив нагайку і шаблю й рушив з землянки. На запитання Ростова — куди? — він сердито й невиразно відповів, що є справа.

— А там хай мене судить бог і великий государ! — сказав Денисов, виходячи; і Ростов почув, як за землянкою кілька коней зачалапали ногами по грязюці. Ростов не потурбувався навіть дізнатися, куди поїхав Денисов. Угрівшись в своєму кутку, він заснув і лише надвечір вийшов з приміщення. Денисов ще не повернувся. На вечір розгодинилось; біля сусідньої землянки два офіцери з юнкером грали у швайку, зі сміхом всаджуючи її в грузьку болотисту землю. Ростов приєднався до них. Посеред гри офіцери побачили повозки, що під'їжджали до них: чоловік з п'ятнадцять гусарів на худих конях їхали за ними. Повозки, конвойовані гусарами, під'їхали до конов'язей, і натовп гусарів оточив їх.

— Ну от, Денисов усе журився,— сказав Ростов,— ось і провіант прибув.

— І правда! — сказали офіцери.— Ото раді солдатики! — Трохи позад гусарів їхав Денисов у супроводі двох піхотних офіцерів, з якими він про щось розмовляв. Ростов пішов йому назустріч.

— Я вас застерігаю, ротмістре,— казав один з офіцерів, худий, маленький на зріст і, видно, дуже сердитий.

— Сказав же, що не віддам,— відповів Денисов.

— Ви будете відповідати, ротмістре, це бешкет — у своїх транспорта відбивати! Наші два дні не їли.

— А мої два тижні не їли,— відповів Денисов.

— Це розбій! Будете відповідати, шановний добродію! — підвищуючи голос, повторив піхотний офіцер.

— Та ви чого до мене причепилися? Га? — крикнув Денисов,, раптом спалахнувши.— Відповідатиму я, а не ви, а ви тут не турчіть, поки живі-здорові. Марш! — крикнув він до офіцерів.

— Добре ж! — не торопючись й не від'їжджаючи, кричав маленький офіцер.— Розбишакувати, так я ж вам...

— К чорту марш скорим кроком, поки живий! — І Денисов повернув коня до офіцера.

— Добре, добре,— промовив офіцер погрозово і, повернувши коня, поїхав геть

риссю, трясучись на сідлі.

— Собака на паркані, чисто собака на паркані,— сказав Денисов йому вслід — вищу насмішку кавалериста з верхового піхотного, і, під'їхавши до Ростова, розреготався.

— Відбив у піхоти, відбив силою транспорт! — сказав він.— Що ж, не здихати ж людям з голоду? •

Повозки, що під'їхали до гусарів, були призначені в піхотний полк, але Денисов, довідавшись через Лаврушку, що цей транспорт іде сам, з гусарами силою відбив його. Солдатам роздали сухарів досхочу, поділились навіть з іншими ескадронами.

Другого дня полковий командир покликав до себе Денисова і сказав йому, затуливши розчепіреними пальцями очі: "Я на це дивлюся ось так, я нічого не знаю, і справи не почну; але раджу поїхати до штабу і там, у провіантському відомстві, владнати цю справу і, якщо можливо, розписатися, що одержали стільки-то-провіанту; в противному разі — вимогу записано на піхотний полк — справа закладеться і може кінчитися погано".

Денисов * просто від полкового командира поїхав до штабу зі щирим бажанням виконати його пораду. Ввечері він повернувся до своєї землянки в такому стані, в якому Ростов ще ніколи не бачив свого друга. Денисов не міг говорити і задихався. Коли Ростов питав його, що з ним, він тільки хрипким і кволим голосом вимовляв незрозумілі лайки та погрози.

Зляканий станом Денисова, Ростов запропонував йому роздягтися, випити води, й послав за лікарем.

— Мене за розбій судити — ох! Дай ще води... хай судять, а битиму, завжди битиму негідників, і государеві скажу. Льоду дайте,— примовляв він.

Прийшов полковий лікар і сказав, що конче треба пустити кров. Глибока тарілка чорної крові вийшла з волохатої руки Денисова, і тоді лише він був спроможний розповісти все, що з ним було.

— Приїжджаю,— розповідав Денисов.— "Ну, де в вас тут начальник?" Показали. "Звольте почекати".— "У мене служба, я за тридцять верст приїхав, мені чекати нема коли, повідом". Добре, виходить цей обер-злодій: теж надумав учити мене. "Це розбій!" — "Розбій, кажу, не той чинить, хто бере провіант, щоб годувати своїх солдатів, а той, хто бере його, щоб класти до кишені!" Добре. "Розпишіться, каже, в комісіонера, а справу вашу буде передано по команді". Приходжу до комісіонера. Входжу— за столом... хто ж?! Ні, ти подумай!.. Хто ж нас голодом морить,— вигукнув Денисов, ударяючи кулаком хворої руки по столу так сильно, що стіл мало не впав і склянки підскочили на ньому.— Телянін!! "Як, ти нас голодом мориш?!" Раз, раз по пиці, влучно так пристало... "А!., розпротакій-сякий"... і почав давати прочухана! Зате натішився, можу сказати,— вигукував Денисов, радісно і злісно з-під чорних вусів вищиряючи свої білі зуби.— Я б убив його, якби не відняли.

— Та чого ж ти кришиш, заспокойся,— казав Ростов.— Ось знову кров пішла. Стривай же, перебинтувати треба.

Денисова перебинтували і поклали спати. На другий день він прокинувся веселий і

спокійний.

Але опівдні ад'ютант полку з серйозним і сумним обличчям прийшов до спільної землянки Денисова та Ростова і з жалем показав формений папір до майора Денисова від полкового командира, в якому робилися запити про вчорашню подію. Ад'ютант сповістив, що справа має повернути на дуже погане, що призначено військово-судову комісію і що за теперішньої суворості щодо мародерства та сваволі у військах справа, в кращому разі, може кінчитися розжалуванням.

Скривджені змальовували справу так, що після відбиття транспорту майор Денисов без будь-якого виклику, будучи п'яним, прибув до обер-провіантмейстера, назвав його злодієм, погрожував побоями, і коли його було виведено геть, він кинувся до канцелярії, побив двох чиновників і одному вивихнув руку.

Денисов на нові запитання Ростова, сміючись, сказав, що, здається, тут справді другий якийсь нагодився, але що все це . дурниці, пусте, що він і не думає боятися ніяких судів і що коли ці негідники насміляться зачепити його, він їм відповість так, що вони пам'ятатимуть.

Денисов говорив зневажливо про всю цю справу; але Ростов знав його занадто добре, щоб не помітити, що він у душі (приховуючи це від інших) боявся суду і мучився цією справою, яка, очевидно, повинна була мати погані наслідки. Щодня почали надходити папери-запити, виклики на суд, і першого травня наказано було Денисову здати старшому після себе ескадрон і прибути до штабу дивізії для пояснень у справі про бешкет у провіантській комісії. Напередодні Платов робив рекогносцировку ворога з двома козачими полками і з двома ескадронами гусарів. Денисов, як завжди, виїхав перед цеп, хизуючись своєю хоробрістю. Одна з куль, пущених французькими стрільцями, влучила йому у м'якуш верхньої частини ноги. Можливо, іншим разом Денисов з такою легкою раною не виїхав би з полку, але тепер він скористався з цієї нагоди, відмовився прибути в дивізію і поїхав до госпіталю.

26 Війна I мир '

401

У червні місяці відбувся Фрідландський бій, в якому не брали участі павлоградці, і зразу після нього оголошено. було перемир'я.^ Ростов, уболюючи з відсутності свого друга, не маючи з часу його від'їзду ніяких вістей про нього і турбуючись про хід справи та про рану, скористався з перемир'я і відпросився до госпіталю одвідати Денисова.

Госпіталь був у маленькому пруському містечку, двічі розореному російськими і французькими військами. Саме тому, що це було влітку, коли в полі було так гарно, містечко це з його поламаними дахами та парканами, з запаскудженими вулицями, обшарпаними жителями і п'яними та хворими солдатами, що блукали по ньому, являло собою особливо тяжке видовище.

У кам'яному будинку, на подвір'ї з залишками розібраного паркана, з частково вибитими рамами й шибками, містився госпіталь. Кілька перев'язаних, блідих і опухлих солдатів ходили по подвір'ї і сиділи на осонні.

Тільки-но Ростов увійшов у двері будинку, його охопив запах гнилого тіла і лікарні. На сходах він зустрів військового російського лікаря з сигарою в роті. За лікарем ішов російський фельдшер.

— Не можу ж я розірватися,— казав лікар,— приходь-увечері до Макара Олексійовича, я там буду.— Фельдшер ще цю щось спитав його.

— Е! роби як знаєш! Хіба не однаково? — Лікар побачив Ростова, який піднімався сходами.

— Ви чого, ваше благородіє? — сказав лікар.— Ви чого? Чи куля вас не брала, то ви тифу набратися хочете? Тут, голубе, будинок^ прокажених.

— Чому? — спитав Ростов.

— Тиф, голубе. Хто ввійде — смерть. Тільки ми двоє з Макєєвим (він показав на фельдшера) тут б'ємося. Тут уже нашого брата лікарів чоловік із п'ять перемерло. Як стане на роботу новенький, через тиждень готовий,— з очевидним задоволенням сказав лікар.— Пруських лікарів викликали, то не люблять союзники ці наші.

Ростов сказав йому, що він бажав бачити гусарського майора Денисова, який тут лежить.

— Не знаю, не відаю, голубе. То ж ви подумайте, у мене на одного три госпіталі, чотириста хворих з гаком! Ще добре, пруські дами-благодійниці нам каву і корпію присилають по два фунти на місяць, а то б пропали.— Він засміявся.— Чотириста, голубе; а мені все новеньких присилають. Адже чотириста є? Га? — звернувся він до фельдшера.

У фельдшера був змучений вигляд. Він, видно, з досадою очікував, чи скоро піде балакучий лікар.

— Майор Денисов,— повторив Ростов,— його під Молітенон поранено було.

— Здається, помер. Га? Макєєв,— байдуже спитав лікар фельдшера.

Фельдшер, проте, не potwierдив лікарєвих слів.

— Що, він такий довгий, рудуватий? — спитав лікар. Ростов описав зовнішність Денисова.

— Був, був такий,— ніби радісно промовив лікар,— цей, мабуть, помер; а втім, я довідаюсь, у мене списки були. Є в тебе, Макєєв?

— Списки в Макара Олексійовича,— сказав фельдшер.— А зайдіть, будьте ласкаві, до офіцерських палат, там самі побачите,— додав він, звертаючись до Ростова.

— Ех, краще не заходити, голубе,— сказав лікар,— а то щоб часом самі тут не залишились!—Але Ростов попрощався з лікарем і попросив фельдшера провести його.

— Глядіть же, не нарікайте на мене,— прокричав лікар з-під сходів.

Ростов з фельдшером ввійшли в коридор. Запах лікарні був такий сильний у цьому темному коридорі, що Ростов схопився за носа і мусив зупинитися, щоб набратися сили йти далі. Праворуч відчинилися двері, і звідти виставився на милицях худий, жовтий чоловік, босий і в самій білизні. Він, спершись на одвірок, блискучими, заздрісними очима дивився на тих, що проходили. Заглянувши в двері, Ростов побачив, що хворі й поранені лежали там на підлозі, на соломі й шинелях.

— А можна ввійти подивитися? — спитав Ростов.

— Що ж дивитися? — сказав фельдшер. Але саме тому, що фельдшер, очевидно, не хотів туди впустити, Ростов увійшов у солдатські палати. Запах, з яким він уже обвик в коридорі, тут був ще сильніший. Запах цей тут був трохи інший: він був різкіший; і відчувалося, що саме звідси ось він і походив.

У довгій кімнаті, яскраво освітленій сонцем крізь великі вікна, в два ряди, головами до стін, залишаючи прохід посередині, лежали хворі й поранені. Здебільшого вони були в забутті і не звернули уваги на тих, що ввійшли. Ті, що були при пам'яті, всі підвелися або підняли свої худі, жовті обличчя і всі з однаковим виразом надії на допомогу, докору і заздрості на чуже здоров'я, не зводячи очей, дивилися на Ростова. Ростов вийшов на середину кімнати, заглянув у розчинені двері сусідніх кімнат і з обох боків побачив те ж саме. Він зупинився, мовчки оглядаючись круг себе. Він зовсім не сподівався бачити таке. Перед самим ним лежав майже поперек середнього проходу, на голій підлозі, хворий, певне козак, бо волосся в нього було обстрижене під скобку. Козак цей лежав горілиць, розкинувши величезні руки й ноги. Обличчя в нього було багрово-червоне, очі зовсім увійшли під лоб, так що видно було лише білки, і на босих ногах його і на руках, ще червоних, жили напнулися, як мотузки. Він стукнувся потилицею об підлогу і щось хрипко промовив і став повторювати це слово. Ростов прислухався до того, що він казав, і розібрав оте повторюване слово. Слово те було: попити — пити — попити! Ростов оглянувся, шукаючи того, хто б міг покласти на місце цього хворого й дати йому води.

— Хто тут доглядає хворих? — спитав він фельдшера. У цей час з сусідньої кімнати вийшов, відбиваючи крок, фуражарський солдат, лікарняний служитель, і виструнчився перед Ростовим.

— Здравія бажаю, ваше високоблагородіє! — прокричав цей солдат, витріщивши очі на Ростова і, очевидно, вважаючи його за лікарняне начальство.

— Забери ж його, дай йому води, — сказав Ростов, показуючи на козака.

— Слухаю, ваше високоблагородіє, — з задоволенням промовив солдат, ще старанніше витріщаючи очі і витягаючись, але не рухаючись з місця.

"Ні, тут нічого не вдієш", — подумав Ростов, опустивши очі, і хотів уже виходити, але з правого боку він почував спрямований на себе значущий погляд і оглянувся на нього. Майже в самому кутку на шинелі сидів з жовтим, як кістяк, худим, суворим обличчям і з неголеною сивою бородою старий солдат і невідступно дивився на Ростова. З одного боку сусід старого солдата щось шептав йому, показуючи на Ростова. Ростов зрозумів, що старий хоче про щось попросити його. Він підійшов ближче і побачив, що в старого була зігнута лише одна нога, а другої зовсім не було вище коліна. Другий сусід старого нерухомо лежав з закинутою головою досить далеко від нього; це був молодий солдат з восковою блідістю на кирпатому, вкритому ще ластовинням, обличчі і з закованими під повіки очима. Ростов подивився на кирпатого солдата, і мороз пробіг по його спині.

— Але ж цей, здається... — звернувся він до фельдшера.

— Уже ж як просили, ваше благородіє,— сказав старий солдат з тремтінням нижньої щелепи.— Ще вранці кінчився. Адже теж люди, а не собаки...

— Зараз пришлю, заберуть, заберуть,— квапливо промовив фельдшер.— Прошу, ваше благородіє.

— Ходім, ходім,— поспішно сказав Ростов і, опустивши очі й зіщулившись, намагаючись пройти непоміченим крізь стрій цих докірливих і заздрих очей, спрямованих на нього, вийшов з кімнати.

XVIII

Пройшовши коридор, фельдшер увів Ростова в офіцерські палати; це були три кімнати з розчиненими дверима. В кімнатах цих були ліжка; поранені і хворі офіцери лежали й сиділи на них. Деякі в лікарняних халатах ходили по приміщенні. Перший, хто зустрівся Ростову в офіцерських палатах, був маленький, худий чоловік без руки, у ковпаку і лікарняному халаті, який з закушеною люлечкою ходив по першій кімнаті. Ростов, вдивляючись у нього, намагався згадати, де він його бачив.

— От де бог дав побачитися,— сказав маленький чоловік.— Тушин, Тушин — пам'ятаєте, довів вас під Шенграбенем? А мені шматочок відрізали, ось...— промовив він усміхаючись, показуючи на порожній рукав халата.— Василя Дмитровича Денисова шукаєте? Сусід по кімнаті! — сказав він, почувши, кого треба було Ростову.— Тут, тут,— і Тушин повів його до другої кімнати, з якої чутно було регіт декількох чоловік.

"І як вони* можуть не тільки реготати, але жити тут?" — думав Ростов, все ще чуючи цей запах мертвого тіла, якого він набрався ще в солдатському госпіталі, і все ще бачачи круг себе ці заздрісні погляди, що проводили його з обох боків, і обличчя цього молодого солдата з закоченими очима.

Денисов, з головою накрившись ковдрою, спав на ліжку, хоч була вже дванадцята година дня.

— А, Ростов? Здоров, здоров! — вигукнув він все тим самим голосом, як бувало і в полку;, але Ростов з сумом помітив, як з-за цієї звичної розв'язності та жвавості якимось нове, погане, затаєне почуття проглядало у виразі обличчя, в інтонаціях і словах Денисова.

Рана його, незважаючи на свою незначність, все ще не загоювалась, хоч уже минуло шість тижнів, як його було поранено. В обличчі його була та сама бліда опухлість, що була й на всіх обличчях у госпіталі. Та не це вразило Ростова; його вразило те, що Денисов наче не радий був з його одвідин і вимушено усміхався до нього. Денисов не розпитував ні про полк, ні про загальний хід справ. Коли Ростов говорив про це, Денисов не слухав.

Ростов помітив навіть, що Денисову неприємно було, коли йому нагадували про полк і взагалі про те, інше, вільне життя, що точилося поза госпіталем. Він, здавалося, намагався забути те колишнє життя і цікавився лише своєю справою з провіантськими чиновниками. На запитання Ростова, в якому стані була справа, він зараз же витягнув з-під подушки папір, одержаний з комісії, і свою чорнову відповідь на нього. Він пожвавівшав, почавши читати свій папір, і особливо давав помітити Ростову ущипливі

речі, які він у цьому папері говорив своїм ворогам. Госпітальні товариші Денисова, що були оточили Ростова — новоприбулу з вільного світу людину,— стали потрохи розходитись, як тільки Денисов почав читати свій папір. По їх обличчях Ростов зрозумів, що всі ці добродії вже не раз чули всю цю історію, яка встигла вже їм набриднути. Лише сусід по ліжку, товстий улан, сидів на своїй койці і, понуро насупившись, кутив люльку, та маленький Тушин без руки не переставав слухати, несхвально похитуючи головою. Посеред читання улан перебив Денисова.

— А на мою думку,— сказав він, звертаючись до Ростова,— треба просто просити государя про помилування. Тепер, кажуть, нагороди будуть великі, і, певне, простять...

— Мені просити государя! — сказав Денисов голосом, якому він хотів надати колишньої енергії і запалу, але який звучав непотрібною роздратованістю.— Про що? Якби я був розбійником, я просив би милості, а то мене судять за те, що виводжу на чисту воду розбійників. Хай судять, я нікого не боюсь; я чесно служив цареві і вітчизні, і я не крав! І мене розжалувати, і... Слухай, я так прямо й пишу їм, ось і'пишу: "якби я був казнокрадом..."

— Вдало написано, що й казати,— сказав Тушин.— Та не в тім річ, Василю Дмитровичу,— він теж звернувся до Ростова,— скоритися треба, а ось Василь Дмитрович не хоче. Аудитор же казав вам, що справа ваша погана.

— Ну, хай буде погана,— сказав Денисов.

— Вам написав аудитор просьбу,— говорив далі Тушин,— і треба підписатись та ось з ними й відправити. У них, мабуть (він показав на Ростова), і рука в штабі є. Вже кращої нагоди не знайдете.

— Таж я сказав, що підло запобігати ні перед ким не буду,— перебив Денисов і знову продовжував читання свого паперу.

Ростов не смів умовляти Денисова; хоч він інстинктом відчував, що шлях, який запропонували Тушин та інші офіцери, був найправильніший, і хоч він вважав би себе щасливим, якби міг подати допомогу Денисову,— він знав незламну волю Денисова і його правдиву запальність.

Коли кінчилось читання уїдливих йаперів Денисова, що тривало понад годину, Ростов нічого не сказав і, в найсумнішому настрої, в товаристві госпітальних приятелів Денисова, які знову зібралися біля нього, провів решту дня, розповідаючи про те, що він знав, і слухаючи оповідання інших. Денисов понуро мовчав протягом цілого вечора.

Пізно увечері Ростов зібрався їхати і спитав Денисова, чи не буде яких доручень.

— До речі, стривай,— сказав Денисов, оглянувшись на офіцерів і, витягнувши з-під подушки свої папери, пішов до вікна, на якому в нього стояла чорнильниця, й сів писати.

— Видно, пугою обуха не пересічеш,— сказав він, відходячи від вікна і подаючи Ростову великого конверта. Це була просьба на ім'я государя, яку склав аудитор і в якій Денисов, нічого не згадуючи про гріхи провіантського відомства, просив лише помилування.

— Передай, видно...— Він не доказав і усміхнувся болісно-фальшивою усмішкою.

Повернувшись у полк і передавши командирові, в якому стані була справа Денисова, Ростов з листом до государя поїхав у Тільзіт.

13 червня французький і російський імператори з'їхалися в Тільзіті. Борис Друбецькой просив важну особу, при якій він був, про те, щоб його зачислили до почту, призначеного перебувати в Тільзіті.

— Je voudrais voir le grand homme¹,— сказав він, маючи на увазі Наполеона, якого він досі завжди, як і всі, називав Буо-напарте.

— Vous parlez de Buonaparte? ² — спитав його, усміхаючись, генерал.

Борис запитливо подивився на свого генерала і відразу зрозумів, що це було жартівливе випробування.

— Mon prince, je parle de l'empereur Napoléon³,— відповів він. Генерал з усмішкою поплескав його по плечу.

— Ти далеко підеш,— сказав він йому і взяв з собою.

Борис серед небагатьох був на Німані в день побачення імператорів; він бачив помости з вензеллями, проїзд Наполеона по тому березі поперед французьку гвардію, бачив задумливе обличчя імператора Олександра в той час, як він мовчки сидів у корчмі на березі Німану, чекаючи на прибуття Наполеона; бачив, як обидва імператори сіли в човни і як Наполеон, причаливши раніш до помосту, швидкими кроками пішов уперед і, зустрічаючи Олександра, подав йому руку, і як обидва зникли в павільйоні. З часу свого вступу у вищі сфери Борис виробив собі звичку уважно спостерігати те, що відбувалося круг нього, і записувати. Під час побачення в Тільзіті він розпитував про імена тих осіб, що приїхали з Наполеоном, про мундири, в які вони були одягнені, і уважно вслухався в слова, які казали важні особи. В той самий час, як імператори увійшли до павільйону, він подивився на годинник і не забув подивитися знову в той час, як Олександр вийшов з павільйону. Побачення тривало годину і п'ятдесят три хвилини; він так і занотував це того вечора серед інших фактів, які, він гадав, мали історичне значення. Почет імператора був дуже невеликий, тому для людини,— що дорожить успіхом по службі, перебувати в Тільзіті під час побачення імператорів дуже багато важило, і Борис, потрапивши в Тільзіт, почував, що з цього часу становище його цілком зміцнилося. Його не тільки знали, але до нього придивилися і звикли. Двічі він виконував доручення до самого государя, так що государ знав його в обличчя, і всі близькі до государя особи не тільки не цурались

1 — Я бажав би бачити велику людину,

2 — Ви кажете про Буонапарте?

3 — Князю, я кажу про імператора Наполеона,

його, як раніш, вважаючи за нову людину, але й здивувалися б, якби його не було.

Борис жив з другим ад'ютантом, польським графом Жилін-ським. Жилінський, вихований у Парижі поляк, був багатий, гаряче любив французів, і майже щодня під час перебування в Тільзіті до Жилінського та. Бориса збиралися на обіди і сніданки французькі офіцери з гвардії і головного французького штабу.

24 червня, увечері, граф Жилінський, Борисів сусіда по кімнаті, влаштував для

своїх знайомих французів вечерю. На цій вечері був почесний гість — один ад'ютант Наполеона, кілька офіцерів французької гвардії і юнак старої аристократичної французької фамілії, Наполеонів паж. Цього самого дня Ростов, користуючись темрявою, щоб не бути впізнаним, у цивільному одязі приїхав до Тільзита і ввійшов у квартиру Жилінського та Бориса.

У Ростові, так само як і в усій армії, з якої він приїхав, ще зовсім не відбувся щодо Наполеона і французів, які з ворогів зробилися друзями, той переворот, що відбувся у головній квартирі і в Борисові. Всі ще в армії були перейняті недавнім змішаним почуттям злоби, презирства та страху до Бонапарте і французів. Ще недавно Ростов, розмовляючи з платовським козачим офіцером, сперечався про те, що якби Наполеона було взято в полон, з ним обійшлися б не як з государем, а як із злочинцем. Ще недавно на шляху, зустрівшись з французьким пораненим полковником, Ростов розгарячився, доводячи йому, що не може бути миру між законним государем і злочинцем Бонапарте. Тому Ростов був вражений, побачивши в Борисовій квартирі французьких офіцерів у тих самих мундирах, на які він звик зовсім інакше дивитися з фланкерського цепу. Тільки-но він побачив французького офіцера, що виставився з дверей, це почуття війни, ворожості, якого він завжди зазнавав, побачивши ворога, раптом охопило його. Він зупинився на порозі і по-російському спитав, чи тут мешкає Друбецької. Борис, почувши чужий голос з передпокою, вийшов Ростову назустріч. Обличчя його в першу хвилину, ксли він упізнав Ростова, виявило досаду.

— Ах, це ти, дуже радий, дуже радий тебе бачити,— сказав він проте, усміхаючись і підходячи до нього. Та Ростов помітив перший його порух.

— Я невчасно, здається,— сказав він,— я б не приїхав, але в мене справа,— додав він холодно...

— Ні, я лише дивуюся, як ти з полку приїхав. "Dans un moment je suis à vous"¹,— обернувся він на голос, що кликав його.

— Я бачу, що я невчасно,— повторив Ростов.

1 сЗараз я до ваших послуг",

Вираз досади вже зник з Борисового обличчя; видно, обдумавши й вирішивши, що йому робити, він особливо спокійно взяв його за обидві руки і повів до сусідньої кімнати. Борисові очі, спокійно і твердо дивлячись на Ростова, були наче пойняті чимсь, наче якась заслінка — сині окуляри співжиття — була на них. Так здавалося Ростову.

— Ах, годі, будь ласка, хіба ти можеш бути невчасно,— сказав Борис. Борис ввів його до кімнати, де було накрито стіл до вечері, познайомив з гостями, назвав його і пояснив, що він не цивільний, а гусарський офіцер, його давцій приятель.— Граф Жилінський, le comte N. N., le capitane S. S.¹,— називав він гостей. Ростов насуплено дивився на французів, неохоче вклонявся і мовчав.

Жилінський, видно, не радо прийняв цю нову особу, росіянина, до свого гуртка і нічого не сказав Ростову. Борис, здавалося, не помічав ніяковості, що постала з появою нової людини, і з тим самим приємним спокоєм і пойнятими чимсь очима, з якими він

зустрів Ростова, намагався пожвавити розмову. Один з французів звернувся із звичайною французькою чемністю до уперто-мовчазного Ростова і сказав йому, що, певне, для того, щоб побачити імператора, він приїхав до Тільзіта.

— Ні, в мене є справа,— коротко відповів Ростов.

У Ростова зіпсувався настрій зараз же по тому, як він помітив незадоволення на Борисовому обличчі, і, як завжди буває з людьми в поганому настрої, йому здавалося, що всі неприязно дивляться на нього і що всім він заважає. І справді, він заважав усім і сам один залишався поза загальною розмовою, що знову почалася. "І чого він сидить тут?" — говорили погляди, які кидали на нього гості. Він встав і підійшов до Бориса.

— Одначе я тобі заважаю,— сказав він йому тихо,— ходім поговоримо про справу, і я піду.

— Та ні, анітрохи,— сказав Борис.— А якщо ти втомився, ходім до моєї кімнати і лягай відпочинь.

— І справді...

Вони ввійшли до маленької кімнатки, де спав Борис. Ростов, не сідаючи, зараз же, роздратовано — наче Борис чимсь завинив перед ним — почав розповідати йому справу Денисова і спитав, чи хоче і чи може він просити за Денисова государя через свого генерала і через нього передати листа. Коли вони залишилися вдвох, Ростов вперше переконався, що йому ніяково було дивитися в очі Борисові. Борис, заклавши ногу на ногу і погладжуючи лівою рукою тонкі пальці правої руки, слухав Ростова, як слухає генерал доповідь підлеглого, то дивлячись убік, то з тим же, чимсь пойнятим поглядом, дивлячись прямо в очі Ростову. Ростову щоразу при цьому ставало ніяково, і він опускав очі.

* — 'граф Н. Н., капітан С. С,

— Я чув про такого характеру справи знаю, що государ дуже строгий у цих випадках. Я думаю, не треба доводити до ^ого величності. На мою думку, краще б просто просити корпусного командира... А взагалі я думаю...

— Отже ти нічого не хочеш зробити, так і скажи! — майже крикнув Ростов, не дивлячись у вічі Борисові.

Борис усміхнувся:

— Навпаки, я зроблю, що можу, тільки я думаю...

У цей час почувся голос Жилінського, який кликав Бориса.

— Ну, йди, йди, йди...— сказав Ростов, і, відмовившись од вечері і залишившись на самоті в маленькій кімнатці, він довго ходив по ній туди й сюди і слухав веселий французький гомін з сусідньої кімнати.

XX

9 День, коли Ростов приїхав до Тільзіта, був дуже й дуже неслухняний для клопотання за Денисова. Самому йому не можна було йти до чергового генерала, бо він був у фракі і без дозволу начальства приїхав до Тільзіта, а Борис, коли навіть і хотів, не міг зробити цього на другий день після приїзду Ростова. Цього дня, 27 червня, було підписано перші умови миру. Імператори помінялись орденами: Олександр одержав

Почесного легіону, а Наполеон — Андрія 1-го ступеня, і цього дня був призначений обід Преображенському батальйонові, який давав йому батальйон французької гвардії. Государі мали бути присутніми на цьому банкеті.

Ростову було так ніяково і неприємно з Борисом, що, коли після вечері Борис заглянув до нього, він удав, що спить, і другого дня рано-вранці, уникаючи зустрічі з ним, пішов від нього. У фрак і в круглому капелюсі Микола блукав по місту, розглядаючи французів та їх мундири, розглядаючи вулиці та будинки, де жили російський і французький імператори. Він бачив на майдані, як розставляли столи і готувалися до обіду, на вулицях бачив перекинуті драпіровки з прапорами російських і французьких кольорів і величезні вензелі А. і N. У вікнах будинків були теж прапори і вензелі.

"Борис не хоче допомогти мені, та й я не хочу звертатись до нього. Цю справу вирішено,— думав Микола,— між нами все кінчено, але я не поїду звідси, не зробивши всього, що можу, для Денисова і, головне, не передавши листа государеві. Государеві?! Він тут!" — думав Ростов, мимоволі підходячи знову до будинку, що його займав Олександр.

Біля будинку цього стояли верхові коні і з'їжджався почет, очевидно, готуючись до виїзду государя.

"Кожної хвилини я можу побачити його,— думав Ростов.— Якби тільки я міг просто передати йому листа і сказати все...

невже мене б заарештували за фрак? Не може бути! Він зрозумів би, на чиему боці справедливість. Він усе розуміє, все знав. Хто ж може бути справедливіший і великодушніший за нього? Ну, та якби мене й заарештували за те, що я тут, яке в цьому лихо? — думав він, дивлячись на офіцера, що входив у будинок, де жив государ.— Адже он входять. Е! все дурниці! Піду і сам віддам листа государеві: тим гірше буде для Друбецького, який довів мене до цього". І раптом з рішучістю, якої він сам не сподівався від себе, Ростов, поглядивши листа в кишені, пішов просто до будинку, де жив государ.

"Ні, тепер уже не пропущу нагоди, як після Аустерліца,— думав він, сподіваючись кожної секунди зустріти государя і почуваючи прилив крові до серця від цієї думки.— Упаду в ноги і проситиму його.. Він підведе, вислухає і ще й подякує мені". "Я щасливий, коли можу зробити добро, але виправити несправедливість є найбільше щастя",— уявляв Ростов слова, які скаже йому государ. І він пішов повз тих, що з цікавістю дивилися на нього, на ґанок будинку, де жив государ.

З ганку широкі сходи вели просто нагору; праворуч видно було зачинені двері. Внизу під сходами були двері до нижнього поверху.

— Кого вам? — спитав хтось.

— Подати листа, просьбу його величності,— сказав Микола тремтячим голосом.

— Просьба — до чергового, будь ласка, сюди (йому показали на двері внизу). Тільки не приймуть.

Почувши цей байдужий голос, Ростов злякався того, що він робив; думка зустріти з

хвилини на хвилину государя така спокуслива і тому така страшна була для нього, що він ладен був утікати, та камер-фур'єр, зустрівши його, відчинив йому двері в дежурну, і Ростов увійшов.

Невисокий огрядний чоловік років тридцяти, у білих штанах, у ботфортах і в самій, видно, щойно надітій, батистовій сорочці, стояв у цій кімнаті; камердинер застібав йому ззаду гаптовані шовком прекрасні нові підтяжки, і їх чомусь помітив Ростов. Чоловік цей розмовляв з кимсь, що був у другій кімнаті.

— *Bien faite et la beauté du diable*¹,— казав цей чоловік д, побачивши Ростова, перестав говорити й накупився.

— Чого вам треба? Просьба?..

— *Qu'est ce que c'est?* ² — спитав хтось з другої кімнати.

— *Encore un réquisitionnaire*³,— відповів чоловік у підтяжках.

— Скажіть йому, що потім. Зараз вийде, треба їхати.

— Потім, потім, завтра. Пізно...

1 — Ставна і свіженька,

2 — Що це?

3 — Ще проситель,

Ростов повернувся і хотів вийти, але чоловік у підтяжках зупинив його.

— Від кого? Ви хто?

— Від майора Денисова,— відповів Ростов.

— Ви хто? офіцер?

— Поручик, граф Ростов.

— Яка сміливість! По команді подайте. А самі ідіть, ідіть...— І він став одягати мундир, що його подав камердинер.

Ростов вийшов знову в сіни і побачив, що на ґанку було вже багато офіцерів та генералів у повній парадній формі, повз яких йому треба було пройти.

Проклинаючи свою сміливість, завмираючи від думки, що з хвилини на хвилину він може зустріти государя і при ньому бути осоромленим і висланим під арешт, цілком розуміючи всю непристойність свого вчинку і каючись у ньому, Ростов, опустивши очі, пробирався геть з дому, оточеного натовпом блискучого почту, коли чийсь знайомий голос покликав його і чиясь рука зупинила його.

— Ви, батечку, що тут робите у фраку? — спитав його басовитий голос.

Це був кавалерійський генерал, який в цю кампанію заслужив особливу ласку государя, колишній начальник дивізії, що в ній служив Ростов.

Ростов злякано почав виправдуватись, але, побачивши добродушно-жартівливе обличчя генерала, відійшовши вбік, схвильованим голосом розповів йому всю справу і попросив заступитися за відомого генералові Денисова. Генерал, вислухавши Ростова, серйозно похитав головою.

— Жаль, жаль бравого хлопця! Давай листа.

Тільки-но Ростов встиг передати листа й розповісти всю справу Денисова, як зі сходів застукотіли швидкі кроки з острогами, і генерал, відійшовши від нього,

поступився до ґанку. Пани з государственого почту збігли сходами і пішли до коней. Берейтор Ене, той самий, що був в Аустерліці, підвів государственого коня, і зі сходів почувся легкий скрип кроків, які відразу впізнав Ростов. Забувши про небезпеку бути впізнаним, Ростов поступився з декількома цікавими жителями до самого ґанку і знову, по двох роках, побачив ті самі риси, які він обожував, те саме обличчя, той самий погляд, ту саму ходу, те саме поєднання величності і лагідності... І почуття захвату та любові до государя з колишньою силою воскресло у душі Ростова. Государ у преображенському мундирі, в білих лосинах і в високих ботфортах, з зіркою, якої не знав Ростов (це була *Légion d'honneur*) вийшов на ґанок, тримаючи капелюха під рукою і надіваючи рукавичку. Він зупинився, оглядаючись і все круг себе осяваючи своїм поглядом. Декому з генералів він сказав кілька

1 зірка Почесного легіону,

411

слів. Він упізнав також колишнього начальника дивізії Ростова, усміхнувся до нього і покликав його до себе.

Увесь почет відступив, і Ростов бачив, як генерал цей щось досить довго говорив государеві.

Государ сказав йому кілька слів і зробив крок, щоб підійти до коня. Знову натовп почту і натовп вулиці, в якому був Ростов, подалися до государя. Зупинившись біля коня і взявшись рукою за сідло, государ звернувся до кавалерійського генерала і сказав голосно, очевидно з бажанням, щоб усі чули його.

— Не можу, генерале, ї тому не можу, що закон сильніший за мене,— сказав государ і поставив ногу у стремено. Генерал шанобливо нахилив голову, государ сів і поїхав галопом по вулиці. Ростов, не пам'ятаючи себе від захоплення, з натовпом побіг за ним.

XXI

На майдані, куди поїхав государ, стояли лице в лице праворуч батальйон преображенців, ліворуч батальйон французької гвардії у ведмежих шапках.

У той час, як государ під'їжджав до одного флангу батальйонів, які зробили на-караул, до протилежного флангу галопом підходив другий натовп вершників, і в передньому з них Ростов упізнав Наполеона. Це не міг бути ніхто інший. Він їхав галопом, у маленькому капелюсі, з андріївською стрічкою через плече, в розкритому над білим камзолом синьому мундирі, на незвичайно породистому арабському сивому коні, на малиновому, золотом гаптованому чапраку. Під'їхавши до Олександра, він трошки підняв капелюха, і при цьому порусі кавалерійське око Ростова не могло не помітити, що Наполеон погано і невпевнено сидів на коні. Батальйони вигукнули "Ура" і "Vive l'Empereur!" 1 Наполеон щось сказав Олександрові. Обидва імператори позлазили з коней і взяли один одного за руки. На обличчі в Наполеона була неприємно-вдавана усмішка. Олександр з лагідним виразом щось казав до нього.

Незважаючи на те, що французькі жандарми збивали натовп, гарцюючи кіньми, Ростов невідступно стежив за кожним рухом імператора Олександра і Бонапарте, його,

як несподіванка, дуже здивувало те, що Олександр поведився як рівний з Бонапарте і що Бонапарте цілком вільно, наче ця близькість з государем природна і звична для нього, як рівний обходився з російським імператором.

Олександр і Наполеон з довгим хвостом почту підійшли до правого флангу Преображенського батальйону, просто на натовп, що стояв тут. ЇПатовп опинився несподівано так близько до імпе

1 "Віват, імператор!"

раторів, що Ростову, який стояв у передніх рядах його, стало страшно, щоб його не впізнали.

— Sire, je vous demande la permission de donner la Légion d'honneur au plus brave de vos soldats *,— сказав, вимовляючи кожную літеру, різкий, точний голос.

Це говорив вдалий на зріст Бонапарте, знизу дивлячись просто в очі Олександрові. Олександр уважно слухав те, що йому казали, і, нахиливши голову, приємно усміхнувся.

— A celui qui s'est le plus vaillamment conduit dans cette dernière guerre²,— додав Наполеон, викарбовуючи кожен склад, зі спокоєм і впевненістю, що обурили Ростова, оглядаючи ряди російських солдатів, які, витягнувшись перед ним, усе держали на караул і нерухомо дивилися в обличчя свого імператора.

— Votre majesté me permettra-t-elle de demander l'avis du colonel?³ — сказав Олександр і ступив кілька кроків до князя Козловського, командира батальйону. Бонапарте став тимчасом знімати рукавичку з білої маленької руки і, розідравши її, кинув. Ад'ютант, ззаду квапливо кинувшись вперед, підняв її.

— Кому дати? — неголосно, по-російському спитав імператор Олександр Козловського.

— Кому накажете, ваша величність.

* Государ незадоволено скривився і, оглянувшись, сказав:

— Але ж треба відповісти йому.

Козловський з рішучим виглядом оглянувся на ряди і в цьому погляді захопив і Ростова.

"Часом чи не мене?" — подумав Ростов..

— Лазареві — нахмурившись, прокомандував полковник; і перший по ранжиру солдат, Лазарев, жваво вийшов вперед.

— Куди ж ти? Тут стій! — зашепотіли голоси на Лазарева, який не знав, куди йому йти. Лазарев зупинився, злякано подивився скося на полковника, і обличчя в нього здригнулося, як це буває з солдатами, викликаними перед стрій.

Наполеон трошечки повернув голову назад і одвів назад свою маленьку пухлу ручку, наче бажаючи взяти щось. Люди його почту, догадавшись в ту ж секунду, в чому річ, заметушилися, зашепотіли, передаючи щось один одному, і паж, той самий, якого вчора Ростов бачив у Бориса, вибіг вперед і, шанобливе? нахилившись над протягнутою рукою і не змусивши її чекати й однієї секунди, вклав у неї орден на червоній стрічці. Напо; леон, це дивлячись, стиснув два пальці. Орден опинився між ними. Наполеон

підійшов до Лазарева, який, витріщаючи очі, невідступно дивився лише на свого государя, і оглянувся на імператора Олександра, показуючи цим, що те, що він робив

1 — Государ, я прошу вашого дозволу дати орден Почесного легіону найхоробрішому з ваших солдатів,

2 — Тому, хто найхоробріше тримав себе за цієї війни,

8 — Дозвольте мені, ваша величність, спитати про це полковника?

тепер, він робив для свого союзника. Маленька біла рука з орденом доторкнулася до гудзика солдата Лазарева. Наче Наполеон знав, що для того, щоб назавжди цей солдат був щасливий, нагороджений і вирізнений з-між усіх на світі, треба було лише щоб його, Наполеонова, рука удостоїла груди солдата свого дотику. Наполеон тільки приклав хреста до грудей Лазарева¹, опустивши руку, обернувся до Олександра, наче він знав, що хрест повинен прилипнути до грудей Лазарева. Хрест справді прилип.

Російські і французькі прислужливі руки, миттю підхопивши хреста, причепили його до мундира. Лазарев понуро глянув на маленького чоловіка з білими руками, який щось учинив над ним, і, нерухомо й далі держачи на-караул, знову став-дивитися просто в очі Олександрові, наче він питав Олександра: чи все ще йому стояти, чи не накажуть йому пройти тепер або, може, ще що зробити? Але йому нічого не наказували, і він досить довго був у цьому стані нерухомості.

Государі сіли верхи й поїхали. Преображенці, розстроюючи ряди, перемішалися з французькими гвардійцями і сіли за столи, приготовлені для них.

Лазарев сидів на почесному місці; його обнімали, поздоровляли і стискали йому руки російські і французькі офіцери. Юрми офіцерів і народу підходили, щоб тільки подивитися на Лазарева. Гудіння гомону російського-французького і сміху стояло на майдані круг столів. Два офіцери з розчервонілими обличчями, веселі і щасливі, пройшли повз Ростова.

— Яке, брат, угощення! Все на сріблі,— сказав один.— Лазарева бачив?

— Бачив.

— Завтра, кажуть, преображенці їх угощатимуть.

— Ні, а Лазареву яке щастя! тисячу двісті франків довічного пенсіону.

— От так шапка, хлопці! — кричав преображенець, надіваючи волохату шапку француза.

— Диво як гарно, розкіш!

— Ти чув відзив? — сказав гвардійський офіцер до другого.— Позавчора було *Napoléon, France, bravoure*¹, вчора *Alexandre, Russie, grandeur*²; один день наш государ дає відзив, а другий день — Наполеон. Завтра государ пошле Георгія найхоробрішому з французьких гвардійців. Не можна ж! Повинен відповісти тим самим.

Борис зі своїм товаришем Жилінським теж прийшов подивитися на банкет преображенців. Повертаючись назад, Борис побачив Ростова, який стояв на розі біля будинку.

— Ростов! здрастуй; ми й не бачилися,— сказав він і не міг

1 Наполеон, Франція, хоробрість;

2 Олександр, Росія, велич;

стриматися, щоб не спитати його, що з ним сталося: таке чудно-понуре і розстроєне було в Ростова обличчя.

— Нічого, нічого,— відповів Ростов.

— Ти зайдеш?

— Так, зайду.

Ростов довго стояв біля рогу, здалеку дивлячись на бенке-тарів. У голові в нього відбувалася тяжка робота, якої він ніяк не міг довести до кінця. В душі поставали страшні сумніви. То йому згадувався Денисов зі своїм новим виразом, зі своєю покорою і весь госпіталь з цими відірваними руками й ногами, з цим брудом і хворобами. Йому так виразно здавалося, що він тепер чує цей лікарняний запах мертвого тіла, що він оглядався, щоб зрозуміти, звідки міг походити цей запах. То йому згадувався цей самовдоволений Бонапарте зі своєю білою ручкою, який хепер — імператор, якого любить і поважає імператор Олександр. Для чого ж відривало руки, ноги, вбивало людей? То згадувався йому нагороджений Лазарев і Денисов, покараний і непростений. Він ловив себе на таких чудних думках, що лякався їх.

Запах їжі преображенців і голод вивели його з цього стану: треба було поїсти чогонебудь, перш ніж поїхати. Він пішов до готелю, що його бачив ранком. У готелі він застав так багато народу й офіцерів, які приїхали так само, як і він, у цивільному одязі, що він насилу добився обіду. Два офіцери однієї з ним дивізії приєдналися до нього. Розмова, природно, зайшла про мир. Офіцери, товариші Ростова, як і більша частина армії, були незадоволені з миру, укладеного після Фрідланда. Говорили, що якби ще потриматись, Наполеон пропав би, що в нього у військах ні сухарів, ні зарядів уже нема. Микола мовчки їв і переважно пив. Він сам випив дві пляшки вина. Внутрішня робота, що точилася в ньому, не розв'язуючись, так само томила його. Він боявся поринати в свої думки і не міг відчепитися від них. Раптом на слова одного з офіцерів, що прикро дивитись на французів, Ростов почав кричати із злим запалом, нічим не виправданим і тому дуже дивним для офіцерів.

— І як ви можете обмірковувати, що було б краще! — закричав він, і його обличчя раптом налилося кров'ю.— Як ви можете обмірковувати вчинки государя, яке ми маємо право розводитися?! Ми не можемо зрозуміти ні мети, ні вчинків государевих!

— Та я жодного слова не казав про государя,— виправдувався офіцер, який нічим інакше не міг пояснити собі цього спалаху, як тільки тим, що Ростов п'яний.

Але Ростов не слухав його.

— Ми не чиновники дипломатичні, а солдати і більш нічого,— говорив він далі.— Помирати нам кажуть — то помирати. А коли карають, то значить — винен; не нам судити. Бажано государеві імператору визнати Бонапарте імператором і укласти з ним союз — значить, так треба. А то, якби ми стали все об-

мірковувати та розводитись, то так нічого святого не залишалося б. Так ми скажемо, що ні бога нема, нічого нема,— стукаючи об стіл, галасував Микола вельми не до речі, на думку своїх співрозмовників, але вельми послідовно за розвитком своїх

думок.

— Наше діло виконувати свій обов'язок, рубатися і не думати, та й годі,— закінчив він.

— І пити,— сказав один з офіцерів, який не бажав сваритися.

— Так, і пити,— підхопив Микола.— Гей, ти! Ще пляшку! — крикнув він.

^^^^

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

^^^^

I

1808 році імператор Олександр їздив до Ерфурта для нового побачення з імператором Наполеоном, і у вищому петербурзькому громадянстві багато говорили про велич цього урочистого побачення.

У 1809 році близькість двох володарів світу, як називали Наполеона і Олександра, дійшла до того, що коли Наполеон оголосив у цьому році війну Австрії, то російський корпус виступив за кордон для допомоги своєму колишньому ворогові, Бонапарте, проти колишнього союзника, австрійського імператора; до того, що у вищому світі говорили про можливість шлюбу між Наполеоном та однією з сестер імператора Олександра. Але, крім зовнішніх політичних міркувань, у цей час увага російського суспільства з особливою жвавістю звернена була на внутрішні реформи, що здійснювалися тоді в усіх частинах державного управління.

Життя тимчасом, справжнє життя людей зі своїми істотними інтересами здоров'я, недуги, праці, відпочинку, зі своїми інтересами мислі, науки, поезії, музики, любові, дружби, ненависті, пристрастей, ішло, як і завжди, незалежно і поза політичною близькістю чи ворожнечею з Наполеоном Бонапарте, поза всіма можливими реформами.

Князь Андрій безвиїзно прожив два роки в селі. Усі ті починання в маєтках, що їх затіяв у себе П'єр і не довів ні до якого результату, раз у раз переходячи від однієї справи до другої,— усі ці починання без показування їх будь-кому і без особливих зусиль здійснив князь Андрій.

Він мав велику практичну чіпкість, якої бракувало П'єру і яка без розмахів і зусиль з боку князя Андрія давала рух справі.

Один маєток його на триста душ селян був перерахований у вільні хлібороби (це був один з перших прикладів у Росії), в інших панщину було замінено оброком. У Богучарово було виписано його коштом учену повітуху для допомоги роділлям, і священик за платню навчав селянських і двірських дітей грамоти.

Одну половину часу князь Андрій проводив у Лисих Горах з батьком і сином, який був ще в няньок; другу половину часу — в богучаровській обителі, як називав батько його село. Незважаючи на виявлену в його розмові з П'єром байдужість до всіх зовнішніх подій світу, князь Андрій пильно стежив за ними, одержував багато книжок і, на подив свій, помічав, коли до нього або до батька його приїжджали свіжі люди з Петербурга, з самого виру життя, що ці люди в знанні всіх процесів у зовнішній і

внутрішній політиці далеко відстали від нього, хоч він сидів безвиїзно в селі.

Крім роботи в справах маєтків, крім загального читання найрізноманітніших книжок, князь Андрій працював у цей час над критичним розглядом двох наших останніх невдалих кампаній і над складанням проекту про зміну наших військових уставів та постанов.

Навесні 1809 року князь Андрій поїхав у рязанські маєтки свого сина, опікуном якого він був.

Пригрітий весняним сонцем, він сидів у колясці, поглядаючи на першу траву, перше листя берези і перші клуби білих весняних хмарин, що розбігалися по яскравій синяві неба. Він ні про що не думав, а весело й бездумно дивився на всі боки.

Проїхали перевіз, на якому він рік тому розмовляв з П'єром. Проїхали грязьке село, токи, вруна, спуск із залишками снігу біля мосту, розмитий глинистий узвіз, смуги стерні та де-не-де зеленого чагарника і в'їхали в березовий ліс обабіч дороги. В лісі було майже гаряче, вітру не чути було. Береза, вся об-

сіяна зеленим клейким листом, не ворушилася, і з-під торішнього листя, піднімаючи його, вилазила, зеленіючи, перша трава і лілові квітки. Розсипані подекуди по березняку дрібні ялини своєю грубою вічною зеленню неприємно нагадували про зиму. Крні запирхали, ввійшовши в ліс, і видніше спітніли.

Лакей Петро щось сказав до кучера, кучер ствердно відповів. Та, видно, Петрові мало було кучерового співпочування: він повернувся на передку до пана.

— Ваше сіятельство, легко як!—сказав він, шанобливо усміхаючись.

— Що?

— Легко, ваше сіятельство. ,

"Що він каже? — подумав князь Андрій.— Ага, про весну, певне,— подумав він, оглядаючись на всі боки.— І справді, все вже зелене... як скоро! І береза, й черемуха, і вільха вже починає... А дуб і непомітно. До річі, ось він, дуб".

Край дороги стояв дуб. Мабуть, у десять разів старший за берези, з яких складався ліс, він був у десять разів грубший і вдвоє вищий за кожну березу. Це був величезний, у два обхвати дуб з обламаним, давно, видно, гіллям і з обламаною корою, зарослою давніми болячками. З величезними своїми незграбними, несиметрично-розчепіреними кострубатими руками й пальцями, він старим, сердитим і презирливим виродком стояв між веселими березами. Лише він один не хотів знати чарів весни і не хотів бачити ні весни, ні сонця.

"Весна, і любов, і щастя! — наче казав цей дуб.— І як не набридне вам усе та ж сама дурна й безглузда омана. Усе одно й те саме, і все омана! Нема ні весни, ні сонця, ні щастя. Он дивіться, сидять задушені мертві ялини, завжди однакові, а ось і я розчепірів свої обламані обідрані пальці, де не вирости вони — зі спини, з боків; як вирости — так і стою, і не вірю вашим надіям та оманам".

Князь Андрій кілька разів оглянувся на цей дуб, проїжджаючи лісом, наче він чогось чекав від нього. Квіти і трава були й під дубом, але він так само, понуро, нерухомо, потворно і вперто стояв посеред них.

"Так, він має рацію, тисячу разів має рацію цей дуб,— думав князь Андрій,— хай інші, молоді, знову знаджуються на цю оману, а ми знаємо життя,— наше життя кінчене!" Ціла нові плетениця думок безнадійних, але сумовито-приємних у зв'язку з цим дубом виникла у душі князя Андрія. Під час цієї подорожі він наче наново обдумав усе своє життя і прийшов до того ж попереднього, заспокійливого і безнадійного, висновку, що йому нічого починати не треба, що він повинен доживати своє життя, не роблячи зла, не турбуючись і нічого не бажаючи.

27*

419

В опікунських справах рязанського маєтку князеві Андрію треба було бачитися з повітовим предводителем. Предводителем був граф Ілля Андрійович Ростов, і князь Андрій у середині травня поїхав до нього.

Була вже гаряча пора весни. Ліс уже весь одівся, був пил і було так гаряче, що, коли проїжджали біля води, хотілося купатись.

Князь Андрій, невеселий і заклопотаний міркуванням про те, що і що йому треба про справи спитати предводителя, під-, їжджав алеєю саду до отраденського дому Ростових. З правого боку з-за дерев він почув жіночий веселий галас і побачив юрму дівчат, що бігла навперейми його колясці. Попереду інших, ближче, підбігала до коляски чорноволоса, дуже тоненька, дивно-тоненька, чорноока дівчина в жовтому ситцьовому платті, запнута білою носовою хусточкою, з-під якої вибивались пасма розсипаного волосся. Дівчина щось кричала, але, побачивши чужого, не глянувши на нього, сміючись побігла назад.

Князеві Андрію раптом чомусь стало боляче. День був такий гарний, сонце таке яскраве, навколо все таке веселе; а ця тоненька і гарненька дівчина не знала і не хотіла знати про його існування і була задоволена і щаслива якимсь своїм окремим — мабуть, дурним, але веселим і щасливим життям. "Чого вона така рада? Про що вона думає? Не про устав військовий, не про влаштування рязанських оброчних. Про що вона думає? І з чого вона щаслива?" — мимоволі з цікавістю питав себе князь Андрій.

Граф Ілля Андрійович у 1809 році жив у Отрадному так само, як і раніш, тобто приймаючи майже всю губернію, з полюванням, театрами, обідами та музикантами. Він, як усяким новим гостем, був радий князем' Андрієм і майже силоміць залишив його ночувати.

Протягом нудного дня, коли князя Андрія розважали старші господарі та найпочесніші з гостей, яких з нагоди наближення іменин був повен дім старого графа, Волконський, кілька разів поглядаючи на Наташу, яка чомусь сміялася, веселилась між другою, молодією половиною товариства, все питав себе: "Про що вона думає? З чого вона така рада?"

• Увечері, залишившись на самоті на новому місці, він довго не міг заснути. Він читав, потім погасив свічку і знову засвітив її. В кімнаті з зачиненими зсередини віконницями було гаряче. Він досадував на цього дурного старика (так він називав Ростова), який затримав його, запевняючи, що потрібні папери в місті, ще не

доставлені; досадував на себе, що залишився.

Князь Андрій встав і підійшов до вікна, щоб одчинити його. Тільки-но він одчинив віконниці, місячне сяйво, наче воно, чатуючи біля вікна, давно чекало цього, ринуло в кімнату. Він відхилив вікно. Ніч була холоднувата і непорушно-ясна. Перед самим вікном був ряд підстрижених дерев, чорних з одного і сріблясто-освітлених з другого боку. Під деревами була якась соковита, мокра, кучерява рослинність з подекуди сріблястим листям і стеблами. Далі за чорними деревами був якийсь блискучий від роси дах, правіше велике кучеряве дерево з яскравобілим стовбуром і гілками, і вище його майже повний місяць на ясному, майже беззоряному весняному небі. Князь Андрій сперся ліктями на вікно, і очі його зупинилися на цьому небі.

Кімната князя Андрія була в середньому поверсі; в кімнатах над ним теж жили й не спали. Він почув згори жіночий гомін.

— Ще лише один раз,— сказав згори жіночий голос, і князь Андрій відразу впізнав його.

— Та коли ж ти спатимеш? — відповів другий голос.

— Я не спатиму, я не можу спати, що ж мені робити! Ну, востаннє...

Два жіночі голоси заспівали якусь музикальну фразу, що являла собою завершення якоїсь речі.

— Ах, яка краса! Ну, тепер спати, і кінець.

— Ти спи, а я не можу,— відповів перший голос тепер уже біля самого вікна. Вона, видно, зовсім виставилась у вікно, бо чутно було шелестіння її плаття і навіть дихання. Все затихло і скам'яніло, як 1 місяць і його сяйво і тіні. Князь Андрій теж боявся поворухнутися, щоб не виявити своєї мимовільної присутності. І

— Соню! Соню! — обізвався знову перший голос.— Ну, як можна спати! Та ти подивись, як чарівно! Ах, як чарівно! Та прокинься ж, Соню! — сказала вона майже зі сльозами в голосі.— Таж отакої чарівної ночі ніколи, ніколи не було.

Соня неохоче щось відповіла.

— Ні, ти подивись, який місяць!.. Ах, яка краса! Ти йди сюди. Серденько, голубонько, йди сюди. Ну, бачиш? Так би ось сіла навпочіпки, ось так, підхопила б себе попід коліна,— тугіше, якомога тугіше, напружитись треба,— і полетіла б. Ось так!

— Годі, ти впадеш.

Стало чутно борюкання і незадоволений Сонин голос:

— Адже друга година.

— Ой, ти тільки все псуєш мені. Ну, йди, йди.

Знову все замовкло, але князь Андрій знав, що вона все ще сидить тут, він чув, як інколи хтось тихо ворухився, інколи зітхав.

— Ах,— боже мій! боже мій! що ж це таке! — раптом скрикнула вона.— Спати то спати! — і грюкнула вікном.

"І діла нема до мого існування!" — подумав князь Андрій у той час, як він прислухався до її голосу, чомусь чекаючи і боячись, що вона скаже що-небудь про нього. "І знову вона! І як навмисне!" — думав він. У душі його раптом знялася така

плутанина молодих думок і надій, суперечних усьому його життю, що він, відчуваючи себе неспроможним усвідомити собі свій стан, зараз же заснув.

Другого дня, попрощавшись лише з графом, не дочекавшись виходу дам, князь Андрій поїхав додому.

Уже був початок червня, коли князь Андрій, повертаючись додому, в'їхав знову в той березовий гай, у якому цей старий, карканий дуб так чудно і пам'ятно вразив його. Бубонці ще глухіше дзвеніли в лісі, ніж півтора місяця тому; все було повне, тінисте і густе; і молоді ялини, розсипані по лісу, не порушували загальної краси і, підробляючись під загальний характер, ніжно зеленіли пухнатими молодими пагінцями.

Цілий день стояла спека, десь збиралася гроза, але тільки невеличка хмарка бризнула на пил. дороги й на соковите листя. Лівий бік лісу був темний, у тіні; правий, мокрий, глянсуватий, блищав на сонці, ледь-ледь погойдуючись од вітру. Все було в цвіту; солов'ї виляскували й заливалися то близько, то далеко.

"До річ, тут, у цьому лісі, був той дуб, з яким ми були згодні,— подумав князь Андрій.— Та де він?" — подумав знову князь Андрій, дивлячись на лівий бік дороги, і, сам того не знаючи, не впізнаючи його, милувався тим дубом, якого він шукав. Старий дуб, весь оновлений, розкинувшись наметом соковитої, темної зелені, млів, ледь-ледь погойдуючись у сяйві вечірнього сонця. Ні кострубятих пальців, ні болячок, ні колишньої недовіри та горя — нічого не було видно. Крізь тверду столітню кору пробилися без гілок соковиті молоді листки, так що не можна було йняти віри, що цей старий породив їх. "Та це ж той самий дуб",— подумав князь Андрій, і його раптом охопило безпричинне весняне почуття радості й оновлення. Всі найкращі хвилини його життя раптом одночасно згадалися йому. І Аустер-ліц з високим небом, і мертве докірливе обличчя дружини, і П'єр на поромі, і дівчинка, схвильована красою ночі, і ця ніч, і місяць — і все це разом згадалось йому.

"Ні, життя не кінчене в тридцять один рік,— раптом остаточно, беззмінно вирішив князь Андрій.— Мало того, що я знаю все те, що є в мені, треба, щоб і всі знали це: і П'єр, і ця дівчинка, що хотіла полетіти в небо; треба, щоб усі знали мене, щоб не для одного мене точилось моє* життя, щоб не жили вони так незалежно від мого життя, щоб на всіх воно впливало і щоб усі вони жили зі мною разом!"

Повернувшись зі своєї поїздки, князь Андрій вирішив восени їхати до Петербурга і придумав різні причини цього рішення. Цілий ряд розумних, логічних доводів, чому йому конче треба їхати до Петербурга і навіть служити, щохвилино був готовий до його послуг. Він навіть тепер не розумів, як міг він коли-небудь мати сумнів-у доконечній потребі взяти діяльну участь у житті, так само як місяць тому він не розумів, як могло б йому спасти на думку виїхати з села, йому здавалось очевидним, що весь його життєвий досвід повинен був пропасти марно й не мати ніякого смислу, якби він не приклав його у справах і не взяв знову діяльної участі в житті. Він навіть не розумів того, як на підставі таких самих убогих доводів розуму раніш очевидно було, що він би принизився, якби тепер, після своїх уроків життя, знову повірив у можливість

давати користь і в можливість щастя та любові. Тепер розум підказував зовсім інше. Після цієї поїздки князь Андрій став нудьгувати в селі, попередня робота не цікавила його, і часто, сидючи на самоті в своєму кабінеті, він вставав, підходив до дзеркала і довго дивився, на своє обличчя. Потім він одвертався й дивився на портрет небіжки Лізи, яка з розпущеними *à la grecque*¹ буклями ніжно й весело дивилась на нього з золотої рамки. Вона вже не казала чоловікові колишніх страшних слів, вона просто й весело з цікавістю дивилась на нього. І князь Андрій, закривши назад руки, довго ходив по кімнаті, то насуплюючись, то усміхаючись, передумуючи ті несвідомі, невимовні, таємні, як злочин, думки, пов'язані з П'єром, зі славою, з дівчиною на вікні, з дубом, з жіночою красою і любов'ю, які змінила все його життя. І в ці ось хвилини, коли хто входив до нього, він бував особливо сухо, суворо рішучим і надто неприємно логічним.

— *Mon cher*²,— бувало скаже, входячи під таку хвилину, княжна Марія,— Миколенька не може ' сьогодні гуляли: дуже холодно.

— Якби було тепло,— в такі хвилини особливо сухо відповідав князь Андрій своїй сестрі,— то він пішов би в самій сорочці, а тому що холодно, треба надіти на нього теплий одяг, що для цього й видуманий. Ось що впливає з того, що холодно, а не те, щоб залишатися вдома, коли дитині потрібне повітря,— казав він з особливою логічністю, ніби караючи когось за всю цю таємну, нелогічну внутрішню роботу, що відбувалася в ньому. Княжна Марія думала в таких випадках про те, як сушить чоловіків ця розумова праця.

IV

Князь Андрій приїхав доу Петербурга в серпні 1809 року. Це був час апогею слави молодого Сперанського і енергії переворотів, які він здійснював. У цьому ж самому серпні государ, їдучи в колясці, перекинувся, пошкодив собі ногу і залишався в Петергофі три тижні, зустрічаючись щодня і лише зі Сперанським. У цей час готувалися не тільки два таких знаменитих укази, що стривожили громадянство, укази про скасування при

1 по-грецькому

* — Любий друже,

дворних чинів і про іспити на чини колезьких асесорів та статських радників, але і ціла державна конституція, яка повинна була змінити існуючий судовий адміністративний і фінансовий порядок управління Росії від державної ради до волосної управи. Тепер здійснювалися і втілювалися ті невиразні ліберальні мрії, з якими вступив на престол імператор Олександр і які він намагався здійснити з допомогою своїх помічників: Чарторижського, Новосильцева, Кочубея і Строганова, що їх він сам жартома називав *comité du salut publique* 1.

Тепер усіх разом замінив Сперанський по цивільній частині і Аракчєєв по військовій. Князь Андрій невдовзі по приїзді своєму, як камергер, прибув до двору і на вихід. Государ, двічі зустрівши його, не удостоїв його жодного слова. Князеві Андрію завжди ще раніше здавалося, що він антипатичний государеві, що государеві неприємне його обличчя і весь він загалом. У сухому, віддаляючому погляді, яким

подивився на нього государ, князь Андрій ще більше, ніж досі, побачив потвердження цієї думки. Придворні пояснили князеві Андрію неухважність государя до нього тим, що його величність був незадоволенний, що Волконський не служив з 1805 року.

"Я сам знаю, як ми не владні над своїми симпатіями і антипатіями,— думав князь Андрій,— і тому нема чого думати про те, щоб*подати особисто мою записку про військовий устав государеві, але справа буде говорити сама за себе". Він переказав про свою записку старому фельдмаршалу, батьковому другові. Фельдмаршал, призначивши йому годину, привітно прийняв його г обіцяв доповісти государеві. Через кілька днів князя Андрія повідомили, що він має зайти до військового міністра, графа Аракчєєва. —

О дев'ятій годині ранку призначеного дня князь Андрій прибув до приймальні графа Аракчєєва.

Особисто князь. Андрій не знав Аракчєєва і ніколи не бачив його, але все, що він знав про нього, мало викликало в нього пошани до цієї людини.

"Він — військовий міністр, довірена особа государя імператора; нікому не повинно бути діла до його особистих рис; йому доручено розглянути мою записку,— отже лише він може дати рух їй",—думав князь Андрій, чекаючи серед багатьох значних і незначних осіб у приймальні графа Аракчєєва.

Князь Андрій під час своєї, здебільшого ад'ютантської, служби багато бачив приймалень важних осіб, і різні характери цих приймалень були для нього дуже ясні. У графа Аракчєєва була приймальня цілком особливого характеру. На обличчях неважних осіб, що чекали черги на аудієнцію в приймальні графа Аракчєєва, написане було почуття присоромленості і покори; на обличчях більш чиновних осіб виявлялось одно спільне по

1 комітетом громадського порятунку.

чуття ніяковості, приховане під личиною невимушеності та іронії над собою, над своїм становищем і над очікуваною особою. Інші задумливо ходили туди й сюди, інші, шепчучись, сміялися, і князь Андрій чув *sobriquet*¹ "Сили Андрійовича" і слова "дядько всипле", що стосувалися графа Аракчєєва. Один генерал (важна особа), очевидно ображений тим, що мусив так довго чекати, сидів, перекладаючи ноги і презирливо сам собі усміхаючись.

Але тільки-но відчинялися двері, на всіх обличчях миттю виявлялося лише одно — страх. Князь Андрій попросив чергового вдруге повідомити про себе, але на нього подивилися глузливо і сказали, що його черга прийде в свій час. Після того, як ад'ютант ввів у кабінет міністра кілька осіб і вивів їх звідти, в страшні двері було впущено офіцера, який вразив князя Андрія своїм приниженням і зляканим виглядом. Аудієнція офіцера тривала довго. Раптом з-за дверей розлігся неприємний голос, і блідий офіцер, з тремтливими губами, вийшов звідти і, схопивши себе за голову, пройшов через приймальню.

Відразу по цьому князя Андрія підвели до дверей, і черговий пошепки сказав: "Праворуч, до вікна".

Князь Андрій увійшов у небагатий, охайно опоряджений кабінет і побачив біля

стола сорокалітню людину з довгою талією, з довгою, низько обстриженою головою і з товстими зморшками, з насупленими бровами над каро-зеленими тупими очима та обвислим червоним носом. Аракчєєв првернув до нього голову, не дивлячись на нього.

— Ви чого просите? — спитав Аракчєєв.

— Я нічого не... прошу, ваше сіятельство,— тихо промовив князь Андрій. Очі Аракчєєва повернулись на нього.

— Сідайте,— сказав Аракчєєв,— князь Волконський?

— Я нічого не прошу, а государ імператор зволив переслати до вашого сіятельства записку, яку я подав...

— Зволите бачити, шановний, записку я вашу читав,— перебив Аракчєєв, лише перші слова сказавши привітно, знову не дивлячись йому в обличчя й набираючи дедалі більш буркотливо-презирливого тону.— Нові закони військові пропонуете? Законів багато, виконувати старих нема кому. Нині всі закони пишуть, писати легше, ніж робити.

— Я приїхав з волі государя імператора довідатись у вашого сіятельства, який рух ви гадаєте дати поданій записці? — чемно сказав князь Андрій.

— На записку вашу я поклав резолюцію, і її переслано до комітету. Я не схвалюю,— сказав Аракчєєв, встаючи і виймаючи з письмового стола папір.— Ось,— він подав князеві Андрію.

На папері, впоперек нього, олівцем, без заголовних літер, без орфографії, без розділових знаків, було написано: "неґрунтовно складено понеже як наслідування списано з французького вій:

1 прізвисько

ського уставу і від військового артикула без потреби відступаючого".

— До якого ж комітету передано записку? — спитав князь Андрій.

— До комітету військового уставу, і я подав про зачислення вашого благородія в члени. Тільки без платні.

Князь Андрій усміхнувся.

— Я й не бажаю.

— Без платні членом,— повторив Аракчєєв.— Моє поважання. Гей! клич! Хто ще? — крикнув він, вклоняючись князеві Андрію.

V

Чекаючи повідомлення про зачислення йрго в члени комітету, князь Андрій поновив давні знайомства, особливо з тими особами, які, він знав, були в силі і могли стати йому в пригоді. Ним владало тепер у Петербурзі почуття, подібне до того, яке владало ним напередодні бою, коли його томила неспокійна цікавість, і непереборно тягло у вищі сфери, туди, де готувалося майбутнє, від якого залежала доля мільйонів. Він почував по злості стариків, по цікавості необізнаних, по стриманості обізнаних, по хапливості, заклопотаності всіх, по незчисленній кількості комітетів, комісій, про існування яких він знову дізнавався щодня, що тепер, у 1809 році, підготовлялась тут, у Петербурзі, якась величезна громадянська битва, головнокомандуючим якої була

невідома йому таємнича і, здавалося, геніальна особа — Сперанський. І сама туманно йому відома справа реформи, і Сперанський — головний діяч, починали так гаряче інтересувати його, що справа військового уставу дуже скоро стала переходити в його свідомості на другорядне місце.

Князь Андрій був у одному з найвигідніших становищ для того, щоб бути добре прийнятим у всі найрізноманітніші і вищі кола тодішнього петербурзького громадянства. Партія реформаторів привітно приймала і заманювала його, по-перше тому, що він мав репутацію розумної і дуже начитаної людини, по-друге тому, що він своїм відпущенням селян на волю здобув уже собі репутацію ліберала. Партія стариків незадоволених, просто як до сина свого батька, зверталася до нього за співчуттям, осуджуючи реформи. Жіноче товариство, світ гостинно приймали його тому, що він був женихом, багатим і знатним, і майже нова особа з ореолом романічної історії його гаданої загибелі та трагічної смерті дружини. Крім того, загальний голос про нього всіх, які знали його раніше, говорив, що він дуже змінився на краще за ці п'ять років, полагіднішав і змужнів, що не стало в ньому колишньої вдаваності, гордості та глузливості і був той спокій, що набувається роками. Про нього говорили, ним цікавилися, і всі бажали його бачити.

Другого дня після одвідання графа Аракчєєва князь Андрій увечері був у графа Кочубєя. Він розповів графові про своє побачення з Силою Андрійовичем (Кочубей так називав Аракчєєва з тією ж невиразною глузливістю, яку князь Андрій помітив у приймальні військового міністра).

— Mon cher¹, навіть у цій справі ви не обминете Михайла Михайловича. C'est le grand faiseur². Я скажу йому. Він обіцяв приїхати ввечері...

— Яке ж діло Сперанському до військових уставів? — спитав князь Андрій.

Кочубей, усміхнувшись, похитав головою, ніби дивуючись з наївності Волконського.

— Ми з ним говорили про вас цими днями, — продовжував Кочубей, — про ваших вільних хліборобів...

— До речі, це ви, князю, відпустили своїх селян? — спитав катерининський старик, презирливо обернувшись на Волконського.

— Маленький маєток зовсім не давав прибутку, — відповів Волконський, щоб даремне не дратувати старого, намагаючись пом'якшити перед ним свій вчинок.

— Vous craignez d'être en retard³, — сказав старий, дивлячись на Кочубєя.

— Я одного не розумію, — продовжував старий, — хто буде землю орати, коли їм дати волю? Легко закони писати, а керувати важко. Все одно як тепер, я вас питаю, графе, хто буде начальником палат, коли всім іспити складати?

— Ті, хто складе іспити, я гадаю, — відповів Кочубей, закидаючи ногу на ногу і оглядаючись.

— Ось у мене служить Пряничников, гарний чоловік, золото чоловік, а йому шістдесят років, хіба він піде на іспити?..

— Так, це трудно, понеже освіта вельми мало поширена, але... — Граф Кочубей не доказав, він підвівся і, взявши за руку князя Андрія, пішов назустріч високому, лисому,

білявому чоловікові років сорока, з великим відкритим лобом і з незвичайно, дивно білим довгастим обличчям. На ньому був синій фрак, хрест на шиї і зірка на лівому боці грудей. Це був Спе-ранський. Князь Андрій відразу впізнав його, і в душі його щось тенькнуло, як це буває у важливі хвилини життя. Що це було — пошана, заздрість чи чекання — він не знав. Уся постать Спе-ранського була особливого типу, по якому його відразу можна було впізнати. Ні в кого з того товариства, в якому жив князь Андрій, він не бачив цього спокою і самовпевненості незграбних і тупих рухів, ні в кого він не бачив такого твердого і разом з тим лагідного погляду приплющених і трошки вологих очей,

і — Мій дорогий, 8 Це великий ділок. * — Боїтеся спізнитись.

не бачив такої твердості усмішки, яка нічого не означала, такого тонкого, рівного, тихого голосу і, головне, такого ніжно-білого обличчя і особливо рук, трохи широких, але незвичайно пухлих, ніжних і білих. Таку білість і ніжність обличчя князь Андрій бачив лише в солдатів, які довго пробули в госпіталі. Це був Сперанський, державний секретар, доповідач государя і супутник його в Ерфурті, де він не раз бачився й розмовляв з Наполеоном.

Сперанський не перебігав очима з одного обличчя на друге, як це мимохіть роблять, входячи у велике товариство, і не квапився говорити. Він говорив тихо, з упевненістю, що його слухатимуть, і дивився тільки в обличчя того, з ким розмовляв.

Князь Андрій особливо уважно стежив за кожним словом і порухом Сперанського. Як це буває з людьми, особливо з тими, які суворо судять своїх ближніх, князь Андрій, зустрічаючись з новою особою, надто з такою, як Сперанський, якого знав з репутації, завжди сподівався знайти в ній цілковиту довершеність людських гідностей.

Сперанський сказав Кочубеєві, що жалкує, що не міг приїхати раніше, бо його затримали в палаці. Він не сказав, що його затримав государ. І цю афектацію скромності помітив князь Андрій. Коли Кочубей назвав йому князя Андрія, Сперанський повільно перевів свої очі на Волконського з тією ж усмішкою і мовчки став дивитись на нього.

— Я дуже радий з вами познайомитись, я чув про вас, як і всі,— сказав він.

Кочубей сказав кілька слів про прийом, який зробив Волконському Аракчєєв. Сперанський більше усміхнувся.

— Директором комісії військових уставів мій гарний приятель — пан Магніцький,— сказав він, доказуючи кожен склад і кожне слово,— і якщо ви того забажаєте, я можу звести вас з ним. (Він помовчав на крапці.) Я сподіваюся, що ви. знайдете в ньому співчуття й бажання сприяти всьому розумному.

Біля Сперанського зараз же утворився гурток, і той старий, що говорив про свого чиновника Пряничникова, теж звернувся з запитанням до Сперанського.

Князь Андрій, не заходячи в розмову, спостерігав усі поруху Сперанського, цієї людини, недавно нікчемного семінариста, який тепер у руках своїх — цих білих, пухлих руках — тримав долю Росії, як думав Волконський. Князя Андрія вразив незвичайний, презирливий спокій, з яким Сперанський відповідав старому. Він, здавалося, з

незмірної висоти звертав до нього своє поблажливе слово. Коли старий став говорити занадто голосно, Сперанський усміхнувся і сказав, що він не може розмірковувати про вигідність чи невикладність того, що бажано було государеві.

Поговоривши якийсь час у загальному колі, Сперанський встав і, підійшовши до князя Андрія, відізвав його з собою на другий кінець кімнати. Видно було, що він вважав за потрібне зайнятися Волконським.

— Я не встиг поговорити з вами, князю, серед тієї піднесеної розмови, в яку мене втягнув цей шановний старик,— сказав він, лагідно-презирливо усміхаючись і цією усмішкою ніби визнаючи, що він разом з князем Андрієм розуміє нікчемність тих людей, з якими він щойно розмовляв. Це обходження потішило князя Андрія.— Я вас знаю давно: по-перше, з вашої справи про ваших селян, це наш перший приклад, і так бажано було б, щоб він мав більше послідовників; а по-друге тому, що ви один з тих камергерів, які не вважали себе ображеними новим указом про придворні чини, що викликає такі балачки й пересуди.

— Так,— сказав князь Андрій,— батько не хотів, щоб я ко-ристався з цього права; я почав службу з нижніх чинів.

— Ваш батько, людина старого віку, очевидно, стоїть вище за наших сучасників, які так засуджують цей захід, що відновлює лише природну справедливість.

— Я гадаю, проте, що є підстава і в цих осудах,— сказав князь Андрій, намагаючись боротися з впливом Сперанського, який він починав відчувати. Йому неприємно було в усьому погоджуватися з ним: він хотів перечити. Князь Андрій, який звичайно говорив легко й добре, почував, що йому трудно добирати висловів, розмовляючи із Сперанським. Його занадто цікавили спостереження над особою славнозвісної людини.

— Підстава для особистого честолобства може бути,— тихо вставив своє слово Сперанський.

— Почасті і для держави,— сказав князь Андрій.

— Як ви розумієте?..— спитав Сперанський, повільно опустивши очі.

— Я прихильник Montesquieu,— сказав князь Андрій — І його думка про те, що *le principe des monarchies est l'honneur, me paraît incontestable. Certains droits et privilèges de la noblesse me paraissent être des moyens de soutenir ce sentiment**.

Усмішка зникла з білого обличчя Сперанського, і фізіономія його багато виграла від цього. Певне, думка князя Андрія здалася йому цікавою. Л

— Si vous envisagez la question sous ce point de vue²,— почав він, з очевидним утрудненням вимовляючи по-французькому і говорячи ще повільніше, ніж по-російському, але цілком спокійно. Він сказав, що честь, *l'honneur*, не може підтримуватись привілеями, шкідливими для служби, що честь, *l'honneur*, є або: від'ємне поняття нероблення поганих вчинків, або певне джерело змагання для одержання схвалення й нагород, що виражають його.

1 основою монархії є "ієсть, мені здається безперечною. Деякі права та привілеї дворянства мені здаються засобами для підтримання цього почуття.

2 — Якщо ви дивитесь на справу з цього погляду,

Доводи його були стислі, прості і ясні.

— Інститут, який підтримує цю честь, джерело змагання, є інститут, подібний до *Légion d'honneur*¹ великого імператора Наполеона, інститут, який не шкодить, а сприяє успіхові служби, а не станові чи придворні привілеї.

— З цим я згоден,, але не можна заперечувати, що придворні привілеї привели до того ж,— сказав князь Андрій: — кожен придворний вважає себе зобов'язаним гідно нести своє становище.

— Але ви не хотіли скористатися з нього, князю,— сказав Сперанський, усмішкою показуючи, що він невідгідну для свого співрозмовника суперечку бажає закінчити люб'язністю.— Якщо ви мені зробите честь, завітавши до мене в середу,— додав він,— то я, переговоривши з Магніцьким, скажу вам те, що може вас цікавити, і, крім того, буду мати приємність докладніше поговорити з вами.— Він, заплющивши очі, вклонився і, *à la française*², не прощаючись, намагаючись бути непоміченим, вийшов з зали.

VI

На початку свого перебування в Петербурзі князь Андрій відчув увесь свій лад думок, що виробився в його самотньому житті, цілком затемненим тими дрібними турботами, які охопили його в Петербурзі.

Звечора, повернувшись додому, він у пам'ятній книжці занотовував чотири або п'ять конче потрібних візитів чи *rendez-vous* ³ в призначені години. Механізм життя, розпорядок дня такий, щоб скрізь встигнути вчасно, забирали більшу частину самої енергії життя. Він нічого не робив, ні про що навіть не думав і не встигав думати, а тільки говорив, і з успіхом говорив те, що він встиг раніш обдумати в селі.

Він іноді помічав з незадоволенням, що йому траплялося того самого дня в різних товариствах повторювати те саме. Але він був такий занятий цілі дні, що не встигав подумати про те, що він нічого не думав.

Сперанський, як за першого побачення з ним у Кочубея, так і потім у середу вдома, де Сперанський віч-на-віч, прийнявши Волконського, довго й довірливо розмовляв з ним, справив велике враження на князя Андрія.

Князь Андрій таку величезну кількість людей вважав жалюгідними й нікчемними істотами, так йому хотілося знайти в іншому живий ідеал тієї довершеності, до якої він поривався, що він легко повірив, що в Сперанському він знайшов цей ідеал

1 Почесного легиону * на французький лад, 3 побачень

цілком розумної і добродешної людини. Якби Сперанський був з того самого громадянства, з якого був князь Андрій, того самого виховання і моральних звичок, то Волконський скоро знайшов би його людські, не геройські, дошкульні місця, але тепер цей чудний для нього логічний склад розуму тим більш викликав у нього пошану, що він не цілком розумів його. Крім того, Сперанський,— чи тому, що він оцінив здібності князя Андрія, чи тому, що визнав за потрібне зробити його своїм,— кокетував перед князем Андрієм своїм безстороннім, спокійним розумом і лестив князеві Андрію тими тонкими лестощами, поєднаними з самовпевненістю, що полягають у мовчазному

визнаванні свого співрозмовника, з собою разом, єдиною людиною, здатною розуміти всю глупоту усіх інших, розумність і глибину своїх думок.

Під час тривалої їхньої розмови в середу ввечері Сперанський не раз казав: "У нас дивляться на все, що виходить з загального рівня закоренілої звички..." або з усмішкою: "Але ми хочемо, щоб і кози були ситі і сіно ціле..." або: "Вони цього не можуть зрозуміти..." — і все з таким виразом, який говорив: "Ми, ви і я, ми розуміємо, що вони і хто ми".

Ця перша, тривала розмова зі Сперанським тільки посилила в князеві Андрії те почуття, з яким він вперше побачив Сперанського. Він вбачав у ньому глибокодумну, величезного розуму і точного мислення людину, яка енергією та наполегливістю досягла влади і використовує її тільки на благо Росії. Сперанський, в очах князя Андрія, був саме тією людиною, яка розумно пояснює всі явища життя, визнає дійсним лише те, що є розумним, і до всього вміє прикласти мірило розумності, — людиною, якою він сам так хотів бути. Все поставало таким простим, ясним у викладі Сперанського, що князь Андрій мимоволі погоджувався з ним у всьому. Коли він заперечував і спорив, то лише тому, що хотів нарочито бути незалежним і не беззастережно приймати погляди Сперанського. Все було так, усе було добре, та одно бентежило князя Андрія: холодний, дзеркальний погляд Сперанського, погляд, що не пропускав до себе в душу, і його біла, ніжна рука, на яку мимохіть дивився князь Андрій, як дивляться звичайно на руки людей, що мають владу. Дзеркальний погляд і ця ніжна рука чомусь дратували князя Андрія. Неприємно вражало князя Андрія ще занадто велике презирство до людей, яке він помічав у Сперанському, і різноманітність прийомів, що їх він застосовував, доводячи свої погляди. Він вживав усі можливі знаряддя мислі, за винятком порівняння, і занадто сміливо, як здавалося князеві Андрію, переходив від одного до другого. То він ставав на ґрунт практичного діяча % засуджував мрійників, то на ґрунт сатирика й іронічно посміювався з супротивників, то ставав точно-логічним, то раптом піднімався у сферу метафізики. (Це знаряддя доведення він особливо часто застосовував.) Він переносив питання на метафізичні висоти, переходив на визначення простору, часу, мислі і, виносячи звідти спростовання, знову спускався на ґрунт суперечки.

Взагалі, головною рисою розуму Сперанського, що вразила князя Андрія, була безсумнівна, непохитна віра в силу і законність розуму. Видно було, що ніколи Сперанському не могла прийти в голову та звичайна для князя Андрія думка, що все ж не можна висловити всього того, що думаєш, і ніколи не приходив сумнів — чи не нісенітниця все те, що я думаю, і все те, у що я вірю. І ось цей особливий склад розуму Сперанського найбільше приваблював до себе князя Андрія.

Перший час свого знайомства зі Сперанським князь Андрій почував щодо нього пристрасне захоплення, подібне до того, яке колись він почував до Бонапарте. Та обставина, що Сперанський був син священика, до якого можна було дурним людям, як це й робив багато хто, ставитися з пошлим презирством як до кутейника й поповича, змушувало князя Андрія особливо бережно обходитися зі своїм почуттям до

Сперанського і несвідомо посилювати його в собі.

Того першого вечора, що його Волконський провів у нього, розговорившись про комісію складання законів, Сперанський з іронією розповідав князеві Андрію про те, що комісія законів існує п'ятдесят років, коштує мільйони і нічого не зробила, що Розен-кампф наклеїв ярлички на всі статті порівняльного законодавства.

— Оце й усе, за що держава заплатила мільйони! — сказав він. — Ми хочемо дати нову судову владу сенатові, а в нас нема законів. Ось чому таким людям, як ви, князю, гріх не служити тепер.

Князь Андрій сказав, що для цього потрібна юридична освіта, якої він не має.

— Та її ніхто не має, то чого ж ви хочете? Це *circulus viciosus* *, з якого треба вийти зусиллям.

Через тиждень князь Андрій був членом комісії складання військового уставу і, чого він зовсім не сподівався, начальником відділу комісії складання законів. На просьбу Сперанського він узяв першу частину складуваного цивільного кодексу і, з допомогою *Code Napoléon* та *Justiniani*², працював над складанням відділу: Права осіб.

VII

Років зо два тому, в 1808 році, повернувшись до Петербурга зі своєї поїздки по маєтках, П'єр мимоволі став на чолі петербурзького масонства. Він влаштовував їдальні і надгробні ложі, вербував нових членів, турбувався про з'єднання різних лож та

1 зачароване коло,

2 Наполеонівського кодексу та кодексу Юстиніана,

про придбання автентичних актів. Він давав свої гроші на обладнання храмів і поповнював, наскільки міг, збори милостини, на які більшість членів були скупі й неакуратні. Він майже сам своїм коштом підтримував будинок бідних, влаштований орденом у Петербурзі.

Життя його тимчасом точилося, як і раніш, у тих самих захопленнях і в розпусті. Він любив добре пообідати й випити і, хоч вважав це неморальним і принизливим, не міг здержатися від розваг холостих товариств, у яких він брав участь.

В чаду своїх занять та захоплень П'єр, проте, почав після того, як минув рік, почувати, що ґрунт масонства, на якому він стояв, тим більш опускався під його ногами, чим тривкіше він намагався стати на ньому. Разом з тим він чув, що чим глибше опускався під його ногами ґрунт, на якому він стояв, тим мимовільніше він був зв'язаний з ним. Коли він приступив до масонства, в нього було почуття людини, що довірливо ставить ногу на рівну поверхню болота. Поставивши ногу, він провалився. Щоб цілком упевнитися в твердості ґрунту, на якому він стояв, він поставив другу ногу і провалився ще більше, загруз і вже мимоволі ходив по коліна в болоті.

Йосипа Олексійовича не було в Петербурзі. (Він останнім часом відійшов від справ петербурзьких лож і безвиїзно жив у Москві.) Усі брати, члени лож, були П'єру знайомі в житті люди, і йому трудно було вбачати в них лише братів по каме-нярству, а не князя Б., не Івана Васильовича Д., яких він знав у житті здебільшого як слабких і нікчемних людей. З-під масонських фартухів і знаків він бачив на них мундири і хрести,

яких вони добивалися в житті. Часто, збираючи милостину і полічивши двадцять-тридцять карбованців, записаних на прибуток і здебільшого, наборг, з десяти членів, з яких половина були такі ж багаті, як і він, П'єр згадував масонську клятву про те, що кожен брат обіцяє віддати все своє майно для 'ближнього; і в душі його знімалися сумніви, яких він по змозі уникав.

Усіх братів, яких П'єр знав, він поділяв на чотири розряди. До першого розряду він зараховував братів, які не брали діяльної участі ні в справах лож, ні в справах людських, а були зайняті лише таїнствами науки ордену, питаннями про троїсте найменування бога або про три начала речей — сірку, меркурій і сіль, або про значення квадрата і всіх фігур храму Соломонового. П'єр поважав цей розряд братів масонів, до якого належали здебільшого старі брати і сам Йосип Олексійович, на думку П'єра, але не поділяв їх інтересів. Серце його не лежало до містичного боку масонства.

До другого розряду П'єр зараховував себе і подібних до нього братів, шукаючих, хитких, тих, що не знайшли ще в масонстві прямого і зрозумілого шляху, але сподівалися знайти його.

До третього розряду він зараховував братів (їх було найбільше), які не вбачали в масонстві нічого, крім зовнішньої форми й обрядності, і дорожили точним виконанням цієї зовнішньої форми, не дбаючи про її зміст і значення. Такі були Вілларський і навіть великий майстер головної ложі.

До четвертого розряду, нарешті, зараховувалось теж багато братів, особливо тих, що останнім часом вступили у братство. Це були люди, за спостереженнями ГГера, які ні у що не вірили, нічого не бажали і вступали в масонство лише для зближення з молодими, багатими і сильними по зв'язках та знатності братами, яких вельми багато було в ложі.

П'єр починав почувати себе невдоволеним зі своєї діяльності. Масонство, принаймні те масонство, яке він знав тут, здавалось йому іноді, засноване було лише на зовнішності. Він і не думав мати сумнів у самому масонстві, він гадав, що російське масонство пішло хибним шляхом і відхилилося від свого джерела. І тому наприкінці року П'єр поїхав за кордон для того, щоб обізнатися з вищими таємницями ордену.

Ще влітку 1809 року П'єр повернувся до Петербурга. З листування наших масонів з закордонними було відомо, що Безу<-хов зумів за кордоном здобути довіру багатьох високопоставлених осіб, збагнув багато таємниць і що його піднесено у вищий ступінь і він везе з собою багато чого для загального блага каменярьської справи в Росії. Петербурзькі масони всі приїхали до нього, запобігаючи перед ним, і всім здалося, що він щось приховує і готує.

Призначено було урочисте засідання ложі 2-го градусу, в якій П'єр обіцяв зробити повідомлення про те, що він має переказати петербурзьким братам від вищих керівників ордену. Засідання було повне. Після звичайних обрядів П'єр встав і почав свою промову.

— Любі браття,— почав він, тримаючи в руці написану промову, червоніючи і зникаючись.— Замало додержуватись у тиші ложі наших таїнств — треба діяти...

діяти. Ми спимо, а нам треба діяти.— П'єр узяв свого зошита й почав читати.

— "Для поширення чистої істини і здійснення перемоги чесноти,— читав він,— повинні ми очистити людей від забобонів, поширити правила, відповідні до духу часу, взяти на себе виховання юнацтва, з'єднатися нерозривними узами з найрозумнішими людьми, сміливо і разом з тим розсудливо переборювати марновірство, невіру і глупоту, згуртувати відданих нам людей, пов'язаних між собою єдністю мети, владних і сильних.

Для досягнення цієї мети треба дати чесноті перевагу над пороком, треба сприяти тому, щоб чесна людина знаходила ще на цьому світі вічну нагороду за свої чесноти. Та в цих великих намірах нам дуже перешкоджають наші нинішні політичні заклади. Що ж робити за такого стану речей? Чи сприяти революціям, усе повалити, вигнати силу силою?.. Ні, в нас і гадки такої

нема. Усяка насильствена реформа заслуговує на осуд тому, що нітрохи не виправить зла, поки люди залишаються такими, які вони є, і тому, що мудрість не має потреби в насильстві.

Увесь план ордену повинен бути заснований на тому, щоб сформувати людей твердих, добродішних і пов'язаних єдністю переконання, переконання, яке полягає в тому, щоб скрізь і всіма силами переслідувати порок та глупоту і сприяти розвиткові талантів та чеснот: витягати з тілу людей гідних, приєднуючи їх до нашого братства. Тоді тільки орден наш матиме владу — невідчутно в'язати руки покровителям безладдя й керувати ними так, щоб вони того не помічали. Одно слово, треба встановити такий загальний спосіб правління, який владарював би над цілим світом, не порушуючи громадянських зв'язків, і при якому всі інші правління могли б тривати звичайним своїм порядком і робити все, крім того тільки, що перешкоджає великій меті нашого ордену, тобто здійсненню перемоги чесноти над пороком. Цю мету ставило перед собою само християнство. Воно вчило людей бути мудрими і добрими і для власної своєї вигоди йти за прикладом і повчанням кращих наймудріших людей.

Тоді, коли все вкривала пітьма, досить було, звичайно, самого проповідування: новизна істини надавала їй особливої сили; та нині потрібні нам значно сильніші засоби. Тепер треба, щоб людина, яка керується своїми почуттями, знаходила в чесноті чуттєві принади. Не можна викоренити пристрастей, треба лише намагатися спрямувати їх до благородної мети; і тому треба, щоб кожен міг вдовольнити свої пристрасті в межах добродішності і щоб наш орден давав до того засоби.

Коли в нас буде певна кількість гідних людей у кожній державі, кожне з них підготує ще двоє, і всі вони тісно між собою згуртуються,— тоді все буде можливим для ордену, який потай встиг уже зробити багато чого на благо людства".

Промова ця не тільки справила велике враження, але й викликала хвилювання в ложі. А більшість братів, які вбачали в цій промові небезпечні заміри ілюмінатства, холодно, на П'єрів подив, прийняла його промову. Великий майстер почав заперечувати П'єрові думки. П'єр з більшим і більшим запалом почав розвивати їх. Давно не було такого бурхливого засідання. Утворилися партії: одні обвинувачували П'єра, закидаючи йому ілюмі-натство; другі підтримували його. П'єра вперше

здивувала на цих зборах та безконечна, різноманітність характерів розуму людського, яка спричинює те, що ніяка істина однаково не мислиться двом людям. Навіть ті з членів, які, здавалося, були на його боці, розуміли його по-своєму, з обмеженнями, із змінами, на які він не міг погодитися, бо головна потреба П'єрова полягала якраз у тому, щоб передати свою думку іншому точнісінько так, як він сам розумів її.

По закінченні засідання головний майстер недобррозичливо й іронічно зробив Безухову зауваження про його запал і про те,

28*

43В

що не сама лише любов до чесноти, а й захоплення боротьби керувало ним у суперечці. П'єр не відповів йому і коротко спитав, чи буде прийнято його пропозицію. Йому сказали, що ні, і П'єр, не дочекавшись звичайних формальностей, вийшов з ложі і поїхав додому.

VIII

П'єра знову охопила та нудьга, якої він так боявся. Він три дні після виголошення своєї промови в ложі лежав вдома на дивані, нікого не приймаючи і нікуди не виїжджаючи.

В цей час він одержав листа від дружини, яка благала його про побачення, писала про свою тугу за ним і про бажання присвятити йому все своє життя.

Наприкінці листа вона сповіщала його, що днями приїде до Петербурга з-за кордону.

Слідом за листом у П'єрову самотність вдерся один з братів-масонів, яких він найменше поважав, і, перевівши розмову на П'єрові подружні взаємини, висловив йому у вигляді братньої поради думку проте, що строгість його щодо дружини несправедлива і що П'єр відступається від перших правил масона, не прощаючи тій, що кається.

У цей самий час теща його, дружина князя Василя, прислала за ним, благаючи його хоч на кілька хвилин одвідати її для переговорів у вельми важливій справі; П'єр бачив, що була змова проти нього, що його хотіли з'єднати з дружиною, і це було навіть не неприємно йому в тому стані, в якому він перебував. Йому було однаково: П'єр нічого в житті не вважав справою великої ваги, і під впливом нудьги, що тепер посіла його, він не дорожив ні своєю волею, ні своєю наполегливістю в покаранні дружини.

"Ніхто не правий, ніхто не винуватий, отже й вона не винувата",— думав він. Коли П'єр не виявив відразу згоди на з'єднання з дружиною, то лише тому, що у стані нудьги, в якому він перебував, він не був спроможним вжити будь-яких заходів. Якби дружина приїхала до нього, він би тепер не прогнав її. Хіба не однаково було в порівнянні з тим, що заповнювало П'єра, жити чи не жити з дружиною?

Не відповідаючи нічого ні дружині, ні тещі, П'єр одного разу пізно ввечері зібрався в дорогу і поїхав у Москву, щоб побачитися з Йосипом Олексійовичем. Ось що писав П'єр у своєму щоденнику.

"Москва, 17 листопада.

Щойно оце приїхав від благодійника і поспішаю занотувати все, що я почував під

час цих одвідин. Йосип Олексійович живе бідно і третій рік мучиться тяжкою хворобою міхура. Ніхто ніколи не чув від нього стогону чи слова нарікання. З ранку до пізньої ночі, за винятком годин, в які він їсть найпростішу їжу, він працює над наукою. Він прийняв мене ласкаво і посадив на ліжку, на якому він лежав; я зробив йому знак рицарів Сходу та Єрусалима, він відповів мені тим самим і з лагідною усмішкою спитав мене, що я узнав і набув у пруських та шотландських ложах. Я розповів йому все, як умів, передав ті основи, які я пропонував у нашій Петербурзькій ложі, і сказав про поганий прийом, зроблений мені, і про розрив мій з братами. Йосип Олексійович, довгенько помовчавши й подумавши, виклав мені на все це свій погляд, який миттю освітлив мені все минуле і весь майбутній шлях, що лежить передо мною. Він здивував мене, спитавши про те, чи пам'ятаю я, в чому полягає троїста мета ордену: 1) у зберіганні й пізнанні таїнства; 2) в очищенні і виправленні себе для сприйняття одного і 3) у виправленні роду людського через прагнення такого очищення. Яка є найголовніша й перша мета з цих трьох? Звичайно, власне виправлення і очищення. Лише до цієї мети ми можемо завжди прямувати незалежно від усіх обставин. Але разом з тим саме ця мета і вимагає від нас найбільше зусиль, і тому ми, гордістю заведені в оману, беремося, упускаючи цю мету, або за таїнство, якого не гідні сприйняти через нечистоту свою, або за виправлення роду людського, тимчасом як самі являємо собою зразок мерзоти і розпусти. Ілюмінатство не є чисте вчення саме тому, що воно втяглося у громадську діяльність і сповнилося гордості. На цій підставі Йосип Олексійович засудив мою промову і всю мою діяльність. Я погодився з ним у глибині душі своєї. З приводу розмови нашої про мої сімейні справи він сказав мені: "Головний обов'язок істинного масона, як я сказав вам, полягає в удосконалюванні самого себе, але часто ми думаємо, що, віддаливши від себе всі труднощі нашого життя, ми скоріше досягнемо цієї мети; навпаки, добродію мій, сказав він мені, тільки у середовищі світських хвилювань можемо ми досягти трьох головних цілей: 1) самопізнання, бо людина може пізнавати себе тільки через порівняння, 2) удосконалення, лише боротьбою досягається воно, і 3) досягнути головної чесноти — полюбити смерть. Лише зрадливість життя може показати нам марність його і може сприяти нашій вродженій любові до смерті або відродженню до нового життя. Слова ці тим більш значні, що Йосип Олексійович, незважаючи на свої тяжкі фізичні страждання, ніколи не нарікає на життя, а любить смерть, до якої він, незважаючи на всю чистоту і висоту своєї внутрішньої людини, не почуває ще себе достатньо готовим. Потім благодійник пояснив мені цілком значення великого квадрата світобудови і вказав на те, що троїсте і сьоме число є основою всього. Він радив мені не поривати стосунків з петербурзькими братами і, займаючи в ложі тільки посади 2-го градусу, намагатися, відвертаючи братів од захоплень гордості, навертати їх на істинний шлях самопізнання та вдосконалювання. Крім того, для себе особисто радив мені найперше стежити за самим собою, і з цією метою дав мені зошита, того самого, в якому я пишу і вписуватиму надалі всі свої вчинки".

"Петербург, 23 листопада.

Я знову живу з дружиною. Теща моя з плачем приїхала до мене і сказала, що Елен тут і що вона благає мене вислухати її, що вона неповинна, що вона нещасна від того, що я залишив її, і багато чого іншого. Я знав, що коли тільки я допущу себе побачити її, то неспроможний буду більш відмовити їй у її бажанні. В сумніві своєму я не знав, до чийої допомоги й поради вдатися. Якби благодійник був тут, він би сказав мені. Я пішов до себе, перечитав листи Йосипа Олексійовича, згадав свої розмови з ним і з усього зробив висновок, що я не повинен відмовляти просящому і повинен подати руку допомоги всякому, тим більш людині, так зв'язаній зі мною, і повинен нести хрест свій. Та коли я для чесноти простив їй, то х.ай моє з'єднання з нею і має лише' духовну мету. Так я вирішив і так написав Йосипові Олексійовичу. Я сказав дружині, що прошу її забути все минуле, прошу простити мені те, в чому я міг бути винен перед нею, а що мені прощати їй нічого. Мені радісно було сказати їй це. Хай вона не знає, як важко мені було знову побачити її. Влаштувався у великому будинку в горішніх покоях і почуваю щасливу втіх/ оновлення".

IX

Як завжди, і тоді вище громадянство, еднаючись до купи при дворі та на великих балах, поділялося на кілька гуртків, кожен з яких мав свій відтінок. Серед них найчисленніший був гурток французький, Наполеонівського союзу — графа Румянцова і Caulaincourt'a У цьому гуртку одно з найвизначніших місць посіла Елен, як тільки вона з чоловіком оселилася в Петербурзі. В неї бували пани з французького посольства і багато людей, відомих своїм розумом та люб'язністю, що належали до цього 'напрямку.

Елен була в Ерфурті під час славнозвісного побачення імператорів і звідти привезла ці зв'язки з усіма наполеонівськими показними знаменитостями Європи. В Ерфурті вона мала блискучий успіх. Сам Наполеон, побачивши її в театрі, спитав, хто вона, і оцінив її красу. Успіх її як вродливої і елегантною жінки не дивував П'єра, бо з роками вона стала ще кращою, ніж раніше. Але дивувало його те, що за ці два роки дружина його зуміла набути собі репутацію "*d'une femme charmante, aussi spirituelle*,

1 Коленкура.

que belle" *. Відомий prince de Ligne² писав їй листи на восьми сторінках, Білібін приберігав свої mots³, щоб вперше сказати їх при графині Безуховій. Бути прийнятим у салоні графині Безухової вважалося за диплом розуму; молоді люди прочитували книжки перед вечором Елен, щоб було про що говорити її салоні, і секретарі посольства, і навіть посланники звіряли їй дипломатичні таємниці, так що Елен становила силу з певного погляду. ГГер, який знав, що вона дуже дурна, з чудним почуттям подиву і страху іноді бував на її вечорах і обідах, де говорилося про політику, поезію та філософію. На цих вечорах він почував себе так, як повинен почувати себе фокусник, який кожного разу чекає, що ось-ось обман його відкриється. Але чи тому, що для ведення такого салону потрібна була саме глупота, чи тому, що самі обманювані мали втіху від цього обману, обман не відкривався, і репутація *d'une femme charmante et spirituelle*⁴ так непохитно встановилася за Єленою Василівною Безуховою, що вона могла говорити цілком явні банальності й дурниці і проте всі захоплювались

кожним її словом і відшукували в ньому глибокий смисл, про який сама вона й гадки не мала.

П'єр був саме тим чоловіком, якого треба було цій блискучій світській жінці. Він був тим неуважним диваком, чоловіком *grand seigneur*⁵; що нікому не заважає і не тільки не псує загального враження високого тону вітальні, але й править своєю протилежністю витонченості й тактові дружини за вигідний для неї фон. П'єр за ці два роки, внаслідок свого повсякчасного зосередженого заняття духовними інтересами і щирого презирства до всього іншого, засвоїв собі в нецікавому для нього товаристві дружини той тон байдужості, недбалості і ласкавості до всіх, який не набувається нарочито і який саме тому і викликає мимовільну пошану. Він входив до вітальні своєї дружини, як до театру, з усіма був знайомий, всіма однаково радий і до всіх однаково байдужий. Іноді він заходив у розмову, цікаву для нього, і тоді, без міркування про те, були тут *les messieurs de l'ambassade*⁶, чи не було їх, шамкаючи, висловлював свої думки, що іноді були зовсім не в тоні цієї хвилини. Але думка про дивака-чоловіка *de la femme la plus distinguée de Pétersbourg*⁷ уже так встановилася, що ніхто не приймав *au sérieux*⁸ його вихваток.

Серед багатьох молодих людей, які щодня бували в.домі Елен,

1 чарівної жінки, такої ж розумної, як і прекрасної.

2 князь де Лінь

3 слівця,

4 жінки чарівної і розумної б гран-сеньйор,

6 панове з посольства,

7 найчарівнішої жінки Петербурга

8 серйозно

Борис Друбецькой, добившись уже великого успіху по службі, був після повернення Елен з Ерфурта найближчою людиною в домі Безухових. Елен називала його *mon page*¹ і обходилася з ним, як з дитиною. Вона усміхалась до нього такою самок> усмішкою, як і до всіх, але іноді П'єру неприємно було бачити цю усмішку. Борис обходився з П'єром з особливою, гідною і сумовитою шанобою. Цей відтінок шаноби теж непокоїв П'єра. П'єр так тяжко страждав три роки тому від образи, якої завдала йому дружина, що тепер він рятував себе від можливості подібної образи, по-перше тим, що він не був мужем своєї дружини, по-друге тим, що він не дозволяв собі підозрювати.

"Ні, тепер, зробившись *bas bleu* 2, вона назавжди відмовилась від колишніх захоплень,— казав він сам собі.— Не було випадку, щоб *bas bleu* мали сердечні захоплення",— повторював він сам собі невідомо звідки взяте правило, якому, безперечно, вірив. Але, дивна річ, присутність Бориса у вітальні дружини (а він був майже повсякчасно) фізично впливала на П'єра: вона зв'язувала все його тіло, впливала на невимушеність і волю його порухів.

"Така дивна антипатія,— думав П'єр,— а раніш він мені навіть дуже подобався".

В очах вищого світу П'єр був вельможний пан, трохи сліпий і смішний чоловік знаменитої дружини, розумний дивак, який нічого не робить, але нікому не шкодить,

гарний і добрий хлопець. А в П'єровій душі увесь цей час відбувалася складна й важка робота внутрішнього розвитку, що відкрила йому багато чого і привела його до багатьох духовних сумнівів і радощів.

Х

Він продовжував свій щоденник, і ось що він писав у ньому за цей час.

"24 листопада.

Встав о восьмій годині, читав св. письмо, потім пішов на службу (П'єр за порадою благодійника став на службу в одному з комітетів), повернувся на обід, обідав сам (у графині багато гостей, мені неприємних), їв і* пив помірно і по обіді переписував п'єси для братів. Увечері зійшов до графині і розповів смішну історію про Б. і тільки тоді згадав, що цього не слід було робити, коли всі вже голосно сміялися.

Лягаю спати щасливий і спокійний духом. Господи великий, допоможи мені ходити по стежах твоїх: 1) перемагати частину гнівну — тихістю, повільністю, 2) хіть — здержливістю та огидою"

1 мій паж

2 синьою панчохою.

3) уникати суєти, але не відлучати себе від: а) державних справ служби, б) від турбот сімейних, с) від дружніх стосунків та <і) економічних занять".

"27 листопада.

Встав пізно і, прокинувшись, довго лежав у ліжку, поринаючи, в лінощі. Боже мій! допоможи мені і дай мені снагу, щоб я міг ходити шляхами твоїми. Читав св. письмо, але без належного почуття. Прі.Ешов брат Урусов, розмовляли про марноти світу. Розповідав про нові плани государеві. Я почав був осуджувати, але згадав свої правила і слова благодійника нашого про те, що істинний масон повинен бути старанним діячем у державі, коли є потреба в його участі, і спокійним споглядачем того, до чого він не покликаний. Язик мій — ворог мій. Одвідали мене брати Г. В. і О., була підготовча бесіда для прийняття нового брата. Вони покладають на мене обов'язок ритора. Почуваю себе кволим і недостойним. Потім зайшла мова про пояснення семи стовпів і східців храму. 7 наук, 7 чеснот, 7 пороків, 7 дарів святого духа. Брат О. був дуже красномовний. Увечері було учинено прийняття. Нове обладнання приміщення дуже посилювало пишноту видовища. Прийнято було Бориса Друбецького. Я рекомендував його, я й був ритором. Чудне почуття хвилювало мене увесь час мого перебування з ним у темній хramині. Я застав у собі почуття ненависті до нього, яке марно намагаюся перебороти. І тому ось я щиро бажав би врятувати його від злого і ввести його на шлях істини, та погані думки про нього не покидали мене. Мені думалося, що його мета вступу у братство полягала лише в бажанні зблизитися з людьми, бути в фаворі у тих, що перебувають у нашій ложі. Крім тих підстав, що він кілька разів питав, чи не перебуває в нашій ложі Н. і Б. (на що я не* міг йому відповісти), крім того, що він, за моїми спостереженнями, не здатний почувати шану до нашого святого ордену і занадто заклопотаний і задоволений зовнішньою людиною, щоб бажати покращання духовної,— я не мав підстав для сумніву щодо нього; але він здавався мені нещирим, і

весь час, коли я стояв з ним віч-на-віч у темній храміні, мені здавалося, що він презирливо усміхається на мої слова, і хотілося справді вколоти його оголені груди шпагою, яку я тримав, приставивши до них. Я не міг бути красномовним і не міг широко висловити свого сумніву братам та великому майстрові. Великий Архітектон природи, допоможи мені знаходити істинні шляхи, що виводять з лабіринту брехні".

Після цього у щоденнику було пропущено три листки і далі було написано:

"Мав повчальну і довгу розмову сам на сам з братом В., який радив мені триматися брата А. Багато чого, хоч і недостойному, мені було відкрито. Адонаї є ім'я того, що створив світ. Елоїм є ім'я того, що керує всім. Третє ім'я, ім'я невимовне, що має значення Всього. Бесіди з братом В. зміцнюють, освіжають і утверджують мене на шляху доброчесності. При ньому нема місця сумнівові. Для мене ясна різниця між убогим ученням наук суспільних і нашим святим, всеосяжним ученням. Науки людські все підрозділяють — щоб зрозуміти, усе вбивають—щоб розглянути. У святій науці ордену все єдине, все пізнається в своїй сукупності і житті. Тройця—три начала речей — сірка, меркурій і сіль. Сірка єлейної та вогненної властивості; вона у сполученні з сіллю, вогненністю своєю збуджує в ній жадання, що спонукає її притягати меркурій, вбирати його, втримувати і сукупно породжувати окремі тіла. Меркурій є рідка й летуча духовна суть— Христос, дух святий, він".

"3 грудня.

Прокинувся пізно, читав св. письмо, але був нечутливий. Потім вийшов і ходив по залі. Хотів роздумувати, але замість того в уяві виникла одна подія, що сталася чотири роки тому. Пан Долохов, після нашої дуелі зустрівшись зі мною в Москві, сказав мені, що він г^{дає}, що я маю тепер цілковитий душевний спокій, незважаючи на відсутність моєї дружини. Я тоді нічого не відповів. Тепер я згадав усі подробиці цього побачення і в душі своїй говорив йому дуже й дуже злобні слова та ущипливі відповіді. Опам'ятався і кинув цю думку тільки тоді, коли побачив себе в запалі гніву; але недостатньо розкаявся в цьому. Потім прийшов Борис Друбецькой і став розповідати різні пригоди, а я відразу, як він прийшов, відчув незадоволення з його одвідин і сказав йому щось навпроти. Він заперечив. Я спалахнув і наговорив йому силу неприємного і навіть грубого. Він замовк, і я схаменувся лише тоді, коли було вже пізно. Боже мій, я зовсім не вмю з ним обходитись. Цьому причина — моє самолюбство. Я ставлю себе над нього і тому роблюся значно гіршим за нього, бо він ставиться вибачливо до моїх грубощів, а я, навпаки, почуваю до нього презирство. Боже мій, дай мені в присутності його бачити більше мою мерзенність і робити так, щоб і йому це було на користь. По обіді заснув і під той час, як засинав, виразно почув голос, який сказав мені в ліве ухо: "Твій день".

Я бачив уві сні, що йду я в пітьмі, і ось уже оточений собаками, але йду без страху; раптом один невеликий схопив мене за ліве стегно зубами і не випускає. Я став душити його руками. І тільки-но я відірвав його, як другий, більший, став гризти мене. Я почав піднімати його-, і що більше піднімав, то більшим і важчим ставав він. І раптом іде брат А. і, взявши мене під руку, повів з собою і привів до будинку; щоб увійти в нього, треба було пройти по вузькій дошці. Я ступив на неї, і дошка відігнулась і впала, і я став лізти

на паркан, до якого ледве діставав руками. Доклавши великих зусиль, я перетягнув своє тіло так, що ноги висіли з одного, а тулуб з другого боку. Я оглянувся і побачив, що брат А. стоїть на паркані й показує мені на велику алею і сад, і в саду великий і чудовий будинок. Я прокинувся. Господи, Великий Архітектоне природи! допоможи мені відірвати від себе собак — пристрасті мої і останню з них, що поєднує в собі сили всіх колишніх, і допоможи мені увійти в той храм чесноти, споглядання якого я уві сні досягнув".

"7 грудня.

Бачив сон, ніби Йосип Олексійович у моєму домі сидить, і я радий дуже і бажаю угостити його. Ніби я зі сторонніми безугавно балакаю і раптом— згадав, що це йому не може подобатись, і хочу до нього наблизитись і його обняти. Але тільки-но наблизився, бачу, що обличчя його змінилося, стало молоде, і він мені тихо щось говорить з учення ордену, так тихо, що я не можу розібрати. Потім ніби вийшли ми всі з кімнати, і щось тут сталося химерне. Ми сиділи чи лежали на підлозі. Він мені щось говорив, а мені ніби захотілось показати йому свою чутливість, і я, не вслухаючись в його слова, став собі уявляти стан своєї внутрішньої людини і ласку божу, що огорнула мене. І з'явилися у мене сльози на очах, і я був задоволений, що він це помітив. Але він глянув на мене з досадою і схопився, урвавши свою мову. Я сторопів і спитав, чи не мене сказане те стосується; але він нічого не відповів, показав мені приязнь на обличчі; і потім раптом опинилися ми у спальні моїй, де стоїть подвійне ліжко. Він ліг на нього скраю, і я ніби палав до нього бажанням лащитися і прилягти тут-таки. І він ніби мене питає: "Скажіть по правді, яку ви маєте головну пристрасть? Чи спізнали ви її? Я думаю, що ви вже її спізнали". Мене збентежило це запитання, і я відповів, що лінощі моя головна пристрасть. Він недовіжливо похитав головою. І я йому, ще дужче збентежившись, відповів, що я, хоч і живу з дружиною, за його порадою, але не як муж дружини своєї. На це він відповів, що не слід дружину позбавляти своєї ласки, дав відчутти, що в цьому був мій обов'язок. Але я відповів, що я соромлюся цього; і раптом усе зникло. І я прокинувся і знайшов у думках своїх текст св. письма: живот бб світ чоловіком, і світ во Тьмі світить і тьма его необ'ят. Обличчя у Йосипа Олексійовича було моложаве і світле. Цього дня одержав листа від благодійника, в якому він пише про обов'язки подружнього життя".

"9 грудня.

Бачив сон, від якого прокинувся, і серце в мене трепетало. Бачив, ніби я в Москві, у своєму домі, у великій диванній, і з вітальні виходить Йосип Олексійович. Ніби я відразу побачив, що в нього вже відбувся процес відродження, і кинувся йому назустріч. Я ніби його цілую, і руки його, а він каже: "Чи помітив ти, що в мене обличчя інше?" Я подивився на нього, не випускаючи його зі своїх обіймів, і ніби бачу, що обличчя його молоде, але волосся на голові нема, і риси зовсім інші. І ніби я йому кажу: "Я б вас упізнав, якби випадково з вами зу*стрівся", і думаю тим часом: "Чи правду я сказав?" І раптом бачу, що він лежить трупом, мертвий; потім потрохи опритомнів і ввійшов зі мною до великого кабінету, тримаючи велику книгу, писану, на

олександрійський лист. І ніби я кажу: "Це я написав". І він відповів мені нахиленням голови. Я розгорнув книгу і в книзі цій на всіх сторінках чудові малюнки. І я ніби знаю що на цих картинах змальовано любовні пригоди душі з її коханим. І на сторінках ніби я бачу чудове зображення дівичі у прозорому вбранні і з прозорим тілом, яка здіймається до хмар. І ніби я знаю, що ця дівича є не що інше, як зображення Пісні Пісень. І ніби я, дивлячись на ці малюнки, почуваю, що я роблю негоже, і не можу відірватись від них. Господи, допоможи мені! Боже мій, якщо те, що ти полишаєш мене, є діяння твоє, то хай буде воля твоя; але якщо я сам спричинив це, то навчи мене, що мені робити. Я загину від своєї розпущеності, як ти мене зовсім полишиш".

XI

Грошові справи Ростових не покращали протягом двох років, які вони пробули в селі.

Незважаючи на те, що Микола Ростов, твердо дотримуючись свого наміру, продовжував непомітну службу в глухому полку, витрачаючи порівняно мало грошей, життя в Отрадному точилося так, і особливо Мигенька так провадив справи, що борги нестримно зростали рік за роком. Єдиною підмогою, що, очевидно, поставала перед старим графом, була служба, і він приїхав до Петербурга шукати місця; шукати місця і разом з тим, як він казав, востаннє потішити дівчат.

Незабаром після приїзду Ростових до Петербурга Берг освідчився Вірі, і освідчення його було прийнято.

Незважаючи на те, що в Москві Ростови належали до вищого громадянства, самі того не знаючи й не думаючи про те, до якого громадянства вони належали, в Петербурзі товариство їхнє було мішане і невизначене. В Петербурзі вони були провінціалами, до яких не спускалися ті самі люди, що їх, не питаючи, до якого вони належать громадянства, в Москві годували Ростови.

Ростови в Петербурзі жили так само гостинно, як і в Москві, і на їхні вечери сходилися найрізноманітніші особи: сусіди по Отрадному, старі небагаті поміщики з дочками і фрейліна Перон-ська, П'єр Безухов і син повітового поштмейстера, який служив у Петербурзі. З мужчин домашніми людьми в домі Ростових у Петербурзі дуже скоро стали Борис, П'єр, якого, зустрівши на вулиці, затягнув до себе старий граф, і Берг, який цілі дні проводив у Ростових і виявляв до старшої графині Віри таку увагу, яку може виявляти молодик, маючи намір освідчитися.

Берг не дарма показував усім свою поранену в Аустерліцькій битві! праву руку і тримав зовсім непотрібну шпагу в лівій. Він так уперто і з такою значливістю розповідав усім цю подію, що всі повірили в доцільність і гідність цього вчинку, — і Берг одержав за Аустерліц дві нагороди.

У Фінляндській війні йому пощастило також відзначитися. Він знайшов осколок гранати, яким був убитий ад'ютант біля головнокомандуючого, і підніс начальникові цього осколка. Так само, як і після Аустерліца, він так довго і вперто розповідав усім про цю подію, що всі повірили теж, що треба було це зробити, — і за Фінляндську війну Берг одержав дві нагороди. У 1809 році він був капітаном гвардії з орденами і посідав у

Петербурзі якісь особливі вигідні місця.

Хоч деякі вільнодумці усміхалися, коли їм говорили про Бер-гові гідності, не можна було не погодитись, що Берг був справний, хоробрий офіцер, якого дуже цінило начальство, і статечний молодик з блискучою кар'єрою попереду та навіть із сталим становищем у суспільстві.

Чотири роки тому, зустрівшись у партері московського театру з товаришем, німцем, Берг показав йому на Віру Ростову і по-німецькому сказав: "Das soll mein Weib werden"¹, і з тієї хвилини вирішив одружитися з нею. Тепер, у Петербурзі, розміркувавши становище Ростових і своє, він вирішив, що настав час, і освідчився.

Бергове освідчення було прийнято спочатку з невтішним для нього подивом. Спочатку здалося дивним, що син непомітного ліфляндського дворянина освідчується графині Ростовій; але головна властивість Бергового характеру полягала в такому наївному і добродушному егоїзмі, що мимоволі Ростови подумали, що це буде добре, коли він сам так твердо переконаний, що це добре і навіть дуже добре. До того ж справи Ростових були дуже розладнані, і цього не міг не знати жених, а головне, Вірі було двадцять чотири роки, вона виїжджала скрізь, і, незважаючи на те, що вона безперечно була гарна і розсудлива, досі ніхто ніколи їй не освідчився. Згоду було дано.

— Ось бачите,— казав Берг своєму товаришеві, якого він називав другом лише тому, що він знав, що в усіх людей бувають друзі.— Ось бачите, я все це розміркував, і я б не одружувався, якби не обдумав усього і якби це будь-чому було незручно. А тепер," навпаки, татусь і матуся мої тепер забезпечені, я їм влаштував цю оренду в Остзейському краї, а я прожити можу в Петербурзі з моєю платнею, з її достатком і при моїй ретельності. Прожити можна добре. Я не заради грошей одружуюсь, я вважаю це неблагородним, але треба, щоб дружина принесла своє, а чоловік своє. У мене служба — у неї зв'язки і невеликі кошти. Це в наш час дещо важить, правда ж? А головне, вона чудова, шановна дівчина і любить мене...

1 "Ось вона буде моєю дружиною",

Берг почервонів і усміхнувся.

— І я люблю її, бо в неї вдача розсудлива — дуже гарна. От друга її сестра — однієї фамілії, а зовсім інше, і неприємна вдача, і розуму того нема, і таке, знаєте?.. Неприємно... А моя наречена... Ось будете приходити до нас...— провадив Берг, він хотів сказати — обідати, але передумав і сказав: "чай пити", і випустив, проткнувши його швидко язиком, кругле маленьке кілечко тютюнового диму, як цілковите втілення його мрії про щастя.

Після першого почуття подиву, викликаного в батьках Бер-говим освідченням, у родині встановилася звичайна в таких випадках святочність і радість, але радість була не щира, а зовнішня. В почуттях рідних щодо цього весілля були помітні збентеження і соромливість. Наче їм совісно було тепер за те, що вони мало любили Віру і тепер так охоче збувають її з рук. Найбільше збентежений був старий граф. Він, певно, не міг би назвати того, що було причиною його збентеження, а причина ця полягала в його грошових справах. Він зовсім не знав, що в нього є, скільки в нього боргів і що він

спроможний буде дати на придане Вірі. Коли народились дочки, кожній було призначено по триста душ на придане; але одно з цих сіл було вже продане, а друге заставлене і так прострочене, що мало продаватися, тому віддати маєток було неможливо. Грошей теж не було.

Берг уже понад місяць був наречений, і тільки тиждень залишався до весілля, а граф ще не вирішив сам питання про придане і не говорив про це з дружиною. Граф то хотів виділити Вірі рязанський маєток, то хотів продати ліс, то позичити грошей під вексель. За кілька днів до весілля Берг рано-вранці увійшов до графа в кабінет і з приємною усмішкою шанобливо попросив майбутнього тестя сказати йому, що буде дано за графінею Вірою. Графа так збентежило це запитання, яке він давно передчував, що він необдуманно сказав перше, що спало йому на думку.

— Люблю, що потурбувався, люблю, будеш задоволений...

І він, поплескавши Берга по плечу, встав, бажаючи припинити розмову. Та Берг, приємно усміхаючись, пояснив, що, коли він не буде знати напевно, що буде дано за Вірою, і не одержить наперед хоч частини того, що призначено їй, то він змушений буде відмовитись.

— Бо, розміркуйте, графе, якби я тепер дозволив собі одружитися, — не маючи певних засобів для підтримання своєї дружини, я вчинив би підло...

Розмова кінчилася тим, що граф, бажаючи бути великодушним і не наражатися на нові просьби, сказав, що він видає вексель на вісімдесят тисяч. Берг лагідно усміхнувся, поцілував графа в плече і сказав, що він дуже вдячний, але ніяк не може тепер влаштуватися в новому житті, не одержавши готівкою тридцять тисяч.

— Хоча б двадцять тисяч, графе,— додав він,— а вексель у такому разі лише на шістдесят тисяч.

— Так, так, добре,—скоромовкою заговорив граф,—тільки вже пробач, голубчику, двадцять тисяч я дам, а вексель, крім> того, на вісімдесят тисяч дам. Так ось, поцілуй мене.

XII

Наташі було шістнадцять років, і був 1809 рік, той самий, до> якого вона чотири роки тому по пальцях лічила з Борисом після того, як вона з ним цілувалася. З того часу вона ні разу не бачила Бориса. Перед Сонею і з матір'ю, коли розмова заходила про Бориса, вона цілком вільно говорила, як про справу вирішену, що все, що було раніш, було дитячим, і про те не варто було й говорити — все давно забуто. Але в найпотаємнішій глибині її душі питання про те, чи було зобов'язання, дане Борисові, жартом, чи була то важлива зв'язуюча обіцянка, мучило її.

З того самого часу, як Борис, у 1805 році, з Москви поїхав у армію, він не бачився з Ростовими. Кілька разів він бував у Москві, проїжджав недалеко від Отрадного, але жодного разу не був у Ростових.

Наташі спадало іноді на думку, що він не хотів бачити її, і ці здогадки потверджувались тим сумовитим тоном, яким частенько говорили про нього старшій

— В нинішні часи не пам'ятають давніх друзів,— казала графиня услід за

згадуванням про Бориса.

Анна Михайлівна, останнім часом рідше буваючи у Ростових, теж поводитися з якоюсь особливою гідністю і щоразу захоплено і вдячно говорила про достоїнства свого сина і про блискучу кар'єру, на якій він перебував. Коли Ростови приїхали до Петербурга, Борис приїхав до них з візитом.

Він їхав до них не без хвилювання. Спогад про Наташу був найпоетичнішим Борисовим спогадом. Але разом з тим він їхав з твердим наміром ясно дати відчуті і їй, і рідним її, що дитячі взаємини між ним та Наташею не можуть бути зобов'язанням ні для неї, ні для нього. У нього було блискуче становище в суспільстві— завдяки інтимності з графинею Безуховою, блискуче-етановище на службі — завдяки протегуванню важної особи, цілковитою довірою якої він користувався, і в нього зароджувалися плани одруження з однією з найбагатших відданиць Петербурга, які дуже легко могли здійснитися. Коли Борис увійшов до вітальні Ростових, Наташа була у своїй кімнаті. Узнавши про його приїзд, вона, розчервонівшись, майже вбігла до вітальні, сяючи більш ніж привітною усмішкою.

Борис пам'ятав ту Наташу в коротенькому платті, з чорними ©чима, що блищали з-під локонів, і з нестримним дитячим сміхом, яку він знав чотири роки тому, і через те, коли увійшла зовсім інша Наташа, він знімав і вираз захопленого поливу з'явився на його обличчі. Побачивши цей вираз його обличчя, Наташа зраділа. '

— Що, впізнаєш свою маленьку приятельку пустуху? — спитала графиня. Борис поцілував Наташу в руку і сказав, що його здивувала зміна, яка відбулася в ній.

— Як ви покращали!

"Ще б пак!" — відповіли, сміючись, Наташині очі.

— А тато постарішав? — спитала вона. Наташа сіла і, не заходячи в розмову Бориса з графинею, мовчки розглядала свого дитячого нареченого до найменших подробиць. Він відчував на собі тягар цього упертого щирого погляду і зрідка поглядав на неї.

Мундир, остроги, галстук, зачіска Борисова — все це було наймодніше і *comme il faut*¹. Ліе відразу помітила Наташа. Він сидів трошки боком у кріслі біля графині, поправляючи правою рукою чистісіньку обліту рукавичку на лівій, говорив з особливим, витонченим підбиранням губ про розваги вищого петербурзького світу і з лагідною глузливістю згадував про колишні московські часи та про московських знайомих. Не ненароком, як це почувала Наташа, він згадав, називаючи вищу аристократію, про бал в посланника, на якому він був, про запрошення до NN і до SS.

Наташа сиділа весь час мовчки, спідлоба дивлячись на нього. Погляд цей дедалі більше непокоїв і бентежив Бориса. Він частіше оглядався на Наташу і переставав розповідати. Він просидів не більше як десять хвилин і встав, розкланюючись. Все ті ж цікаві, задирливі і трохи глузливі очі дивились на нього. Після перших своїх одвідин Борис сказав собі, що Наташа для нього така ж ваблива, як і раніш, але що він не повинен вдаватися в це почуття, бо одруження з нею — дівчиною майже без маєтності— було б загибеллю його кар'єри, а поновлювати колишні стосунки, не маючи на меті одруження, було б неблагородним вчинком. Борис вирішив сам з собою

уникати зустрічей з Наташею, але, незважаючи на це рішення, приїхав через кілька днів і став їздити часто і цілі дні проводити у Ростових, йому здавалося, що йому конче треба поговорити з Наташею, сказати їй, що все давнє слід забути, що, незважаючи на все... вона не може бути його дружиною, що в нього нема достатків, і її ніколи не віддадуть за нього. Але йому все не вдавалося і ніяково було почати цю розмову. Що день, то він більше й більше заплутувався. Наташа, як помічали мати і Соня, здавалася так само закоханою в Бориса. Вона співала йому його улюблені пісні, показувала йому свій альбом, змушувала його писати в нього, не дозволяла згадувати йому про старе, даючи розуміти, яке чудове ^було нове; і кожного дня він їхав від неї в тумані, не сказавши

1 цілком пристойне.

того, що мав намір сказати, сам не знаючи, що він робив і чого приїжджав, і чим це кінчиться. Борис перестав бувати в Елен, щодня одержував докірливі записки від неї і проте цілі дні проводив у Ростових.

XIII

Якось раз увечері, коли стара графиня, зітхаючи і кречучи, в нічному чепчику і в кофточці, без накладних буклів і з одним ріденьким жмутком волосся, що виставлявся з-під білого коленкорового чепчика, біла на килимку земні поклони вечірньої молитви, її двері скригнули, і в туфлях на босу ногу, теж у кофточці і в папільйотках, вбігла Наташа. Графиня оглянулась і насупилась. Вона дочитувала свою останню молитву: "Невже мені одр сей гробом буде?" Молитовний настрій її було розвіяно. Наташа, червона, збуджена, побачивши матір на молитві, раптом зупинилася з розбігу, присіла і мимоволі виставила язика, погрожуючи самій собі. Помітивши, що мати продовжувала молитву; вона навшпиньки підбігла до ліжка, швидко сковзнувши однією маленькою ніжкою об другу, скинула туфлі і стрибнула на той одр, за який графиня боялася, щоб часом він не був її гробом. Одр цей був високий, перинний, з п'ятьма, від найбільшої до найменшої, подушками. Наташа стрибнула, потонула в перині, перевернувшись до стіни і почала вовтузитися під ковдрою, вкладаючись, підбираючи коліна до підборіддя, брикаючи ногами і ледь чутно сміючись, то закриваючись з головою, то поглядаючи на матір. Графиня кінчила молитву і зі строгим обличчям підійшла до ліжка; але, побачивши, що Наташа закрита з головою, усміхнулася своєю доброю, блідою усмішкою.

— Ну, ну, ну,— сказала мати.

— Мамо, можна поговорити, правда? — сказала Наташа.— Ну, в душеньку один раз, ну ще і досить.— І вона обхопила матір за ший і поцілувала її під підборіддям. В обходженні своєму з матір'ю Наташа виявляла зовнішню грубість манери, але була така чуйна і спритна, що, хоч би як вона обхопила руками матір, вона завжди вміла це зробити так, щоб матері не було ні боляче, ні неприємно, ні незручно.

— Ну, про що ж сьогодні? — спитала мати, влаштувавшись на подушках і почекавши, поки Наташа, так само перекотившись разів зо два через себе, не лягла з нею поруч під однією ковдрою, вийнявши руки і прибравши серйозного виразу.

Ці нічні Наташині одвідини, що відбувалися до повернення графа з клубу, були однією з найулюбленіших утіх матері і дочки.

— Про що ж сьогодні? А мені треба тобі сказати... Наташа затулила матері рукою рота.

— Про Бориса... Я знаю,— промовила вона серйозно,— я того і прийшла. Не кажіть, я знаю. Ні, скажіть! — Вона пустила руку.— Скажіть, мамо. Він хороший?

— Наташо, тобі шістнадцять років, у твої роки я була заможем. Ти кажеш, що Боря хороший. Він дуже хороший, і я його люблю, як сина, але чого ж ти хочеш?.. Що ти думаєш? Ти йому зовсім закрутила голову, я це бачу...

Кажучи це, графиня оглянулася на дочку. Наташа лежала, прямо й непорушно дивлячись перед себе на одного із сфінксів червоного дерева, вирізьблених на кутах ліжка, так що графиня бачила тільки у профіль обличчя дочки. Обличчя це вразило графиню своєю особливістю серйозного і зосередженого виразу.

Наташа слухала й міркувала.

— Ну, то що ж? — сказала вона.

— Ти йому закрутила зовсім голову, навіщо? Чого ти хочеш від нього? Ти знаєш, що тобі не можна вийти за нього заміж.

— Чому? — не змінюючи положення, сказала Наташа.

— Тому, що він молодий, тому, що він бідний, тому, що він рідня... тому, що ти й сама не любиш його.

— А звідки ви знаєте?

— Я знаю. Це негоже, голубко моя.

— А як я хочу...— сказала Наташа.

— Перестань говорити дурниці,— промовила графиня.

— А як я хочу...

— Наташо, я серйозно...

Наташа не дала їй доказати, притягла до себе велику графинину руку і поцілувала її зверху, потім у долоню, потім знову перевернула і стала цілувати її в кісточку верхнього суглоба пальця, потім у проміжок, потім знову в кісточку, пошепки примовляючи: "січень, лютий, березень, квітень, травень".

— Говоріть, мамо, чого ж ви мовчите? Говоріть,— сказала вона, оглядаючись на матір, яка ніжним поглядом дивилась на дочку і через це споглядання, здавалося, забула все, що вона хотіла сказати.

— Так не годиться, серце моє. Не всі зрозуміють ваш дитячий зв'язок, а те, що бачитимуть його таким близьким з тобою, може пошкодити тобі в очах інших молодиків, які до нас їздять, і, головне, даремно мучиш його. Він, можливо, знайшов собі наречену до пари, багату; а тепер він божеволіє.

— Божеволіє? — повторила Наташа.

— Я тобі про себе скажу. В мене був один cousin...

— Знаю — Кирило Матвійович, та він же старий?

— Не завжди був старим. Але ось що, Наташо, я поговорю з Борею, йому не треба

так часто їздити...

— Чому ж не треба, коли йому хочеться?

— Тому, що я знаю, що це нічим не кінчиться.

— Звідки ви знаєте? Ні, мамо, ви не кажіть йому. Що за дурниці! — казала Наташа тоном людини, в якій хочуть відібрати її власність.— Ну, не вийду заміж; так хай їздить, коли

йому весело і мені весело.— Наташа, усміхаючись, подивилась на матір.

— Не заміж, а так,— повторила вона.

— Як же це, мій друже?

— А так. Ну, великий клопіт, що заміж не вийду, а... так*

— Так, так,— повторила графиня і, трясучись усім своїм тілом, засміялася добрим, несподіваним старечим сміхом.

— Годі-бо вам сміятися, перестаньте,— крикнула Наташа,— усе ліжко трясете. Страшенно ви на мене схожі, така ж реготуха... Стривайте!— Вона схопила обидві графинині руки, поцілувала на одній кісточку мизинця — червень, і далі цілувала липень, серпень на другій руці.— Мамо, а він дуже закоханий? Як на ваш погляд? У вас були так закохані? І дуже хороший,, дуже, дуже хороший! Тільки не зовсім у моєму стилі — він вузький такий, як годинник столовий... Ви не розумієте?... Вузький, знаєте, сірий, світлий...

— Що ти мелеш! — сказала графиня. Наташа говорила далі:

— Невже ви не розумієте? Миколенька б зрозумів... Безухов— той синій, темносиній з червоним, і він чотирикутний.

— Ти і з ним кокетуєш,— сміючись сказала графиня.

— Ні, він франмасон, я взнала. Він гарний, темносиній з червоним, як вам розтлумачити...

— Графинечко,— почувся графів голос з-за дверей.— Ти не спиш? — Наташа зіскочила з ліжка босоніж, захопила в руки туфлі й побігла до своєї кімнати.

Вона довго не могла заснути. Вона все думала проте, що ніхто ніяк не може зрозуміти всього, що вона розуміє і що в ній є.

"Соня? — подумала вона, дивлячись на кішечку, що спала, скрутившись калачиком зі своєю величезною косою.— Ні, куди їй! Вона добродісна. Вона закохалась в Миколеньку і більше нічого знати, не хоче. Мама, й та не розуміє. Це дивно, яка я розумна і яка... вона мила",— вела далі вона, говорячи про себе в третій особі і уявляючи, що це говорить про неї якийсь дуже розумний, найрозумніший і найкращий чоловік... "Усе, усе в ній є,— казав далі цей чоловік,— розумна незвичайно, мила і, потім, гарна, надзвичайно гарна, спритна — плаває, верхи їздить прекрасно, а голос! Можна сказати, чудовий голос!" Вона проспівала свою улюблену музикальну фразу з керубініївської опери, кинулась на постіль, засміялася від радісної думки, що вона зараз засне, гукнула Дуняшу погасити свічку; і ще Дуняша не встигла вийти з кімнати, як вона вже перейшла в інший, ще більш щасливий світ сновидінь, де було так само легко і прекрасно, як і в дійсності, тільки було ще краще, бо було по-іншому.

Другого дня графиня, запросивши до себе Бориса, переговорила з ним, і з того дня він перестав бувати у Ростових.

29*

451

31 грудня, напередодні нового, 1810 року, le réveillon¹, був бал у катерининського вельможі. На балу мав бути дипломатичний корпус і государ.

На Англійській набережній світився незчисленними вогнями ілюмінації відомий дім вельможі. Біля освітленого під'їзду з червоним сукном стояла поліція, і не лише жандарми, а поліцеймейстер на під'їзді і десятки офіцерів* поліції. Екіпажі від'їжджали, і все під'їжджали нові з червоними лакеями і з лакеями, що мали пір'я на капелюхах. З карет виходили мужчини в мундирах, зірках і стрічках; дами в атласі і в горностаях обережно сходили по лунко відкладуваних підніжках і квапливо й беззвучно проходили по сукну під'їзду.

Майже щоразу, коли під'їжджав новий екіпаж, у натовпі пробігав шепіт і люди скидали шапки.

— Государ?.. Ні, міністр... принц... посланник... Хіба не бачиш пір'я?..— говорили в натовпі. Один з натовпу, одягнений краще за інших, здавалось, знав усіх і називав на ім'я найзнатніших вельмож того часу.

Вже одна третина гостей приїхала на цей бал, а в Ростових, які мали бути на цьому балу, ще тривало хапливе вбирання.

Багато було балачок і готувань до цього балу в родині Ростових, багато страхів, що запрошення не буде одержано, сукня не буде готова і не влаштується все так, як треба.

Разом з Ростовими їхала на бал Марія Гнатівна Перонська, графинина приятелька й родичка, худа й жовта фрейліна старого двору, яка керувала провінціальними Ростовими у вищому петербурзькому світі.

О десятій годині вечора Ростови мали заїхати за фрейліною до Тавричеського саду; а тимчасом була вже без п'яти хвилин десята, а ще панночки не були вбрані.

Наташа їхала на перший великий бал у своєму житті. Вона цього дня встала о восьмій годині ранку і цілий день була в гарячковій тривозі й діяльності. Всі сили її з самого ранку були спрямовані на те, щоб вони всі: вона, мама, Соня — були одягнені якнайкраще. Соня і графиня цілком довірилися їй. На графині мала бути масака оксамитова сукня, на них обох — білі серпанкові плаття на рожевих шовкових чохлах, з трояндами в корсажі. Волосся мало бути причісане *à la grecque*².

Все істотне вже було зроблено: ноги, руки, шия, вуха були вже особливо старанно, по-бальному, вимиті, напахчені і напудрені; надіті вже були шовкові ажурні панчохи й білі атласні черевики з бантиками; зачіски вже були майже закінчені. Соня кінчала одягатися, графиня теж; але Наташа, дбаючи за всіх,

1 в багат-вечір, %

2 по-грецькому.

відстала. Вона ще сиділа перед дзеркалом у накинутому на худенькі плечі пеньюарі. Соня, вже одягнена, стояла посеред кімнати і, до болю натискаючи

маленьким пальцем, приколювала останню стрічку, яка вищала під шпилькою.

— Не так, не так, Соню!—сказала Наташа, повертаючи голову і хапаючись руками за волосся, якого не встигла пустити з рук покоївка, роблячи зачіску.— Не так бант, іди сюди.— Соня присіла. Наташа переколола стрічку інакше.

— Дозвольте, панночко, не можна так,— казала покоївка, тримаючи Наташине волосся.

— Ах, боже мій, ну потім! Ось так, Соню.

— Чи скоро ви? — почувся графинин голос.— Уже десять зараз.

— Зараз, зараз. А ви готові/ мамо?

— Лише току пришпилити.

— Не робіть без мене,— крикнула Наташа,— ви не зумієте!

— Та вже десять.

На балу вирішено було бути о пів на одинадцяту, а треба було ще Наташі одягтися і треба було заїхати до Тавричеського саду.

Покінчивши з зачіскою, Наташа, в коротенькій спідниці, з-під якої виднілися бальні черевички, і в материній кофточці, підбігла до Соні, оглянула її і тоді побігла до матері. Повертаючи їй голову, вона пришпилила току і, ледве встигнувши поцілувати її в сиве волосся, знову побігла до дівчат, які підшивали їй спідницю.

Усі затримувались через Наташину спідницю, що була занадто довга; її підшивали дві дівчини, квапливо обкусуючи нитки. Третя, зі шпильками в губах і в зубах, бігала від графині до Соні; четверта тримала на високо піднятій руці все серпанкове плаття.

— Маврушо, швидше, голубонько!

— Дайте наперстка звідти, панночко.

— Чи скоро, нарешті? — спитав граф, входячи з-за дверей.— Ось вам духи. Перонська чекає не дочекається.

— Уже, панночко,— сказала покоївка, двома пальцями піднімаючи, підшите серпанкове плаття і щось обдмухуючи і струшуючи, показуючи цим жестом, яке чисте й ефірне те, що вона тримала.

Наташа стала одягати плаття.

— Зараз, зараз, не йди, тату! — крикнула вона до батька, який відчинив двері, ще з-під серпанку спідниці, що закривала все її обличчя. Соня зачинила двері. Через хвилину графа впустили. Він був у синьому фракку, в панчохах і черевиках, напахчений і припомаджений.

— Ах, тату, який ти гарний, любо глянути! — сказала Наташа, стоячи серед кімнати і розправляючи складки серпанку.

— Дозвольте, панночко, дозвольте,— казала дівчина, стоячи навколішки, обсмикуючи плаття і з одного боку рота на другий пересуваючи язиком шпильки.

— Воля твоя,— з розпачем у голосі скрикнула Соня, оглянувши Наташине плаття,— воля твоя, ще довге!

Наташа відійшла далі, щоб обдивитися в трюмо. Плаття було довге.

— їй-бо, панно, зовсім не довге,— сказала Мавруша, повзаючи за нею по підлозі.

— Ну, довге, то підігнемо, за одну хвилину підігнемо,— сказала рішуча Дуняша, з хустини на грудях виймаючи голку і знову на підлозі беручись до роботи.

У цей час ніяково, тихими кроками, увійшла графиня у своїй тоці і в оксамитовій сукні.

— Ууї моя красуня! — вигукнув граф.— Краща за вас усіх!.. Він хотів обняти її, але вона, червоніючи, відхилилася, щоб не зім'ятись.

— Мамо, більше набік току,— промовила Наташа.— Я перешпилю,— і кинулась уперед, а дівчата, які підшивали і не встигли за нею кинутись, відірвали шматочок серпанку.

— Боже мій! Що ж це таке? Я, їй-бо, не винна...

— Нічого, обкидаю, не видно буде,— казала Дуняша.

— Красуня, краля ж то моя! — сказала, входячи з-за дверей, няня.— А Сонечка ж, ото красуні!..

О чверть на Їдинадцяту, нарешті, сіли в карети й поїхали. Але ще треба було заїхати до Тавричеського саду.

Перонська була вже готова. Незважаючи на те, що вона була стара й негарна, у неї відбувалося цілком те ж саме, що в Ростових, хоч не з такою хапливістю (для неї це була річ звичайна), але так само було напахчено, вимито, напудрено старе, негарне тіло, так само старанно вимито за вухами і навіть так само, як у Ростових, стара покоївка захоплено милувалася вбранням своєї господині, коли та в жовтому платті з шифром вийшла до вітальні. Перонська похвалила туалети Ростових.

Ростови похвалили її смак і туалет і, пильнуючи зачіски і плаття, об одинадцятій годині розмістились по каретах і поїхали.

XV

Наташа з ранку цього дня не мала жодної вільної хвилини й ні разу не встигла подумати про те, що її чекає.

У сирому,, холодному повітрі, в тісноті й неповній темряві хиткої карети вона вперше виразно уявила собі те, що має бути там, на балу, в освітлених залах,— музика, квіти, танці, государ, уся блискуча молодь Петербурга. Те, що її чекало, було таке чудове, що вона не вірила навіть, що це буде: так це не пов'язувалося з враженням холоду, тісноти й темряви у кареті. Вона зрозуміла все те, що її чекає, тільки тоді, коли, пройшовши по червоному сукну під'їзду, увійшла, до сіней, зняла шубу й пішла поруч з Сонею попереду матері між квітами по освітлених сходах. Тільки тоді вона згадала, як їй треба триматись на балу, і старанно прибрала ту величну іуанеру, яку вона вважала неодмінною для дівчини на балу. Та, на щастя її, вона відчувала, що очі її розбігаються: вона нічого не бачила ясно, пульс її почав битися сто разів на хвилину, і кров стала стукати біля її серця. Вона не могла прибрати ту манеру, що зробила б її смішною, і йшла, завмираючи від хвилювання і з усієї сили намагаючись лише приховати його. І це якраз була та сама манера, яка найбільш була до лиця їй. Попереду і позад них, так само перемовляючись і так само в бальному вбранні, входили гості. Дзеркала на сходах

відбивали дам у білих, блакитних, рожевих платтях з брильєнтами та перлами на оголених руках і шиях.

Наташа дивилася в дзеркала і у відображенні не могла відрізнити себе від інших. Усе змішувалося в одну блискучу процесію. Біля входу до першої зали рівномірний гомін голосів, кроків, привітань оглушив Наташу; сяйво та блиск ще більш осліпили її. Господар і господиня, уже півгодини стоячи біля вхідних дверей і говорячи одні й ті ж слова гостям,— "Charme de vous voir"¹,— так само зустріли й Ростових з Перонською.

Дві дівчинки в білих платтях, з однаковими трояндами в чорному волоссі, однаково присіли, але мимохіть господиня зупинила свій погляд довше на тоненькій Наташі. Вона подивилась на неї і до неї самої особливо усміхнулася на додачу до своєї хазяйської усмішки. Дивлячись на неї, господиня, можливо, згадала і свої золоті неповоротні дівочі літа, і свій перший бал. Господар теж провів очима Наташу і спитав графа, котра його дочка.

— Charmante!² — сказав він, поцілувавши пучки своїх пальців.

У залі стояли гості і тиснулися біля вхідних дверей, чекаючи государя. Графиня стала в перших рядах цього натовпу. Наташа чула і відчувала, що кілька чоловік спитали про неї і дивились на неї. Вона зрозуміла, що вона сподобалась тим, хто звернув на неї увагу, і це спостереження трохи заспокоїло її.

"Є такі ж, як і ми, є й гірші за нас",— подумала вона.

Перонська називала графині найвизначніших осіб, присутніх на балу.

— Ось це голландський посланник, бачите, сивий,— казала Перонська, показуючи на старенького зі срібною сивиною пишної кучерявої чуприни, оточеного дамами, яких він чимсь змішив.

— А ось вона, цариця Петербурга, графиня Безухова,— мовила Перонська, показуючи на Елен, яка входила.

і "Дуже, дуже раді вас бачити", з — Чудова І

— Яка гарна! Не поступитися їй перед Марією Антонівною; дивіться, як коло неї упадають і молоді і старі. І гарна, і розумна... Кажуть, принц... до краю захоплений нею. А ось ці дві, хоч і негарні, але ще тісніше оточені.

Вона показала на даму з Дуже негарною дочкою, які проходили через залу.

— Це мільйонерка-відданиця,— промовила Перонська.— А ось і женихи.

— Це брат Безухової — Анатоль Курагін,— сказала вона, показуючи на красня-кавалергарда, що пройшов повз них, з високо піднятою головою, дивлячись кудись понад дамами.— Який гарний! правда ж? Кажуть, одружать його з цією багатою. І ваш-таки cousin, Друбецькой, теж дуже упадає. Кажуть, мільйони... Як же, це сам французький посланник,— відповіла вона про Коленкура на запитання графині, хто це.— Подивіться, наче цар якийсь. А все ж таки приємні, дуже приємні французи. Нема приємніших для товариства. А ось і вона! Ні, все ж найкраща за всіх наша Марія Антонівна! І як просто одягнена. Любо глянути!~

— А цей ось, товстий, в окулярах, фармазон всесвітній,— сказала Перонська, показуючи на Безухова.— З дружиною он поруч поставте його: ото опудало!

П'єр ішов, перевалюючись своїм товстим тілом, розштовхуючи натовп, киваючи направо й наліво так неуважно й добродушно, наче він ішов у натовпі базару. Він просувався крізь натовп, очевидно розшукуючи когось.

Наташа з радістю дивилась на знайоме обличчя П'єра, цього опудала, як називала його Перонська, і знала, що П'єр їх, і особливо її, розшукував у натовпі. П'єр обіцяв їй бути на балу і познайомити її з кавалерами.

Але, не дійшовши до них, Безухов зупинився коло, невисокого, дуже гарного брюнета в білому мундирі, який, стоячи біля вікна, розмовляв з якимсь високим мужчиною у зірках і з стрічкою. Наташа відразу впізнала невисокого молодого чоловіка в білому мундирі: це був Волконський, який, здавалося їй, дуже помолодшав, повеселішав і покращав.

— Ось ще один знайомий, Волконський, бачите, мамо? — сказала Наташа, показуючи на князя Андрія.— Пам'ятаєте, він у нас ночував у Отрадному.

— А, ви його знаєте? — сказала Перонська.— Терпіти не можу. Il fait à présent la pluie et le beau temps¹. І гордість така, просто безмежна! В татуся вдався. І зв'язався зі Сперанським, якісь там проекти пишуть. Дивіться, як з дамами обходиться! Вона з ним говорить, а він одвернувся,— промовила вона, показуючи на нього.— Я б його вишпетила, коли б він зі мною так повівся, як з цими дамами.

1 За ним тепер усі побиваються.

Раптом усе заворушилось, натовп загомонів, рушив вперед* знову розступився, заграла музика, і під її звуки між двома рядами людей увійшов государ. За ним ішли господиня і господар. Государ ішов швидко, вклоняючись праворуч і ліворуч, наче поспішаючи звільнитися від цієї першої хвилини зустрічі. Музиканти грали полонез, відомий тоді по словах, складених на нього. Слова ці починались: "Олександр, Єлизавета, ви захоплюєте нас". Государ пройшов у вітальню, натовп ринув до дверей; кілька осіб, із зміненими виразами облич, квапливо пройшли туди й назад. Натовп знову відхлинув од дверей вітальні, в яку увійшов государ, розмовляючи з господинею. Якийсь молодий-чоловік з розгубленим виглядом наступав на дам, просячи їх податись назад. Деякі дами, забувши всі правила вищого світу,, як про це свідчили вирази облич, псуючи свої туалети, проштовхувалися вперед. Мужчини стали підходити до дам і строїтись у пари полонезу.

Усі розступились, і государ, усміхаючись і не в такт ведучи за руку господиню дому, вийшов з дверей вітальні. За ним ішли господар з М. О. Нарішкіною, потім посланники, міністри, різні генерали, яких, не замовкаючи, називала Перонська. Більше як половина дам мали кавалерів і йшли або готувалися йти в полонез. Наташа відчувала, що вона залишалась з матір'ю і Сонею-серед меншої частини дам,— їх відтіснили до стіни і не взяли в полонез. Вона стояла, опустивши свої тоненькі руки, стримуючи дихання, від чого розмірено піднімалися, ледве визначаючись, її груди, і зляканими блискучими очима дивилась перед себе з виразом готовості на величезну радість і на величезне горе. Її не цікавили ні государ, ні всі важні особи, на яких показувала Перонська,— в неї була одна думка: "Невже так ніхто й не підійде до мене,

невже я не танцюватиму між першими, невже мене не помітять усі ці чоловіки, які тепер, здається, й не бачать мене, а коли дивляться на мене, то дивляться з таким виразом, наче кажуть: — Аї це не вона, то нічого й— дивитися.— Ні, цього не може бути! — думала вона.— Вони ж повинні знати, як мені хочеться танцювати, як я чудово танцюю і як їм весело-буде танцювати зі мною".

Звуки полонезу, що тривав досить довго, вже почали звучат" сумовито — спогадом у Наташиних вухах. їй хотілося плакати. Перонська відійшла від них. Граф був на другому кінці зали, грацфиня, Соня і вона стояли самі одні як у лісі, в цьому чужому натовпі, нікому не цікаві й не потрібні. Князь Андрій пройшов з якоюсь дамою повз них, очевидно не впізнаючи їх. Красунь Анатоль, усміхаючись, щось говорив дамі, яку він вів, і глянув на Наташине обличчя тим поглядом, яким дивляться на стіни. Борис двічі пройшов повз них і кожного разу одвертався. Берг з дружиною не танцювали і підійшли до них.

Наташі здалося образливим це родинне зближення тут, на балу, наче не було іншого місця для родинних розмов, крім балу. Вона не слухала й не дивилася на Віру, яка щось казала до неї про своє зелене плаття.

Нарешті государ зупинився коло своєї останньої дами (він танцював з трьома), музика замовкла; заклопотаний ад'ютант наткнувся на Ростових, просячи їх кудись поступитися, хоч вони стояли біля самої стіни, і з хорів почулись виразні, обережні і вабливо-розмірені звуки вальсу. Государ з усмішкою оглянув залу. Минула хвилина — ніхто ще не починав. Ад'ютант-розпорядник підійшов до графині Безухової і запросив її. Вона, усміхаючись, підняла руку і поклала її, не дивлячись на ад'ютанта, на його плече. Ад'ютант-розпорядник, майстер свого діла, впевнено, поволі й розмірено, міцно обійнявши даму, пустився з нею спочатку гліссадом, краєм круга, в кутку зали підхопив її лівою рукою, повернув її, і з-за дедалі бистріших звуків музики чутно було тільки розмірене цокання острог швидких і спритних ад'ю-тантових ніг, і через кожні три такти на повороті ніби спалахувала, розвіваючись, оксамитна сукня його дами. Наташа дивилася на них і ладна була плакати, що це не вона танцює цей перший тур вальсу.

Князь Андрій у своєму полковницькому, білому (по кавалерії) мундирі, в панчохах і черевиках, жвавий і веселий, стояв у перших рядах кола, недалеко від Ростових. Брон Фіргоф розмовляв з ним про завтрашнє гадане перше засідання Державної Ради. Князь Андрій, як людина близька Сперанському і учасник законодавчої комісії, міг дати певні відомості про засідання завтрашнього дня, про яке ходили різні балачки. Але він не слухав того, що йому казав Фіргоф, і дивився то на государя, то на кавалерів, які збиралися танцювати, але не наважувались увійти в коло.

Князь Андрій спостерігав цих кавалерів, що ніяковіли при государеві, і дам, які замирали від бажання бути запрошеними. П'єр підійшов до князя Андрія і схопив його за руку.

— Ви завжди танцюєте. Тут є моя protégée, Ростова молода, запросіть її,— сказав він.

— Де? — спитав Волконський.— Пробачте,— сказав він, звертаючись до барона,— цю розмову ми в іншому місці доведемо до кінця, а на балу треба танцювати.— Він вийшов уперед, у напрямі, що його показував йому П'єр. Розпачливе, завмираюче Наташице обличчя впало в око князеві Андрію. Він упізнав її, вгадав її почуття, зрозумів, що це в неї лише початок, згадає її розмову на вікні і з веселим обличчям підійшов до графині Ростової.

— Дозвольте познайомити вас з моєю дочкою,— сказала графиня, червоніючи.

— Я маю приємність бути знайомим, якщо графиня пам'ятає мене,— мовив князь Андрій з чемним і низьким укланом, що цілком суперечив зауваженням Перонської про його грубість, підходячи до Наташі і піднявши руку, щоб обійняти її талію ще раніше, ніж він доказав запрошення до танцю. Він запропонував тур вальсу. Наташине обличчя, з тим виразом завмирання і готовості на відчай і на захват, раптом осяяла щаслива, вдячна, дитяча усмішка.

"Давно я чекала тебе",— наче сказала ця злякана і щаслива дівчинка своєю виниклою з-за готових сліз усмішкою, піднімаючи сврю руку на плече князя Андрія. Вони були другою парою, що ввійшла у коло. Князь Андрій був один з кращих танцюристів свого часу. Наташа танцювала чудово. Ніжки її в бальних атласних черевичках швидко, легко і незалежно від неї робили своє діло, а обличчя сяяло захватом щастя. Її оголені шия і руки були худі й негарні. В порівнянні з плечима Елен, її плечі були худі, груди ледь визначалися, руки тонкі; але на Елен був уже ніби лак від усіх тисяч поглядів, що торкалися її тіла, а Наташа здавалася дівчинкою, яку вперше оголили і якій це було б дуже соромно, якби її не впевнили, що так конче треба.

Князь Андрій любив танцювати і, бажаючи якнайшвидше від-караскатися від політичних і розумних розмов, з якими всі зверталися до нього, і бажаючи якнайшвидше розірвати це прикре для нього коло ніяковості, що утворилося від присутності государя, пішов танцювати і вибрав Наташу, тому що на неї показав йому П'єр і тому, що вона перша з гарненьких жінок впала йому в око; але тільки-но він обняв цей тонкий рухливий стан, і вона заворушилась так близько від нього і усміхнулася так близько йому, вино її чарів ударило йому в голову; він відчув себе ожимим і помолоділим, коли, переводячи дух і залишивши її, зупинився і став дивитися на танцюристів.

XVII

Після князя Андрія до Наташі підійшов Борис, запрошуючи її до танцю, підійшов і той танцюрист ад'ютант, що почав бал, і інші молоді люди, і Наташа, передаючи своїх лишніх кавалерів Соні, щаслива і розчервоніла, не переставала танцювати цілий вечір. Вона нічого не помітила й не бачила з того, що цікавило всіх на цьому балу. Вона не тільки не помітила, як государ довго розмовляв з французьким посланником, як він особливо ласкаво говорив з такою-то дамою, як принц такий-то і такий-то зробили і сказали те-то, як Елен мала великий успіх і удостоїлась особливої уваги такого-то; вона не бачила навіть государя і помітила, що він поїхав, лише з того, що після його від'їзду бал пожвавішав. Один з веселих котильйонів, перед вечерею, князь Андрій знову

танцював з Наташею. Він нагадав їй про їхню першу зустріч в отраденській алеї і про те, як вона не могла заснути місячної ночі і як він мимоволі чув її. Наташа почервоніла при цьому нагадуванні і намагалась виправдатися, наче було щось негоже в тому почутті, в якому мимоволі підслухав її князь Андрій.

Князь Андрій, як і всі люди, що вирости у вищому світі, любив зустрічати в ньому те, що не мало на собі загального світського відпечатку. І такою була Наташа, з її подивом, радістю і полохливістю і навіть огріхами у французькій мові. Він особливо ніжно й обережно обходився і говорив з нею. Сидячи коло неї, розмовляючи з нею про зовсім прості й незначні речі, князь Андрій милувався радісним блиском її очей і усмішки, що стосувалася не його мови, а її внутрішнього щастя. У той час, як Наташу вибирали і вона з усмішкою вставала і йшла танцювати, князь Андрій милувався особливо її полохливою грацією. В середині котильйону Наташа, закінчивши фігуру, ще важко дихаючи, підходила до свого місця. Новий кавалер знову запросив її. Вона втомилась і задихалась і, видно, подумала відмовитись, але зараз же знову весело підняла руку на плече кавалера і усміхнулась до князя Андрія.

"Я б рада відпочити й посидіти з вами, я втомилася; та ви бачите, як мене вибирають, і я з цього рада, і я щаслива, і я всіх люблю, і ми з вами все не розуміємо", — і ще багато й багато чого сказала ця усмішка. Коли кавалер залишив її, Наташа побігла через зал, щоб узяти двох дам для фігур.

"Якщо вона підійде спочатку до своєї кухні, а потім до другої дами, то вона буде моєю дружиною", — сказав цілком несподівано сам до себе князь Андрій, дивлячись на неї. Вона підійшла раніше до кухні.

"Яка дурниця іноді спадає на думку! — подумав князь Андрій. — Але певне тільки те, що ця дівчина така мила, така особлива, що вона не протанцює тут місяця і вийде заміж... Це тут виняток", — думав він, коли Наташа, поправляючи біля корсажа пониклу троянду, сідала біля нього.

Наприкінці котильйону старий граф підійшов у своєму синьому фракку до тих, що танцювали. Він запросив до себе князя Андрія і спитав дочку, чи весело їй. Наташа не відповіла, тільки усміхнулася такою усмішкою, яка докірливо говорила: "як можна питати про це?"

— Так весело, як ніколи в житті! — сказала вона, і князь Андрій, помітив, як швидко піднялись були її худі руки, щоб обняти батька, і зараз же опустили. Наташа була така щаслива, як ще ніколи в житті. Вона була на тому найвищому щаблі щастя, коли людина робиться цілком доброю і гарною, і не вірить у можливість зла, нещастя й горя.

П'єр на цьому балу вперше відчув себе ображеним тим становищем, яке посідала його дружина у вищих сферах. Він був понурий і неухвильний. Поперек лоба в нього була широка складка, і він, стоячи біля вікна, дивився крізь окуляри і нікого не бачив.

Наташа, ідучи до вечері, пройшла повз нього.

Похмуре, нещасне П'єрове обличчя вразило її. Вона зупинилась навпроти нього. Їй хотілось допомогти йому, передати йому лишок свого щастя.

— Як весело, графе,— сказала вона,— правда ж?

П'єр розгублено усміхнувся, явно не розуміючи того, що йому казали.

— Так, я дуже радий,— сказав він.

"Як вони можуть бути незадоволені з чогось,— думала Наташа.— Особливо такий хороший, як цей Безухов?" На Наташин погляд, усі присутні на балу були однаково Добрі, милі, чудесні люди, які любили один одного: ніхто не міг образити один одного, і тому всі повинні були бути щасливими.

XVIII

Другого дня князь Андрій згадав вчорашній бал, але не надовго зупинився на ньому думками. "Так, дуже пишний бал був. І ще... ага, Ростова дуже мила. Щось у неї є свіже, особливе, не петербурзьке, що відрізняє її". Ось усе, що він думав про вчорашній бал і, напившись чаю, сів за роботу.

Але від утоми чи від безсоння день був недобрий для праці, і князь Андрій нічого не міг робити; він усе критикував сам свою роботу, як це часто бувало з ним, і радий був, почувши, що хтось приїхав.

Це був Біцький, який служив у різних комісіях, бував у всіх товариствах Петербурга, палкий прихильник нових ідей і Сперанського і заклопотаний вістовий Петербурга, один з тих людей, які вибирають напрям, як плаття — за модою, але які тому саме здаються найгарячішими партизанами напрямів. Він заклопотано, ледве встигнувши скинути капелюха, вбіг до князя Андрія і зараз же почав говорити. Він щойно взнав подробиці засідання Державної Ради сьогоднішнього ранку, яке відкрив государ, і з захватом розповідав про це. Государева промова була незвичайна. Це була одна з тих промов, які виголошують тільки конституційні монархи. "Государ прямо сказав, що Рада і Сенат є державні стани, він сказав, що управління повинне мати основою не сваволю, а тверді начала. Государ сказав, що фінанси повинні бути перебудовані і звіти повинні бути публічні",— розповідав Біцький, наголошуючи певні слова і значущо розширюючи очі.

— Так, нинішня подія є ера, велична ера в нашій історії,— закінчив він.

Князь Андрій слухав розповідь про відкриття Державної Ради, якого він чекав так нетерпляче і якому надавав такої ваги, і дивувався, що подія ця тепер, коли вона сталася, не тільки не цікавила його, але й здавалася йому зовсім мізерною. Він мовчки, глузливо слухав захоплену розповідь Біцького. Найпростіша думка приходила йому в голову: "Яке діло мені й Біцькому, яке діло нам до того, що государеві бажано було сказати на Раді? Хіба все це може зробити мене щасливішим і кращим?"

І це просте міркування раптом знищило для князя Андрія весь колишній інтерес здійснюваних перетворень. Цього ж таки дня князь Андрій мав обідати у Сперанського "en petit comité" 1, як йому сказав господар, запрошуючи його. Обід цей у сімейному і дружньому колі людини, якою він так захоплювався, раніш дуже цікавив князя Андрія, тим більш, що досі він не бачив Сперанського в його домашньому побуті; а тепер йому не хотілося їхати.

У призначений час обіду, проте, князь Андрій уже входив у власний, невеликий дім

Сперанського біля Тавричеського саду. В паркетній їдальні невеликого будиночка, що відзначався незвичайною чистотою (нагадуючи чернечу Чистоту), князь Андрій, трошки спізнившись, уже застав о п'ятій годині все товариство цього *petit comité*, інтимних знайомих Сперанського. З дам не було нікого, крім маленької дочки Сперанського (довгим лицем схожої на батька) та її гувернантки. Гості були — Жерве, Магніцький і Столипін. Ще з передпокою князь Андрій почув голосну розмову і дзвінкий, чіткий регіт — регіт, схожий на той, яким сміються на сцені. Хтось голосом, схожим на голос Сперанського, чітко відбивав: ха... ха... ха... Князь Андрій ніколи не чув сміху Сперанського, і цей дзвінкий, тонкий сміх державної людини здався йому дуже чудним.

Князь Андрій увійшов до їдальні. Усе товариство стояло між двома вікнами біля невеликого столу з закускою. Сперанський у сірому фракі з зіркою, очевидно в тому ще білому жилеті і в високому білому галстуку, в яких він був на знаменитому засіданні Державної Ради, з веселим обличчям стояв біля столу. Гості оточували його. Магніцький, звертаючись до Михайла Михайловича, розповідав анекдот. Сперанський слухав, зарані сміючись з того, що скаже Магніцький. Під той час, як князь Андрій увійшов до кімнати, слова Магніцького знову заглушив сміх. Голосно басив Столипін, пережовуючи шматок хліба з сиром; тихим сміхом шипів Жерве і тонко, чітко сміявся Сперанський.

Сперанський, усе ще сміючись, подав князеві Андрію свою білу, ніжну руку.

— Дуже радий вас бачити, князю,— сказав він.— Хвилинку...— звернувся він до Магніцького, перериваючи його розповідь.— У нас сьогодні умова: обід приємності і ні слова про справи.— І він знову звернувся до оповідача і знову засміявся.

1 у дружньому колі,

Князь Андрій з подивом і смутком розчарування слухав цей сміх і дивився, як сміється Сперанський. Це був не Сперанський, а інша^ людина, здавалося князеві Андрію. Усе, що раніш таємничим і привабливим здавалося князеві Андрію у Сперанському, раптом стало йому ясным і непривабливим.

За столом розмова ні на мить не замовкала і складалася начебто зі збірки смішних анекдотів. Ще Магніцький не встиг кінчити своєї розповіді, як уже хтось інший виявив готовість розповісти щось, що було ще смішніше. Анекдоти здебільшого стосувалися коли не самого службового світу, то осіб службових. Здавалося, що в цьому товаристві так остаточно було визначено нікчемність цих осіб, що ставлення до них могло бути тільки одно; добродушно-гумористичне. Сперанський розповів, як на засіданні Ради сьогодні вранці глухий сановник на запитання про його думку відповів, що він тієї ж думки. Жерве розповів цілу справу про ревізію, визначну безглуздям усіх дійових осіб. Столипін, заїкаючись, втрутився у розмову і гаряче почав говорити, загрожуючи надати розмові серйозного характеру, про зловживання за попереднього порядку, Магніцький став кепкувати з гарячності Столипіна, Жерве вставив жарт, і розмова набрала знову попереднього веселого напрямку.

Очевидно, Сперанський після праці любив відпочити і повеселитися у

приятельському колі, і всі його гості, розуміючи його бажання, намагались веселити його і самі веселитися. Та веселощі ці здавалися князеві Андрію важкими й невеселими. Тонкий звук голосу Сперанського неприємно вражав його і безугавний сміх своєю фальшивою нотою чомусь ображав почуття князя Андрія. Князь Андрій не сміявся і боявся, що він буде важким для цього товариства. Але ніхто не помічав його невідповідності до загального настрою. Здавалося, всім було дуже весело.

Він кілька разів хотів зайти в розмову, але щоразу його слово викидалось геть, як корок з води; і він не міг жартувати разом з ними.

Нічого не було поганого чи недоречного в тому, що вони говорили, усе було дотепне і могло б бути смішним; та чогось того самого, що являє собою сіль веселощів, не тільки не було, але й не знали вони, що воно буває.

По обіді дочка Сперанського та її гувернантка встали. Сперанський приголубив дочку своєю білою рукою і поцілував її. І цей жест здався неприродним князеві Андрію.

Мужчини, по-англійському, zostалися за столом і за портвейном. Почалась розмова про іспанські справи Наполеона, що їх усі схвалювали, і в середині її князь Андрій став перечити їм. Сперанський усміхнувся і, очевидно, бажаючи відхилити розмову від прибраного напрямку, розповів анекдот, не пов'язаний з розмовою. На якусь часинку всі замовкли.

Посидівши за столом, Сперанський заткнув пляшку з вином і, сказавши: "Тепер добре винце в чобітках ходить", віддав

<служі і встав. Усі встали і, так само гамірно розмовляючи, пішли до вітальні. Сперанському подали два конверти, які привіз кур'єр. Він узяв їх і пройшов до кабінету. Тільки-но він вийшов, загальні веселощі замовкли і гості розсудливо й тихо стали перемовлятися один з одним.

— Ну, тепер декламація! — сказав Сперанський, виходячи з кабінету.— Дивний талант! — звернувся він до князя Андрія. Магніцький зараз же став у позу і почав говорити французькі жартівливі вірші, що він склав на деяких відомих осіб Петербурга; кілька разів його перебивали аплодисментами. Князь Андрій, по закінченні декламації, підійшов до Сперанського, прощаючись з ним.

— Куди ви так рано? — сказав Сперанський.

— Я обіцяв на вечір...

Вони помовчали. Князь Андрій дивився зблизька в ці дзеркальні очі, що не пропускали в себе, і йому стало смішно, як він міг чекати чого-небудь від Сперанського і від усієї своєї діяльності, зв'язаної з ним, і як міг він надавати ваги тому, що робив Сперанський. Цей ретельний, невеселий сміх довго не переставав звучати у вухах князя Андрія після того, як він поїхав від Сперанського.

Повернувшись додому, князь Андрій став згадувати своє петербурзьке життя за ці чотири місяці, наче щось нове. Він згадував свої турботи, запобігання, історію свого проекту військового уставу, який було прийнято до відома і якого намагались замовчати лише тому, що друга робота, дуже погана, була вже зроблена і подана государеві; згадав про засідання комітету, членом якого був Берг; згадав, як на цих

засіданнях старанно і . тривало обговорювалось усе щодо форми і процесу засідань комітету, і як старанно і похапцем обминалося все, що стосувалося суті справи. Він згадав про свою законодавчу працю, про те, як він заклопотано перекладав на російську мову статті римського і французького зводу, і йому стало совісно за себе. Потім він виразно уявив собі Богучарово, свою роботу в селі, свою поїздку до Рязані, згадав селян, Дрона-старосту, і приклавши до них нрава осіб, які він розподіляв за параграфами, він здивувався, як він міг так довго морочитися з такою марною справою.

, XIX

Другого дня князь Андрій поїхав з візитами до деяких родин, у кого він ще не був, і в тому числі до Ростових, з якими він поновив знайомство на останньому балу. Крім законів чемності, за якими йому треба було бути в Ростових, князеві Андрію хотілося бачити вдома цю особливу, жваву дівчину, від якої залишилася в нього приємна згадка.

Наташа одна з перших зустріла його. Вона була в домашньому синьому платті, в якому вона здалася князеві Андрію ще кращою, ніж у бальному. Вона і вся родина Ростових прийняли князя Андрія, як давнього друга, просто й гостинно. Князеві Андрію здалося, що вся родина, до якої він раніше ставився суворо, тепер складається з чудесних, простих і добрих людей. Гостинність і добродушність старого графа, особливо приємні й дивні в Петербурзі, були такі, що князь Андрій не міг відмовитись від обіду. "Так, це добрі, гарні люди,— думав Волконський,— певна річ, вони не розуміють ні на волосинку того скарбу, який мають у Наташі; але вони — добрі люди, які становлять найкращий фон для того, щоб на ньому вирізнялась ця особливо-поетична, переповнена життям, чудесна дівчина!"

Князь Андрій почував у Наташі наявність цілком чужого для нього, особливого світу, сповненого якихось невідомих йому радощів, того чужого світу, який ще тоді, в отраденській алеї і на вікні, місячної ночі так дражнив його. Тепер цей світ більше не дражнив його, не був чужим світом, він сам, вступивши в нього, знаходив у ньому нову для себе втіху.

По обіді Наташа, на просьбу князя Андрія, пішла до клавикордів і почала співати. Князь Андрій стояв біля вікна, розмовляючи з дамами, і слухав її. Посеред фрази князь Андрій замовк і відчув раптово, що до його горла підступають сльози, можливості яких він не знав за собою. Він подивився на Наташу під час її співу, і в душі його відбулося щось нове і щасне. Він був щасливий і йому разом з тим було сумно, йому зовсім не було чого плакати, але він ладен був плакати. Чого? Згадавши колишню любов? маленьку княгиню? свої розчарування?.. свої надії на майбутнє?.. Так і ні. Головне, чого йому хотілося плакати, було те, що він раптом ясно усвідомив страшну протилежність між чимсь безконечно-великим і невизначеним, що було в ньому, і чимсь вузьким і тілесним, чим він був сам і навіть була вона. Ця протилежність гнітил^ й радувала його під час її співу.

Кінчивши спів, Наташа відразу підійшла до нього і спитала його, як* йому подобається її голос? Вона спитала це і зніяковіла вже після того, як вона це сказала, зрозумівши, що цього не треба було питати. Він усміхнувся, дивлячись на неї, і сказав,

що йому подобається її спів так само, як і все, що вона робить.

Князь Андрій пізно увечері поїхав від Ростових. Він ліг спати за звичкою лягати, але незабаром побачив, що він не може заснути. Він то, засвітивши свічку, сидів у ліжку, то вставав, то знову лягав, і безсоння нітрохи не обтяжувало його: так радісно й новітньо було в нього на душі, наче він з душної кімнати вийшов на вільний світ божий, йому і на думку не спадало, що він був закоханий в Ростову; він не думав про неї; він тільки уявляв її собі, і через те все життя його поставало перед ним у новому світлі. "Чого я б'юсь, чого я морочуся в цій вузькій, замкнутій рамці, коли життя, все життя з усіма його радощами відкрите передо мною?" — казав він собі. І він вперше по довгому часі почав робити щасливі плани на майбутнє. Він вирішив сам з собою, що йому треба подбати про виховання свого сина, підшукавши для нього вихователя і доручивши йому; потім треба вийти у відставку і поїхати за кордон, бачити Англію, Швейцарію, Італію. "Мені треба користатися зі своєї волі, поки так багато почуваю в собі сили й молодості,— казав він сам собі.— П'єр мав рацію, кажучи, що треба вірити в можливість щастя, щоб бути щасливим, і я тепер вірю в нього. Залишимо мертвим ховати мертвих, а поки живий, треба жити і бути щасливим",— думав він.

XX

Одного ранку полковник Адольф Берг, якого П'єр знав, як знав усіх в Москві і в Петербурзі, в чистенькому новісінькому мундирі, з припомадженими наперед височками, як носив государ Олександр Павлович, приїхав до нього.

— Я щойно був у графині, вашої дружини, і так мені не пощастило, що моєї просьби не могли виконати; сподіваюся, що у вас, графе, мені пощастить більше,— сказав він, усміхаючись.

— Чого зволите, полковнику? Я до ваших послуг.

— Я тепер, графе, вже цілком влаштувався на новій квартирі,— повідомив Берг, очевидно знаючи, що звістка ця не могла не бути приємною,— і тому бажав зробити так, маленьку вечірку для моїх і моєї дружини знайомих. (Він ще приємніше усміхнувся.) Я хотів просити графиню і вас зробити мені честь завітати до нас на чашку чаю і... на вечерю.

Тільки у графині Єлени Василівни, яка вважала для себе принизливим товариство якихось Бергів, могло вистачити жорстокості відмовитися від такого запрошення. Берг так ясно пояснив, чому він бажає зібрати в себе невеличке і гарне товариство, і чому це йому буде приємно, і чому він для карт і для чого-небудь поганого жаліє грошей, але для гарного товариства ладен і зробити витрати, що П'єр не міг відмовитися і обіцяв бути.

— Тільки не пізно, графе, якщо смію просити; так без десяти хвилин о восьмій, смію просити. Партію складемо, генерал наш буде. Він дуже добрий до мене. Повечеряємо, графе. То зробіть ласку.

Всупереч своїй звичці спізнюватися, П'єр цього дня, замість восьмої без десяти хвилин, приїхав до Бергів о восьмій без чверті.

Берги, придбавши всього, що треба було для вечора, вже готові були приймати

гостей.

У новому, чистому, світлому, прибраному бюстиками та картинками і новою меблею, кабінеті сидів Берг з дружиною.

Берг у новенькому, застібнутому мундирі сидів біля дружини, пояснюючи їй, що завжди можна і треба мати знайомство з людьми вищими за себе, бо тоді лише є приємність від знайомств.

— Переймеш що-небудь, можеш попросити про що-небудь. Ось подивись, як я жив з перших чинів (Берг життя своє лічив не роками, а височайшими нагородами). Мої товариші тепер ще нішо, а я на вакансії полкового командира, я маю щастя бути вашим чоловіком (він встав і поцілував Віру в руку, але по дорозі до неї відігнув ріжок килима, що завернувся). І чим я набув усе це? Головне, умінням вибирати свої знайомства. Само собою зрозуміло, що треба бути добродішним і акуратним.

Берг усміхнувся, свідомий своєї вищості перед кволюю жінкою, і замовк, подумавши, що все ж таки ця мила дружина його є квола жінка, яка не може збагнути всього того, що становить гідність чоловіка, — ein Mann zu sein Віра в той самий час також усміхнулася, свідомо своєї вищості перед добродішним, гарним чоловіком, який, проте, помилково, як і всі чоловіки, на Вірин погляд, розумів життя. Берг, судячи по своїй дружині, вважав усіх жінок кволими і дурними. Віра, судячи по одному своєму чоловікові і поширюючи це спостереження, гадала, що всі чоловіки тільки приписують собі розум, а разом з тим нічого не розуміють, горді і егоїсти.

Берг встав і, обнявши свою дружину обережно, щоб не зім'яти мереживної пелеринки, за яку він дорого заплатив, поцілував її в середину губ.

— Одно тільки, щоб у нас не було так скоро дітей, — сказав він за неусвідомленою для себе філіцією ідей.

— Справді, — відповіла Віра, — я зовсім цього не бажую. Треба жити для громадянства.

— Така сама була на княгині Юсуповій, — сказав Берг, зі щасливою і доброю усмішкою показуючи на пелеринку.

У цей час повідомили про приїзд графа Безухова. Подружжя переглянулось самовдоволеною усмішкою, кожне собі приписуючи честь цих відвідин.

"Ось що значить уміти робити знайомства, — подумав Берг, — ось що значить уміти поводитись!"

— Тільки, будь ласка, коли я розважаю гостей, — сказала Віра, — ти не перебивай мене, бо я знаю чим зацікавити кожного і в якому товаристві що треба говорити.

Берг теж усміхнувся.

— Не можна — ж: іноді з чоловіками чоловіча розмова повинна бути, — сказав він.

П'єра прийняли в новенькій вітальні, в якій ніде сісти не можна було, не порушивши симетрії, чистоти і порядку, і тому ділком зрозуміло було й не дивно, що Берг великодушно про-

1 бути чоловічиною.

понував порушити симетрію крісла чи дивана для дорогого гостя і, видно, перебуваючи сам щодо цього у болісній нерішучості, запропонував рішення цього питання на розсуд гостя. П'єр розладнав симетрію, підсунувши собі стільця, і зразу ж Берг і Віра почали вечір, перебиваючи одне одного й розважаючи гостя.

Віра вирішила в своїй голові, що П'єра треба розважати розмовою про французьке посольство і відразу ж почала цю розмову. Берг вирішив, що потрібна і чоловіча розмова; він перебив мову дружини, порушуючи питання про війну з Австрією і мимоволі з загальної розмови перейшов на особисті міркування про ті пропозиції, які йому було зроблено для участі в австрійському поході, і про ті причини, через які він не прийняв їх. Незважаючи на те, що розмова була дуже недолатною і що Віра сердилась за втручання чоловічого елемента, і чоловік і дружина з приємністю почували, що, хоч був лише один гість, все-таки їх вечір почався дуже гарно і що вечір був, як дві краплини води, схожий на всякий інший вечір з розмовами, чаєм і засвіченими свічками.

Невдовзі приїхав Борис, давній товариш Берга. Він з деяким відтінком вишесті й поблажливості обходився з Бергом і Вірою. За Борисом приїхала дама з полковником, потім сам генерал, потім Ростови, і вечір уже цілком безперечно став схожий на всі вечори. Берг з Вірою не могли стримувати радісної усмішки, спостерігаючи цей рух по вітальні, поклони, звук цього безладного гомону і шелестіння суконь. Усе було, як і у всіх, особливо схожий був генерал, який, похваливши квартиру, поплескавши по плечу Берга, з батьківським самоуправством розпорядився розстановкою бостонного столу. Генерал сів біля графа Іллі Андрійовича, як найзнатнішого з грстей після себе. Старенькі зі старенькими, молоді з молодими, господиня біля чайного столу, на якому було зовсім таке ж саме печиво у срібному кошичку, яке було у Паніних на вечорі, все було цілком так само, як у інших.

XXI

П'єр, як один з найбільш почесних гостей, повинен був сісти в бостон з Іллею Андрійовичем, генералом і полковником. П'єру за бостонним столом довелося сидіти навпроти Наташі, і дивна зміна, що сталася з нею від часу балу, вразила його. Наташа була мовчазна і не тільки не була така гарна, як на балу, але вона була б погана, якби не мала такого покірливого, байдужого вигляду.

"Що з нею?" — подумав П'єр, глянувши на неї. Вона сиділа біля сестри за чайним столом і неохоче, не дивлячись на нього, відповідала щось Борисові, який підсів до неї. Відходивши цілу масть і забравши на втіху своєму партнерові п'ять взяток, П'єр, чуючи гомін вітання і кроки якихось гостей, що ввійшли до кімнати під час збирання взяток, знову глянув на неї.

"Що з нею сталося?" — ще більш здивовано сказав він сам собі.

Князь Андрій з бережливо-ніжним виразом стояв перед нею говорив їй щось. Вона, підвівши голову, розрум'янившись і, очевидно, намагаючись стримати поривчасте дихання, дивилась на нього. І яскраве сяйво якогось внутрішнього, раніш погашеного вогню знову горіло в ній. Вона вся змінилась. З поганої знову стала такою ж якою була

на балу.

Князь Андрій підійшов до П'єра, і П'єр помітив новий молодий вираз і в обличчі свого друга.

П'єр кілька разів пересідав під час гри, то спиною, то обличчям до Наташі, і протягом шести роберів робив спостереження над нею і над своїм другом.

"Щось дуже важливе відбувається між ними",— думав П'єр, і радісне і разом гірке почуття змушувало його хвилюватися і забувати про гру.

Після шести роберів генерал встав, сказавши, що отак неможливо грати, і П'єр звільнився. Наташа осторонь розмовляла з Сонею та Борисом. Віра про щось з тонкою усмішкою говорила з князем Андрієм. П'єр підійшов до свого друга і, спитавши, чи не таємниця те, що говориться, сів біля них. Віра, помітивши увагу князя Андрія до Наташі, вирішила, що на вечорі, на справжньому вечорі конче треба, щоб були тонкі натяки на почуття, і вибравши час, коли князь Андрій був сам, почала з ним розмову про почуття взагалі і про свою сестру. Їй треба було з таким розумним (яким вона вважала князя Андрія) гостем застосувати свою дипломатичну майстерність.

Коли П'єр підійшов до них, він помітив, що Віра самовдоволено захоплена розмовою, князь Андрій (що з ним рідко* бувало) здавався збентеженим.

— Як ви гадаєте? — з тонкою усмішкою казала Віра.— Ви, князю, такі проникливі і так розумієте відразу характери людей. Що ви думаєте про Наталі, чи може вона бути сталою у своїх симпатіях, чи може вона так, як інші жінки (Віра розуміла себе), один раз покохати людину і назавжди залишитись вірною? Це я вважаю справжнім коханням. Як ви думаєте, князю?

— Я занадто мало знаю вашу сестру,— відповів князь Андрій з глузливою усмішкою, під якою він хотів приховати свою ніяковість,— щоб розв'язати таке тонке питання; і потім я помічав, що чим менш подобається жінка, тим вона буває сталішою,— додав він і подивився на П'єра, що в цей час підійшов до них.

— Так, це правда, князю; у наш час,— говорила далі Віра (згадуючи про наш час, як взагалі люблять згадувати обмежені люди, думаючи, що вони знайшли і оцінили особливості нашого часу і що властивості людей змінюються з часом),— в наш час дівчина має стільки свободи, що *le plaisir d'être courtisée*¹ часто заглушує в ній справжнє почуття. *Et Nathalie, il faut l'avouer, y est très sensible*².— Повернення до Наталі знову змусило неприємно скривитися князя Андрія; він хотів встати, але Віра продовжувала з іще більш витонченою усмішкою.

— Я гадаю, ніхто так не був *courtisée*³, як вона,— казала Віра,— але ніколи, до самого останнього часу ніхто серйозно їй не подобався. Ось ви знаєте, графе,— звернувшись до П'єра,— навіть наш милий *cousin* Борис, який був, *entre nous*⁴, дуже й дуже *dans le pays du tendre*..Б,— говорила вона, натякаючи на карту кохання, що була тоді у вжитку.

Князь Андрій насуپлено мовчав.

— Адже ви дружні з Борисом? — спитала його Віра.

— Так, я його знаю...

— Він певне вам казав про свою дитячу любов до Наташі?

— А була дитяча любов? — раптом несподівано почервонівши, спитав князь Андрій.

— Так. *Vous savez entre cousin et cousine cette intimité mène quelquefois à l'amour: le cousinage est un dangereux voisinage. N'est ce pas?"*

* — О, безперечно,— сказав князь Андрій і раптом неприродно пожвавішав і став жартувати з П'єром про те, яким він повинен бути обережним у своєму обходженні зі своїми п'ятдесятилітніми московськими кузинами, і серед жартівливої розмови встав і, взявши під руку П'єра, одвів його вбік.

? і— Ну що? — спитав П'єр, який здивовано спостерігав чудне збудження свого друга і помітив погляд, що його він, встаючи, кинув на Наташу.

— Мені треба, мені треба поговорити з тобою,— сказав князь Андрій.— Ти знаєш наші жіночі рукавички (він говорив про ті масонські рукавички, що давалися новообраному братові для вручення коханій). Я... та ні, я згодом поговорю з тобою...— І з чудним блиском в очах, з неспокоєм у рухах князь Андрій підійшов до Наташі і сів біля неї. П'єр бачив, як князь Андрій щось спитав її, і вона, спалахнувши, відповіла йому.

Але в цей час Берг підійшов до П'єра, дуже упрощуючи його взяти участь у суперечці між генералом і полковником про іспанські справи.

Берг був задоволений і щасливий. Усмішка радості не сходила з його обличчя! Вечір був дуже гарний і цілком такий, як

1 приємність бути поміченою

2 І Наталі, треба признатися, до цього дуже чутлива.

3 предметом залицяння,

4 між нами кажучи, 6 в країні ніжного...

в Ви знаєте, між двоюрідним братом і сестрою ця близькість дуже часто приводить до любові: двоюрідні — небезпечна річ. Хіба не так?

і інші вечори, які він бачив. Усе було схоже. І дамські тонкі розмови, і карти, і за картами генерал, який підвищує голос, і самовар, і печиво; але одного ще бракувало, того, що він завжди бачив н"а вечорах, які він бажав наслідувати. Бракувало голосної розмови між мужчинами і суперечки про що-небудь важливе й розумне. Генерал почав цю розмову, і ось до неї Беїрг залучив П'єра.

XXII

Другого дня князь Андрій поїхав до Ростових обідати, бо його кликав граф Ілля Андрійович, і провів у них цілий день.

Усі в домі почували, заради кого їздив князь Андрій, і він, не приховуючи цього, цілий день намагався бути з Наташею. Не лише в душі Наташі, зляканої, але щасливої і радісно піднесеної, але й у всьому домі почувався страх перед чимсь важливим, що мало статися. Графиня сумними і серйозно-строгими очима дивилась на князя Андрія, коли він розмовляв з Наташею, і боязко і вдавано починала яку-небудь незначну розмову, як тільки він оглядався на неї. Соня боялась відійти від Наташі і боялась бути на заваді, коли вона була з ними. Наташа блідла від страху чекання, на хвилину

залишившись з ним віч-на-віч. Князь Андрій дивував її своєю несміливістю. Вона почувала, що йому треба було сказати їй щось, але що він не міг на це зважитись.

Коли увечері князь Андрій поїхав, графиня підійшла до Наташі й пошепки сказала:

— Ну що?

— Мамо, ради бога, нічого не питайте мене тепер. Це не можна казати,— промовила Наташа.

Але незважаючи на те, цього вечора Наташа то схвильована, то злякана, втупивши очі в одну точку, довго лежала в матиному ліжку. То вона розповідала їй, як він хвалив її, то як він казав, що поїде за кордон, то, що він питав, де вони житимуть цього літа, то як він питав її про Бориса.

— Але такого, такого... зі мною ніколи не було! — казала вона.— Та мені страшно при ньому, мені завжди страшно при ньому. Що це означає? Означає, що це справжнє, так? Мамо, ви спите?

— Ні, серце моє, мені самій страшно,— відповіла мати.— Іди.

— Все одно я не спатиму. Що за дурниці спати! Мамочко, мамочко, такого зі мною ніколи не було! — казала вона, здивована і злякана тим почуттям, що його усвідомлювала в собі.— І хіба ми могли думати!..

Наташі здавалося, що коли ще вперше вона побачила князя Андрія в Отрадному, вона закохалася в нього. Її наче лякало те чудне, несподіване щастя, що той, кого вона вибрала ще тоді (вона твердо була впевнена в цьому), що той самий тепер знову зустрівся їй, і, здається, не байдужий до неї. "І треба було йому, як навмисне, тепер, коли ми тут, приїхати до Петербурга. І треба було нам зустрітись на цьому балу. Все це доля. Ясно, що це доля, що все вело до того. Ще тоді, тільки-но я побачила його,, я відчула щось особливе".

— Що ж він тобі ще казав? Який вірш отой? Прочитай...— сказала мати в задумі, питаючи про вірш, якого князь Андрій написав Наташі в альбом.

— Мамо, це не соромно, що він удівець?

— Годі-бо, Наташо, молись богу. *Les mariages se font dans les cieux* l.

— Голубонько, матусю, як я вас люблю, як мені гарної — вигукнула Наташа, плачучи слізьми щастя та хвилювання і обнімаючи матір.

У цей самий час князь Андрій сидів у П'єра і говорив йому про свою любов до Наташі і про твердий намір одружитися з нею.

Цього дня у графині Єлени Василівни був раут, був французький посланник, був принц, який став в недавнього часу частим одвідувачем дому графині, і багато блискучих дам та чоловіків. П'єр був внизу, пройшовся по залах і здивував усіх гостей своїм зосереджено-неуважним і понурим виглядом.

Від часу балу П'єр почував у собі наближення випадків іпохондрії і з одчайдушним зусиллям намагався боротись проти них. Після зближення принца з його дружиною П'єра несподівано було вшановано званням камергера і відтоді йому стало тяжко і соромно у великому товаристві і частіше в нього стали з'являтися колишні похмурі думки про марність усього людського. Разом з тим він помітив почуття між Наташею,

якій він покровительствував, та князем Андрієм, і почуття це, підкреслюючи протилежність між його становищем і становищем його друга, ще більш посилювало цей похмурий настрій. Він однаково намагався уникати думок про свою дружину і про Наташу та князя Андрія. Знову все йому здавалося мізерним у порівнянні з вічністю, знову поставало питання: "нащо?" І він дні й ночі примушував себе працювати над масонськими роботами, надіючись відігнати наближення злого духа. П'єр о дванадцятій годині, вийшовши з покоїв графині, сидів у себе нагорі перед столом у накурений, низькій кімнаті, в заношеному халаті й переписував з оригіналів шотландські акти, коли хтось увійшов до нього в кімнату. Це був князь Андрій.

— А, це ви,— сказав П'єр неуважно, з незадоволенням на і Шлюби учиняються на небесах.

обличчі.—А я ось працюю,—додав він, показуючи на зошит з-, тим виглядом, з яким— дивляться нещасливі люди на свою роботу, вбачаючи в ній порятунок від знегод життя.

Князь Андрій з осяйним, захопленим і оновленим до життя обличчям зупинився перед П'єром і, не помічаючи його сумного вигляду, з егоїзмом щастя усміхнувся до нього.

— Ну, голубе мій,— сказав він,— я вчора хотів сказати тобі і з цим тепер приїхав до тебе. Ніколи не почував нічого схожого. Я закоханий, друже мій.

П'єр —раптом тяжко зітхнув і повалився своїм важким тілом; на диван поруч з князем Андрієм.

— В Наташу Ростову, так? — сказав він.

— Так, так, а в кого ж? Ніколи не повірив би, але це почуття сильніше за мене. Вчора я мучився, страждав, але й муки цієї я не віддам ні за що на світі. Я не жив раніше. Тепер тільки я живу, але я не можу жити без неї. Та чи може вона любити мене?.. Я старий для неї... Чому ти не говориш?..

— Я? Я? Що я казав вам,— раптом промовив П'єр, встаючи й починаючи ходити по кімнаті.— Я завжди це думав... Ця дівчина такий скарб, такий... Це виняткова дівчина... Любий друже,, я "вас прошу, ви не розумуйте, не вагайтеся, одружуйтесь, одружуйтесь і одружуйтесь... І я певний, щасливішої за вас не буде людини.

— А вона?

— Вона любить вас.

— Не говори дурниць...— сказав князь Андрій, усміхаючись і дивлячись П'єру в очі.

— Любить, я знаю,—' сердито вигукнув П'єр.

— Ні, слухай,— сказав князь Андрій, зупиняючи його за1 руку.— Чи знаєш ти, в якому я стані? Мені треба сказати все кому-небудь.

— Ну, ну, говоріть, я дуже радий,— сказав П'єр, і справді обличчя його змінилося, зморшка розгладилась, і він радісно слухав князя Андрія. Князь Андрій здавався і був зовсім іншою, новою людиною. Де ділася його нудьга, його презирство до життя, його зневіра? П'єр був єдиною людиною, перед якою він наважувався висловитись; але зате він йому висказав усе, що в нього було на душі. То він легко і сміливо робив плани на

тривале майбутнє, говорив про те, що він не може пожертвувати своїм щастям для примхи свого батька, що він змусить батька погодитися на цей шлюб і полюбити її або обійдеться без його згоди, то він дивувався, як з чогось чудного, чужого, від нього незалежного, з того почуття, що опанувало його.

— Я б не повірив тому, хто сказав би мені, що я можу так

ЛЮБИТИ,— ГОВОРИВ КНЯЗЬ Андрій.— Це ЗОВСІМ НЕ ТЄ ПОЧУТТЯ, ЩО'

було в мене раніш. Цілий світ розділено для мене на дві половини: одна — вона і там усе щастя, надія, сяйво; друга половина — все, де її нема, там усе смуток і темрява...

— Темрява і морок,— повторив П'єр,— так, так, я розумію це.

— Я не можу не любити сяйва, я не винен у цьому. І я дуже щасливий. Ти розумієш мене? Я знаю, що ти радий за мене.

— Так, так,— потверджував П'єр, зворушеним і смутним поглядом дивлячись на свого друга. Чим світлішою здавалася його доля князя Андрія, тим похмурішою здавалась своя власна.

XXIII

Для одруження треба було батькової згоди, і за цим на дру-тий день князь Андрій поїхав до батька.

Батько з зовнішнім спокоєм, але з внутрішньою злобою сприйняв синове повідомлення Він не міг припустити, щоб хто-небудь хотів змінити життя, вносити в нього що-небудь нове, коли життя для нього вже кінчилося. "Дали б тільки дожити так, як я. хочу, а потім хай би робили, що хотіли",— казав собі старий. З сином, проте, він застосовував ту дипломатію, яку він застосовував у важливих випадках. Взявши спокійний тон, він обміркував усю справу.

По-перше, одруження було не блискуче щодо рідні, багатства та знатності. По-друге, князь Андрій був не першої молодості і кволий здоров'ям (старий особливо наполягав на цьому), а вона була дуже молода. По-третє, був син, якого жаль було віддати дівчиськові. По-четверте, нарешті, сказав батько, •глузливо дивлячись на сина, "я тебе прошу, відклади справу на рік, поїдь за кордон, полікуйся, знайди, як ти хочеш, німця для князя Миколи і потім, коли вже любов, пристрасть, упертість, що хочеш, такі великі, тоді одружуйся. І це останнє моє слово, знай, останнє..." — закінчив князь таким тоном, яким показував, що ніщо не змусить його змінити своє рішення.

Князь Андрій ясно бачив, що старий надіявся, що почуття його або його майбутньої нареченої не витримає випробування року або що він сам, старий князь, помре до того часу, і вирішив виконати батькову волю: зробити освідчення і відкласти весілля на рік.

Через три тижні після свого останнього вечора у Ростових князь Андрій повернувся до Петербурга.

На другий день після своєї розмови з матір'ю Наташа цілий день чекала Волконського, та він не приїхав На другий, на третій день було те ж саме. П'єр також не приїжджав, і Наташа, не знаючи того, що князь Андрій поїхав до батька, не могла пояснити собі його відсутності.

Так минуло три тижні. Наташа нікуди не хотіла виїжджати і, як тінь, бездіяльна і смутна, ходила по кімнатах, увечері потай від усіх плакала і не приходила вечорами до матері. Вона раз у раз червоніла і дратувалася. Їй здавалося, що всі знають про її розчарування, сміються і жаліють її. При всій силі внутрішнього горя, це гоноровите горе посилювало її нещастя.

Якось раз вона прийшла до графині, хотіла щось сказати їй і раптом заплакала. Сльози її були слізьми ображеної дитини, яка сама не знає, за що її покарано.

Графиня стала заспокоювати Наташу. Наташа спочатку вслухалася в слова матері, потім раптом перебила її:

— Перестаньте, мамо, я й не думаю і не хочу думати! Так, поїздив і перестав, і перестав...

Голос її затремтів, вона мало не заплакала, але заспокоїлась і вже спокійно додала:

— І зовсім я не хочу виходити заміж. І я його боюсь; тепер я зовсім, зовсім спокійна...

Другого дня по цій розмові Наташа наділа те старе цлаття, яке особливо було відоме їй тим, що ранками їй у ньому було весело, і з ранку почала своє попереднє життя, від якого вона відійшла після балу. Вона, напившись чаю, пішла до зали, яку особливо любила за сильний резонанс, і почала співати свої сольфеджі (вправи зі співу). Закінчивши перший урок, вона зупинилась на середині зали і повторила одну музичну фразу, що особливо сподобалась їй. Вона прислухалась радісно до тієї (наче несподіваної для неї) чарівливості, з якою ці звуки, переливаючись, наповнили всю порожнюву зали і повільно завмерли, і їй раптом стало весело. "Нащо про це багато думати, і так гарно", — сказала вона собі і стала ходити туди й сюди по залі, ступаючи по дзвінкому паркету не простими кроками, а на кожному кроці переступаючи з корочка (на ній були нові, улюблені черевики) на носок, і так само радісно, як і до звуків свого голосу, прислухаючись до цього розміреного, тупоту корочка і поскрипування носка. Проходячи повз дзеркало, вона заглянула в нього. "Ось яка я! — наче говорив вираз її обличчя при цьому. — Ну, і добре. І нікого мені не треба".

Лакей хотів увійти, щоб прибрати щось у залі, але вона не пустила його і, зачинивши за ним двері, продовжувала свою прогулянку. Вона повернулась цього ранку знову до свого улюбленого стану любові до себе і захоплення собою. "Яка чарівна ця Наташа! — сказала вона знову про себе словами якоїсь третьої, збірної мужської особи. — Гарна, голос, молода, і нікому вона не заважає, дайте тільки їй спокій". Але хоч би як давали їй спокій, вона вже не могла бути спокійною і зараз же відчула це.

У передпокої відчинилися двері з під'їзду, хтось спитав: чи вдома? і почулися чийсь кроки. Наташа дивилася в дзеркало, але вона не бачила себе. Вона слухала звуки з передпокою. Коли вона побачила себе, обличчя її було бліде. Це був він. Вона це напевно знала, хоч ледве чула звук його голосу з-за зачинених дверей.

Наташа, бліда і злякана, вбігла до вітальні.

— Мамо, Волконський приїхав! — сказала вона. — Мамо, це жах, це нестерпно! Я не

хочу... мучитися! Що ж мені робити?..

Ще графиня не встигла відповісти їй, як князь Андрій з тривожним і серйозним обличчям увійшов до вітальні. Тільки-но він побачив Наташу, обличчя його засяло. Він поцілував у руку графиню і Наташу і сів біля дивана.

— Давно вже ми не мали приємності...— почала була графиня, але князь Андрій перебив її, відповідаючи на її запитання і, очевидно, поспішаючи сказати те, що йому треба було.

— Я не був у вас весь цей час тому, що був у батька: мені треба було переговорити з ним про вельми важливу справу. Я вчора вночі тільки повернувся,— сказав він,, глянувши на Наташу.— Мені треба переговорити з вами, графине,— додав він по хвилиній мовчанці.

Графиня, важко зітхнувши, опустила очі.

— Я до ваших послуг,— промовила вона.

Наташа знала, що їй треба піти звідси, але вона не могла цього зробити: щось стискало їй горло, і вона нечемно, прямо, розширеними очима дивилась на князя Андрія.

"Зараз? У цю хвилину!.. Ні, цього не може бути!" — думала вона.

Він знову глянув на неї, і цей погляд переконав її у тому, що вона не помилилась.— Так, зараз, у цю хвилину вирішувалась її доля.

— Іди, Наташо, я покличу тебе,— сказала графиня пошепки. Наташа благально глянула зляканими очима на князя Андрія, на матір, і вийшла.

— Я приїхав, графине, просити руки вашої дочки,— сказав князь Андрій.

Обличчя у графині спалахнуло, але вона нічого не сказала.

— Ваше освідчення...— статечно почала графиня. Він мовчав, дивлячись їй у вічі.— Ваше освідчення... (вона збентежилася) нам приємне, і... я приймаю ваше освідчення, я рада. І чоловік мій... я сподіваюся... але від неї самої буде залежати...

— Я скажу їй тоді, коли —буду мати вашу згоду... даєте ви мені таку згоду? — спитав князь Андрій.

— Так,— сказала графиня і простягнула йому руку і зі змішаним почуттям відчуженості й ніжності торкнулась губами до його лоба, коли він нахилився над її рукою. Вона хотіла любити його, як сина, але почувала, що він був чужий і страшний для неї.

— Я певна, що мій чоловік буде ЗГОДНИЙ,— сказала графиня,— але ваш батечко...

— Мій батько, якому я розповів свої плани, неодмінною умовою згоди поклав, щоб весілля було не раніше, як через рік. І про це ось я хотів повідомити вас,— сказав князь Андрій.

— Правда, Наташа ще молода, але — так довго!

— Це не могло бути інакше,— зітхнувши, сказав князь Андрій.

— Я пошлю вам її,— сказала графиня і вийшла з кімнати.

— Господи, помилуй нас,— примовляла вона, відшукуючи дочку. Соня сказала, що

Наташа у спальні. Наташа сиділа на своєму ліжку, бліда, з сухими очима, дивилась на образи і, швидко хрестячись, шепотіла щось. Побачивши матір, вона схопилася і кинулась до неї.

— Що, мамо?.. Що?

— Іди, іди до нього Він просить твоєї руки,— сказала графиня холодно, як здалося Наташі...— Іди... іди,— промовила мати сумно й докірливо услід дочці, що побігла бігом, і тяжко зітхнула.

Наташа не пам'ятала, як вона увійшла до вітальні. Ввійшовши у двері й побачивши його, вона зупинилась. "Невже цей чужий чоловік став тепер усім для мене?" — спитала вона себе і миттю відповіла: "Так, усім* він один тепер дорожчий для мене за все на світі". Князь Андрій підійшов до неї, опустивши очі.

— Я полюбив вас з тієї хвилини, як побачив вас. Чи можу я надіятись?

Він глянув на неї, і серйозна пристрасність її обличчя вразила його. Обличчя її говорило: "Нащо питати? Нащо ставити під сумнів те, чого не можна не знати? Нащо говорити, коли не можна словами висловити того, що відчуваєш".

Вона наблизилась до нього і зупинилася. Він узяв її руку й поцілував.

— Любите ви мене?

— Так, так,— наче з досадою промовила Наташа, голосне зітхнула, вдруге, частіше й частіше, і заридала.

— Чого? Що з вами?

— Ой, я така щаслива,— відповіла вона, усміхнулася крізь сльози, нагнулась ближче до нього, подумала секунду, наче питаючи себе, чи можна це, і поцілувала його.

Князь Андрій тримав її руки, дивився їй у вічі, і не знаходив у своїй душі попередньої любові до неї. В душі його раптом ворухнулося щось: не було попередньої поетичної і таємничої принадності бажання, а була жалість до її жіночої і дитячої кволості, був страх перед її відданістю і довірливістю, важка й одночасно радісна свідомість обов'язку, що навіки зв'язав його з нею. Теперішнє почуття, хоч і не було таке світле й поетичне, як перше, було серйозніше і сильніше.

— Чи сказала вам тата, що це не може бути раніше, як через рік? — спитав князь Андрій, все дивлячись їй у вічі.

Т

"Невже це я, та дівчинка-дитина (усі так казали про мене),— думала Наташа,— невже я тепер з цієї хвилини дружина, рівна з цим чужим, милим, розумним мужчиною, якого поважає навіть мій батько? Невже це правда? Невже правда, що тепер уже не можна жартувати з життям, тепер уже я велика, тепер уже лежить на мені відповідальність за кожний мій вчинок і за кожне слово? До речі, що він спитав мене?"

— Ні,— відповіла вона, але вона не зрозуміла того, що він питав.

— Пробачте мені,— сказав князь Андрій,— але ви такі молоді, а я вже так багато зазнав життя. Мені страшно за вас. Ви не знаєте себе.

Наташа зосереджено й уважно слухала, намагаючись зрозуміти значення його слів, і не розуміла.

— Хоч який важкий для мене буде цей 'рік, що відстрочує моє щастя,— говорив далі князь Андрій,— за цей строк ви перевірите себе. Я прошу вас через рік здійснити моє щастя; але ви вільні: заручини наші зостануться таємницею і, якби ви переконалися, що ви не любите мене, або якби полюбили...— сказав князь Андрій з неприродною усмішкою.

— Нащо ви це говорите? — перебила його Наташа.— Ви знаєте, що з того самого дня, як ви вперше приїхали в Отрадне, я і'голюбила вас,— сказала вона, твердо впевнена, що говорить правду.

— За рік ви пізнаєте себе...

— Ці-лий рік!—раптом сказала Наташа, тепер тільки зрозумівши, що весілля відкладено на рік.— Та чому ж рік? Чому ж рік?..— Князь Андрій став їй пояснювати причини цієї відстрочки. Наташа не слухала його.

— І не можна інакше? — спитала вона. Князь Андрій нічого не відповів, але вираз обличчя його показав, що змінити це рішення неможливо.

— Це жах! Ні, це жах, жах! — раптом заговорила Наташа і знову заридала.— Я помру, чекаючи цілий рік: це не можна, це жах.— Вона глянула в обличчя свого нареченого і побачила в ньому вираз жалю і подиву.

— Ні, ні, я все зроблю,— сказала вона, раптом переставши плакати,— я така щаслива!

Батько й мати увійшли до вітальні і благословили наречених. З цього дня князь Андрій нареченим став їздити до Ростових.

XXIV

Заручення не було і нікого не повідомляли про змовини Волконського з Наташею; на цьому наполіг князь Андрій. Він казав, що він є причиною відстрочки, тому він і повинен нести увесь тягар її. Він казав, що він назавжди зв'язав себе своїм словом, але що він не хоче зв'язувати Наташу і дає їй цілковиту волю. Якщо вона через півроку відчує, що не любить його, вона матиме право відмовити йому. Певна річ, ні батьки, ні Наташа не хотіли чути про це; але князь Андрій наполягав на своєму. Князь Андрій бував щодня у Ростових, але не як наречений обходився з Наташею: він казав їй ви і цілував її лише в руку. Між князем Андрієм і Наташею після дня освідчення встановилися зовсім інші, ніж перше, близькі, прості взаємини. Вони наче досі не знали одне одного. І він і вона любили згадувати про те, як вони дивилися одне на одного, коли були ще нічим; тепер обоє вони почували себе зовсім іншими істотами: перше вимушені, тепер вони були прості і щирі. Спочатку в родині почувалась ніяковість в обходженні з князем Андрієм; він здавався людиною з чужого світу, і Наташа довго привчала домашніх до князя Андрія, і з гордістю запевняла всіх, що він тільки здається таким особливим, а що він такий самий, як і всі, і що вона його не боїться і що ніхто не повинен боятися його. За кілька днів у родині до нього звикли, перестали ніяковіти при ньому і жили, як і раніш, а він у цьому їхньому житті брав участь. Він про господарство

умів говорити з графом і про убори з графінею та Наташею, і про альбоми та канву з Сонею. Іноді домашні Ростови між собою і при князі Андрії дивувалися з того, як усе це сталося і які очевидні були прикмети цього: і приїзд князя Андрія в Отрадне, і їх приїзд до Петербурга, і схожість між Наташею та князем Андрієм, яку помітила няня в перший приїзд князя Андрія, і сутичка в 1805 році між Андрієм та Миколою, і ще багато інших прикмет того, що сталося, помітили домашні.

В домі панувала та поетична нудьга і мовчазність, що завжди супроводить присутність нареченого і нареченої. Часто, сидючи разом, всі мовчали. Іноді вставали й виходили, і наречений з нареченою, залишаючись віч-на-віч, так само мовчали. Рідко вони розмовляли про майбутнє своє життя. Князеві Андрію страшно і совісно було говорити про це. Наташа поділяла це почуття, як і всі його почуття, які вона завжди вгадувала. Одного разу Наташа почала розпитувати про його сина. Князь Андрій почервонів, що з ним часто траплялося тепер і що особливо любила Наташа, і сказав, що син його не буде жити з ними.

— Чому? — злякано спитала Наташа.

— Я не можу відібрати його в діда і потім...

— Як би я любила його! — сказала Наташа, відразу вгадавши його думку.— Але я знаю, ви хочете, щоб не було приводів обвинувачувати вас і мене.

Старий граф іноді підходив до князя Андрія, цілував його, питав у нього поради щодо виховання Петі або Миколової служби. Стара графиня зітхала, дивлячись на них. Соня боялася кожної хвилини бути зайвою і намагалася знаходити при-

'зоди покидати їх самих, коли їм цього й не треба було. Коли князь Андрій говорив (він дуже гарно розповідав), Наташа з гордістю слухала його; коли вона говорила, то з острахом і з радістю помічала, що він увалено й допитливо дивиться на неї. Не розуміючи його, вона питала себе: "Чого він шукає в мені? Чого він добивається своїм поглядом? Що, як нема в мені того, чого він шукає цим поглядом?" Інколи вона вдавалася у властивий їй шалено-веселий настрій, і тоді особливо любила слухати й дивитися, як князь Андрій сміється. Він рідко сміявся, а зате, коли він сміявся, то віддавався весь своєму сміхові, і щоразу після цього сміху вора почувала себе ближчою до нього. Наташа була б цілковито щаслива, якби думка про майбутню розлуку, що наближалася, не лякала її.

Напередодні свого від'їзду з Петербурга князь Андрій привіз із собою П'єра, який від самого балу ні разу не був у Ростових. П'єр здавався розгубленим і збентеженим. Він розмовляв з матір'ю. Наташа сіла з Сонею біля шахового, столика, запрошуючи цим до себе князя Андрія. Він підійшов до них.

— Ви ж давно знаєте Безухова? — спитав він.— Ви любите його?

— Так, він хороший, але смішний дуже.

І вона, як завжди в розмові про П'єра, почала розповідати анекдоти про його неуважність, анекдоти, які навіть видумували про нього.

— Ви знаєте, я довірив йому нашу таємницю,— сказав князь Андрій.— Я знаю його змалку. Це золоте серце. Я вас прошу, Наталі,— сказав він раптом серйозно,— я поїду,

бог знає, що може трапитися. Ви можете розлю... Ну, знаю, Що я не повинен говорити про це. Одно,— хоч би що трапилось з вами, коли мене не буде...

— Що ж трапиться?..

— Хоч би там яке горе було,— говорив далі князь Андрій,— я вас прошу, m-lle Sophie, хоч би що трапилось, зверніться до нього самого за порадою і допомогою. Це найбільш неуважна і смішна людина, але найщиріше серце.

Ні батько та мати, ні Соня, ні сам князь Андрій не могли передбачити того, як вплине на Наташу розставання з її нареченим. Червона і схвильована, з сухими очима, вона ходила цього дня по дому, займаючись зовсім незначними справами, наче не розуміючи того, що чекає її. Вона не плакала і в ту хвилину, як він, прощаючись, востаннє поцілував її в руку.

— Не їдьте!—тільки промовила вона таким голосом, який змусив його задуматись про те, чи не треба йому справді зостатися, і який він довго пам'ятав після цього. Коли він поїхав, вона теж не плакала; але кілька днів вона, не плачучи, сиділа у своїй кімнаті, не цікавилась нічим і тільки говорила іноді: "Ой, чого він поїхав!"

Але через два тижні після його від'їзду вона, так само несподівано для близьких її, опам'яталася від своєї моральної недуги, стала такою ж, як раніш, тільки зі зміненою моральною фізіономією, як діти з іншим обличчям встають з ліжка після тривалої хвороби.

XXV

Здоров'я і характер князя Миколи Андрійовича Волконського за цей останній рік після від'їзду сина дуже ослабли. Він зробився ще дратівливішим, ніж раніше, і всі спалахи його безпричинного гніву здебільшого окошувались на княжні Марії. Він наче старанно вишукував усі дошкульні місця її, щоб якомога жорстокіше морально мучити її. У княжни Марії було дві пристрасті і тому дві радості: небіж Миколенька і релігія, і обидві були улюбленими темами князевих нападів та глузів. Хоч би про що заговорили, він зводив розмову на забобони старих дівок, або на розбещування і псування дітей. "Тобі хочеться його (Ми-коленьку) зробити такою ж старою дівкою, як ти сама; дарма-князеві Андрію треба сина, а не дівку",— говорив він. Або, звертаючись до mademoiselle Bourienne, він питав її при княжні Марії, як їй подобаються наші попи та образи, і жартував...

Він безперестанку боляче ображав княжну Марію, але дочка навіть не робила зусиль над собою, щоб прощати йому. Хіба міг би він бути винним перед нею і хіба міг батько її, який, вона все-таки знала це, любив її, бути несправедливим? Та й що таке справедливість? Княжна ніколи не думала про це горде слово: "справедливість". Усі складні закони людства зосереджувалися для неї в одному простому й ясному законі — в законі любові й самовідданості, даному нам від того, який з любов'ю страждав за людство, коли сам він — бог. Яке їй діло було до справедливості чи несправедливості інших людей? їй треба було самій страждати й любити, і це вона робила.

Взимку до Лисих Гір приїжджав князь Андрій, був веселий, лагідний і ніжний, яким його" давно не бачила княжна Марія. Вона передчувала, що з ним щось трапилось, але

він нічого не сказав княжні Марії про свою любов. Перед від'їздом князь Андрій довго розмовляв про щось з батьком, і княжна Марія помітила, що перед від'їздом обидва були незадоволені один з одного.

Невдовзі після від'їзду князя Андрія, княжна Марія писала з Лисих Гір до Петербурга своєму другові Жюлі Карагіній, яку княжна Марія мріяла, як мріють завжди дівчата, видати за свого брата і яка в цей час була в жалобі з приводу смерті свого брата, вбитого в Туреччині.

"Горе, видно, судилося нам обом, милий і ніжний друже Julie.

Ваша втрата така страшна, що я інакше не можу собі пояснити її, як особливу ласку бога, який хоче випробувати — люблячи вас — вас і вашу прекрасну матір. Ах, мій друже, релігія, і тільки релігія може нас, не кажу вже утішити, але врятувати від розпачу; тільки релігія може пояснити нам те, чого без її допомоги не може зрозуміти людина: для чого, чому істот добрих, піднесених, які вміють знаходити щастя в житті і не тільки нікому не шкодять, але й конче потрібні для щастя інших,— кличе до себе бог, а залишаються жити злі, некорисні, шкідливі або такі, які є тягарем для себе і для інших. Перша смерть, яку я бачила і якої я ніколи не забуду — смерть моєї любшої братової, справила на мене таке враження. Як ви питаєте долю, для чого було помирати вашому прекрасному братові, зовсім так само питала я, для чого було помирати цьому ангелові — Лізі, яка не тільки не зробила будь-якого зла людині, але й ніколи інших думок, крім добрих, не мала в своїй душі. І що ж, мій друже? Ось минуло відтоді п'ять років, і я, зі своїм мізерним розумом, уже починаю ясно розуміти, для чого їй треба було померти і яким чином ця смерть була тільки вираженням безмежної благодості творця, усі дії якого, хоч ми їх здебільшого не розуміємо, є тільки виявом його безмірної любові до свого створіння. Можливо, часто думаю я, вона була занадто по-ангельському невинна для того, щоб мати силу перенести всі обов'язки матері. Вона була бездоганна як молода дружина; можливо, вона не могла б бути такою матір'ю. Тепер, мало того, що вона залишила нам, і особливо князеві Андрію, найчистіший жаль і спомин, вона там певне дістане те місце, на яке я не смію сподіватися для себе. Але не кажучи вже про неї одну, ця рання і страшна смерть мала найблаготворніший вплив, незважаючи на всю печаль, на мене і на брата. Тоді, в хвилину втрати, ці думки не могли виникнути в мене; тоді я з жахом відігнала б їх, але тепер це так ясно і безперечно. Пишу все це вам, друже мій, лише для того, щоб переконати вас у євангельській істині, що стала для мене життєвим правилом: жодна волосина з голови не впаде без його волі. А воля його керується тільки однією безмірною любов'ю до нас, і тому все, що трапляється з нами, все для нашого добра. Ви питаєте, чи проведемо ми наступну зиму в Москві? Незважаючи на все бажання бачити вас, не думаю і не бажаю цього. І ви здивуєтесь, що причиною тому — Буонапарте. І ось чому: здоров'я батька мого помітно слабшає; він не може переносити суперечностей і робиться дратівливим. Дратівливість ця, як ви знаєте, звернена переважно на політичні справи. Він не може стерпіти думки про те, що Буонапарте провадить справу як з рівними зі всіма государями Європи і особливо з нашим, онуком Великої Катерини! Як ви знаєте, я

цілком байдужа до політичних справ, але зі слів мого батька і з розмов його з Михайлом Івановичем я знаю все, що робиться на світі, і особливо всі почесті, що ними вшановують Буонапарте, якого, здається, на

всій земній кулі ще тільки в Лисих Горах не визнають ні за велику людину, ні, тим більш, за французького імператора. І мій батька не може стерпіти цього. Мені здається, що мій батько, переважно внаслідок свого погляду на політичні справи і передбачаючи сутички, які в нього будуть через його манеру, не зважаючи ні на кого, висловлювати свої погляди, неохоче говорить про" поїздку в Москву. Усе, що він виграє від лікування, він втратить внаслідок суперечок про Буонапарте, що є неминучі. В усякому разі це вирішиться дуже швидко. Сімейне життя наше точиться, так само, як і раніш, тільки нема вдома брата Андрія. Він, як: я уже писала вам, дуже змінився останнім часом. Після його" горя він тепер тільки, у цьому році, цілком морально ожив. Він став таким, яким я його знала дитиною: добрим, ніжним, з тим: золотим серцем, якому я не знаю рівного. Він зрозумів, як мені здається, що життя для нього не кінчилося. Але разом з цією моральною переміною він фізично дуже ослаб. Він став худіший,, ніж перше, нервовіший. Я боюсь за нього і рада, що він вирушив у цю подорож за кордон, яку лікарі вже давно приписували йому. Я сподіваюся, що це поправить його. Ви мені пишете, що в Петербурзі про нього говорять, як про одного з найбільш діяльних, освічених і розумних молодих людей. Пробачте за родинне самолюбство — я ніколи в цьому не мала сумніву. Не можна перелічити добро, яке він тут зробив усім, починаючи від своїх селян і до дворян. Приїхавши до Петербурга, він узяв лише те, що йому належало. Дивуюся, яким чином взагалі доходять чутки з Петербурга до Москви і особливо такі неправдиві, як та, що про неї ви мені пишете,— чутка про гадане одруження брата з маленькою Ростовою. Я не думаю, щоб Андрій коли-небудь одружився хоч би там з ким і особливо з нею. І ось чому: по-перше, я знаю, що хоч він і рідко говорить про покійну дружину, але туга цієї втрати занадто глибоко вкорінилася в його серці, щоб будь-коли він вирішив дати їй наступницю і мачуху нашому маленькому ангелові. По-друге, тому, що, як я знаю, ця дівчина не з того розряду жінок, які можуть подобатися князезі Андрію. Не думаю, щоб князь Андрій обрав її своєю дружиною, і одверто скажу: я не бажаю цього. Але я забалакалась, кінчаю свій другий аркуш. Прощайте, мій любий друже, хай береже вас бог під своїм святим і могутнім покровом. Моя мила подруга, mademoiselle Bourienne, цілує вас. Марі".

XXVI

В середині літа княжна Марія одержала несподіваного листа від князя Андрія зі Швейцарії, в якому він сповіщав її про чудну і несподівану новину. Князь Андрій повідомляв про свої-змовини з Ростовою. Од усього листа його йіяло палкою

31*

482

любов'ю до нареченої і ніжною дружбою та довірою до сестри. Він писав, що ніколи не любив так, як любить тепер, і що тепер тільки зрозумів і спізнав життя; він просив сестру пробачити йому те, що за* свого приїзду в Лисі Гори він нічого не сказав їй про

це рішення, хоч і говорив про це з батьком. Він не сказав їй цього тому, що княжна Марія почала б просити батька дати свою згоду і, не досягнувши мети, роздратовала б батька і взяла б на себе весь тягар його досади. А втім, писав *він, тоді ще справу не було так остаточно вирішено, як тепер. "Тоді батько призначив мені строк рік, і ось уже шість місяців, половина минула з призначеного строку, і я залишаюсь більш, ніж будь-коли, твердим у своєму рішенні. Якби лікарі не затримували мене тут на водах, я сам був би в Росії, але тепер повернення моє я повинен відкласти ще на три місяці. Ти знаєш мене і мої взаємини з батьком. Мені нічого від нього не треба, я був і буду завжди незалежним, але зробити проти його волі, заслужити його гнів, коли, можливо, так недовго залишилось йому бути з нами, зруйнувало б наполовину моє щастя. Я пишу тепер йому листа про те саме і прошу тебе, вибравши добру хвилину, передати йому листа і сповістити мене про т\$, як він дивиться на все це і чи є надія на те, щоб він погодився скоротити строк на три місяці".

Після довгих вагань, сумнівів та молитов княжна Марія дала листа батькові. Другого дня старий князь сказав їй спокійно:

— Напиши братові, щоб почекав, поки помру... Недовго — скоро розв'яжу...

Княжна хотіла відповісти щось, але батько не дозволив їй і став дедалі більше підвищувати голос.

— Одружуйся, одружуйся, голубчику... Рідня гарна!.. Розумні люди, га? Багаті, га? Отож. Гарна мачуха у Миколеньки буде. Напиши ти йому, хай одружується хоч завтра. Мачуха в Миколеньки буде — вона, а я з Бур'єнкою одружуся!.. Ха, ха, ха, і йому щоб без мачухи не бути! Тільки одно, в моєму домі більше баб не треба; хай одружується, сам собі живе. Може, й ти до нього переїдеш? — звернувся він до княжни Марії: — з богом, по морозцю, по морозцю... по морозцю!..

Після цього спалаху князь не говорив більше ні разу про цю справу. Але стримана досада за синову малодушність виявилась у взаєминах батька з дочкою. До попередніх приводів для глузування додався ще один — розмова про мачуху і залицяння до m-lle Воигієппе.

— Чому ж мені з нею не одружитися?—казав він до дочки.— Гарна княгиня буде! — І останнім часом княжна Марія, не розуміючи і дивуючись, стала помічати, що батько її справді починав дедалі більше наближати до себе французенку. Княжна Марія написала князеві Андрію про те, як батько сприйняв його листа, але утішала брата, подаючи надію примирити батька з цією думкою.

Миколенька і його виховання, André і релігія були утіхами радощами княжни Марії;* але тому, що кожній людині, крім того, треба мати свої особисті надії, у княжни Марії була в найглибшій таємниці її душі прихована мрія і надія, що давала їй головну утіху в її житті. Утішливу цю мрію і надію дали їй божі люди — юродиві та прочани, які одвідували її потай від князя. Чим більше жила княжна Марія, чим більше спізнавала вона життя і спостерігала його, тим більше дивувала її короткозорість людей, які шукають тут на землі утіх і щастя, працюють, страждають, борються і роблять зло одне одному для досягнення цього неможливого, облудного і порочного щастя. "Князь

Андрій любив дружину, і вона померла, йому мало цього, він хоче зв'язати своє щастя з другою жінкою. Батько не хоче цього, бо бажає для Андрія більш знатної і багатой дружини. І всі вони борються, і страждають, і мучать, і псують свою душу, свою вічну душу, для досягнення благ, яким строк — одна мить. Мало того, що ми самі знаємо це,— Христос, син божий, зійшов на землю і сказав нам, що це життя є хвилеве життя, випробування, а ми все держимось за нього і гадаємо в ньому знайти щастя. Як ніхто не зрозумів цього? ^—думала княжна Марія.— Ніхто, крім цих зневажених божих людей, які з торбинками за плечима приходять до мене з чорного ґанку, боячись потрапити на очі князеві, і не для того, щоб не постраждати від нього, а для того, щоб його не призвести до гріха. Покинути сім'ю, батьківщину, усі турботи про земні блага для того, щоб, не приліплюючись ні до чого, 'ходити у плоскінному рам'ї під чужим іменем з місця на місце, не роблячи шкоди людям і молячись за них, молячись і за тих, які проганяють, і за тих, які заступаються: вищих за цю істину і життя нема істини і життя!"

Була одна прочанка, Федосенька, п'ятдесятилітня маленька, тихенька, ряба жінка, що ходила, вже понад тридцять років босоніж і в веригах. Її особливо любила княжна Марія. Якось раз, коли в темній кімнаті, при світлі самої лише лампадки, Федосенька розповідала про своє життя,— княжні Марії'раптом так ясно спало на думку, що сама Федосенька знайшла правильний шлях життя, що й вона вирішила піти по світу. Коли Федосенька пішла спати, княжна Марія довго думала про це і нарешті вирішила, що, хоч як це чудно — їй треба йти мандрувати. Вона довірила свій намір тільки одному сповідникові-ченцеві, отцю Акинфію, і сповідник схвалив її намір. Під виглядом подарунку прочанам княжна Марія припасла собі повне вбрання прочанки: сорочку, личаки, каптан і чорну хустку. Часто, підходячи до завітного комода, княжна Марія зупинялася в нерішучості, думаючи про те, чи не настав уже час для здійснення її наміру.

Часто, слухаючи оповідання прочанок, вона так настроювалась їх простою, для них механічною, а для неї повною глибокого значення мовою, що кілька разів була ладна кинути все і тікати з дому. В уяві своїй вона вже бачила себе у грубому

рам'ї, з паличкою і з торбинкою, на курному шляху, наче йде вона з Федосенькою, спрямовуючи свої мандри без заздрості, без любові людської, без бажань, від угодників до угодників і кінець кінцем туди, де нема ні печалі, ні воздыхання, а вічна радість і блаженство.

"Прийду до одного місця, помолюся; не встигну звикнути, полюбити — піду далі. І йтиму доти, поки ноги не підломляться, і ляжу і помру де-небудь, і прийду нарешті в ту вічну, тиху пристань, де нема ні печалі, ні воздыхання!.."—думала княжна Марія.

Але потім, побачивши батька і особливо маленького Коко, вона ослабала в своєму намірі, потихеньку плакала й почувала, що вона грішниця: любила батька і небожа більше, ніж бога.

I

іблійний переказ каже, що відсутність праці — неробство було умовою блаженства

першої людини до її падіння. Любов до неробства залишилась та сама в г,---^-.^===== людині і після падіння, але прокляття все ще тя-ШШшШШШШ жить над людиною і полягає воно не тільки в тому, що ми в поті чола мусимо здобувати хліб собі, але й у тому, що внаслідок моральних властивостей своїх ми не можемо бути бездіяльними і спокійними. Таємний голос каже, що ми мусимо бути винні в тому, що ми — нероби. Якби могла людина знайти становище, в якому вона, будучи неробою, почувала б себе корисною і виконуючою свій обов'язок, вона б знайшла один бік первісного блаженства. І з такого становища обов'язкового і дозволеного неробства користується цілий прошарок — прошарок військових. От у цьому обов'язковому і дозволеному неробстві полягала й полягатиме головна принадність військової служби.

Микола Ростов чув повною мірою це блаженство, після 1807 року продовжуючи службу в Павлоградському полку, в якому він уже командував ескадроном, прийнятим від Денисова.

Ростов зробився загубленим хлопцем-друзякою, якого московські знайомі визнали б трохи *mauvais genre* 1, але якого любили і поважали товариші, підлеглі і начальство, і який був задоволений своїм життям. Останнім часом, у 1809 році, він частіше в листах з дому знаходив нарікання матері на те, що справи розладнуються все більше й більше і що пора б йому приїхати додому, порадувати й заспокоїти батьків.

Читаючи ці листи, Микола боявся, що хочуть вивести його з того середовища, в якому він, убезпечивши себе від усієї життєвої плутанини, жив так тихо і спокійно. Він чув, що рано чи пізно доведеться знову поринути у той вир життя з розладженням і налагодженням справ, з обрахунками управителів, зі сварками, інтригами, зв'язками, з вищим світом, з Сониним коханням та обіцянкою, даною їй. Усе це було страшенно клопітне, заплутане, і він відповідав на материні листи холодними класичними листами, що починалися: *Ma chère maman* 2 і кінчалися: *votre obéissant fils* 3, не згадуючи про те, коли він має намір приїхати. У 1810 році він одержав листи рідних, в яких повідомляли його про змовини Наташі з Волконським і про те, що весілля буде через рік, бо старий князь не згоден. Цей лист засмутив, образив Миколу. По-перше, йому жаль було втратити з дому Наташу, яку він любив над усіх рідних; по-друге, він зі свого гусарського погляду жалкував, що його не було при тому, а то він показав би цьому Волконському, що зовсім не така велика честь родичатися з ним і що, коли він любить Наташу, то може обійтись і без дозволу навіженого батька. Хвилину він вагався, чи не попроситись у відпустку, щоб побачити Наташу нареченою, та якраз надійшли маневри, виникли міркування про Соню, про плутанину, і Микола знову відклав. Але весною того ж року він одержав листа від матері, яка писала таємно від графа, і лист цей переконав його, що треба їхати. Вона писала, що коли Микола не приїде і не візьметься до справ/ то все майно піде з молотка і всі підуть з торбами. Граф такий млявий, так довірився Митеньці, і такий добрий, і так усі його обдурюють, що все йде гірше і гірше. "Ради бога, благаю тебе, приїжджай зараз же, якщо ти не хочеш зробити мене і всю свою родину нещасними", — писала графиня.

Лист цей вплинув на Миколу. У нього був той здоровий розум посередності, який

показував йому, що треба було робити.

1 поганого тону,

2 Люба матусю

3 ваш слухняний син,

Тепер треба було їхати, якщо не у відставку, то у відпустку. Чому треба було їхати, він не знав; але, виспавшись по обіді, він сказав осідлати сивого Марса, давно не їждженого і страшенно злого жеребця, і, повернувшись на вмиленому жеребці додому, повідомив Лаврушку (лакей Денисова залишився у Ростова) і товаришів, які прийшли увечері, що подає у відпустку і їде додому. Хоч як важко і чудно було йому думати, що він поїде і не визнає зі штабу (що його особливо цікавило), чи буде він підвищений у ротмістри, чи одержить Анну за останні маневри; хоч як дивно було думати, що він так і поїде, не продавши графові Голухов-ському тройку буланых, яких польський граф торгував у нього і про які Ростов держав парі, що продасть за дві тисячі; хоч яким незрозумілим здавалося, що без нього буде той бал, що його гусари мали дати панні Пшаздецькій на зло уланам, які давали бал своїй панні Боржозовській,— він знав, що треба їхати з цього ясного, гарного світу кудись туди, де все було дурницею і плутаниною. Через тиждень вийшла відпустка. Гусари, товариші не тільки по полку, а й по бригаді, дали обід Ростову, який коштував з душі по п'ятнадцять карбованців підписки,— грали два оркестри, співали два хори співаків; Ростов танцював тропака з майором Басовим; п'яні офіцери качали, обнімали і впустили Ростова; солдати третього ескадрону ще раз качали його і кричали "ура!" Потім Ростова поклали в сани і провели до першої станції.

До половини дороги, як це завжди буває, від Кременчука до Києва, усі думки Ростова були ще позаду — в ескадроні; але переваливши за половину, він уже почав забувати тройку буланых, свого вахмістра Дождовейка, і турботно почав питати себе про те, що і як він застане в Отрадном. Що ближче він під'їжджав, то сильніше, значно сильніше (наче моральне почуття було підпорядковане тому ж законові тяжіння обернено квадратам відстаней), він думав про свою домівку; на останній перед Отрадним станції дав ямщикові три карбованці на горілку і, як хлопчик, задихаючись, вбіг на ганок дому.

.Після бурхливих радощів зустрічі і після чудного почуття невдоволеності тим, що є, бо чекав чогось більшого,— усе те саме, чого ж я так квапився! — Микола став уживатися в свій старий світ домівки. Батько й мати були такі самі, вони тільки трохи постарішали. Новий у них був якийсь неспокій та іноді нелад, якого не було раніш і який, як незабаром узнав Микола, походив від поганого стану справ. Соні йшов двадцятий рік. Вона вже перестала кращати, нічого не обіцяла більше того, що в ній було; але й цього було досить. Вона вся пашіла щастям і любов'ю відтоді, як приїхав Микола, і вірна, непохитна любов цієї дівчини викликала в нього радість. Петя і Наташа найбільше здивували Миколу. Петя був уже великий, тринадцятилітній, вродливий, весело і розумно-пустотливий хлопчик, у нього вже ламався голос. З Наташі Микола довго дивувався і сміявся, дивлячись на неї.

— Зовсім не та,— казав він.

— Що, споганіла?

— Навпаки, але статечність якась. Княгиня! — промовив він до неї пошепки.

— Авжеж, авжеж,— радісно сказала Наташа.

Наташа розповіла йому свій роман з князем Андрієм, його приїзд до Отрадного і показала йому останнього листа.

— Що ж, ти радий? — спитала Наташа.— Я така тепер спокійна, щаслива.

— Дуже радий,— відповів Микола.— Він прекрасна людина. Що ж, ти дуже закохана?

— Як тобі сказати,— відповіла Наташа,— я була закохана в Бориса, в учителя, в Денисова, але це зовсім не те. Мені спокійно, твердо. Я знаю, що кращих за нього не буває людей, і так мені спокійно, гарно тепер. Зовсім не так, як раніш...

Микола висловив Наташі своє незадоволення з того, що весілля було відкладено на рік; але Наташа злісно накинулася на брата, доводячи йому, що й не могло бути інакше, що погано було б увійти в сім'ю проти батькової волі, що вона сама цього хотіла.

— Ти зовсім, зовсім не розумієш,— казала вона. Микола замовк і погодився з нею.

Брат часто дивувався, спостерігаючи її. Зовсім не було схоже, щоб вона була закохана наречена в розлуці зі своїм нареченим. Вона була рівна, спокійна, весела, так само, як і раніш. Миколу це дивувало і навіть викликало недовіру до сватання Волконського. Він не вірив у те, що її долю вже вирішено, тим більш, що він не бачив з нею князя Андрія. Йому все здавалося, що що-небудь не те в цьому гаданому одруженні.

"Чому відстрочка? Чому не заручились?" — думав він. Розговорившись раз з "матір'ю про сестру, він, на подив свій і почасти на задоволення, побачив, що мати так само у глибині душі іноді недовірливо дивилась на цей шлюб.

— Ось пише,— казала вона, показуючи синові листа князя Андрія з тим затаєним почуттям недоброзичливості, що завжди є у матері проти майбутнього подружнього щастя дочки,— пише, що не приїде раніш як у грудні. Яка ж це справа може затримати його? Мабуть, хвороба! Здоров'я кволе дуже. Ти не кажи Наташі. Ти не дивись, що вона весела: це вже останній дівочий час доживає, а я знаю, що з нею робиться кожного разу, як листа його одержує. А втім, бог дасть, все й гаразд буде,— закінчувала вона щоразу,— він прекрасна людина.

II

Перший час після свого приїзду Микола був серйозний і навіть скучний. Його мучила доконечна потреба неодмінного втручання в ті дурні справи господарства, для яких мати викликала його. Щоб швидше скинути з плечей цей тягар, на третій день після свого приїзду він сердито, не відповідаючи на запитання, куди він іде, пішов з насупленими бровами у флігель до Митеньки" і зажадав від нього рахунків усього. Що таке були ці рахунки всього, Микола знав ще менше, ніж зляканий і розгублений Митенька. Розмова та обрахунок Митеньки тривали недовго. Староста, виборний і

земський, які дожидалися в передпокої флігеля, зі страхом і втіхою чули спочатку, як загудів і затріскотів, наче все підвищуючись, голос молодого графа, чули лайливі і страшні слова, що сипалися одно за одним.

— Розбійник! Невдячна тварюка!.. Порубаю собаку... Не з татусем... Обікрав...— і т. ін.

Потім ці люди з неменшими втіхою і страхом бачили, як молодий граф, весь червоний, з налитими кров'ю очима, за барки виволік Митеньку, ногою та коліном дуже влучно якраз між своїми словами штовхнув його під зад і закричав: "Геть! щоб духу твого, мерзотнику, тут не було!"

Митенька сторч головою злетів з шести східців і втік у клумбу. (Клумба ця була відомою місцевістю порятунку злочинців у Отрадному. Сам Митенька, приїжджаючи п'яним з міста, ховався в цю клумбу, і багато хто з мешканців Отрадного, що ховалися від Митеньки, знав рятівну силу цієї клумби.)

Дружина Митеньки і своячениці із зляканими обличчями виставилися в сіни з дверей кімнати, де кипів чистий самовар і височіло прикажчицьке високе ліжко під стьобаною ковдрою, пошитою з маленьких шматочків.

Молодий граф, задихаючись, не звертаючи на них уваги, рішучими кроками пройшов повз них і пішов у дім. *

Графиня, узнавши відразу через дівчат про те, що сталося у флігелі, з одного боку заспокоїлась щодо того, що тепер становище їхнє повинно покращати, з другого боку, вона турбувалася про те, як перенесе це її син. Вона підходила кілька разів навшпиньки до його дверей і слухала, як він куриє люльку за люлькою.

Другого дня старий граф відкликав убік сина і з боязкою усмішкою сказав йому:

— А знаєш, ти, голубчику, даремне погарячився! Мені Митенька розповів усе.

"Я знав,— подумав Микола,— що ніколи нічого не зрозумію тут, у цьому дурному світі".

— Ти розсердився, що він не вписав ці сімсот карбованців. Вони ж у нього написані транспортом, а на другу сторінку ти не подивився.

— Татусю, він мерзотник і злодій, я знаю. І що зробив, те зробив, а якщо ви не хочете, я нічого йому не казатиму.

— Ні, голубчику. (Граф був збентежений теж. Він почував, що він був поганим розпорядником маєтку своєї дружини і винний перед своїми дітьми, але не знав, як виправити це.) Ні, я прошу тебе взятися до справ, я старий, я...

— Ні, татусю, ви пробачте мені, коли я зробив вам неприємність; я менше за вас умію.

"Чорт з ними, з цими селянами і грішми і транспортами по сторінці,— думав він:—Ще від кута на шість ставок я розумів колись, але по сторінці транспорт — нічого не розумію",— сказав він сам до себе і відтоді більш не втручався у справи. Тільки одного разу графиня поклікала до себе сина, сказала йому про те, що в неї є вексель Анни Михайлівни на дві тисячі, і спитала Миколу, що він думає зробити з ним.

— А ось що,— відповів Микола.— Ви мені сказали, що це від мене залежить. Я не

люблю Анни Михайлівни і не люблю Бориса, але вони були дружні з нами і вони бідні. Так ось що! — і він розірвав вексель, і цим вчинком сльозами радості змусив ридати стару графиню. Після цього молодий Ростов, уже не беручись більше ні до яких справ, з гарячим захопленням зайнявся ще новими для нього справами псової охоти, що широко була поставлена у старого графа.

III

Уже перепадав сніжок, ранкові приморозки заковували змочену осінніми дощами землю, уже вруна уключились і яскравою зеленню виділялись поруч з бурими смугами витовченої худобою озимої і ясножовтої ярової стерні з червоними смугами гречків я. Верховіття і ліски, що були наприкінці серпня ще зеленими островами між чорними полями озимини і стернями, стали золотавими і яскравочервоними островами посеред яскравозеленої озимини. Русак уже до половини затерся (перелиняв), лисячі виводки починали розбредатися і молоді вовки були більші за собаку. Був найкращий мисливський час. Собаки завзятого молодого мисливця Ростова вже не тільки увійшли в мисливське тіло, а й підбились так, що загальна рада мисливців вирішила три дні дати відпочити собакам і 16 вересня іти у від'їзд, починаючи з Діброви, де був незайманий вовчий виводок.

У такому стані були справи 14 вересня.

Цілий цей день охота була вдома; було морозно і колючо, але звечора стало хмурніти і відлигло. 15 вересня, коли молодий Ростов уранці в халаті виглянув у вікно, він побачив такий ранок, що кращого нічого не могло бути для полювання: наче небо тануло і без вітру спускалося на землю. Єдиним рухом у повітрі був повільний рух згори донизу мікроскопічних крапель мжички чи туману. На голому вітті саду висіли прозорі краплини і падали на щойно опале листя. Земля на городі, як мак, глянувато-мокро чорніла і на недалекій відстані зливалася з тьмяним і вологим покровом туману. Микола вийшов на мокрий з нанесеним болотом ґанок; пахло прив'ялим лісом і собаками. Чорноряба широкозада сука Милка з великими чорними банькатими очима, побачивши господаря, встала, потягнулась назад і лягла по-русачому, потім зненацька скочила й лизнула його просто в ніс і вуса. Другий хорт, побачивши господаря з квітникової доріжки, вигинаючи спину, рвучко кинувся до ґанку і, піднявши правило (хвіст), став тертися об Миколові ноги.

— О гой! — пролунав у цей час той незрівнянний мисливський поклик, що поєднує в собі і найглибший бас, і найтонший тенор; і з-за рогу вийшов доїжджачий і ловчий Данило, по-українському під скобку обстрижений, сивий, зморшкуватий мисливець з гнутим гарапником у руці і з тим виразом незалежності та презирства до всього на світі, що буває тільки у мисливців. Він скинув свою черкеську шапку перед паничем і презирливо подивився на нього. Презирство це не було образливим для панича: Микола знав, що цей Данило, до всього ставлячись з презирством і стоячи над усім, проте є його кріпаком і мисливцем.

— Даниле! — сказав Микола, боязко почувуючи, що видиво цієї мисливської погоди, цих собак і мисливця вже проймає його тим непереборним мисливським

почуттям, в якому людина забуває всі попередні наміри, як закоханий у присутності своєї коханої.

— Що звелите, ваше сіятельство? — спитав протодияконський охриплий від порськання бас, і двоє чорних блискучих очей глянули спідлоба нав замовклого панича. "Що, хіба не витримаєш?" — наче сказали ці двоє очей.

— Гарний деньок, га? І гонити, і верхи літати, га? — сказав Микола, чухаючи Милку за вухами. Данило не відповів і покліпав очима.

— Уварку посилав послухати на світанку,— сказав його бас по хвилині мовчання,— каже, в Отрадненський запуст перевела, там вили. (Перевела — означало, що вовчиця, про яку вони обидва знали, перейшла з дітьми в отрадненський ліс — невелике відокремлене місце за дві версти від садиби.)

— А їхати ж треба? — сказав Микола.— Зайди-но до мене з Уваркою.

— Як накажете!

— То почекай же з годуванням.

— Слухаю.

Через п'ять хвилин Данило з Уваркою стояли у великому Миколовому кабінеті. Незважаючи на те, що Данило був невеликий на зріст, присутність його в кімнаті справляла таке враження, ніби бачиш коняку чи ведмедя на підлозі між меблею в обстановці людського життя. Данило сам це почував і, як звичайно, стояв біля самих дверей, намагаючись говорити тихо, не рухатись, щоб не поламати як-небудь панських покоїв, і поспішаючи все сказати і вийти на простір, з-під стелі під небо.

Закінчивши розпити і випитавши визнання Данила, що собаки нічого (Данилові й самому хотілось їхати), Микола сказав сідлати. Але тільки-но Данило хотів вийти, як до кімнати увійшла швидкими кроками Наташа, ще не причесана і не одягнута, у великій няниній хустці. Петя вбіг разом з нею.

— Ти їдеш? — спитала Наташа.— Я так і знала! Соня казала, що не поїдете. Я знала, що сьогодні такий день, що не можна не їхати.

— їдемо,— неохоче відповів Микола, якому сьогодні не хо* тілось брати Наташу і Петю, бо він мав намір розпочати серйозне полювання.— їдемо, та тільки по вовків: тобі нудно буде.

— Ти знаєш, що це найбільша моя втіха,— сказала Наташа.— Це негоже — сам їде, звелів сідлати, а нам нічого не сказав.

— "Тщетны россам все препоны", їдемо! — прокричав Петя.

— Та тобі ж не можна: матуся сказала, що тобі не можна,— промовив Микола, звертаючись до Наташі.

— Ні, я поїду, неодмінно поїду,— сказала категорично Наташа.— Даниле, звели нам сідлати, і Михайло щоб виїжджав з моєю зграєю,— звернулась вона до ловчого.

І так уже бути в кімнаті Данилові здавалось непристойним і важким, але мати яку-небудь справу з панночкою — для нього здавалось неможливим. Він опустив очі і, наче його це не стосувалося, поквапився вийти, щоб як-небудь ненароком не пошкодити панночці.

Старий граф, який завжди держав величезну охоту, а тепер передав усю її в синові руки, цього дня, 15 вересня, розвеселившись, зібрався сам теж виїхати.

Через годину уся охота була біля ґанку. Микола зі строгим і серйозним виглядом, мовляв, нема часу тепер морочитися дрібницями, пройшов повз Наташу і Петю, які щось розповідали йому. Він оглянув усі частини охоти, послав наперед зграю і мисливців у заїзд, сів на свого рижого Донця і, підсвистуючи собак своєї зграї, рушив через тік у поле, що вело до Отрадненського запусту. Коня старого графа, буланого, якого називали Вифлянкою, вів графський стрепенний, а сам він мав прямо виїхати у дрозді на залишений для нього лаз.

Усіх гончаків виведено було п'ятдесят чотири собаки, під якими виїхало доїжджачих і вижлятників шість чоловік. При хортах було, крім панів, вісім чоловік, за якими гасало понад сорок хортів, так що з панськими зграями виїхало в поле коло ста тридцяти собак і двадцяти кінних мисливців.

Кожен собака знав господаря і кличку. Кожен мисливець знав своє діло, місце і призначення. Тільки-но вийшли за огорожу, всі без галасу і розмов, рівномірно і спокійно розтяглися по дорозі й по полю, що вели до отрадненського лісу.

Як по хутряному килиму, ішли по полю коні, зрідка чалапаючи по калюжах, коли переходили через дорогу. Імлисте небо все ще непомітно і рівномірно спускалося на землю; в повітрі було тихо, тепло, безгомінно. Зрідка чутно було то мисливське підсвистування, то хропіння коня, то виляск гарапником чи скавуління собаки, що йшов не на своєму місці.

Коли від'їхали з версту, назустріч охоті Ростових з туману з'явилося ще п'ять вершників з собаками. Попереду їхав моложавий, гарний старик з великими сивими вусами.

— Здрастуйте, дядечку,—сказав Микола, коли старий під'їхав до нього.

— Чисте діло марш!.. Так і знав,— заговорив дядечко (це був далекий родич, небагатий сусіда Ростових),—так і знав, що не втерпиш, і добре, що їдеш. Чисте діло марш! (Це була улюблена дядечкова приказка.) Бери запуст зараз, а то мій Гірчик доніс, що Ілагіни з охотою в Корниках стоять, вони в тебе — чисте діло марш! — під носом виводок візьмуть.

— Туди ж і йду. Що ж, звалити зграї? — спитав Микола.— Звалити... '

Гончаків з'єднали в одну зграю, і дядечко з Миколою далі їхали поруч. Наташа, закутана хустками, з-під яких видно було збуджене, з блискучими очима обличчя, під'їхала до них у супроводі Петі і мисливця Михайла, які не відставали від неї, та берейтора, що був приставлений за няньку при ній. Петя чомусь сміявся, бив і смикав своєю коня. Наташа гарно і впевнено сиділа на своєму вороному Арабчику і твердою рукою без зусилля осадила його.

Дядечко незадоволено оглянувся на Петю і Наташу. Він не любив поєднувати пустощі з серйозною справою полювання.

— Здрастуйте, дядечку, і ми їдемо,— прокричав Петя.

— Здрастуйте то здрастуйте, та собак не перечавіть,— суворо-сказав дядечко.

— Миколенька, який чудовий собака Труніла! Він упізнав мене,— сказала Наташа про свого улюбленого гончака.

"Труніла, по-перше, не собака, а гончак",— подумав Микола і строго глянув на сестру, намагаючись дати їй відчутти ту відстань, що мала розділяти їх у цю хвилину. Наташа зрозуміла це.

— Ви, дядечку, не думайте, що ми заважатимем кому-не-будь,— сказала Наташа.— Ми станемо на своєму місці й не поворухнемося.

— І добре діло, графинечко,— сказав дядечко.— Тільки з коня он не впадить,— додав він,— а то — чисте діло марш! — ні на чому ж триматися.

До острова Отрадненського запусту було сажнів зо сто, і доїжджачі підходили до нього. Ростов, вирішивши остаточно з дядечком, звідки кидати гончаків, і показавши Наташі місце, де їй стояти і де ніяк нічого не могло пробігти, рушив до яру в заїзд.

— Ну, небоже, на старого стаєш,— сказав дядечко,— дивись, не гладь (не проґав).

— Як доведеться,— відповів Ростов.— Карай, фюїть! — крикнув він, відповідаючи цим закликком на дядечкові слова. Карай був старий і потворний бурдастий пес, відомий тим, що він сам юдин не раз уже брав дорослого вовка. Всі стїли на місця.

Старий граф, знаючи мисливську гарячність сина, поквапився, щоб не спізнитись, і ще не встигли доїжджачі підїхати до місця, як Ілля Андрійович, веселий, рум'яний, з хиткими щоками, на своїх вороненьких підїхав по врунах до залишеного йому лазу і, розправивши шубку й надівши мисливське приладдя, виліз на свою гладеньку, відгодовану, смирну й добру, посивілу, як і він, Вифлянку. Коней з дрожкою відіслали. Граф Ілля Андрійович, хоч і не мисливець вдачею, знаючи твердо мисливські закони, вїхав у кущі узлісся, від яких він стояв, розібрав поводи, вмостився на сідлі і, почувавши себе готовим, оглянувся усміхаючись.

Біля нього стояв його камердинер, старовинний, але обважнілий їздець, Семен Чекмар. Чекмар держав на шворі трьох лихих, але так само розжирілих, як господар і кінь, вовкодавиз. Два собаки, розумні, старі, повдягалися без швор. Кроків на сто далі в узліссі стояв другий графів стрепенний, Митька, одчайдушний їздець і пристрасний мисливець. Граф за старовинною звичкою випив перед полюванням срібну чарку мисливської запіканочки, закусив і запив півпляшкою свого улюбленого бордо.

Ілля Андрійович був трохи червоний від вина та їзди; очі його, затуманені вологою, особливо блищали, і він, закутавшись у шубку, сидячи на сідлі, мав вигляд дитини, яку вирядили гуляти.

Худий, з запалими щоками Чекмар, влаштувавши свої справи, поглядав на пана, з яким він жив тридцять років душа в душу, і, розуміючи його приємний настрій, чекав приємної розмови. Ще одна, третя особа підїхала обережно (видно, вже вона була навчена) з-за лісу і зупинилася позад графа. Особою цією був старик з сивою бородою, в жіночому капоті і в високому ковпаку. Це був блазень Настасія Іванівна.

— Ну, Настасіє Іванівно,— підморгуючи до нього, пошепки сказав граф,— ти тільки відтупай звіра, тобі Данило всипле.

— Я сам... не ликом шитий,— сказав Настасія Іванівна.

— Шшшші — зашипів граф і обернувся до Семена.

— Наталію Іллівну бачив? — спитав він Семена. — Д^ вона?

— Вони з Петром Іллічем від Жарових бур'янів стали, — відповів Семен усміхаючись. — Теж, дами, а швору велику мають.

— А ти дивуєшся, Семене, як вона їздить... га? — сказав граф. — Хоч би й чоловікові такі

— Чом би й не дивуватись? Сміливо, ловко!

— А Микола де? Над Лядовським верхом, чи що? — все пошепки питав граф.

— Так точно. Вже ж вони знають, де стати. Так тонко їзду • знають, що ми з Данилом іноді дивом дивуємось, — казав Семен, знаючи, чим догодити панові.

— Гарно їздить, га? А на коні ж то який, га?

— Картину писати] Як нещодавно з Заварзинських бур'янів вигнали лиса. Вони переймати стали, від хасців, страх — кінь тисяча карбованців, а їздцеві ціни нема. Егеж, такого молодця пошукати!

— Пошукати... — повторив граф, очевидно жалкуючи, що кінчилась , так скоро Семенова промова. — Пошукати, — сказав він, одгортаючи поли шубки і виймаючи табакерку.

— Недавно як від обідні в усій регалії вийшли, то Михайло он Сидорович... — Семен не доказав, почувши гамір гонів з підвиванням не більше як двох чи трьох гончаків, що ясно розлягався в тихому повітрі. Він, нахиливши голову, прислухався і мовчки погрозив панові. — На виводок натрапили... — прошепотів він, — просто на Лядовський повели.

Граф, забувши стерти усмішку з обличчя, дивився перед себе вдалину вздовж перемички і, не нюхаючи, тримав у руці табакерку. Слідом за гавканням собак стало чутно голос по вовкові, поданий у басовитий ріг Данила; зграя приєдналась до перших трьох собак, і чутно було, як заревіли, заливаючись, голоси гончаків, з тим особливим підвиванням, що правило за ознаку гонів по вовкові. Доїжджачі вже не порськали, а улюлюкали, і з-за всіх голосів вирізнявся голос Данила, то басовитий, то пронизливо тонкий. Данилів голос, здавалося, наповняв увесь ліс, виходив з лісу і звучав далеко в полі.

Прислухаючись кілька секунд мовчки, граф і його стрепенний упевнились, що гончаки розбилися на дві зграї: одна, більша, ревучи особливо гаряче, стала віддалятися, друга полетіла вздовж лісу стороною від графа, і при цій зграї було чутно улюлюкання Данила. Обоє ці гони зливалися, переливались, але обоє віддалялися. Семен зітхнув і нагнувся, щоб поправити шворку, в якій заплутався молодий пес; граф теж зітхнув і, помітивши у своїй руці табакерку, відкрив її і взяв пучку.

— Назад! — крикнув Семен на пса, який вийшов за узлісся. Граф здригнувся й упустив табакерку. Настасія Іванівна зліз, щоб підняти її.

Граф і Семен дивилися на нього. Раптом, як це часто буває, гамір гонів враз наблизився, наче ось уже перед самими ними були гавкаючі пащі собак і улюлюкання Данила.

Граф оглянувся і праворуч побачив Митьку, який витріщеними очима дивився на графа і, піднявши капелюха, показував уперед, на другий бік.

— Пильнуй! — закричав він таким голосом, що видно було, що це слово давно вже мучило його, просячись на язик. І помчав, випустивши собак у напрямі до графа.

Граф і Семен вилетіли з узлісся і ліворуч од себе побачили вовка, який, м'яко перевалюючись, тихим скоком підбігав лівіше від них до того ж таки узлісся, біля якого вони стояли. Собаки люто виснули і, зірвавшись зі шворок, полетіли до вовка повз ноги коней.

Вовк припинився, з зусиллям, як "хворий на жабу, повернув свою лобату голову до собак і, так само м'яко перевалюючись, стрибнув один раз, другий і, махнувши поліном (хвостом), зник в узліссі. Тієї ж хвилини з протилежного узлісся з ревом, схожим на плач, розгублено вискочив один, другий, третій гончак, і вся зграя помчала полем, тим самим місцем, де проліз(пробіг) вовк. Услід за гончаками розсунулись кущі ліщини і з'явився бурий, почорнілий від поту кінь Данила. На довгій спині його клубком, падаючи вперед, сидів Данило без шапки з сивим, ^скуйовдженим волоссям над червоним, спітнілим обличчям.

— Улюлюлю, улюлю!..— кричав він. Коли він побачив графа, в очах його сяйнула блискавка.

— Ж...І — кпикнув він, погрожуючи піднятим гарапником графові.

— Про...ли вовка он!., мисливці! — І ніби не удостоюючи збентеженого, зляканого графа дальшою розмовою, він з усією злістю, приготовленою на графа, ударив по запалих мокрих боках бурого коня і полетів за гончаками. Граф, як покараний, стояв оглядаючись і намагаючись усмішкою викликати в Семена жаль до свого становища. Але Семена вже не було: він в об'їзд через кущі переймав вовка від засіки. З двох боків* так само наперейми звірові мчали псарі. Та вовк пішов кущами і жоден мисливець не перехопив його.

V

Микола Ростов тимчасом стояв на своєму місці, чекаючи звіра. По наближенню і віддаленню гонів, по звуках голосів відомих йому собак, по наближенню, віддаленню і підвищенню голосів доїжджачих він почував те, що діялося в острові. Він знав, що в острові були прибулі (молоді) і здорові (старі) вовки; він знав, що гончаки розбилися на дві зграї, що де-небудь цькували і що трапилось що-небудь недобре. Він кожної секунди чекав на свій бік звіра. Він робив тисячі різних припущень про те, як і з якого боку побіжить звір і як він цькуватиме його. Надія змінювалась розпачем. Кілька разів він звертався до бога з благанням про те, щоб вовк вийшов на нього; він молився з тим гарячим і со-вісливим почуттям, з яким моляться люди в час великого хвилювання, залежного від зовсім незначної причини. "Ну, хіба тобі важко,— казав він до бога,— зробити це для мене! Знаю, що ти великий і що гріх тебе просити про це; але, ради бога, зроби, щоб на мене виліз здоровий і щоб Карай на очах у дядечка, який он звідти дивиться, вліпився йому мертвою хваткою в горло". Тисячу разів за ці півгодини упертим, напруженим і неспокійним поглядом оглядав Ростов узлісся з двома рідкими

дубами над осиковим підлісом, і яр з розмитим краєм, і шапку дядечка, що трошечки виднівся з-за куща праворуч.

"Ні, не буде цього щастя,— думав Ростов,— а хіба ж то важко! Не буде! Мені завжди, і в картах, і на війні, в усьому не щастить". Аустерліц і Долохов яскраво, але швидко змінюючись, мигали в його уяві. "Тільки б один раз у житті зацькувати старого вовка, і більше я не бажаю!" — думав він, напружуючи слух і зір, оглядаючись ліворуч і знову праворуч і прислухаючись до найменших відтінків у гаморі гонів. Він глянув знову праворуч і побачив, що голим полем назустріч йому бігло щось. "Ні, цього не може бути!" — подумав Ростов, важко зітхаючи, як зітхає людина, коли справджується те, чого довго чекала вона. Сталося величезне щастя — і так просто, без галасу, без блиску, без ознаменування. Ростов не вірив своїм очам, і сумнів, цей тривав понад секунду. Вовк біг уперед і важко перестрибнув через вибоїну, що була на його дорозі. Це був старий звір, з сивою спиною і з наїдженим червонуватим черевом. Він біг неквапливо, очевидно певний, що ніхто не бачить його. Ростов, не дихаючи, оглянувся на собак. Вони лежали, стояли, не бачачи вовка і нічого не розуміючи. Старий Карай, повернувши голову і вишкіривши жовті зуби, сердито розшукував блоху, клацав ними на задніх стегнах.

— Улюлюлю,— пошепки, відкопилюючи губи, промовив Ростов. Собаки, дзенькнувши кільцями нашійника, посхоплювались, нашорошивши вуха.

Карай почував своє стегно і встав, нашорошивши вуха і злегка махнувши хвостом, на якому висіли клапті шерсті.

"Пускати? не пускати?" — казав сам до себе Микола в той час, як вовк наближався до нього, віддаляючись од лісу. Раптом уся вовкова фізіономія змінилася; він здригнувся, побачивши ще певно ніколи не бачені людські очі, спрямовані на нього, і, трошки повернувши до мисливця голову, зупинився — назад чи вперед? "Е! все одно, вперед!.." — видно, наче сказав він сам до себе і пустився вперед, уже не оглядаючись, м'яким, рідким" вільним, але рішучим скоком.

— Улюлю!..— не своїм голосом закричав Микола, і сам собою прожогом полетів його добрий кінь з гори, перескакуючи через водорії наперетин вовкові; і ще швидше, випередивши його, полетіли собаки. Микола не чув ні свого крику, не почував" що він мчить, не бачив ні собак, ні місця, по якому він мчить; він бачив тільки вовка, який, посиливши свій біг, скакав, не змінюючи напряду, улоговиною. Перша з'явилася поблизу від звіра чорноряба, широкозада Милка Л стала наближатись до вовка. Ближче, ближче... ось вона наздогнала його. Але вовк ледь покосився на неї, і замість того, щоб наддати, як це вона завжди робила, Милка раптом, піднявши хвоста, стала упиратися на передні ноги.

— Улюлюлюлю! — кричав Микола.

Червоний Любим вискочив з-за Милки, навалюно кинувся на вовка і схопив його за гачі (стегна задніх ніг), але в ту ж мить

злякано перескочив на другий бік. Вовк присів, клацнув зубами і знову підвівся і поскакав уперед у супроводі всіх собак, що бігли на відстані одного аршина, не наближаючись до нього.

"Втече! Ні, це неможливо",— думав Микола, не перестаючи кричати охриплим голосом.

— Карай! улюлю!..— кричав він, відшукуючи очима старого пса, єдину свою надію. Карай з усієї своєї старечої сили, витягнувшись як міг, дивлячись на вовка, важко скакав убік од звіра навперетин йому. Але по швидкості стрибків вовка й повільності стрибків собаки було очевидно, що Караїв розрахунок помилковий. Микола вже недалеко перед собою бачив той ліс, до якого добігши, вовк утече напевне. Спереду з'явилися собаки й мисливець, що мчав майже назустріч. Ще була надія. Незнайомий Миколі, муругий, молодий довгий пес чужої зграї стрімливо підлетів спереду до вовка і майже перекинув його. Вовк швидко, як не можна було чекати від нього, схопився і кинувся до муругого пса, клацнув зубами — і закривавлений, з розпоротим боком пес, пронизливо заскавулівши, ткнувся головою в землю.

— Караєчку! Рідний!..— плакав Микола.

Старий пес зі своїми клаптями, що метлялися на стегнах, перетинаючи дорогу вовкові, внаслідок виниклої зупинки був уже за п'ять кроків від нього. Наче почувши небезпеку, вовк покосився на Карая, ще далі сховав поліно (хвоста) між ноги і піддав ходу. Та в цю хвилину — Микола бачив тільки, що щось зробилося з Караєм,—він миттю опинився на вовкові і з ним разом повалився клубком у водорій, що був перед ними.

Та хвилина, коли Микола побачив, як у водорії копошилися з вовком собаки, з-під яких видно було сиву шерсть вовка, його витягнену задню ногу і злякану й душену голову з прищуленими вухами (Карай тримав його за горло),— хвилина, коли Микола побачив це, була найщасливішою хвилиною його життя. Він узявся вже за луку сидла, щоб злізти й колоти вовка, коли раптом з цієї маси собак виставилась вгору голова звіра, потім передні ноги стали на край водорію. Вовк клацнув зубами (Карай уже не тримав його за щрло), вистрибнув задніми ногами з водорію і, підібравши хвоста, знову відділившись від собак, кинувся вперед. Карай з наїженою шерстю, певне, прибитий чи поранений, насилу виліз з водорію.

— Боже мій! За що?..— у розпачі вигукнув Микола. Дядечків мисливець з другого боку мчав навперетин вовкові,

ї собаки його знову зупинили звіра. Знову його оточили.

Микола, його стрепенний, дядечко і його мисливець вертілися над звіром, улюлюкали, кричали, шохвилини збираючись злізти, коли вовк сідав на зад, і щоразу пускаючись вперед, коли вовк струшувався й біг до засіки, що мала врятувати його.

Ще на початку цього цькування Данило, почувши улюлюкання, вискочив на узлісся. Він бачив, як Карай узяв вовка, і зупинив коня, гадаючи, що справу закінчено. Але мисливці не злізли, а вовк струснувся і знову пішов навітки, тому Данило1 випустив свого бурого не до вовка, а прямою лінією, до засіки, так само, як Карай — навперетин звірові. Цей напрям дав йому можливість підлетіти до вовка на той час, як

його вдруге зупинили дядечкові собаки.

Данило мчав мовчки, тримаючи вийнятого кинджала в лівій руці і як ціпом молотячи своїм гарапником по підтягнутих боках бурого.

Микола не бачив і не чув Данила доти, поки повз самого нього не пропихкав, важко дихаючи, бурий, і він почув звук падіння тіла і побачив, що Данило вже лежить усередині між собаками, на заді вовка, намагаючись спіймати його за вуха. Очевидно було і для собак, і для мисливців, і для вовка, що тепер усьому кінець. Звір, злякано прищуливши вуха, намагався підвестись, але собаки обліпили його. Данило підвівся, зробив падаючий крок і всією вагою, наче лягаючи відпочивати, повалився на вовка, хапаючи його за вуха. Микола хотів колоти, але Данило прошептав: "Не треба., зіструнимо",— і, змінивши положення, наступив ногою вовкові на шию. В пащу вовкові заклали кийка, зав'язали, ніби загнуждавши його шворою, зв'язали ноги, і Данило разів зо два з одного боку на другий перекинув вовка.

Зі щасливими, змученими обличчями завдали вони живого старого вовка на коня, що шарахав і пирхав, і в супроводі собак, які скавуліли на звіра, повезли до того місця," де мали всі зібратися. Молодих двох узяли гончаки і трьох — хорти. Мисливці з'їхалися зі своєю здобиччю і з пригодами, і всі підходили дивитись на старого вовка, який, звісивши свою лобату голову з закушеним кийком у роті, великими скляними очима дивився на всю цю юрму собак і людей, що оточували його. Коли його зачіпали, він, здригаючись зав'язаними ногами, дико і разом з тим просто дивився на всіх. Граф Ілля Андрійович теж під'їхав і торкнув вовка.

— О, здоровенний який,— сказав він.— Старий, га? — спитав він Данила, що стояв біля нього.

— Старий, ваше сіятельство,— відповів Данило, квапливо скидаючи шапку.

Граф згадав свого прогавленого вовка і свою сутичку з Данилом.

— Одначе ти, брат, сердитий,— промовив граф. Данило нічого не сказав, тільки ніяково усміхнувся по-дитячому покірливою і приємною усмішкою.

VI

Старий граф поїхав додому, Наташа і Петя обіцяли зараз же приїхати. Охота пішла далі, бо було ще рано. Опівдні гончаків пустили в зарослий молодим густим лісом яр. Микола, стоячи на стерні, бачив усіх своїх мисливців.

Навпроти Миколи були вруна, і стояв його мисливець, сам один, в ямі за кущем ліщини. Тільки-но завели гончаків, як Микола почув рідкі гони відомого йому собаки — Волторна; інші собаки приєдналися до нього, то замовкаючи, то знову беручись гнати. Через хвилину подали з острова голос по лисиці, і вся згряя, звалившись, погнала вздовж яру в напрямі до врун, далі від Миколи.

Він бачив, як мчали вижлятники в червоних шапках краями зарослого яру, бачив навіть собак і з секунди на секунду чекав, що на тому боці, на врунах, з'явиться лисиця.

Мисливець, що стояв у ямі, рушив і випустив собак, і Микола побачив червону, низьку, чудну лисицю, яка, розпушивши трубу, квапливо летіла на врунах. Собаки стали наздоганяти її. Ось наблизились, ось колами стала виляти лисиця між ними,

дедалі частіше роблячи ці кола і обводячи круг себе пухнастою трубою (хвостом); і ось налетів чийсь білий собака і слідом за ним чорний, і все змішалось, і зорею, в усі боки розставивши зади, ледь похитуючись, стали собаки. До собак підлетіли два мисливці: один у червоній шапці, другий, чужий, у зеленому каптані.

"Що це таке? — подумав Микола.— Звідки взявся цей мисливець? Це не дядечків".

Мисливці відбили лисицю і довго, не приторочуючи, стояли піші. Коло них на довгих поводях стояли коні зі своїми виступами сідел і лежали собаки. Мисливці махали руками і щось робили з лисицею. Звідти ж залунав звук рога — умовлений сигнал бійки.

— Це ілагінський мисливець щось з нашим Гваном бунтує,— сказав стрепенний до Миколи.

Микола послав стрепенного покликати до нього сестру і Петю і ступою рушив до того місця, де доїжджачі збирали гончаків. Кілька мисливців помчало до місця бійки.

Микола зліз з коня, зупинився біля гончаків з Наташею і Петею, які під'їхали, очікуючи відомостей про те, чим кінчиться справа. З-за узлісся виїхав з лисицею в тороках мисливець, учасник бійки, і під'їхав до панича. Він здаля зняв шапку і намагався говорити шанобливо; але він був блідий, задихався, і обличчя в нього було злісне. Одне око було в нього підбито, але він, певне, і не знав цього.

— Що у вас там було? — спитав Микола.

— Як же, з-під наших гончаків він цькуватиме! Та й сука ж моя мишаста піймала. Іди судись! За лисицю хапає! Я його лисицею ну молотити. Ось вона, в тороках. А цього хочеш? — розповідав мисливець, показуючи на кинджал і, певне, уявляючи, що він все ще говорить зі своїм ворогом.

Микола, не розмовляючи з мисливцем, попросив сестру і Петю зачекати його і поїхав до того місця, де була ця ворожа ілагінська охота.

Мисливець-переможець в'їхав у натовп мисливців і там, оточений цікавими, що співчували йому, розповідав про свій подвиг.

Справа полягала в тому, що Ілагін, з яким Ростови були у сварці й судилися, полював у місцях, що за звичаєм належали Ростовим, і тепер наче навмисне звелів під'їхати до острова, де полювали Ростови, і дозволив цькувати своєму мисливцеві з-під чужих гончаків.

Микола ніколи не бачив Ілагіна, але, як і завжди у своїх міркуваннях і почуттях не знаючи середини, чувши про буйність і свавільство цього поміщика, всією душею ненавидів його і вважав своїм найлютішим ворогом. Він злісно-схвильований їхав тепер до нього, міцно стискаючи гарапника в руці, цілком готовий на найрішучіші і найнебезпечніші вчинки проти свого ворога.

Виїхавши за виступ лісу, Микола одразу побачив товстого пана в бобровому кашкеті, який їхав йому назустріч на прекрасному вороному коні, в супроводі двох стрепенних.

Замість ворога Микола зустрів у Ілагіні показного чемного пана, який особливо бажав познайомитися з молодим графом. Під'їхавши до Ростова, Ілагін трошки підняв

бобрового кашкета і сказав, що дуже жалкує про те, що сталося; що звелить покарати мисливця, який дозволив собі цькувати з-під чужих собак, просив графа бути знайомим і пропонував йому свої місця для полювання.

Наташа, боячись, що брат її накоїть чого-небудь жахливого, їхала, хвилюючись, недалеко позад нього. Побачивши, що вороги дружелюбно розкланюються, вона під'їхала до них. Ілагін ще вище підняв свого бобрового кашкета перед Наташею і, приємно усміхнувшись, сказав, що графиня являє собою Діану і пристрасню до полювання і красою своєю, про яку він багато чув.

Ілагін, щоб загладити провину свого мисливця, дуже наполегливо просив Ростова пройти в його угор, який був за версту, якого він беріг для себе і в якому було, як він казав, насипано зайців. Микола погодився, і охота, ще вдвічі збільшившись, рушила далі.

Іти до ілагінського угоря треба було полями. Мисливці розрівнялися. Пани. їхали разом. Дядечко, Ростов, Ілагін поглядали на чужих собак потай, пильнуючи, щоб інші цього не помітили, і стурбовано відшукували між цими собаками суперників своїм собакам.

Ростова особливо вразила своєю красою невелика чистокровна, вузенька, але зі стальними м'язами, з тоненьким щипцем (мордою) і з опуклими чорними очима, червоноряба сучка у зграї Ілагіна. Він чув про прудкість ілагінських собак і в цій красуні-сучці вбачав суперницю своїй Милці.

Посеред статечної розмови про урожай нинішнього року, яку почав Ілагін, Микола показав йому на його червонорябу суку.

— Гарна у вас ця сучка! — сказав він недбалим тоном. — Прудка?

— Ця? Так, це — добрий собака, ловить, — байдужим голосом сказав Ілагін про свою червонорябу Єрзу, за яку він рік тому віддав сусідові три сім'ї дворових. — То й у вас, графе, вмолотом не хваляться? — продовжував він почату розмову. І вважаючи обов'язком чемності відплатити молодому графові тим самим, Ілагін оглянув його собак і вибрав Милку, що впала йому в око своєю широчиною.

— Гарна у вас ця чорноряба — добра сука! — сказав він.

— Еге, нічого, біжить, — відповів Микола. "Ось тільки б зірвався у полі старий русак, я б тобі показав, який це собака!" — подумав він і, обернувшись до стремениого, сказав, що він дає карбованця тому, хто підозрить, тобто знайде лежачого зайця.

— Я не розумію, — говорив далі Ілагін, — які інші мисливці заздуючі на звіра і на собак. Я вам скажу про себе, графе. Мене веселить, знаєте, проїхатися; ось з'їдешся з такою компанією... уже нащо краще (він зняв знову свого бобрового кашкета перед Наташею); а це, щоб шкури лічити, скільки привіз, — мені все одно!

— Авжеж.

— Або щоб мені прикро було, що чужий собака піймає, а не мій, — мені тільки б полюбуватися на цькування, хіба не так, графе? Потім я міркую...

— Бери його! — пролунав у цей час протяглий крик одного з псарів, що зупинилися. Він стояв на пагорку, на стерні, піднявши гарапника, і повторив протягло:

— Бе — ри — його! (Поклик цей і піднятий гарапник означали, що він бачить перед собою лежачого зайця.)

— А, підозрив, здається,— сказав недбало Ілагін.— Що ж, графе, поцькуємо!

— Авжеж, під'їхати треба... то що ж, разом? — відповів Микола, вглядаючись у Єрзу і в червоного дядечкового Ругая, у двох своїх суперників, з якими ще ні разу йому не вдалося порівняти своїх собак. "Ну що як з вух обірвуть мою Милку!" — думав він, поруч з дядечком та Ілагіним прямуючи до зайця.

— Дорослий? — питав Ілагін, під'їжджаючи до мисливця* який підозрив, і не без хвилювання оглядаючись і свистом підкликаючи Єрзу...

— А ви, Михаїле Никаноровичу? — звернувся він до дядечка. Дядечко їхав насупившись.

— Чого мені тикатись! Адже ваші — чисте діло марш! — по селу за собак плачено, ваші тисячні. Ви поміряйте своїх, а я подивлюся.

— Ругай! На, на! — крикнув він.— Ругаєчку,— додав він, мимоволі цим зменшеним висловлюючи свою ніжність і надію, яку він покладав на цього червоного пса. Наташа бачила і відчувала хвилювання, що його приховували ці два старики і її брат,— і сама хвилювалась.

Мисливець на паг°рку стояв з піднятим гарапником, пани ступою під'їжджали до нього; гончаки, що йшли на самому обрії, завертали вбік від зайця; мисливці, не пани, теж від'їжджали. Усе просувалося поволі і статечно.

— Куди головою лежить? — спитав Микола, під'їжджаючи кроків на сто до мисливця, який помітив зайця. Але не встиг ще мисливець відповісти, як русак, чуючи мороз на завтрашній ранок, не влежав і схопився. Зграя гончаків на змичках з ревом полетіла згори за зайцем; з усіх боків хорти, що не були на шворах, кинулись на гончаків і до зайця. Всі ці неквапливі у просуванні мисливці-вижлятники з вигуками "стій!", збиваючи собак, псарі з вигуком "бери!", скеровуючи собак,— помчали полем. Спокійний Ілагін, Микола, Наташа і дядечко летіли, самі не знаючи як і куди, бачачи тільки собак та зайця і боячись тільки загубити з очей навіть на одну мить хід цькування. Заєць трапився здоровий і прудкий. Схопившись, він не відразу поскакав, а повів вухами, прислухаючись до крику і тупоту, що залунав раптом з усіх боків. Він стрибнув разів з десять не швидко, підпускаючи до себе собак, і нарешті, вибравши напрям і зрозумівши небезпеку, приклав вуха і полетів чимдуж. Він лежав на стерні, але попереду були вруна, на яких було грузько. Два собаки мисливця, який помітив зайця, були найближче, перші впилися очима і пішли в гонитву за зайцем; але ще далеко були від нього, як з-за них вилетіла ілагінська червоноряба Єрза, наблизилась на собаку відстані, зі страшенною швидкістю наддала, націлившись на хвіст зайця, і, думаючи, що вона схопила його, покотилася сторчма. Заєць вигнув спину і наддав ще прудкіше. З-за Єрзи вихопилась широкозада Милка і швидко стала наздоганяти зайця.

— Милочко, матінко!—тріумфуючи, крикнув Микола. Здавалося, зараз ударить Милка і підхопить зайця, але вона наздогнала і пролетіла. Русак відсів. Знову насіла красуня Єрза і над самим хвостом у русака повисла, наче примірюючись, щоб часом не

помилитися тепер, схопити за заднє стегно.

— Єрзонько! Сестрице!—закричав плаксивим, не своїм голосом Ілагін. Єрза не зважила на його благання. В ту саму мить, коли треба було чекати, що вона схопить русака, він вихнув і викотив на межу між врунами і стернею. Знову Єрза і Милка, як дишельна пара, вирівнялись і стали наздоганяти зайця; на межі русакові було легше, собаки не так швидко наближались до нього.

— Ругаю! Ругаечку! Чисте діло марш! — крикнув у цей час ще один голос, і Ругай, червоний горбатий дядечків пес, витягаючись і вигинаючи спину, зрівнявся з першими двома собаками, виткнувся з-за них, надав зі страшенною самовідданістю уже над самим зайцем, збив його з межі на вруна, ще зліше вдруге надав по лрузькому вруну, тонучи по коліна, і тільки видна

"було, як він сторчма, забруднюючи спину грязюкою, покотився за зайцем. Зоря собак оточила його. За хвилину всі стояли коло юрми собак. Один тільки щасливий дядечко зліз і відтяв лапку. Потрушуючи зайцем, щоб стікала кров, він тривожно оглядався, бігаючи очима, не можучи добрати положення рукам та ногам, і говорив, сам не знаючи з ким і що. "Ось це діло марш... ось собака... ось витягнув усіх, і тисячних і рубльових — чисте діло марш!" — говорив він, задихаючись і злісно оглядаючись, наче лаючи когось, наче всі були його вороги, всі його кривдили і тільки тепер, нарешті, йому вдалося виправдатись. "Ось вам і тисячні — чисте діло марш!"

— Ругаю, на лапку! — сказав він, кидаючи відрізану лапку з налиплою землею.— Заслужив, чисте діло марш!

— Вона вимахалась, три гонитви дала сама,— казав Микола, теж не слухаючи нікого і не турбуючись про те, слухають його чи ні.

— Та це що ж упоперекі — промовив ілагінський стремений.

— Та як осіклася, то навздогін кожна дворняжка піймає,— казав у той же час Ілагін, червоний, насилу переводячи дух від швидкої їзди та хвилювання. У той самий час Наташа, не переводячи духу, радісно і захоплено верещала так пронизливо, що аж у вухах лящало. Вона цим вереском виявила все те, що виявляли й інші мисливці своєю одночасною мовою. І цей дикий вереск був такий чудний, що вона сама повинна була б соромитися його і всі повинні були дивуватися з нього, якби це було іншого часу. Дядечко сам приторочив русака, спритно і хвацько перекинув його через зад коня, ніби докоряючи всім цим перекиданням, і з таким виглядом, що він і говорити ні з ким не хоче, сів на свого буланого і поїхав собі. Всі, крім нього, сумні і ображені, роз'їхались і тільки нескоро згодом могли, як і раніш, прикидатися байдужими. Довго ще вони поглядали на червоного Ругая, який з забрудненою, горбатою спиною, побрязкуючи кільцем, зі спокійним виглядом переможця ішов за ногами дядечко-вого коня.

"Що ж, я такий самий, як і всі, коли не доходить до цькування. Ну, а вже тоді держись!" — говорив, здавалось Миколі, вигляд цього собаки.

Коли, не скоро по тому, дядечко під'їхав до Миколи і заговорив з ним, Миколу потішило те, що дядечко після всього, що було, ще удостоює його розмовою.

Коли увечері Ілагін розпрощався з Миколою, Микола опинився на такій далекій відстані РІД дому, що він прийняв пропозицію дядечка залишити охоту> ночувати в нього, у дядечка, в його селі Михайловці.

— Т якби заїхали до мене — чисте діло марш! — сказав дядечко,— ще краще було б. Бачите, погода мокра,— говорив дядечко,— відпочили б, графинечку б одвезли на дροжці.— Дядечкову пропозицію було прийнято, за дροжкою послали мисливця в Отрадне; а Микола з Наташею і Петею поїхали до дядечка.

Чоловік із п'ять, великих і малих, дворових мужчин вибігло на парадний ґанок зустрічати пана. Десятки жінок, старих, великих і малих, виставилися з чорного ґанку дивитися на мисливців, що під'їжджали. Присутність Наташі, жінки, панни на коні, довела цікавість дядечкових дворових до того, що багато хто, не соромлячись її самої, підходили до неї, заглядали їй в очі і при ній робили свої зауваження .про неї, як про показуване чудо, що не є людиною і не може чути і розумітл, що говорять про нього.

— Аринко, глянь-но, на бочк^ сидить! Сама сидить, а поділ метляється... Бач, і ріжок!

— Матінко рідна, ніжик он!

— Ач татарка!

— Як же ти не перекинулась через голову? — питала найсмі-ливіша, просто вже звертаючись до Наташі.

Дядечко зліз з коня біля ґанку свого дерев'яного зарослого садом будиночка і, оглянувши своїх домочадців, крикнув владно, щоб зайві відійшли і щоб було зроблено все потрібне для прийому гостей і охоти.

Усе розбіглося. Дядечко зняв Наташу з коня і за руку повів її хиткими дощаними східцями ганку. В будинку, не оштукатуреному, з брусованими стінами, було не дуже чисто,— не, видно було, щоб мета мешканців полягала в тому, щоб не було плям, але не було помітно й запущеності. У сінях пахло свіжими яблуками і висіли вовчі та лисячі шкури.

Через передпокій дядечко провів своїх гостей до маленької зали зі складаним столом і червоними стільцями, потім до вітальні з березовим круглим столом і диваном, потім до кабінету з пошарпаним диваном, з затяганим килимом і з портретами Суворова, батька та матері господаря і його самого у військовому мундирі. В кабінеті дуже пахло тютюном і собаками.

У кабінеті дядечко попросив гостей сісти і розташуватися як вдома, а сам вийшов. Ругай з досі брудною спиною увійшов до кабінету і ліг на диван, обчищаючи себе язиком та зубами. З кабінету ішов коридор, у якому видно було ширми з прорваними занавісками. З-за ширм чутно було жіночий сміх і шепіт. Наташа, Микола і Петя пороздягалися й посідали на диван. Петя схилився на руку, і зараз же заснув; Наташа і Микола сиділи мовчки. Обличчя в них пашіли, вони були дуже голодні й дуже веселі. Вони подивилися одне на одного (після полювання, в кімнаті, Микола вже не вважав за потрібне виявляти свою мужську вищість перед своєю сестрою); Наташа підморгнула братові,

І обоє стримувались недовго і дзвінко розреготалися, не встигнувши ще придумати приводу для свого сміху

Трохи згодом дядечко ввійшов у казакіні, у синіх штанах і маленьких чоботях. І Наташа відчула, що цей самий костюм, в якому вона здивовано і глузливо бачила дядечка в Оградному,— був справжній костюм, нічим не гірший за сюртуки та фракки. Дядечко був теж веселий; він не тільки не образився зі сміху брата й сестри (йому й на думку не могло спасти, що могли сміятися з його життя), а й сам приєднався до їх безпричинного сміху.

— Оце графиня молода — чисте діло марш! — другої такої не доводилось бачити! — сказав він, подаючи одну люльку з довгим цибухом Ростову, а другий короткий, обрізаний цибух закладаючи звичним жестом між три пальці.

— День від'їздила, це й для чоловіка неабищо, і' як нічого й не було!

Незабаром після дядечка відчинила двері,— чутно було по кроках, боса — дівка, і в двері з великим заставленим підносом у руках ввійшла товста, рум'яна, гарна жінка років сорока, з подвійним підборіддям і повними, рум'яними губами. Вона з гостинною статечністю і привабливістю в очах і в кожному русі оглянула гостей і з привітною усмішкою шанобливо вклонилася їм. Незважаючи на опасистість більше ніж звичайну, що змушувала її виставляти вперед груди й живота і назад відкидати голову, жінка ця (дядечкова економка) ступала незвичайно легко. Вона підійшла до столу, поставила піднос і спритно своїми білими пухлими руками зняла й розставила по столу пляшки, закуски й угощення. Закінчивши з цим, вона відійшла і з усмішкою на обличчі стала біля дверей. "Ось яка я! Тепер розумієш дядечка?" — сказала Ростову її поява. Чом би й не розуміти: не тільки Ростов, але й Наташа зрозуміла дядечка — і значення насуплених брів, і щасливої, самовдоволеної усмішки, що трошечки морщила його губи в той час, як увіходила Онисія Федорівна. На підносі були наливки, травник, грибки, коржики з чорної муки на сколотинах, сотовий мед, мед варений і шипучий, яблука, горіхи сирові і пряжені і горіхи в медові. Потім Онисія Федорівна принесла і варення на медові і на цукру, і шинку, і курку> щойно засмажену.

Все це було господарства, збору і варіння Онисії Федорівни. Все це і пахло, і чимсь нагадувало, і мало смак Онисії Федорівни. Все чимсь нагадувало соковитість, чистоту, білість і приємну усмішку.

— Поїжте, панночко-графинечко,— примовляла вона, подаючи Наташі то те, то те. Наташа їла все, і їй здавалося, що таких коржиків на сколотинах, з таким букетом варень, на медові горіхів і такої курки ніколи вона ніде не бачила і не їла. Онисія Федорівна вийшла. Ростов з дядечком, запиваючи вечерю вишневою наливкою, розмовляли про минуле і про майбутнє полювання, про Ругая та про ілагінських собак. Наташа з блискучими очима рівно сиділа на дивані, слухаючи їх. Кілька разів вона намагалася розбудити Петю, щоб дати йому поїсти чого-небудь, але він говорив щось незрозуміле, очевидно, не прокидаючись. Наташі так весело було на душі, так гарно в цій новій для неї обстановці, що вона тільки боялася, що занадто скоро за нею приїде дрожка. Після випадково виниклої мовчанки, як це майже завжди буває у людей, що

упарше приймають у своєму домі своїх знайомих, дядечко сказав, відповідаючи на думку, яка була в його гостей:

— Отак і доживав свого віку... Помреш,— чисте діло марші— нічого не залишиться. Нащо ж бо і грішити.

Обличчя в дядечка було дуже показне і навіть гарне, коли він говорив це. Ростов мимоволі згадав при цьому все, що він гарного чув від батька та сусідів про дядечка. Дядечко в усій околиці губернії мав репутацію дуже благородного і некорисливого дивака, його закликали розсуджувати родинні справи, йому доручали ■ виконувати духівниці, йому довіряли таємниці, його обирали суддею і на інші посади, але від громадської служби він завжди вперто відмовлявся, осінь і весну проводячи в полях на своєму буланому коні, зиму сидючи вдома, влітку лежачи у своєму зарослому саду. *

— Чому ж ви не служите, дядечку?

— Служив, та кинув. Не годжуся, чисте діло марш,— я нічого не розберу. Це ваша справа, а в мене розуму невислачить. От щодо полювання інша річ,— це чисте діло марш! Одчиніть-но двері он,— крикнув він.— Нащо зачинили! — Двері в кінці коридора (який дядечко називав колідор) вели в холостяцьку — мисливську так називалася челядня для мисливців. Босі ноги швидко зашльопали, і невидна рука відчинила двері до мисливської. З коридора ясно стало чути звуки балалайки, на якій грав, очевидно, який-небудь майстер цього діла. Наташа вже давно прислухалася до цих звуків і тепер вийшла в коридор, щоб чути їх ясніше.

— Це в мене мій Митька-кучер... Я йому купив добру балалайку, люблю,— сказав дядечко. У дядечка було заведено, щоб, коли він приїжджає з полювання, у холостяцькій — мисливській Митька грав на балалайці. Дядечко любив слухати цю музику.

— Як гарно! Далебі, чудово,— сказав Микола з якоюсь мимовільною зневагою, наче йому совісно було признатися в тому, що йому дуже приємні ці звуки.

— Як чудово? — докірливо сказала Наташа, почувуючи тон, яким сказав це брат.— Не чудово, а це ж розкіш, що таке! — Як дядечкові грибки, мед та наливки здавались їй найкращими в світі, так само і ця пісня в цю хвилину здавалась їй чимсь неперевершено чарівним.

— Ще, будь ласка, ще,— сказала Наташа у двері, як тільки замовкла балалайка. Митька настроїв і знову задеренчав Бариню з переборами і з перехватами. Дядечко сидів і слухав, схиливши голову набік, з ледь помітною усмішкою. Мотив Барині повторився разів зо сто. Кілька разів балалайку настроювали і знову деренчали ті самі звуки, і слухачам не набридало, тільки хотілося ще і ще чути цю гру. Онисія Федорівна увійшла і сперлася своїм опасистим тілом на одвірок.

— Зволите слухати? — сказала вона до Наташі, з усмішкою, надзвичайно схожою на усмішку дядечка.— Він у нас гарно грає,— сказала вона.

— Ось у цьому коліні не те робить,—раптом з енергійним жестом сказав дядечко.— Тут розсипати треба — чисте діло марш — розсипати

— А ви хіба вмiєте? — спитала Наташа. Дядечко, не відповідаючи, усміхнувся.

— Подивись-но, Оиисенько, чи струни цілі на гітарі? Давно вже в руки не брав, чисте діло марш! закинув.

Онисія Федорівна охоче пішла своєю легкою ногою виконати доручення свого господаря і принесла гітару.

Дядечко, ні на кого не дивлячись, здмхнув порох, кощавими пальцями стукнув по верху гітари, настроїв, і краще сів у кріслі. Він узяв (трохи театральним жестом, відставивши лікоть лівої руки) гітару вище шийки і, підморгнувши Онісії Федорівні, почав не Бариню, а взяв один звучний чистий акорд і розмірено, спокійно, але твердо почав у дуже повільному темпі вигравати відому пісню: "По у-ли-и-ице мостовой". Разом, у такт, з тією статечною веселістю (тією самою, якою дихала вся істота Онісії Федорівни), заспівав у душі в Миколи і Наташі мотив пісні. Онісія Федорівна зашарілась і, закрившись хусточкою, сміючись вийшла з кімнати. Дядечко і далі чисто, старанно і енергійно-твердо вигравав пісню, новим натхненням поглядом дивлячись на те місце, з якого пішла Онісія Федорівна. Ледь-ледь щось сміялося у його обличчі, з одного боку під сивим вусом; особливо сміялось тоді, коли далі розходилась пісня, прискорювався такт і в місцях переборів відривалося щось.

— Чарівно, чарівно, дядечку! Ще, ще! — вигукнула Наташа, як тільки він кінчив. Вона, схопившись з місця, обняла дядечка й поцілувала його. — Миколенька, Миколенька! — казала вона, оглядаючись на брата і ніби питаючи його: що ж це таке?

Миколі теж дуже подобалась дядечкова гра. Дядечко вдруге заграв пісню. Усміхнене обличчя Онісії Федорівни з'явилося знову у дверях, і з-за них й інші обличчя... "За холодной ключевой, кричит девица, стой!" — грав дядечко, зробив знову спритний перебір, відірвав і ворухнув плечима.'

— Ну, ну, голубчику, дядечку,— таким благальним голосом застогнала Наташа, немов життя її залежало від цього. Дядечко встав, і наче в ньому було двоє людей — один з них серйозно усміхався з весельчака, а весельчак зробив наївний і акуратний вступ до танцю.

— Ну, небого! — крикнув дядечко, махнувши до Наташі рукою, яка відірвала акорд.

Наташа зняла з себе хустку, що була накинута на неї, забігла перед дядечка і, взявшись у боки, повела плечима і стала.

Де, як, коли ця гр'афинецька, котру виховала емігрантка-француженка, увібрала в себе з того російського повітря, яким вона дихала, цей дух, звідки взяла вона ці прийоми, що їх *pas de châte* давно б мали витіснити? Але дух і прийоми ці були ті самі, ненаслідовні, не студійовані, російські, яких і чекав від неї* дядечко. Тільки-но вона стала, усміхнулась урочисто, гордо і хитро-весело, перший страх, що охопив був Миколу і всіх присутніх страх, що вона не те зробить, пройшов, і вони вже милувалися нею.

Вона зробила те саме і так точно, так цілком точно це зробила, що Онісія Федорівна, яка зараз же подала їй конче потрібну для її діла хустку, крізь сміх пустила сльозу, дивлячись на цю тоненьку, граціозну, таку чужу їй, у шовкові і в оксамиті-виховану графиню, яка вміла зрозуміти все те, що було і в Онісії, і в батькові Онісії, і в

тітці, і в матері, і в кожному росіянинові.

— Ну, графинечко, чисте діло марш!—радісно сміючись, сказав дядечко, закінчивши танець.— От так небога! Це б тільки чоловіка тобі бравого вибрати, чисте діло марш.

— Уже вибраний,— сказав усміхаючись Микола.

— О? — промовив здивовано дядечко, дивлячись запитливо-на Наташу. Наташа, щасливо усміхаючись, ствердно кивнула головою.

— Ще й який! — сказала вона. Але тільки-но вона сказала це, інший, новий лад думок і почуттів знявся в ній. Що означала Миколова усмішка, коли він сказав "уже вибраний"? Радий він з цього чи не радий? Він наче думає, що мій Волконський не прийняв би, не зрозумів би цієї нашої радості. Ні, він би все зрозумів. "Де він тепер?" — подумала Наташа, і обличчя її раптом стало серйозним. Але це тривало лише одну секунду. "Не думати, не сміти думати про це" — сказала вона собі і усміхаючись підсіла знову, до дядечка, просячи його заграти ще-що-небудь.

Дядечко заграв ще пісню і вальс; потім, помовчавши, прокашлявся і заспівав свою улюблену мисливську пісню:

0

Как со вечера пороша Выпадала хороша...

Дядечко співав так, як співає народ, з тим цілковитим і наївним переконанням, що в пісні все значення полягає лише в словах, що мотив сам собою приходить і що окремого мотиву не буває, а що мотив—так тільки, для ладу. От саме тому цей неусвідомлений мотив, як буває спів пташки, і в дядечка був напрочуд гарний. Наташа була захоплена дядечковим співом.

біг

Вона вирішила, що більше не вчитиметься на арфі, а гратиме лише на гітарі. Вона попросила в дядечка гітару і відразу ж підібрала акорди до пісні.

О десятій годині за Наташею і Петею приїхали лінійка, дрожка і троє верхових, посланих розшукувати їх. Граф і графиня не знали, де вони, і дуже турбувалися, як сказав посланий.

Петю перенесли й поклали, як мертве тіло, в лінійку; Наташа з Миколою сіли на дрожку. Дядечко закутував Наташу і прощався з нею з цілком новою ніжністю. Він пішки провів їх до мосту, який треба було об'їхати вбхід, і сказав мисливцям з ліхтарями їхати вперед.

— Прощавай, небога дорога І — крикнув з темряви його голос, не той, який— знала раніш Наташа, а той, який співав "Как со вечера пороша".

В селі, яке проїжджали, були червоні вогники й весело пахло димом.

— Який чудовий цей дядечко! — сказала Наташа, коли вони виїхали на битий шлях.

— Еге,— сказав Микола.— Тобі не холодно?

— Ні, мені чудесно, чудесно. Мені так гарно,— з подивом навіть сказала Наташа. Вони довго мовчали.

Ніч була темна і сира. Коней не видно було; тільки чутно <було, як вони чалапають

по невидній грязюці.

Що робилось у цій дитячій сприйнятливій душі, яка так жадібно ловила і засвоювала всі найрізноманітніші враження життя? Як усе це вкладалося в ній? Але вона була дуже щаслива. Уже під'їжджаючи до дому, раптом заспівала мотив пісні "Как со вечера пороша", мотив., який вона ловила цілу дорогу і, нарешті, спіймала.

— Спіймала? — сказав Микола.

— Ти про що думав тепер, Миколенька? — спитала Наташа. Вони любили про це питати одне одного.

— Я? — сказав Микола, згадуючи.— Бач, спочатку я думав, що Ругай, червоний пес, схожий на дядечка і що якби він був людиною, то він дядечка все держав би у себе, коли не за гонитву, то за лади, все держав би. Який він хороший, дядечко! Правда ж? Ну, а ти?

— Я? Стривай, стривай. Ага, я думала спочатку, що ось ми Лдемо, і думаємо, що ми їдемо додому, а ми бозна-куди їдемо

в цій темряві, і раптом приїдемо й побачимо, що ми не в Отрадному, а в чарівному царстві. А потім ще я думала... Ні, нічого .-більше.

— Знаю, певно про нього думала,— сказав Микола усміхаючись, як помітила Наташа по звучанню його голосу.

— Ні,— відповіла Наташа, хоч справді вона разом з тим думала і про князя Андрія, і про те, як би йому сподобався дядечко.— А ще я все повторюю, цілу дорогу повторюю: як Онисенька гарно походжала, гарно...—сказала Наташа, і Микола почув її дзвінкий, безпричинний, щасливий сміх.

— А знаєш,—раптом сказала вона,—я знаю, що ніколи вже я не буду така щаслива, спокійна, як тепер.

— От нісенітниця, дурниці, вигадки,— сказав Микола і подумав: "Яка чудесна ця— моя Наташа! Другого такого друга в мене нема й не буде. Нащо їй виходити заміж? Усе з нею їздили б!"

"Ну й чудесний цей Микола!" — думала Наташа.

— А! ще світло у вітальні,— сказала вона, показуючи на вікна будинку, що красиво блищали в мокрій, оксамитній темряві ночі.

VIII

Граф Ілля Андрійович покинув посаду предводителя, бо вона була пов'язана з занадто великими витратами. Та справи його все не налагоджувались. Часто Наташа і Микола бачили таємні, тривожні переговори між батьками і чули розмови про продаж багатого родового ростовського дому і підмосковної. Без предводительства не треба було мати такого великого прийому, і отрад-ненське життя провадилося тихіше, ніж минулих років; проте величезний дім і флігелі все ж були повні народу, за стіл так само сідало понад двадцять чоловік. Усе це були свої люди, що обжилися в домі, майже члени сім'ї, або такі, які, здавалося, конче повинні були жити у графовому домі. Такі були Діммлер— музикант з дружиною, Фогель — учитель танців з сім'єю, старенька панна Белова, яка жила в домі, і ще багато інших: Петьові вчителі, колишня

гувернантка панночок, і просто люди, яким краще чи вигідніше було жити у графа, ніж вдома. Не було такого великого приїзду, як раніш, але побут провадився той самий;-без нього ^не могли граф і графиня уявити собі життя. Та сама була охота, Микола ще збільшив її, ті самі п'ятдесят коней та п'ятнадцять кучерів на стайні; ті самі дорогі подарунки на іменини й урочисті, на весь повіт, обіди; ті самі графські вісти та бостони, за якими він, розпускаючи в усіх перед очима карти, давав себе щодня на сотні обігравати сусідам, які дивилися на право бути партнером графа Іллі Андрійовича, як на найвигіднішу оренду.

Граф, як у величезних тенетах, ходив у Своїх справах, намагаючись не вірити в те, що він заплутався, і за кожним кроком дедалі більш заплутуючись і почувавши себе неспроможним ні розірвати тенета, ні обережно, терпляче заходитися розплутувати їх. Графиня люблячим серцем почувала, що діти її розоряються, що граф не винен., що він не може бути не таким, яким він є, що він сам мучиться (хоч і приховує це) від свідомості свого і дітей розорення, і шукала засобів зарадити лихові. На її жіночий погляд був тільки один засіб — одружити Миколу з багатою відданицею. Вона почувала, що це була остання надія і що коли Микола відмовиться від партії, яку вона знайшла йому, треба буде назавжди попрощатися з можливістю налагодити справи. Партією цією була Жюлі Карагіна, дочка дуже хороших, добродішних батьків, з дитинства відома Ростовим, і тепер багата відданиця, бо смерть спіткала останнього з її братів. ,

Графиня писала прямо Карагіній у Москву, пропонуючи їй адруження її дочки зі своїм сином, і одержала від неї сприятливу відповідь. Карагіна відповіла, що вона зі свого боку згодна, що все залежатиме від прихильності її дочки. Карагіна запрошувала Миколу приїхати в Москву.

Кілька разів, зі сльозами на очах, графиня казала синові, що тепер, коли обидві дочки її влаштовані,— її єдине бажання полягає в тому, щоб бачити його жонатим. Вона казала, що лягла б у домовину спокійною, якби це було. Потім казала, що в неї є чудова дівчина на оці, і випитувала його думку про одруження.

В інших розмовах вона хвалила Жюлі і радила Миколі поїхати у Москву на свята повеселитися. Микола догадувався, до чого хилила його мати, і в одній з таких розмов викликав її на новну одвертість. Вона сказала йому, що вся надія налагодження справ заснована тепер на його одруженні з Карагіною.

— Що ж, якби я любив дівчину без маєтності, невже ви вимагали б, татап, щоб я пожертвував почуттям і честю для багатства? — спитав він матір, не розуміючи жорстокості свого запитання і бажаючи тільки виявити своє благородство.

— Ні, ти мене не зрозумів,— сказала мати, не знаючи, як виправдатись.— Ти мене не зрозумів, Миколенька. Я бажаю твого щастя,— додала вона і відчула, що вона говорить неправду, що вона заплуталась. Вона заплакала.

— Матусю, не плачте, а тільки скажіть мені, що ви цього хочете, і ви знаєте, що я все життя своє, усе віддам для того, щоб ви були спокійні,— сказав Микола.— Я всім жертвую для вас, навіть своїм почуттям.

Але графиня не так хотіла поставити питарня: вона не хотіла жертви від свого сина, вона сама хотіла б жертвувати для нього.

— Ні, ти мене не зрозумів, не будемо говорити,— сказала вона, обтираючи сльози.

"Так, може, я й люблю бідну дівчину,— казав сам собі Микола,— що ж, мені пожертвувати почуттям і честю для багатства? Дивуюся, як матуся могла мені сказати це/ Через те, щ© вона бідна, я й не можу любити її,— думав він,— не можу відповідати #а її вірну, віддану любов. А вже напевне з нею я буду щасливіший, ніж з якою-небудь лялькою Жюлі. Я не можу наказувати своєму серцю,— говорив він сам собі.— Коли я люблю * Соню, то почуття моє сильніше і вище за все для мене".

Микола не поїхав у Москву, графиня не відновляла з ним розмови про одруження і зі смутком, а іноді і зі злістю помічала ознаки дедалі більшого зближення між своїм сином та безприданок) Сонею. Вона докоряла собі за те, але не могла не бурчати, не чіплятися до Соні, часто без причини зупиняючи її" називаючи її "ви" і "люба моя". Добра графиня найбільше за те й сердилася на Соню, що ця бідна, чорноока небога була така покірлива, така добра, така віддано-вдячна своїм благодійникам і так вірно, незмінно, самозречено закохана в Миколу, що не Можна було нічого закинути їй.

Микола доживав у рідних свій строк відпустки. Від нареченого, князя Андрія, одержано було четвертого листа, з Рима, в якому він писав, що він уже давно вирушив би до Росії, якби несподівано в теплому кліматі не відкрилась його рана, що змушує його відкласти свій від'їзд до початку наступного року. Наташа була так само закохана у свого нареченого, так само" заспокоєна цим коханням і так само чутлива на всі радощі життя; але наприкінці четвертого місяця розлуки з ним на неї починали знаходити хвилини смутку, проти яких вона не могла боротися, їй жаль було самої себе, жаль було, що вона так, марно, ні для кого, пропадала увесь цей час, коли вона була так сповнена любові і так бажала любові.

У домі Ростових було невесело.

IX

Насталу свята, і, крім парадної обідні, крім урочистих і нудних поздоровлень сусідів і дворових, крім надітих на всіх нових убрань, не було нічого особливого, що відзначало б свято, а в безвітряному двадцятиградусному морозі, у яскравому, сліпучому сонці вдень і в зоряному зимовому світлі вночі почувалась потреба якого-небудь ознаменування цього часу.

На третій день свят, по обіді, всі домашні розійшлись по-своїх кімнатах. Була найнудніша пора дня. Микола їздив уранці до сусідів, а тепер заснув у диванній. Старий граф відпочивав* у своєму кабінеті. У вітальні за круглим столом сиділа Соня* перемальовуючи узор. Графиня розкладала карти. Настасія Іванівна, блазень, із смутним обличчям сидів біля вікна з двома бабусями. Наташа увійшла до кімнати, підійшла до Соні, подивилася, що вона робить, потім підійшла до матері і мовчки зупинилася.

— Чого ти ходиш, як бездомна? — сказала їй мати.— Чого тобі треба?

— Його мені треба... зараз, у цю хвилину мені його треба,— сказала Наташа; очі в

неї блищали і вона не усміхалася. Графиня підвела голову і пильно подивилася на дочку.

33*

&15

— Не дивіться на мене, мамо, не дивіться, я зараз заплачу.

— Сідай, посидь зі мною,— сказала графиня.

— Мамо, мені його треба. За що я так марнуюся, мамо? — Голос її урвався, сльози бризнули з очей, і вона, щоб приховати їх, швидко повернулася і вийшла з кімнати. Вона вийшла до диванної, постояла, подумала і пішла в дівочу. Там стара покоївка бурчала на молоду дівчину, яка захекалась, прибігши з холоду, з челядні.

— Досить гратись-бо,— казала стара.— На все є час.

— Пустити її, Кіндратівно,— сказала Наташа.— Іди, Маврушо, іди.

І, відпустивши Маврушу, Наташа через залу пішла до передпокою. Старий і два молоді лакеї грали в карти. Вони перестали грати і встали, коли ввійшла панночка. "Що б мені з ними зробити?" — подумала Наташа.

— До речі, Микито, піди, будь ласка...— "куди б мені його послати?" — Ага, піди в челядню і принеси, будь ласка, півня; так, а ти, Миша, принеси вівса.

— Трохи вівса накажете? — весело й охоче сказав Миша.

— Іди, іди швидше,— поквавив старий.

— Федоре, а ти крейди мені роздобудь.

Проходячи повз буфет, вона сказала подати самовар, хоч на це зовсім не був час.

Буфетник Фока був найбільш сердитий слуга з усього дому. Наташа над ним любила пробувати свою владу. Він ніз повірив їй і пішов спитати, чи правда.

— Ото ще ця панночка! — сказав Фока, вдавано насупившись на Наташу.

Ніхто в домі не розсилав стільки людей і не давав їм стільки роботи, як Наташа. Вона не могла байдуже бачити слуг, щоб не дослати їх куди-небудь. Вона наче пробувала, чи не розсердиться, чи не надується на неї хто з них, але нічий накази слуги не любили так виконувати, як Наташині. "Що б мені зробити? Куди б мені піти?" — думала Наташа, поволі йдучи коридором.

— Настасіє Іванівно, що від мене народиться? — спитала "вона блазня, який у своїй кацавейці йшов назустріч їй.

— Від тебе блохи, бабки, коники,— відповів блазень. "Боже мій, боже мій, все те саме! Ах, куди б мені подітися?

"Що б мені з собою зробити?" І вона швидко, затупавши ногами, побігла по сходах до Фогеля, який з дружиною жив на верхньому ^поверсі. У Фогеля сиділи дві гувернантки, на столі стояли тарілки з родзинками, волоськими й мигдальними горіхами. Гувернантки розмовляли про те, де дешевше жити, в Москві чи в Одесі. Наташа сіла, послухала розмову з серйозним задумливим обличчям і встала.

— Острів Мадагаскар,— промовила вона.— Ма-да-гас-кар,— повторила вона чітко кожен склад і, не відповідаючи на запитання т-те БсЙоєз про те, що вона каже, вийшла з кімнати.

Петя, брат її, був теж нагорі: він зі своїм дядькою влаштовував фейерверк, який мав намір пустити вночі.

— Петя! Петька! — вигукнула вона до нього. — Вези мене івииз. — Петя підбіг до неї і підставив спину. Вона вискочила на нього, обхопила його шию руками, і він, підстрибуючи, побіг з лею. — Пі, не треба... острів Мадагаскар, — промовила вона і, зіскочивши з нього, пішла вниз.

Наче обійшовши своє царство, випробувавши свою владу і переконавшись, що всі покірні, але що, проте, скучно, Наташа пішла до зали, взяла гітару, сіла в темний кут за шафку і стала іна басах перебирати струни, виграваючи фразу, яку вона за-там'ятала з однієї опери, чутої в Петербурзі разом з князем Андрієм. Для сторонніх слухачів у неї на гітарі виходило щось без будь-якого смислу, а в її уяві з-за цих звуків воскресала ціла плетениця спогадів. Вона сиділа за шафкою, втупивши очі у смугу світла, що падала з буфетних дверей, слухала себе і згадувала. Вона поринула у спогади.

Соня пройшла в буфет з чаркою через залу. Наташа глянула на неї, на щілину в буфетних дверях, і їй здалося, що це вона згадує, що з буфетних дверей крізь щілину падало світло і що Соня пройшла з чаркою. "Та й це було точнісінько так само", — подумала Наташа.

— Соню, що це? — крикнула Наташа, перебираючи пальцями на товстій струні.

— Ой, ти тут! — здригнувшись, сказала Соня, підійшла і прислухалась. — Не знаю. Буря? — сказала вона непевно, боячись помилитися.

"Ну, ось зовсім так само вона здригнулася, зовсім так само підійшла і непевно усміхнулась тоді, коли це вже було, — подумала Наташа, — і зовсім так само... я подумала, що в ній чбгось невистачає".

— Ні, це хор з Водоноса, чуєш? — І Наташа доспівала мотив хору, щоб нагадати Соні.

— Ти куди ходила? — спитала Наташа.

— Воду в чарці перемінити. Я зараз домалюю узор.

— Ти завжди зайнята, а я ось не вмію, — сказала Наташа. — А Миколенька де?

— Спить, здається.

— Соню, ти піди, розбуди його, — сказала Наташа. — Скажи, що я його кличу співати. — Вона посиділа, подумала про те, що це значить, що все це було, і, не розв'язавши цього питання і нітрохи не жалкуючи про те знову своєю уявою перенеслася в той час, коли вона була з ним разом, і він закоханими очима дивився на неї.

"Ах, скоріше б він приїхав. Я так боюсь, що цього не буде? А головне: я старішаю, ось що! Уже не буде того, що тепер є в мені. А може, він сьогодні приїде, зараз приїде. Може, приїхав і сидить там у вітальні. Може, він вчора ще приїхав, і я забула".

Вона встала, поклала гітару і пішла до вітальні. Усі домашні, вчителі, гувернантки і гості сиділи вже за чайним столом. Слуги стояли навколо столу, — а князя Андрія не було, і було те саме попереднє життя.

— А, ось вона, — сказав Ілля Андрійович, побачивши у дверях Наташу. — Ну, сідай

до мене.— Але Наташа зупинилася біля матері, оглядаючись навкруг, наче вона шукала чогось.

— Мамо! — промовила вона.— Дайте мені його, дайте, мамо, скоріше, скоріше,— і знову вона ледве стримала ридання.

Вона сіла до столу і" послухала розмови старших і Миколи, який теж прийшов до столу. "Боже мій, боже мій, ті самі обличчя, ті самі розмови, так само тато тримає чашку і дмухає зовсім так само!" — думала Наташа, з жахом почуваючи огиду, що піднімалася в ній проти всіх домашніх за те, що вони були все ті ж самі.

Після чаю Микола, Соня і Наташа пішли до диванної, у свій улюблений куток, в якому завжди починались їхні найщиріші розмови.

Х

— Буває з тобою,— сказала Наташа до брата, коли вони посідали в диванній,— буває з тобою, що тобі здається, що нічого не буде — нічого; що все, що хороше, те було? І не то що скучно, а сумно?

— Ще й як! — сказав він.— У мене бувало, що все гаразд, усі веселі, а мені спаде на думку, що все це вже набридло і що помирати всім треба. Я одного разу в полку не пішов на гуляння, а там грала музика... і так мені раптом гкучно стало...

— Ох, я це знаю. Знаю, знаю,— підхопила Наташа,— Я ще маленька була, то зі мною це було. Пам'ятаєш, раз мене *а сливки покарали, і ви всі танцювали, а я сиділа у класній ридала, ніколи не забуду: мені і сумно було, і жаль було всіх, і себе, і всіх-всіх жаль. І головне, я не була винна,— сказала Наташа,— ти пам'ятаєш?

— Пам'ятаю,— сказав Микола.— Я пам'ятаю, що я до тебе прийшов потім і мені хотілось тебе утішити і, знаєш, совісно було. Страшенно ми смішні були. У мене тоді була іграшка-бов-ванчик, і я його тобі віддати хотів. Ти пам'ятаєш?

— А пам'ятаєш ти,— сказала Наташа, в задумі усміхаючись,— як давно, давно, ми ще зовсім маленькі були, дядечко покликав нас до кабінету, ще в старому домі, а темно було — ми прийшли і раптом там стоїть...

— Арап,— закінчив Микола з радісною усмішкою,— чом би не пам'ятати? Я і тепер не знаю, чи то був арап, чи ми уві сні бачили, чи нам розповідали!

— Він сірий був, пам'ятаєш, і білі зуби — стоїть і дивиться на нас...

— Ви пам'ятаєте, Соню? — спитав Микола.

— Так, так, я теж пам'ятаю щось,— несміливо відповіла Соня.

— Я ж питала про цього арапа і папа і мама,— сказала Наташа.— Вони кажуть, що ніякого арапа не було. А ти ж ось пам'ятаєш!

— Аякже, як тепер пам'ятаю його зуби.

— Як це чудно, наче уві сні було. Я це люблю:

— А пам'ятаєш, як ми качали яйця в залі і раптом — дві баби, і стали по килиму крутитися. Це було, чи ні? Пам'ятаєш, як гарно було?

— Справді. А пам'ятаєш, як татусь у синій шубі на ганку вистрелив з рушниці? — Вони перебирали, усміхаючись з утіхою вгадування, не сумовитого старечого, а поетичного, юнацького згадування, ті враження з найдальшого минулого, де сні

зливаються з дійсністю, і тихо сміялися, з чогось радіючи.

Соня, як і завжди, відстала від них, хоч спогади їхні були спільні.

Соня не пам'ятала багато чого з того, що вони згадували, а й те, що вона пам'ятала, не підіймало в ній того поетичного почуття, що охоплювало їх. Вона тільки тішилася їхньою радістю, намагаючись підробитись під неї.

Вона взяла участь у їхніх спогадах лише тоді, коли вони згадували перший Сонин приїзд. Соня розповіла, як вона боялася Миколи, бо в нього на курточці були шнурки, і їй няня сказала, що її також у шнурки зашиють.

— А я пам'ятаю: мені сказали, що ти під капустою народилася,— сказала Наташа,— і пам'ятаю, що я тоді не сміла не повірити, але знала, що це неправда, і так мені ніяково було...

Під час цієї розмови з задніх дверей диванної виставилась голова покоївки.

— Панночко, півня принесли,— пошепки сказала дівчина.

— Не треба, Полю, звели віднести,— сказала Наташа. Серед розмов, що точились у диванній, Дімлер увійшов до

кімнати і підійшов до арфи, яка стояла в кутку. Він зняв сукно, і з арфи зійшов фальшивий звук.

— Едуард Карлович, заграйте, будь ласка, мій улюблений Nocturne мосьє Фільда,— сказав голос старої графині з вітальні.

Дімлер узяв акорд і, обернувшись до Наташі, Миколи й Соні, сказав:

— Молодь як тихо сидить!

— Та ми філософствуємо,— сказала Наташа, на хвилину оглянувшись і продовжуючи розмову. Тепер йшлося про сни.

Дімлер почав грати. Наташа нечутно, навшпиньки, підійшла до столу, взяла свічку, винесла її і, повернувшись, тихо сіла на своє місце. В кімнаті, особливо на дивані, де вони сиділи, було темно, але у великі вікна падало на підлогу срібне сяйво повного місяця.

— Знаєш, я думаю,— сказала Наташа пошепки, прислухаючись до Миколи й Соні, коли вже Дімлер перестав грати і все сидів, мляво перебираючи струни, видно, вагаючись, облишити чи почати щось нове,— що коли так згадуєш, згадуєш, усе згадуєш, до того дозгадуєшся, що пам'ятаєш те, що було ще раніш, ніж я була на світі...

— Це метампсихоз,— сказала Соня, яка завжди добре вчилася і все пам'ятала.— Єгиптяни вірили, що наші душі були у тваринах і знову підуть у тварини.

— Ні, знаєш, я не вірю цьому, щоб ми були у тваринах,— сказала Наташа так само шепотом, хоч музика й кінчилася,— а я знаю напевно, що ми були ангелами десь там і тут були, і тому ми все пам'ятаємо...

— Можна мені приєднатись до вас? — сказав, тихо підійшовши, Дімлер і сів біля них.

— Коли ми були ангелами, то за що ж ми потрапили нижче? — сказав Микола.— Ні, цього не може бути!

— Не нижче, хто тобі сказав, що нижче?.. Звідки я знаю, чим я була раніш,—

переконано відповіла Наташа.— Адже душа безсмертна... отже, коли я житиму завжди, то я і раніш жила, цілу вічність жила.

— Так, але трудно нам уявити вічність,— сказав Діммлер, який підійшов до молоді з лагідною презирливою усмішкою, а тепер говорив так само тихо і серйозно, як і вони.

— Чому ж трудно уявити вічність? — сказала Наташа.— Сьогодні буде, завтра буде, завжди буде, і вчора було, і позавчора було...

— Наташо! тепер твоя черга. Заспівай мені що-небудь,— почувся голос графині,— чого ви повсідалися, наче змовники.

— Мамо! мені так не хочеться,— сказала Наташа, але разом з тим підвелася.

Усім їм, навіть і немолодому Діммлеру, не хотілось переривати розмови і виходити з куточка диванного, проте Наташа встала, і Микола сів за клавикорди. Як завжди, ставши на середину зали і вибравши найвигідніше місце для резонансу, Наташа почала співати улюблену п'єсу своєї матері.

Вона сказала, що їй не хотілось співати, але вона давно раніш і довго потім не співала так, як вона співала цього вечора. Граф Ілля Андрійович з кабінету, де він розмовляв з Митенькою, чув її спів і, як учень, що квапиться йти гратися, закінчуючи урок, плутався у словах, даючи розпорядження управителю, і, нарешті, замовк; і Митенька, теж. слухаючи, мовчки з усмішкою стояв перед графом. Микола не зводив очей з сестри і разом з нею переводив дихання. Соня, слухаючи, думала про те, яка величезна різниця була між нею та її другом і як неможливо було їй хоч трохи бути такою чарівною, як її кузина. Стара графиня сиділа зі щасливо-смутною усмішкою і зі сльозами на очах, зрідка похитуючи головою. Вона думала і про Наташу,

І про свою молодість, і про те, що в цьому майбутньому шлюбі Наташі з князем Андрієм є щось негоже і страшне.

Діммлер, підсівши до графині і заплющивши очі, слухав.

— Ні, графине,— сказав він нарешті,— це талант європейський, їй учитися нічого, цієї м'якості, ніжності, сили...

— Ой! як я боюсь за неї, як я боюсь,— сказала графиня, не пам'ятаючи, з ким вона говорить. Її материнське чуття говорило їй, що чогось занадто багато в Наташі, і їло. тому вона не буде щаслива. Наташа не закінчила ще співати, як до кімнати вбіг радісно-збуджений чотирнадцятилітній Петя із звісткою, що прийшли ряджені.

Наташа раптом зупинилась.

— Дурень! — закричала вона на брата, підбігла до стільця,, впала на нього і заридала так, що довго потім не могла стишитися.

— Нічого, матусю, далєбі нічого, так: Петя злякав мене,— казала вона, намагаючись усміхатись, але сльози все текли і схлипування стискали горло.

Ряджені дворові: ведмеді, турки, трактирники, панії, страшні і смішні, принісши з собою холод і веселощі, спочатку боязко тиснулися в передпокої; потім, ховаючись одне за одного, випхались до зали; і спочатку ніяково, а потім усе веселіше і дружніше почались пісні, танці, хороводи і святкові гри. Графиня, пізнавши людей і посміявшись з ряджених, пішла до вітальні. Граф Ілля Андрійович з осяйною усмішкою сидів у залі і

хвалив ряджених. Молодь кудись зникла.

Через півгодини у залі між іншими рядженими з'явилась ще одна стара пані у фіжмах — це був Микола. Туркенья — це був Петя, паяц — Діммлер, гусар — Наташа і черкес — Соня, з вусами і бровами, намальованими корком.

Після поблажливого дивування, невпізнавання і похвал з боку неряджених, молодь визнала, що костюми такі гарні, що треба їх показати ще кому-небудь.

Микола, якому хотілось по чудовій дорозі прокатати всіх на своїй тройці, запропонував узяти з собою з дворових чоловік з десять ряджених і їхати до дядечка.

— Ні, що це ви його, старого, схвилюєте! — сказала графиня.— Та й нема де повернутися в нього. Вже коли їхати, то до Мелюкових.

Мелюкова була вдова з дітьми різного віку, також з гувернантками та гувернерами; жила вона за чотири версти від Ростових, г

— От, ma chère, розумно,— підхопив, розворушившись цього вечора, старий граф.— Давай зараз наряджуся і поїду з вами. Вже я Пашету розворушу.

Та графиня не погодилась пустити графа: у нього всі ці дні боліла нога. Вирішили, що Іллі Андрійовичу їхати не можна, а що коли Луїза Іванівна (m-me Schoss) поїде, то панночкам можна їхати до Мелюкової. Соня, завжди боязка й соромлива,

'настійніше за всіх почала просити ЛуТзу Іванівну не відмовити їм.

Сонине вбрання було найкраще. Її вуса та брови напрочуд були їй до лиця. Всі казали їй, що вона дуже гарна, і вона була в невластивому їй збуджено-енергійному настрої. Якийсь внутрішній голос говорив їй, що сьогодні або ніколи вирішиться її доля, і вона в своєму чоловічому одязі здавалася зовсім іншою людиною. Луїза Іванівна погодилась, і через півгодини чотири тройки з дзвінками та бубонцями, знімаючи вищання і свистіння тіїдрізами по морозному снігу, під'їхали до ґанку.

Наташа перша дала тон святкових веселощів, і ці веселощі, заповнюючи одного по одному, дедалі більш посилювались і дійшли краю в той час, коли всі вийшли на мороз і, перемовляючись, перекликаючись, сміючись і кричачи, розсілися по санях.

Дві тройки були розгонні, третя тройка старого графа, з орловським рисаком у голоблях; четверта — власна Миколова, з його низеньким косматим вороним голобельним конем. Микола у своєму баб'ячому вбранні, на яке він надів гусарського плаща і підперезав його, стояв усередині своїх саней, підібравши віжки.

Було так видно, що він бачив, як виблискували у місячному сяйві бляхи і очі коней, які злякано оглядалися на сідоків, що галасували під темним дашком під'їзду.

В Миколові сани сіли Наташа, Соня, m-me Schoss і дві дівчини. У сани старого графа сіли Діммлер з дружиною і Петя; в решту розсілися ряджені дворові.

— Паняй вперед, Захаре! — крикнув Микола до батькового кучера, щоб мати нагоду випередити його в дорозі.

Тройка старого графа, в яку сів Діммлер та інші ряджені, завищала полозами, наче примерзаючи до снігу, і побрязкуючи густим дзвінком, рушила вперед. Припряжні налягали на голоблі і вгрузали, вивертаючи як цукор міцний і блискучий сніг.

Микола рушив за першою тройкою; ззаду зашуміли і завищали інші. Спочатку

їхали повільною риссю по вузькій дорозі. Поки їхали повз сад, тіні від оголених дерев лежали густо поперек дороги і ховали яскраве сяйво місяця, але тільки-но виїхали за огорожу, алмазно-блискуча, з сизим відблиском снігова рівнина, вся облита місячним сяйвом і непорушна, відкрилася з усіх боків. Раз, раз штовхнуло на вибої передні сани; так само штовхнуло другі сани і треті, і, зухвало порушуючи заковану тишу, став розтягатися ключ саней.

— Слід заячий, багато слідів! — прозвучав у морозному скованому повітрі Наташин голос.

— Як видно, Nicolas! — сказав Сонин голос. Микола оглянувся на Соню і пригнувся, щоб ближче розглядіти її обличчя. Якесь зовсім нове, миле лице з чорними бровами і вусами, в місячному сяйві близько й далеко, виглядало із соболів.

"Це перше була Соня", — подумав Микола. Він ближче придивився до неї і усміхнувся.

— Ви ЧОГО, Nicolas?

— Нічого, — сказав він і повернувся знову до коней. Виїхавши на вторований битий шлях, примяслений полозами

і геть посічений слідами шипів, видимими в сяйві місяця, коні самі стали натягати віжки й піддавати ходу. Лівий припряжний, загнувши голову, стрибками пошарпував свої посторонки. Голобельний розгойдувався, поводячи вухами, наче питаючи: "починати чи рано ще?" Попереду, вже далеко відділившись і все далі подзвонюючи густим дзвінком, ясно виднілася на білому снігу чорна Захарова тройка. Чутно було з його саней покрикування і регіт, і голоси ряджених.

— Ну бо ви, милесенькі! — крикнув Микола, з одного боку посмикуючи за віжку й одводячи з батою руку. І тільки по тому, як посилився наче назустріч вітер та по шарпанню припряжних, що натягали і все піддавали скоку, помітно було, як швидко полетіла тройка. Микола оглянувся назад. З галасом і вереском, махаючи батогами і примушуючи йти в галоп голобельних, поспівали інші тройки. Голобельний стійко погойдувався під дугою, не думаючи збивати і обіцяючи ще й ще піддати, коли треба буде.

Микола наздогнав першу тройку. Вони з'їхали з якоїсь гори, в'їхали на широко роз'їжджену дорогу лукою біля річки.

"Де це ми їдемо? — подумав Микола. — Косою лукою, мабуть. Та ні, це щось нове, чого я ніколи не бачив. Це не Коса лука і не Дьомкіна гора, а бозна-що таке! Це щось нове і чарівне. Ну, хоч би що там було!" — І він, крикнувши на коней, став обминати першу тройку.

Захар стримав коней і обернув своє вже вкрите інеем до брів обличчя.

Микола пустив своїх коней; Захар, витягнувши вперед руки, цмокнув і пустив своїх.

— Ну, держись, паничу, — промовив він. Ще швидше поруч полетіли тройки, і швидко перемінювались у бігу ноги коней. Микола став забирати вперед. Захар, не змінюючи положення витягнених рук, підняв одну руку з віжками.

— Брешеш, паничу, — прокричав він до Миколи. Микола галопом пустив своїх

коней і випередив Захара. Коні засипали дрібним, сухим снігом обличчя сідоків, поруч з ними звучали дрібні перебори і плутались у бистрому русі ноги і тіні випереджуваної тройки. Свист полозів по снігу і жіночий вереск розтиналися з усіх боків.

Знову зупинивши коней, Микола оглянувся круг себе. Навколо була все та ж пройнята наскрізь місячним сяйвом чарівна рівнина з розсипаними по ній зорями,

"Захар кричить, щоб я взяв ліворуч; а нащо ліворуч?—думав Микола.— Хіба ми до Мелюкових їдемо, хіба це Мелюковка? Ми бозна-де їдемо і бозна-що з нами діється — і дуже дивне і гарне те, що з нами діється".— Він оглянувся в сани.

— Подивись, у нього і вуса і виї — усе біле,— сказав один з тих, що сиділи, чудний, гарненький і чужий, з тонкими вусами та бровами.

"Цей, здається, була Наташа,— подумав Микола,— а це т-те Бсбозз; а може, й ні; а цей черкес з вусами — не знаю хто, але я люблю її".

— Не холодно вам? — спитав він. Вони не відповіли і засміялися. Дімлер з задніх саней щось кричав, мабуть, смішне, але не можна було розібрати, що він кричить.

— Так, так,— сміючись відповіли голоси.

Однак ось якийсь чарівний ліс з мінливими чорними тінями та блискітками алмазів і з якоюсь анфіладою мармурових сходів і якісь срібні дахи чарівних будівель, і пронизливе скавучання якихось звірів. "А якщо й справді це Мелюковка, то ще чудніше, що ми їхали бозна-де, а приїхали в Мелюковку",— думав Микола.

Справді, це була Мелюковка, і на під'їзд вибігли дівки та лакеї зі свічками й радісними обличчями.

— Хто такий? — питали з під'їзду.

— Графські ряджені, по конях бачу,— відповіли голоси.

XI

. Пелагія Данилівна Мелюкова, широка, енергійна жінка, в окулярах і в капоті нарозхрист, сиділа у вітальні, оточена дочками, яким вона намагалася не дати нудьгувати. Вони повільно лили віск і дивились, які виходили фігури, коли в передпокої заступали й загомоніли приїжджі.

Гусари, панії, відьми, блазні, ведмеді, прокашлюючись і витираючи припалі інеєм від морозу обличчя в передпокої, увійшли до зали, де квапливо засвічували свічки. Блазень Дімлер і пані Микола відкрили танець. Оточені галасливими дітьми, ряджені, закриваючи обличчя і змінюючи голоси, розкланювались перед господинею і ставали хто де в кімнаті.

— Ах, впізнати не можна! А Наташа ж бо! Подивіться, на кого вона схожа! Справді, нагадує когось. А Едуард Карлович який гарний! Я не впізнала. Та як танцює! Ой, матінко, і черкес якийсь; їй-бо, як до лиця Сонечці. А це ще хто? Ну, утішили! Столи он прийміть, Микито, Ваню. А ми так тихо сиділи!

— Ха-ха-ха!.. А гусар, гусар який! Наче хлопчик, і ноги!.. Я дивитись не можу...— лунали голоси.

Наташа, улюблениця молодих Мелюкових, з ними разом зникла в задні кімнати, куди було сказано дати корка і різні халати та чоловічий одяг, які у прочинені двері

приймали від лакея оголені дівочі руки. Через десять хвилин уся молодь родини Мелюкових приєдналась до ряджених.

Пелагія Данилівна, розпорядившись очищенням місця для гостей і вгощенням для панів і дворових, не скидаючи окулярів, ходила, стримано усміхаючись, поміж рядженими, близько дивлячись їм в обличчя і нікого не впізнаючи. Вона не впізнавала не тільки Ростових і Діммлера, але й ніяк не могла впізнати ні своїх дочок, ні тих чоловікових халатів та мундирів, що були на них.

— А це чия така? — питала вона, звертаючись до своєї гувернантки і дивлячись в обличчя своєї дочки, що вбралася за казанського татарина.— Здається, з Ростових хтось. Ну, а ви, пане гусар, в якому полку служите? — питала вона Наташу.— Туркові он, туркові пастили подай,— казала вона буфетникові, що розносив солодощі,— це їхнім законом не заказано.

Іноді, дивлячись на чудні, але смішні па, які виробляли танцюристи, твердо вирішивши, що ніхто їх не впізнає, бо вони ряджені, і тому не бентежачись,— Пелагія Данилівна закривалась хусточкою, і все опасисте тіло її тряслось від нестримного доброго, старечого сміху.

— А Сашинет моя, Сашинет! — примовляла вона.

Після російських танців і хороводів Пелагія Данилівна з'єднала всіх дворових і панів до купи в одно велике коло; принесли персня, шворочку та карбованця і почалися загальні гри.

За годину всі костюми пом'ялися й розладнались. Коркові вуса та брови розмазались по спітнілих, зашарілих і веселих обличчях. Пелагія Данилівна стала впізнавати ряджених, захоплювалась тим, як гарно були зроблені костюми, як до лиця вони, особливо панночкам, і дякувала всім за те, що так повеселили її. Гостей покликали вечеряти до вітальні, а в залі розпорядилися вгощенням дворових.

— Ні, в лазні ворожити, оце страшно! — казала за вечерею стара дівиця, що жила в Мелюкових.

— Чому? — спитала старша дочка Мелюкових.

— Та не підете, тут треба хоробрості...

— Я піду,— сказала Соня.

— Розкажіть, як це було з панночкою? — сказала друга Мелюкова.

— Та ось так, пішла одна панночка,— сказала стара дівиця,— взяла півня, два прибори — як слід, сіла. Посиділа, коли чує, раптом їде... з дзвінками, з бубонцями, під'їхали сани; чує, іде. Входить зовсім у образі людському, достеменно офіцер, прийшов і сів з нею за прибор.

— А! А!..— закричала Наташа, з жахом витріщаючи очі.

— Та як же він так, і говорить?

— Так, як людина, все як має бути, і почав, і почав умовляти, а їй треба було б затримати його розмовами до півнів; а вона сторопіла; тільки сторопіла й затулилася руками. Він її і підхопив. Добре, що якраз дівчата прибігли...

— Ну, нащо лякати їх! — сказала Пелагія Данилівна.

— Мамусю, ви ж самі ворожили...— сказала дочка.

— А як це в амбарі ворожать? — спитала Соня.

— Та ось хоч би тепер, підуть до амбара та й слухають.

Що почуєте: забиває, стукає — погано, а пересипає хліб — це на добре; а то буває...

— Мамо, розкажіть, що з вами було в амбарі. Пелагія Данилівна усміхнулася.

— Та що ж, я вже забула...— скачала вона.— Адже ніхто з вас не піде? <

— Ні, я піду; Пелагіє Данилівно, пустіть мене, я піду,— сказала Соня.

Ну, що ж, коли не боїшся.

— Луїзо Іванівно, можна мені? — спитала Соня.

Чи грали в персня, у шворочку або карбованця, чи розмовляли, як ось тепер, Микола не відходив від Соні і зовсім новими очима дививсь на неї. Йому здавалося, що він сьогодні тільки вперше, завдяки цим корковим вусам, цілком узнав її. Соня справді цього вечора була весела, збуджена і гарна, якою ніколи ще не бачив її Микола.

"Так ось вона яка, а я ж то дурень!"— думав він, дивлячись на її блискучі очі і щасливу захоплену усмішку, яка з-під вусів робила ямочки на щоках і якої він не бачив раніш.

— Я нічого не боюсь,— сказала Соня.— Можна зараз? — Вона встала. Їй розповіли, де амбар, як їй мовчки стояти і слухати, і подали їй шубку. Вона накинула її собі на голову і глянула на Миколу.

"Яка чарівна ця дівчинка! — подумав він.— І про що я думав досі!"

Соня увійшла в коридор, щоб іти до амбара. Микола квапливо пішов на парадний ганок, сказавши, що йому гаряче. Справді, в домі було душно від юрми людей.

Надворі був той самий непорушний холод, той самий місяць, тільки було ще видніше. Сяйво було таке сильне і зірок на снігу було так багато, що на небо не хотілося дивитися, і справжніх зірок було непомітно. На небі було чорно і скучно, на землі було весело.

"Дурень я, дурень! Чого чекав досі?" — подумав Микола, і, вибігши на ганок, обійшов риг будинку тією самою стежечкою, що вела до чорног'о ганку. Він знав, що тут пройде Соня. На половині дороги стояли складені стоси дров, на них був сніг, від них падала тінь; через них і збоку від них, переплітаючись, падали тіні старих голих лип на сніг і на стежку. Стежка вела до амбара. Рублена стіна амбара і покрівля, вкрита снігом, наче вирізьблені з якогось коштовного каменя, блишали в місячному сяйві. В саду тріснуло дерево, і знову все зовсім затихло. Груді, здавалось, дихали не повітрям, а якоюсь вічно-молодою силою і радістю.

З дівочого ганку загупали ноги по східцях, скригнуло дзвінко на останньому, на який було нанесено снігу, і голос старої дівичі сказав:

— Прямо, прямо ось по доріжці, панночко. Тільки не оглядатись!

— Я не боюсь,— відповів Сонин голос, і доріжкою, в напрямг до Миколи, завищали, засвистіли в тоненьких черевичках Сонині иіжки.

Соня йшла, закутавшись у шубку. Вона була вже за два; кроки, коли побачила його; вона побачила його теж не таким,, яким вона знала і якого завжди трошки боялась. Він

був у жіночому вбранні із скуйовдженим волоссям і зі щасливою й новою для Соні усмішкою. Соня швидко підбігла до нього.

"Зовсім інша і все та ж сама",— думав Микола, дивлячись-на її обличчя, залите місячним сяйвом. Він узяв руки під шубку, що прикривала її голову, обійняв, пригорнув до себе і поцілував у губи, над якими були вуса і від яких пахло паленим корком. Соня в саму середину губ поцілувала його і, вийнявши маленькі руки, взяла його за обидві щоки.

— Сонюі.. Nicolas!...— тільки сказали вони. Вони підбігли до* амбара й повернулись назад кожне зі свого ґанку.

XII

Коли всі поїхали назад від Пелагії Данилівни, Наташа, яка-завжди все бачила й помічала, влаштувала таке, розміщення, що Луїза Іванівна і вона сіли в сани з Дімшієром, а Соня сіла з Миколою і дівчатами.

Микола, вже не їдучи наввипередки, рівною ступою повертав назад і все вглядався в цьому химерному місячному сяйві в Соню, відшукуючи при цьому все змінюючому сяйві з-під брів та вусів свою ту колишню і теперішню Соню, з якою він вирішив уже ніколи не розлучатися. Він вглядався, і коли впізнавав ту саму й іншу і згадував цей запах корка, змішаний з почуттям поцілунку, він повними грудьми вдихав у себе морозяне повітря і, дивлячись на землю, що відходила назад, та на блискуче небо,, почував себе знову в чарівному царстві.

— Соню, тобі добре? — зрідка питав він.

— Добре,— відповідала Соня.— А тобі?

На середині дороги Микола дав потримати віжки кучерові,, на хвилинку підбіг до Наташиних саней і став на крило.

— Наташо,— сказав він їй пошепки по-французькому,— знаєш, я вирішив щодо Соні.

— Ти їй сказав? — спитала Наташа, враз засяявши всім обличчям від радості.

— Ой, яка ти чудна з цими вусами і бровами, Наташо! Ти рада?

— Я така рада, така рада! Я вже сердилась на тебе. Я тобі не казала, але ти погано з нею поводився. Цев таке серце, Nicolas, яка я рада! Я буваю гидка, але мені совісно було бути самій щасливою — без Соні,— продовжувала Наташа.— Тепер я така рада! Ну, біжи до неї.

— Ні, стривай, ой, яка ти смішна! — сказав Микола, все вглядаючись у неї і в сестрі теж знаходячи щось нове, незвичайне і чарівливо-ніжне, чого він раніш не бачив у ній.— На-гашо, щось чарівне. Га?

— Авжеж,— відповіла вона,— ти чудесно зробив.

"Якби я раніш бачив її такою, яка вона тепер,— думав Микола,— я б давно спитав, що зробити, і зробив би все, хоч би що вона звеліла, і все було б гаразд".

— То ти рада, і я добре зробив?

— Ах, так добре! Я нещодавно з матусею посварилася за це. Мама сказала, що вона тебе ловить. Як таке можна казати! Я з мамою мало не полаялась. І нікому ніколи не

дозволю нічого поганого про неї сказати й подумати, бо в неї лише саме гарне.

— То добре? — сказав Микола, ще раз вглядаючись у вираз сестриного обличчя, щоб дізнатися, чи правда це, і, скрипаючи чобітьми, він зіскочив з крила і побіг до своїх саней. Усе той самий щасливий, усміхнений черкес з вусиками і з блискучими очима, дивлячись з-під соболевого капора, сидів там, і цей черкес був Соня, і ця Соня була напевне його майбутня, щаслива і —любляча дружина.

Приїхавши додому і розповівши матері про те, як вони провели час у Мелюкових, панночки пішли до себе. Роздягнувшись, лле не стираючи коркових вусів, вони довго сиділи, розмовляючи про своє щастя. Вони говорили про те, як вони житимуть заміж, які їх чоловіки будуть дружні і які вони будуть щасливі. На Наташиному столі Дуняша ще звечора поставила дзеркала.

— Тільки коли все це буде? Я боюсь, що ніколи.. Це було б занадто гарно! — сказала Наташа, встаючи і підходячи до дзеркал.

— Сідай, Наташо, може, ти побачиш його,— сказала Соня. Наташа засвітила свічки і сіла.

— Якогось з вусами бачу,— сказала Наташа, бачачи своє обличчя.

— Не треба сміятися, панночко,— сказала Дуняша. Наташа знайшла з допомогою Соні і покоївки положення для

дзеркала; обличчя її набрало серйозного виразу, і вона замовкла. Довго вона сиділа, дивлячись на ряд усе менших і менших свічок у дзеркалах, припускаючи (відповідно до чутих оповідань) то що вона побачить домовину, то що побачить його, князя Андрія, в цьому останньому розпливчастому квадраті. Але хоч як ладна була вона вбачати у щонайменшій плямі образ людини чи домовини, вона нічого не бачила. Вона часто стала кліпати і відійшла від дзеркала.

— Чому інші бачать, а я нічого не бачу? — сказала вона.— Ну, сідай т", Соню; сьогодні неодмінно тобі треба. Тільки за мене... Мені так страшно сьогодні!

Соня сіла за дзеркало, пристосувалася і стала дивитись.

— От Софія Олександрівна неодмінно побачать,— прошепотіла Дуняша,— а ви все смієтесь.

Соня чула ці слова і чула, як Наташа пошепки скачала:

— І я знаю, що вона побачить; вона й торік бачила. Хвилин зо три всі мовчали. "Неодмінно!.." — прошепотіла

Наташа і не закінчила... Раптом Соня відсунула те дзеркало, що вона тримала, і затулила очі рукою.

— Ой, Наташо! — сказала вона.

— Бачила? Бачила? Що бачила? — скрикнула Наташа, притримуючи дзеркало.

Соня нічого не бачила, вона тільки-но хотіла закліпати очима і встати, коли почула голос Наташі, яка сказала "неодмінно"... їй не хотілось обманути ні Дуняшу, ні Наташу, і важко було сидіти. Вона сама не знала, як і внаслідок чого у неї вирвався крик, коли вона затулила очі рукою.

— Його бачила? — спитала Наташа, хапаючи її за руку.

— Його. Стривай... я... бачила його,— мимоволі сказала Соня, ще не знаючи, кого розуміла Наташа під словом його: його — Миколу чи його — Андрія.

"Але чому ж мені не сказати, що я бачила? Бачать же інші! І хто ж може викрити мене в тому, що я бачила чи не бачила?" — майнуло у Соні в голові.

— Так, я його бачила,— сказала вона.

— Як же? Як же? Стоїть чи лежить?

— Ні, я бачила... То нічого не було, раптом бачу, він лежить.

— Андрій лежить? Він хворий? — злякано застиглим поглядом дивлячись на подругу, питала Наташа.

— Ні, навпаки, навпаки — веселе обличчя, і він обернувся до мене,— і в ту хвилину, як вона говорила, їй самій здавалося, що вона бачила те, про що говорила.

— Ну, а потім, Соню?

— Тут я не розібрала, щось синє і червоне...

— Соню! коли він повернеться? Коли я побачу його! Боже мій! як я боюсь за нього і за себе, і за все мені страшно...— заговорила Наташа і, зовсім не відповідаючи на Сонині слова утіхи, лягла в ліжко і довго після того, як погасили свічки, з розплющеними очима нерухомо лежала на постелі й дивилася на морозяне місячне сяйво крізь замерзлі вікна.

XIII

Скоро по святах Микола сказав матері про свою любов до Соні і про твердий намір одружитися з нею. Графиня, яка давно помічала те, що відбувалося між Сонею та Миколою і чекала цієї розмови, мовчки вислухала його слова і сказала синові, що він може одружуватися з ким хоче, але що ні вона, ні батько не дадуть йому благословення на такий шлюб. Вперше Микола відчув, що мати незадоволена з нього, що, незважаючи на всю свою любов до нього, вона не поступиться йому. Вона холодно і не дивлячись на сина, послала за чоловіком; і, коли він прийшов, графиня хотіла коротко і холодно в присутності Миколи повідомити його, в чому річ, але не витримала: заплакала сльозами досади і вийшла з кімнати. Старий граф став нерішуче дорікати Миколі і просити його відмовитися від свого наміру. Микола відповів, що він не може зрадити свого слова; очевидно збентежений, батько зітхнув і вельми скоро урвав свою мову і пішов до графині. У всіх сутичках з сином графа не покидала свідомість своєї вини перед ним у розладнанні справ, і тому він не міг сердитися на сина за відмову одружитися з багатою відданицею і за обрання безприданої Соні,— йому тільки з цього приводу ясніше ставало, що, якби справи не були розладнані, не можна було б для Миколи бажати кращої дружини, ніж Соня; і" що винен у розладнанні справ лише він зі своїм Митенькою та зі своїми непереборними звичками.

Батько з'матір'ю більше не розмовляли про цю справу з сином; але через кілька днів після цього графиня покликала до себе Соню і з жорстокістю, якої не чекали ні та ні ця, докоряла небозі в заманюванні сина і в невдячності. Соня мовчки, з опущеними очима, слухала жорстокі графинині слова і не розуміла, чого від неї вимагають. Вона всім ладна була пожертвувати для своїх благодійників. Думка про самопожертву була

улюбленою її думкою; але в цьому разі вона не могла зрозуміти, кому і чим їй треба жертвувати. Вона не могла не любити графині і всієї родини Ростових, але й не могла не любити Миколи і не знати, що його щастя залежало від цієї любові. Вона була мовчазна і смутна і не відповідала. Микола не міг, як йому здавалося, переносити довше таке становище і пішов порозумітися з матір'ю. Він то благав матір простити йому і Соні і погодитися на їх шлюб, то погрожував матері тим, що, коли Соню будуть переслідувати, то він зараз же одружиться з нею таємно.

Графиня так холодно, як ніколи ще не бачив син, відповіла йому, що він повнолітній, що князь Андрій одружується без батькової згоди і що він може те саме зробити, але що ніколи вона не вважатиме цієї інтриганки за свою дочку.

Спалахнувши від обурення при слові інтриганка, Микола, підвищивши голос, сказав матері, що він ніколи не думав, щоб вона примушувала його продавати свої почуття, і що коли це так, то він востаннє каже... Але він не встиг сказати того вирішального слова, якого, судячи по виразу його обличчя, з жахом чекала мати і яке, можливо, назавжди залишилося б тяжким спогадом між ними. Він не встиг доказати, бо Наташа з блідим і серйозним обличчям увійшла до кімнати від дверей, біля яких вона підслухувала.

— Миколенька, ти говориш дурниці, замовкни! Я тобі кажу, замовкни!..— майже кричала вона, щоб заглушити його голос.

— Мамо, голубонько, це зовсім не тому... душенько моя, бідна,— зверталась вона до матері, яка, почувавши себе на краю розриву, з жахом дивилася на сина, але з упертості і в запалі боротьби не хотіла й не могла здатися.

— Миколенька, я тобі з'ясую, ти йди звідси... Ви послухайте, мамо-голубонько,— говорила вона.

Слова її були безладні; але вони досягли того результату., якого Наташа прагнула.

Графиня, тяжко захлипавши, сховала обличчя на грудях у дочки, а Микфія встав, схопився за голову і вийшов з кімнати.

Наташа взялась до справи замирення і довела її до того, що Микола одержав обіцянку від матері в тому, що Соню не будуть, пригнічувати, і сам дав обіцянку, що він нічого не розпочне таємно від батьків.

З твердим наміром, влаштувавши в полку свої справи, вийти у відставку, приїхати й одружитися з Сонею, Микола, смутний і серйозний, у розладі з рідними, але, як йому здавалось, пристрасно закоханий, на початку січня виїхав у полк.

Після від'їзду Миколи в домі Ростових стало сумніше, ніж будь-коли. Графиня від хвилювання занедужала.

Соня була зажурена і від розлуки з Миколою, і ще більш від того ворожого тону, без якого не могла обійтись, звертаючись до неї, графиня. Граф більше, ніж будь-коли, був заклопотаний поганим станом справ, що вимагали якихось рішучих заходів. Конче треба було продати московський дім і підмосковну, а для продажу дому треба було їхати в Москву. Та здоров'я графині змушувало з дня на день відкладати поїздки.

Наташа, легко і навіть весело переносивши перший час розлуку зі своїм

нареченим, тепер що день, то ставала більш схвилюваною і нетерплячою. Думка про те, що так, марно, ні для кого пропадає її найкращий час, який вона віддала б на любов до нього, невідступно мучила її. Листи його здебільшого сердили її. їй кривдно було думати, що тимчасом, як вона живе тільки думкою про нього, він живе справжнім життям, бачить нові місця, нових людей, інтересних для нього. Чим, цікавіші були його листи, тим їй було досадніше. А її листи до нього не тільки не давали їй розради, але й здавалися нудним і фальшивим обов'язком. Вона не вміла писати, бо не могла збагнути можливості висловити в листі правдиво хоча б одну тисячну частку того, що звикла виявляти голосом, усмішкою та поглядом. Вона писала йому класично-одноманітні, сухі листи, яким сама не надавала ніякого значення і в яких, за брульйонами, графиня виправляла її орфографічні помилки.

Здоров'я графині все не кращало; та відкладати поїздку в Москву вже не було змоги. Треба було робити придане, треба було продати дім, і до того ж князя Андрія чекали спочатку в Москву, де цієї зими жив князь Микола Андрійович, і Наташа була певна, що він уже приїхав.

Графиня залилася в селі, а граф, взявши з собою Соню й Наташу, наприкінці січня поїхав у Москву.

; ЧАСТИНА П'Я Т А

^^^^^

I

•ер після сватання князя Андрія і Наташі, без усякої очевидної причини, раптом відчув неможливість продовжувати попереднє життя. Хоч як твердо він був переконаний у тих істинах, що їх відкрив йому благодійник, хоч який радісний був йому той перший час захоплення внутрішньою роботою самовдосконалення, якій він віддався з таким запалом,— після змовин князя Андрія з Наташею і після смерті Йосипа Олексійовича, про яку він дістав звістку. майже одночасно — вся принадність того попереднього життя раптом пропала для нього. Залишився тільки кістяк життя: його дім з блискучою дружиною, яка користалася тепер з ласки однієї важної особи, знайомство з усім Петербургом і служба з нудними формальностями. І це попереднє життя зненацька в усій своїй мерзенності постало перед П'єром. Він перестав писати свого щоденника, уникав товариства братів, почав знову їздити до клубу, почав знову багато пити, знову зблизився з холостими компаніями і став провадити таке життя, що графиня Єлена Василівна вирішила 'зробити йому суворе зауваження. П'єр відчув, що вона мала рацію, і, щоб не компрометувати свою дружину, поїхав у Москву.

В Москві, тільки-но він в'їхав у свій величезний дім з засохлими і засихаючими княжнами, з величезною челяддю, тільки-но він побачив — проїхавши по місту — цю Іверську каплицю з незчисленними вогнями свічок перед золотими ризами, цю Кремлівську площу з незаїждженим снігом, цих візників і халупи Сив-цевого Вражка, побачив стариків московських, що нічого не бажали і, нікуди не поспішаючи, доживали свого віку, побачив бабусь, московських паній, московські бали і московський Англійський клуб,— він відчув себе вдома, в тихому пристановищі, йому стало в Москві

спокійно, тепло, звично і брудно, як у старому халаті.

Московське товариство все, починаючи від бабів до дітей, як свого давно очікуваного гостя, місце якого завжди було готове і не зайняте, прийняло П'єра. Для московського світу П'єр був дуже милим, добрим, розумним, веселим, великодушним диваком, неуважним і душевним, російським, старого крою, паном. Гаманець його завжди був порожній, бо відкритий для всіх.

Бенефіси, погані картини, статуї, благодійні товариства, цигани, школи, підписні обіди, гульня, масони, церкви, книжки — ніхто і ніщо не діставало відмови, і якби не два його друга, які позичили в нього багато грошей і взяли, його під свою опіку, він би все роздав. У клубі не було ні обіду, ні вечора без нього. Тільки-но він прихилився на своє "місце, на дивані після двох пляшок Марго, його оточували, і зав'язувались балачки, суперечки, жарти. Де сварилися, він — самою своєю доброю усмішкою і до речі сказаним жартом — мирив. Масонські столові ложі були скучні і мляві, якщо його не було.

Коли після холостої вечері він з доброю і солодкою усмішкою, здаючись на просьбу веселої компанії, підводився, щоб їхати з ними, між молоддю лунали радісні, урочисті вигуки. На балах він танцював, коли не вистачало кавалера. Молоді дами і панночки любили його за те, що він, не залицяючись ні до кого, був з усіма однаково люб'язний, особливо після вечері. "Il est charmant, il n'a pas de sexe" ¹, — казали про нього.

П'єр був тим відставним, добродушно доживаючим у Москві камергером, яких були сотні.

Як би він жахнувся, якби сім років тому, коли він щойно приїхав з-за кордону, хто-небудь сказав йому, що йому нічого не треба шукати і вигадувати, що його колія давно пробита, визначена одвічно і що, хай він хоч як вертиться, проте буде тим, чим

1 Він чудесний, він не має статі, були всі в його становищі. Він не міг би повірити цьому! Хіба не він усією душею бажав то утворити республіку в Росії, то самому бути Наполеоном, то філософом, то тактиком, переможцем Наполеона? Хіба не він бачив можливість і гаряче бажав переродити порочний рід людський і самого себе довести до найвищого ступеня довершеності? Хіба не він засновував школи та ►лікарні і відпускав селян на волю?

А замість усього цього — ось він, багатий чоловік невірної дружини, камергер у відставці, який любить поїсти, випити і, розстебнувшись, трошки полаяти уряд, член московського Англійського клубу і член московського вищого світу, якого всі люблять. Він довго не міг примиритися з тією думкою, що він — той самий відставний московський камергер, до типу якого він ставився з таким глибоким презирством сім років тому.

Іноді він утішав себе думками, що це тільки так, поки що, він проводить це життя; але потім його лякала друга думка, що так, поки що, уже скільки людей входили, як він, з усіма зубами і волоссям у це життя і в цей клуб і виходили звідти без жодного зуба і без жодної волосини.

В хвилини гордості, коли він думав про своє становище, йому здавалося, що він

зовсім інший, відмінний від тих відставних камергерів, яких він зневажав раніш, що ті були вульгарні й дурні, задоволені і заспокоєні своїм становищем, "а я й тепер усе незадоволений, усе мені хочеться зробити щось для людства,— казав він собі в хвилини гордості.— А може, і всі ті мої товариші, так само, як і я, билися, шукали якогось нового, свого шляху в житті і, так само, як і я, силою обстановки, громадянства, породи, тією стихійною силою, проти якої не владна людина, були приведені туди саме, куди і я",— казав він сам собі в хвилини скромності; і, поживши в Москві якийсь час, він не з презирством уже ставився до своїх товаришів по долі, а починав любити, поважати і жаліти їх, так само, як і себе.

На П'єра не находили, як раніш, хвилини відчаю, нудьги і відрази до життя; але та ж хвороба, що виявлялася перше гострими випадками, була увігнана всередину і ні на мить не покидала його. "Для чого? Нащо? Що таке діється на світі?"— питав він себе спантеличено по кілька разів на день, мимоволі починаючи вдумуватись у смисл явищ життя; але з досвіду знаючи, що на запитання ці не було відповідей, він поспішно старався одвернутись від них, брався за книжку або квапився до клубу чи до Аполлона Миколайовича балакати про міські плітки.

"Єлена Василівна, яка ніколи нічого не любила, крім свого тіла, і є однією з найдурніших жінок у світі,— думав П'єр,— здається людям жінкою найвищого розуму і витонченості, і перед нею схиляються. До Наполеона Бонапарта ставилися з презирством усі доти, поки він був великим, а відколи він став жалюгідним комедіантом — імператор Франц прагне запропонувати йому свою дочку за незаконну дружину. Іспанці підносять моління богу через католицьке духовництво на подяку за те, що вони 14 червня перемогли французів, а французи підносять моління через те саме католицьке духовництво про те, що вони 14 червня перемогли іспанців. Брати мої масони клянуться кров'ю в тому, що вони всім ладні пожертвувати для ближнього, а не платять по одному карбованцю на збір для бідних і інтригують Астрея проти Шукачів Манни і дбають про справжній шотландський килим та про акт, значення якого не знає і той, хто писав його, і якого нікому не потрібно. Усі ми сповідуємо християнський закон прощення кривд і любові до ближнього — закон, внаслідок якого ми спорудили в Москві сорок сороків церков, а вчора засікли батогом людину — втікача, і служитель того ж самого закону любові і прощення, священик, давав цілувати солдатові хреста перед стратою". Так думав П'єр, і вся ця загальна, всіма прийнята брехня, хоч як він звик до неї, наче щось нове, щоразу дивувала його. "Я розумію цю брехню і плутанину,— думав він,— але як мені розповісти їм усе, що я розумію? Я пробував і завжди бачив, що й вони у глибині душі розуміють те саме, що й я, але намагаються тільки не бачити її. Отже, так треба. Але мені ж куди дітися?" — думав ГГ'єр. У нього була гірка здатність багатьох, особливо росіян,— здатність бачити і вірити у можливість добра та правди, і занадто ясно бачити зло і брехню життя, для того, щоб бути спроможним брати в ньому серйозну участь. Кожна галузь праці в його очах поєднувалася зі злом і обманом. Чим він не пробував бути, за що він не брався — зло і брехня відштовхували його й загороджували йому всі шляхи діяльності. А тимчасом

треба було жити, треба було бути зайнятим. Занадто страшно було бути під тягарем цих нерозв'язних питань життя, і він віддавався першим захопленням, щоб тільки забути їх. Він їздив у всілякі товариства, багато пив, купував картини і будував, а головне — читав.

Він читав і читав все, що траплялось під руку, і читав так, що, приїхавши додому, коли слуги ще роздягали його, він, уже взявши книжку, читав — і від читання переходив до сну, і від сну до балаканини у вітальнях та в клубі, від балаканини до гульні й жінок, від гульні знову до балаканини, до читання та вина, Пити вино для нього ставало все більш і більш фізичною і разом моральною потребою. Незважаючи на те, що лікарі казали йому, що з його корпуленцією вино для нього небезпечно, він дуже багато пив. йому ставало цілком гарно лише тоді, коли він, сам не помічаючи як, перехиливши у свій великий рот кілька склянок вина, відчував приємне тепло в тілі, ніжність до всіх своїх ближніх і готовість розуму поверхово озиватися на кожну думку, не заглиблюючись у суть її. Тільки випивши пляшку і дві вина, він туманно усвідомлював, що той заплутаний, страшний вузол життя, якого він жахався раніш, не такий страшний, як йому здавалося. З шумом у голові, балакаючи, слухаючи розмови або читаючи після обіду й вечері, він безперестанку бачив цей вузол, з якого-небудь боку його. Але тільки під впливом вина він казав собі: "Це нічого. Це я розплутаю — от у мене і готове пояснення. Але тепер ніколи,— я потім обдумаю все це!" Але це потім ніколи не наставало.

Натще, вранці, усі колишні питання здавалися такими ж нерозв'язними і страшними, і П'єр квалливо хапався за книжку і радів, коли хто-небудь приходив до нього.

Іноді П'єр згадував, що йому розказували про те, як на війні солдати, перебуваючи під пострілами у прикритті, коли їм нема чого робити, старанно вишукують собі заняття для того, щоб легше переносити небезпеку. І П'єру всі люди здавалися такими солдатами, що рятуються від життя: хто честолюбством, хто картами, хто писанням законів, хто жінками, хто іграшками, хто кіньми, хто політикою, хто полюванням, хто вином, хто державними справами. "Нема ні дрібного, ні важливого, все однакове; тільки б урятуватись від життя, як умію!—думав П'єр.— Тільки б не бачити його, цього страшного його".

II

На початку зими князь Микола Андрійович Волконський з дочкою приїхав у Москву. Князь Микола Андрійович, зі своїм минулим, зі своїм розумом і оригінальністю, а особливо внаслідок послаблення на той час захоплення царюванням імператора Олександра і внаслідок того антифранцузького і патріотичного напрямку, що панував у той час у Москві, став відразу ж предметом особливої шани москвичів і центром московської опозиції урядові.

Князь дуже постарів за цей рік. У нього з'явилися виразні ознаки старості: несподівані засипання, забування найближчих у часі подій і пам'ятливість на давні, і дитячий гонор, з яким він приймав роль глави московської опозиції. Незважаючи на те,

коли старий, особливо вечорами, виходив до чаю у своїй шубці та в пудреному парикі і починав, зачеплений ким-небудь, свої уривчасті розповіді про минуле або ще більш уривчасті й гострі міркування про теперішнє, він викликав у всіх своїх гостей однакове почуття глибокої шани. Для відвідувачів увесь цей старовинний дім з величезними трюмо, з дореволюційною меб-лею, з цими лакеями в пудрі, і сам, минулого сторіччя, суворий і розумний старик з його покірливою дочкою та гарненькою французенкою, які благоговіли перед ним, становив велично-приємне видиво. Але відвідувачі не думали про те, що, крім цих двох-трьох годин, під час яких вони бачили господарів, було ще двадцять дві години в добі, під час яких точилося таємне внутрішнє життя дому.

Останнім часом у Москві це внутрішнє життя стало дуже тяжким для княжни Марії. Вона була позбавлена у Москві тих своїх^кращих радощів — бесід з божими людьми і самотності, які освіжали її в Лисих Горах, і не мала ніяких вигід і радощів столичного життя. У вищий світ вона не їздила: всі знали, що батько не пускає її без себе, а сам він нездужав їздити, і її вже не запрошували на обіди та вечори. Надію на заміжжя княжна Марія втратила зовсім. Вона бачила ту холодність і озлоблення, з якими князь Микола Андрійович приймав і спроваджував від себе молодиків, що іноді з'являлися в їх домі і могли б бути женихами. Друзів у княжни Марії не було: за цей приїзд у Москву вона зневірилася у двох найближчих їй людях: т-11е Воигієппе, з якою вона і раніш не могла бути цілком одвертою, тепер стала їй неприємною, і вона, з деяких причин, почала від-далюватись від неї; Жюлі, яка була у Москві і до якої княжна писала п'ять років підряд, виявилось, була зовсім чужа ' їй, коли княжна Марія знову зустрілася з нею. Жюлі в цей час, внаслідок смерті братів, ставши однією з найбагатших відданиць у Москві, перебувала у самому вирі світських утіх. Вона була оточена молодиками, які, як вона думала, раптом оцінили її достоїнства. Жюлі була в тому періоді підстаркуватої світської панни, яка відчуває, що прийшов останній шанс на заміжжя, і тепер або ніколи має вирішитися її доля. Княжна Марія з сумовитою усмішкою згадувала по четвергах, що їй тепер писати нема до кого, бо Жюлі, Жюлі, присутність якої їй зовсім не давала радості, була тут і бачилася з нею щотижня. Вона, як старий емігрант, що відмовився женитись з дамою, в якої він проводив кілька років свої вечори, жалкувала, що Жюлі була тут, і вона не мала кому писати. Княжні Марії в Москві не було "з ким поговорити, не було кому довірити свого горя, а горя' багато нового виникло за цей час. Строк повернення князя Андрія і його одруження наближався, а його доручення приготувати до того батька не тільки не було виконане, але й навпаки, справу, здавалося, зовсім зіпсовано, і нагадування про ірафину Ростову дуже дратувало старого князя, який і так уже здебільшого був у поганому настрої. Нове горе, що з'явилося останнім часом у княжни Марії, були уроки, які вона давала шестилітньому небожеві. У своїх взаєминах з Миколенькою вона з жахом пізнавала в собі рису свого батька — дратівливість. Хоч скільки разів вона казала собі, що не треба дозволяти собі гарячитися, займаючись з небожем, майже щоразу, як вона сідала з указкою за французьку азбуку, їй так хотілося якнайскоріше, якнайлегше перелити з

себе своє знання у хлопчика, який уже боявся, що ось-ось тітонька розсердиться, що вона, помітивши найменшу неуважність з боку хлопчика, здригалася, хапалася, гарячилася, підвищувала голос, іноді шарпала його-за руку і ставила в куток. Поставивши його в куток, вона сама починала плакати над своєю злою, поганою вдачею, і Мико-ленька, наслідуючи її ридання, без дозволу виходив з кутка, підходив до неї і відривав від обличчя її мокрі руки й утішав її. Але найбільше горя завдавала княжні завжди спрямована проти неї дратівливість батька, що дійшла останнім часом до жорстокості. Якби він примушував її цілі ночі бити поклони, якби він мордував її, примушував носити дрова та воду — їй і на думку не спало б, що її становище важке; але цей люблячий мучитель,— до краю жорстокий від того, що він любив і за те мучив себе і її,— умисно вмів не тільки образити, принизити її, але й довести їй, що вона завжди і в усьому була винна. Останнім часом у нього з'явилася нова риса, і вона найбільш мучила княжну Марію,— це було його більше зближення з m-lle Bourienne. Думка-жарт, що виникла в нього у першу хвилину після одержання звістки про намір його сина, думка про те, що коли Андрій оженився, то й він сам оженився з Bourienne, явно сподобалась йому, і він наполегливо останнім часом тільки для того (як здавалось княжні Марії), щоб її образити, виявляв особливу ласку до m-lle Bourienne і виявляв своє незадоволення з дочки виявленням любові до Bourienne.

Одного разу в Москві, у цисутності княжни Марії (їй здавалось, що батько навмисно при ній це зробив), старий князь поцілував m-lle Bourienne в руку і, притягнувши її до себе, обійняв голублячи. Княжна Марія спалахнула й вибігла з кімнати. Через кілька хвилин m-lle Bourienne увійшла до княжни Марії, усміхаючись і, щось весело розповідаючи своїм приємним голосом. Княжна Марія квапливо обтерла сльози, рішучими кроками підійшла до Bourienne і, очевидно, сама не помічаючи гнівної квапливості і зривів голосу, почала кричати на французенку: * — Це гидко, низько, не по-людському користуватися зі слабості...— Вона не доказала.— Йдіть геть з моєї кімнати,— прокричала вона й заридала.

Другого дня князь ні слова не сказав своїй дочці, але вона помітила, що за обідом він наказав подавати їжу, починаючи з m-lle Bourienne. Наприкінці обіду, коли буфетник за попередньою звичкою знову подав каву, починаючи з княжни, князь раптом розлютувався, кинув костуром на Пилипа і зараз же розпорядився про віддання його в солдати.

— Не чують... двічі сказав!., не чують! Вона — перша людина в цьому домі; вона — мій найкращий друг,— кричав князь.— І якщо ти дозволиш собі,— закричав він у гніві, вперше звертаючись до княжни Марії,— ще раз, як учора ти насмілилась... не тямити себе перед нею, то я тобі покажу, хто господар у домі. Геть! щоб я не бачив тебе; проси у неї пробачення!

Княжна Марія просила пробачення в Амалії Євгенівни і в —батька за себе і за Пилипа-буфетника, який просив заступництва.

У такі хвилини в душі княжни Марії збиралося почуття, схоже на гордість жертви. І раптом у такі ось хвилини, при ній, цей батько, якого вона осуджувала, або шукав

окулярів, обмацуючи біля них і не бачачи, або забував те, що тільки ось було, або робив ослабленими ногами непевний крок і оглядався, чи не бачив хто-небудь його кволості, або, що було найгірше, він за обідом, коли не було гостей, які збуджували його, раптом починав дрімати, випускаючи серветку, і схилявся над тарілкою тремтячою головою. "Він старий і кволий, а я смію осуджувати його!" — думала вона з огидою до самої себе в такі хвилини.

III

У 1811 році в Москві жив, швидко ввійшовши в моду, французький лікар, величезний на зріст, красень, люб'язний, як француз, і, як усі казали в Москві, незвичайно тямущий у своїй справі — Метів'є. Його приймали у сім'ях вищого світу не як лікаря, а як рівного.

Князь Микола Андрійович, який сміявся з медицини, останнім часом, за порадою m-lle Bourienne, допустив до себе цього лікаря і звик до нього. Метів'є разів зо два на тиждень бував у князя.

На Миколи, в день князевих іменин, уся Москва була біля під'їзду його дому, але він нікого не велів приймати; а тільки небагатьох, список яких він передав княжні Марії, казав просити на обід.

Метів'є, приїхавши вранці з поздоровленням, вважав, що йому, як лікареві, личить *de forcer la consigne*¹, як він сказав княжні Марії, і ввійшов до князя. Трапилось так, що цього іменинного ранку старий князь був у одному зі своїх найгірших настроїв. Він цілий ранок ходив по дому, чіпляючись до всіх і вдаючи, що він не розуміє того, що йому говорять, і що його не розуміють. Княжна Марія добре знала цей стан душі, це тихе і заклопотане буркотіння, що звичайно завершувалось вибухом люті, і як перед зарядженою, зі зведеними курками, рушницею, ходила цілий цей ранок, чекаючи неминучого пострілу. Ранок до приїзду лікаря минув спокійно. Пропустивши лікаря, княжна Марія сіла з книжкою у вітальні біля дверей, від яких вона могла чути все те, що відбувалося в кабінеті.

Спочатку вона чула лише голос Метів'є, потім батьків голос, потім обидва голоси заговорили разом, двері навстіж розчинилися, і на порозі з'явилася злякана, красива постать Метів'є з його чорним чубом, і постать князя у ковпаку і в халаті зі спотвореним люттю обличчям і опущеними зіницями очей.

— Не розумієш? — кричав князь. — А я розумію! Французький шпигун! Бонапартів раб, шпигун, геть з мого дому, геть, я кажу! — і він грюкнув дверима.

Метів'є, знизуючи плечима, підійшов до *mademoiselle Bourienne*, що прибігла на крик з сусідньої кімнати.

— Князь не зовсім здоровий, — *la bile et le transport au cerveau. Tranquillisez-vous, je repasserai demain !*, — сказав Метів'є і, приклавши палець до губ, квапливо вийшов.

З-за дверей чутно було кроки в туфлях і вигуки: "Шпигуни, зрадники, скрізь зрадники! У своєму домі нема хвилини спокою!"

Після від'їзду Метів'є старий князь покликав до себе дочку, і вся сила його гніву впала на неї. Вона була винна в тому, що до нього впустили шпигуна. Адже він сказав,

їй сказав, щоб вона склала список, і тих, кого не було у списку, щоб не пускали. Нащо ж пустили цього мерзотника! Вона була причиною всього. "З нею він не міг мати ні хвилини спокою, не міг вмерти спокійно",— казав він.

— Ні, матінко, розійтись, розійтись, це ви знайте, знайте! Я тепер більше не можу,— сказав він і вийшов з кімнати. І наче боячись, щоб вона не змогла як-небудь утішитися, він вернувся до неї і, намагаючись набрати спокійного вигляду, додав: — І не думайте, що я це сказав вам у хвилину гніву, я спокійний, і я обдумав це; і це буде—розійтись, пошукайте собі місця!..— Але він не витримав і з тією злістю, що можлива лише у людини, яка любить, він, очевидно, сам страждаючи, затряс кулаками і прокричав до неї:

— І хоч би який дурень узяв її заміж! — Він грюкнув дверима, покликав до себе m-lle Bourienne і затих у кабінеті.

О другій годині з'їхалися обрані шість персон на обід.

Гості — відомий граф Растопчин, князь Лопухін зі своїм небожем, генерал Чатров — давній бойовий товариш князя, і з молодих. П'єр і Борис Друбецькой — чекали його у вітальні.

Цими днями, приїхавши до Москви у відпустку, Борис побажав бути відрекомендованим князеві Миколі Андрійовичу і зумів здобути таку його прихильність, що князь зробив виняток для нього одного з усіх нежонатих молодих людей, яких він не приймав у себе.

Дім князя був не те, що називається "світ", але це був такий маленький гурток, про який хоч і не чуто було— в місті, але в якому найприродніше було бути прийнятим. Це зрозумів Борис тиждень тому, коли при ньому Растопчин сказав головнокомандуючому, який звав графа обідати на Миколи, що він не може бути в нього:

— Цього дня вже я завжди їжджу поклонитися мощам князя Миколи Андрійовича.

— Ах, правда,— відповів головнокомандуючий.— Як він?.. Невеличке товариство, зібравшись у старомодній високій, зі

старою меблею, вітальні перед обідом, було схоже на урочисту раду судилища*. Усі мовчали, а коли говорили, то говорили тихо. Князь Микола Андрійович вийшов серйозний і мовчазний.

2 жовч і прилив до голови. Не турбуйтеся, я заїду завтра,

Княжна Марія ще більш здавалася тихою і похливаю, ніж звичайно. Гості неохоче звертались до неї, бо бачили, що їй не до їхніх розмов. Граф Растопчин сам один держав нитку розмови, розповідаючи останні то міські, то політичні новини.

Лопухін і старий генерал зрідка брали участь у розмові. Князь Микола Андрійович слухав, як верховний суддя слухає доповідь, яку роблять йому, тільки зрідка мовчанням або коротким слівцем заявляючи, що він приймає до відома те, що йому доповідають. Тон розмови був такий, що зрозуміло було, ніхто не схвалював того, що робилося в політичному світі. Розповідали про події, які явно підтверджували погляд, що все ішло дедалі гірше; але цікаво, що у всякій розповіді й міркуванні оповідач зупинявся або

його зупиняли щоразу на тій межі, де міркування могло стосуватись особи государя імператора.

За обідом розмова зайшла про останню політичну новину, про те, що Наполеон захопив володіння герцога Ольденбурзького і про російську, ворожу Наполеонові ноту, послану до всіх європейських дворів.

— Бонапарт поводитьсь з Європою, як пірат на завойованому кораблі,— сказав граф Растопчин, повторюючи фразу, яку він казав уже кілька разів.— Дивуєшся тільки з довготерпіння чи засліплення государів. Тепер справа доходить до папи, і Бонапарт, вже не церемонячись, хоче скинути главу католицької релігії, і всі мовчать! Лише наш государ протестував проти загарбання володінь герцога Ольденбурзького. І то...— Граф Растопчин замовк, почувачи, що він стоїть на тій межі, де вжене можна осуджувати.

— Запропонували інші володіння замість Ольденбурзького герцогства,— сказав князь Микола Андрійович.— Як я селян з Лисих Гір переселяв у Богучарово і в рязанські, так і він герцогів.

— Le duc d'Oldenbourg supporte son malheur avec une force de caractère et une résignation admirable — сказав Борис, шанобливо заходячи в розмову. Він сказав це тому, що проїздом з Петербурга мав честь представлятися герцогу. Князь Микола Андрійович подивився на молодика так, наче він хотів би йому сказати дещо на це, та роздумав, вважаючи його занадто молодим для того.

— Я читав наш протест з приводу Ольденбурзької справи і дивувався з поганої редакції цієї ноти,— сказав граф Растопчин недбалим тоном людини, що міркує у справі, йому добре знайомій.

П'єр з наївним подивом подивився на Растопчина, не розуміючи, чому його турбувала погана редакція ноти.

і — Герцог Ольденбурзький переносить своє нещастя з незвичайною силою характеру і спокоєм,

— Хіба не однаково, графе, як написано ноту? — сказав він,— коли зміст її сильний?

— Mon cher, avec nos 500 mille hommes de troupes, il serait facile d'avoir un beau style¹,— сказав граф Растопчин. ІТєjb зрозумів, чому графа Растопчина турбувала редакція ноти.

% — Здається, писак доволі розвелось,— промовив . старий князь: — там у Петербурзі всі пишуть, не тільки ноти — нові закони всі пишуть. Мій Андрюша там для Росії цілий волюм законів написав. Нині всі пишуть! — І він неприродно засміявся.

Розмова замовкла на хвилину; старий генерал прокашлюванням привернув до себе увагу.

— Зволили чути про останню подію на огляді в Петербурзі? Як себе нові французькі посланники показали!

— Що? Так, я чув щось; він щось невдало сказав при його величності.

— його величність звернув його увагу на гренадерську дивізію та на церемоніальний марш,— продовжував генерал,— і ніби посланник зовсім уваги не звернув і ніби дозволив собі сказати, що ми в себе у Франції на такі дрібниці не

зважаємо. Государ нічого не зволив сказати. На другому огляді, кажуть, государ ні разу не зволив звернутися до нього.

Усі замовкли: про цей факт, що стосувався особисто государя, не можна було висловлювати ніякої думки.

— Зухвалі! — сказав князь.— Знаєте Метів'є? Я сьогодні вигнав його від себе. Він тут був, пустили до мене, хоч як я просив нікого не пускати,— сказав князь, сердито глянувши на дочку. І він розповів про всю свою розмову з французьким лікарем та про ті причини, які переконали його, що Метів'є шпигун. Хоч причини ці були дуже недостатні і неясні, ніхто не заперечував.

За печенею подали шампанське. Гості встали зі своїх місць, поздоровляючи старого князя. Княжна Марія теж підійшла до нього.

Він глянув на неї холодним, злим поглядом і підставив їй поморщену, виголену щоку. Увесь вираз його обличчя говорив їй, що ранішньої розмови він не забув, що рішення його залишилося так само чинним і що лише завдяки присутності, гостей він не говорить їй цього тепер.

Коли вийшли у вітальню до кави, старі сіли разом.

Князь Микола Андрійович пожвавішав і висловив свій напрям думок щодо майбутньої війни.

Він сказав, що війни наші з Бонапартом доти будуть нещасливі, поки ми будемо добиватися союзів з німцями і будемо ти-катись у європейські справи, в які нас втягнув Тільзітський мир. Нам ні за Австрію, ні проти Австрії не треба було воювати. Наша політика вся на Сході, а відносно Бонапарта одно — озброєння на кордоні і твердість у політиці, і ніколи він не наслідатиметься переступити російський кордон, як у сьомому році.

— І де нам, князю, воювати з французами! — сказав граф-Растопчин.— Хіба ми проти наших вчителів і богів можемо опол-читися? Подивіться на нашу молодь, подивіться на наших паній. Наші боги — французи, наше царство небесне — Париж.

Він став говорити голосніше, очевидно для того, щоб його чули всі.

— Костюми французькі, думки французькі, почуття французькі! Ви ось Метів'є у шию вигнали, бо він француз і негідник, а наші панії за ним плазом повзають. Вчора я на вечорі був, то з п'іти паній три католички і, з дозволу папи, в неділю по канві вишивають. А самі мало не голі сидять, як вивіски торгових лазень, пробачте на слові. Ех, подивишся на нашу молодь, князю, взяв би стару ломаку Петра Великого з кунсткамери та по-російському віддубасив, усі дурущі вилетіли б!

Усі замовкли. Старий князь з усмішкою на обличчі дивився на Растопчина і схвально похитував головою.

— Ну, прощайте, ваше 'сіятельство,. не хворійте,— сказав Растопчин, з властивими йому швидкими рухами підводячись і простягаючи руку князеві.

— Прощай, голубчику!.. Гуслі, завжди заслухаюсь його!— сказав старий князь, затримуючи його за руку і підставляючи йому для поцілунку щоку. З Растопчиним підвелися й інші.

Княжна Марія, сидючи у вітальні і слухаючи ці розмови й пересуди стариків, нічого не розуміла з того, що вона чула; вона думала лише про те, чи не помічають усі гості ворожого ставлення батька її до неї. Вона навіть не помітила особливої уваги та ласкавості, що їх під час усього цього обіду виявляв їй Друбецькой, який уже втретє був у їхньому домі.

Княжна Марія з неуважним, запитливим поглядом звернулася до П'єра, що останнім з гостей, з капелюхом у руці, усміхаючись, підійшов до неї після того, як князь вийшов, і вони самі zostались у вітальні.

— Можна ще посидіти? — сказав він, своїм товстим тілом падаючи в крісло біля княжни Марії.

— Безперечно, — сказала вона. "Ви нічого не помітили?" — сказав їй погляд.

П'єр був у приємному пообідньому настрої. Він дивився перед себе і тихо усміхався.

— і Давно ви знаєте цього молодика, княжно? — спитав він.

— Якого?

— Друбецького.

— Ні, недавно...

— Що, він вам подобається?

— Так, він приємний молодик... Чому ви мене про це питаєте? — сказала княжна Марія, не перестаючи думати про свою ранішню розмову з батьком.

— Тому, що я помітив: молодик звичайно приїжджає з Петербурга до Москви у відпустку тільки з метою одружитися з багатою відданицею.

— Ви це помітили? — спитала княжна Марія.

— Так, — говорив далі П'єр з усмішкою, — і цей молодик тепер так поводить, що, де є багаті відданиці — там і він. Я як тю книжці читаю в ньому. Він тепер вагається, кого йому атакувати: вас чи mademoiselle Жюлі Карагін. Il est très assidu ■auprès d'elle l.

— Він їздить до них?

— Так, дуже часто. І знаєте ви нову манеру залицятися? — сказав П'єр, весело усміхаючись і очевидно перебуваючи в тому веселому настрої лагідної іронії, за який він так часто у щоденнику картав себе.

— Ні, — сказала княжна Марія.

— Тепер, щоб сподобатись московським дівицям, il faut être mélancolique. Et il est très mélancolique auprès de m-lle Карагін 2, — сказав П'єр.

— Vraiment? 3 — промовила княжна Марія, дивлячись у добре П'єрове обличчя і не перестаючи думати про своє горе. "Мені було б легше, — думала вона, — якби я наважилась довірити кому-небудь усе, що я почуваю. І я бажала б саме П'єру сказати все. Він такий добрий і благородний. Мені б легше стало. Він :мені дав би пораду!"

— Пішли б ви за нього заміж? — спитав П'єр.

— Ой, боже мій, графе! є такі хвилини, що я пішла б за всякого, — раптом несподівано для самої себе, зі сльозами в голосі, сказала княжна Марія. — Ой, як тяжко буває любити близьку людину і почувати, що... нічого (говорила вона далі тремтячим

голосом) не можеш для неї зробити, крім горя, коли знаєш, що не можеш цього змінити. Тоді одно — піти з дому, а куди мені піти?

— Що ви, що з вами, княжно?

Та княжна, не доказавши, заплакала.

— Я не знаю, що зі мною сьогодні. Не слухайте мене, забудьте, що я вам сказала.

Уся веселість П'єрова зникла. Він заклопотано розпитував княжну, просив її сказати все, довірити йому свою журбу; але вона тільки повторювала, що просить його забути те, що вона

сказала; що вона не пам'ятає, що вона сказала, і що в неї нема журби, крім тієї, яку він знає,— журба про те, що одруження князя Андрія загрожує посварити батька з сином.

— Чи чули ви про Ростових? — спитала вона, щоб змінити розмову.— Мені казали, що вони скоро приїдуть. André я теж чекаю з дня на день. Я хотіла б, щоб вони побачились тут.

— А як він дивиться тепер на цю справу? — спитав П'єр, під словом він розуміючи старого князя. Княжна Марія похитала головою.

— Але що ж діяти? До року залишається всього кілька місяців. І цього не може бути. Я б тільки бажала звільнити брата від перших хвилин. Я бажала б, щоб вони скоріше приїхали. Я надіюся зійтись з нею... Ви їх давно знаєте,— промовила княжна Марія,— скажіть мені, ^поклавши #руку на серце, всю щиру правду, що це за дівчина* і як ви дивитесь на неї? Але щиру правду; бо, ви розумієте, Андрій так багато чим ризикує, роблячи це проти волі батька, що я бажала б знати...

Неясний інстинкт сказав П'єру, що в цих застереженнях та повторюваних просьбах сказати щиру правду виявилась недоброзичливість княжни Марії до своєї майбутньої братової, що їй хотілося, щоб П'єр не схвалив вибору князя Андрія; але П'єр сказав те, що він більше почував, ніж думав.

— Я не знаю, як відповісти на ваше запитання,— промовив він, почервонівши, сам не знаючи чому.— Я зовсім не знаю, що це за дівчина; я зовсім не можу аналізувати її. Вона чарівлива. А чим, я не знаю: ось і все, що можна про неї сказати.— Княжна Марія зітхнула, і вираз її обличчя сказав: "Так, я цього чекала і боялася".

— Розумна вона? — спитала княжна Марія. П'єр задумався.

— Я думаю, ні,— сказав він,— а втім — так. Вона не удостоює бути розумною... Та ні, вона чарівлива, і більше нічого.— Княжна Марія знову несхвально похитала головою...

— Ах, я так бажаю любити її! Ви їй це скажіть, якщо побачите її раніш за мене.

— Я чув, що вони цими днями приїдуть,— сказав П'єр. Княжна Марія розповіла П'єру свій план того, як вона,

тільки-но приїдуть Ростови, зблизиться з майбутньою братовою і постарається привчити до неї старого князя.

V

Одруження з багатою відданицею у Петербурзі не вдалося Борисові, і він з цією

метою приїхав до Москви. У Москві Борис вагався між двома найбагатшими відданицями — Жюлі та княжною Марією. Хоч княжна Марія, незважаючи на свою некраси-вість, і здавалась йому привабливішою за Жюлі, йому чомусь

35 війна і мир

545

ніяково було залицятися до Волконської. Під час останнього побачення з нею на іменинах старого князя на всі його спроби заговорити з нею про почуття вона відповідала йому не до речі і явно не слухала його.

Жюлі, навпаки, хоч і особливим, лише їй властивим способом, але залюбки приймала його залицання.

Жюлі було двадцять сім років. Після смерті своїх братів вона стала дуже багатою. Вона була тепер зовсім некрасива; але думала, що вона не тільки така ж гарна, а ще й значно привабливіша, ніж була колись. У цій омані підтримувало її те, що, по-перше, вона стала дуже багатою відданицею, а по-друге, те, що чим старішою вона ставала, тим вона була менш небезпечною для мужчин, тим вільніше було мужчинам обходитися з нею, і, не беручи на себе ніяких зобов'язань, користуватися її вечерьми, вечірками і Жвавим товариством, що збиралося в неї. Мужчина, який десять років тому побоявся б їздити щодня в дім, де була сімнадцятилітня панночка, щоб не компрометувати її і не зв'язати себе, тепер їздив до неї сміливо щодня і обходився з нею не як з панночкою-відданицею, а як зі знайомою, що не має статі.

Дім Карагіних був цієї зими в Москві найприємнішим і най-гостиннішим домом. Крім званих вечорів та обідів, щодня у Карагіних збиралось велике товариство, особливо чоловіків, які вечеряли о дванадцятій годині ночі і засиджувалися до третьої години. Не було балу, гуляння, театру, які б пропускала Жюлі. Туалети її були завжди останньої моди. Але, незважаючи на те, Жюлі здавалась зневіреною в усьому, говорила кожному, що вона не вірить ні в дружбу, ні в любов, ні в які радощі життя і чекає заспокоєння лише там. Вона засвоїла собі тон дівчини, яку спіткало велике розчарування, дівчини, що ніби втратила коханого чи зазнала жорстокого обману від нього. Хоч нічого подібного в неї не трапилось, на неї дивилися, як на таку, і сама вона навіть вірила, що вона дуже постраждала в житті. Ця меланхолія, не заважаючи їй веселитися, не заважала молодикам, які бували в неї, приємно проводити час. Кожен гість, приїжджаючи до них, віддавав належне з нього меланхолійному настроєві господині і потім займався і світськими розмовами, і танцями, і розумовими іграми, і турнірами бу|іме, що були в моді у Карагіних. Тільки деякі молоді люди, до яких належав і Борис, більш заглиблювались у меланхолійний настрій Жюлі, і з цими молодими людьми вона мала триваліші розмови сам на сам про марність усього земного і їм розгортала свої альбоми, заповнені сумними зображеннями, афоризмами та віршами.

Жюлі була особливо привітна до Бориса: вболівала над його раннім розчаруванням у житті, пропонувала йому ті радощі дружби, які вона могла запропонувати, сама так багато настраждавшись у житті, і розгорнула йому свій альбом. Борис намалю-

вав їй в альбом два дерева і написав: "Arbres rustiques, vos sombres rameaux secoient sur moi les ténèbres et la mélancolie" !" В іншому місці він намалював гробницю і написав:

La mort est secourable et la mort est tranquille. Ah! contre les douleurs il n'y a pas d'autre asile².

Жюлі сказала, що Це чарівно.

— Il y a quelque chose de si ravissant dans le sourire de la mélancolie³,— сказала вона Борисові слово в слово виписану з книжки фразу.

— C'est un rayon de lumière dans l'ombre, . une nuance entre la douleur et le désespoir, qui montre la consolation possible⁴.

На це Борис написав їй вірш:

Aliment de poison d'une âme trop sensible,
Toi, sans qui le bonheur me serait impossible,
Tendre mélancolie, ah, viens me consoler,
Viens calmer les tourments de ma sombre retraite
Et mêle une douceur secrète
A ces pleurs, que je sens couler⁵.

Жюлі грала Борисові на арфі щонайсумніші* ноктюрни.

Борис читав їй уголос "Бедную Лизу" і не раз переставав читати від хвилювання, що перехоплювало його дух. Зустрічаючись у великому товаристві, Жюлі і Борис, розуміючи одне одного, дивились одне на одного, як на єдину, байдужу до всього в світі, людину.

Анна Михайлівна часто їздила до Карагіних, будучи партнер-шею матері, а тимчасом роздобувала певні довідки про те, що давалося за Жюлі (давались обидва пензенські маєтки та нижньогородські ліси). Анна Михайлівна зворушено і з покорою волі провидіння дивилася на витончену печаль, що пов'язувала її сина з багатою Жюлі.

— Toujours charmante et mélancolique, cette chère Julie⁶,— казала вона до дочки.— Борис каже, що він відпочиває душею у

1 Сільські дерева, ваше темне* гілля струшує на мене морок і меланхолію.

35*

547

вашому домі. Він так багато зазнав зневіри і такий чутливий —> казала вона до матері.

— Ах, мій друже, як я прив'язалася до Жюлі останнім часом,— казала вона синові,— не можу тобі описати! Та й хто може не любити її? Це така неземна істота! Ах, Борисе, Борисе! — Вона заговкала на хвилину.— І як мені жаль її татап,— говорила вона далі,— сьогодні вона показувала мені звіти і листи з Пензи (у них величезний маєток), і вона бідолашна все сама одна: її так обманюють!

Борис ледь помітно усміхався, слухаючи матір. Він лагідно сміявся з її простодушної хитрості, але вислухував і іноді випитував її уважно про пензенські й нижньогородські маєтки.

Жюлі вже давно чекала освідчення від свого меланхолійного залицяльника і готова була прийняти його; але якесь таємне почуття відрази до неї, до її пристрасного бажання вийти заміж та до її ненатуральності, і почуття жаху перед зреченням можливості справжньої любові ще зупиняло Бориса. Строк його відпустки вже кінчався. Цілі дні і кожен божий день він проводив у Карагіних, і кожен день, міркуючи сам з собою, Борис казав собі, що він завтра освідчиться. Але в присутності Жюлі, дивлячись на її червоне обличчя і підборіддя, майже завжди обсіпане пудрою, на її вологі очі і на вираз обличчя, що виявляв повсякчасну готовість з меланхолії відразу ж перейти до неприродного захвату подружнього щастя, Борис не міг вимовити вирішального слова; незважаючи на те, що він уже давно в уяві своїй вважав себе власником пензенських та нижньогородських маєтків і розподіляв використання прибутків з них. Жюлі бачила Борисову нерішучість, і іноді їй спадало на думку, що вона огидна йому; але зараз же жіноча самоомана підказувала їй утіху, і вона казала собі, що він ніяковіє тільки від кохання. Меланхолія її, проте, починала переходити у дратівливість, і незадовго перед Борисовим від'їздом вона розпочала здійснення рішучого плану. У той самий час, як кінчалася Борисова відпустка, у Москві і, певна річ, у вітальні Карагіних з'явився Анатоль Курагін, і Жюлі несподівано облишила меланхолію і стала дуже весела й уважна до Курагіна.

— Mon cher,— сказала Анна Михайлівна синові,— je sais de bonne source que le Prince Basile envoie son fils à Moscou pour lui faire épouser Julie !. Я так люблю Жюлі, що мені жаль було б її. Як ти думаєш, мій друже? — сказала Анна Михайлівна.

Думка, що він залишиться у дурнях і даром втратить цілий цей місяць тяжкої меланхолійної служби при Жюлі й бачитиме всі розписані вже і використані як слід в його уяві прибутки з пензенських маєтків у руках іншого — особливо в руках дурного

і — Мій любий, я знаю з певних джерел, що князь Василь прислав сина для того, щоб одружити його з Жюлі.

Анатолія — ображала Бориса. Він поїхав до Карагіних з твердим наміром освідчитися. Жюлі зустріла його з веселим і безтурботним виглядом, недбало розповідала проте, як їй весело було на вчорашньому балу, і питала, коли він їде. Незважаючи на те, що Борис приїхав з наміром говорити про свою любов і тому мав намір бути ніжним, він роздратовано почав говорити про жіночу несталість: про те, як легко жінки можуть переходити від смутку до радості, і що в них настрої залежить лише від того, хто до них залицяється. Жюлі образилась і сказала, що це правда, що для жінки треба різноманітності, що все те саме набридне кожному.

— Для цього я порадив би вам...— почав був Борис, бажаючи вколоти її; але в ту саму хвилину в нього майнула образлива думка, що він може виїхати з Москви, не досягнувши своєї мети і марно доклавши своїх зусиль (чого з ним ніколи ні в чому не бувало). Він зупинився серед промови, опустив очі, щоб не бачити її неприємно-роздратованого і нерішучого обличчя, і сказав: — Я зовсім не для того, щоб сваритися з вами, приїхав сюди. Навпаки...— Він глянув на неї, щоб упевнитися, чи можна говорити далі. Усе роздратовання її раптом зникло, і стурбовані, благальні очі були з жадібним

чеканням спрямовані на нього. "Я завжди можу влаштуватися .так, щоб рідко бачити її,— подумав Борис.— А діло почато і треба його закінчити!" — Він спалахнув рум'янцем, звів на неї очі і сказав їй: — Ви знаєте мої почуття до вас! — Говорити більше не треба було: обличчя Жюлі сяяло тріумфом і самовдоволенням; та вона примусила Бориса сказати їй усе, що говориться в таких випадках, сказати, що він любить її і ніколи ні однієї жінки не любив 'більше за неї. Вона знала, що за пензенські маєтки та нижньогородські ліси могла вимагати цього, і вона дістала те, чого вимагала.

Наречений і наречена, не згадуючи більш про дерева, що обсипають їх мороком та меланхолією, робили плани майбутнього влаштування блискучого дому в Петербурзі, робили візити і підготовляли все для пишного весілля.

VI

Граф Ілля Андрійович наприкінці січня з Наташею і Сонею приїхав у Москву. Графиня все була недужа і не могла їхати,— а не можна було чекати її одужання: князя Андрія ждали в Москву з дня на день; крім того, треба було закупувати придане, треба було продавати підмосковну і треба було скористатися з присутності старого князя у Москві, щоб представити йому його майбутню невістку. Дім Ростових у Москві був нетоплений; крім того, вони приїхали на короткий час, графині не було з ними, а тому Ілля Андрійович вирішив зупинитися в Москві у Марії Дмитрівни Ахросимової, яка давно вже гостинно запрошувала графа.

Пізно ввечері чотири візки Ростових в'їхали в подвір'я Марії Дмитрівни на Старій Конюшенній. Марія Дмитрівна жила сама одна. Дочку свою вона вже видала заміж. Сини її всі були на службі.

Так само, як і раніш, вона трималася прямо, всім говорила прямо, голосно і рішуче свою думку, і всією своєю істотою наче докоряла іншим людям за всякі слабості, пристрасті та захоплення, яких вона не визнавала. З раннього ранку в кацавейці вона займалася домашнім господарством, потім їздила у свята на обідню і з обідні до острогів та тюрем, де в неї бували справи, про які вона нікому не говорила, а в будні, одягнувшись, вдома приймала прохачів з різних верств, які щодня приходили до неї, і потім обідала; за обідом, ситним і смачним, завжди бувало чоловік три-чотири гостей; по обіді грали в бостон; на ніч казала читати їй газети та нові книжки, а сама плела. Рідко вона робила винятки для виїздів, і коли виїжджала, то лише до найважніших осіб у місті.

Вона ще не лягала, коли приїхали Ростови, і в передпокої завищали двері на блоці, в які входили з холоду Ростови та їхня челядь. Марія Дмитрівна, з окулярами, спущеними на ніс, закинувши назад голову, стояла в дверях зали і з суворим, сердитим виглядом дивилась на приїжджих. Можна було б подумати, що вона зла проти них і зараз вижене їх, якби вона не давала-в цей час дбайливих розпоряджень слугам про те, як розмістити гостей та їх речі.

— Графові? Сюди неси,— казала вона, показуючи на чемодани і ні з ким не здороваючись.— Панночки, сюди, ліворуч. Ну, ви чого запобігаєте! — крикнула вона на дівок.— Самовар щоб поставили! Поповнішала, погарнішала,— промовила вона,

притягнувши до себе за каптур рум'яну з морозу Наташу.— Фу, холодна! Та роздягайся ж швидше,— крикнула вона на графа, який хотів підійти до її руки.— Змерз, надісь. Рому до чаю подати! Сонечко^ bonjour,— сказала вона до Соні, цим французьким вітанням відтінюючи своє трошечки презирливе і приязне ставлення до Соні.

Коли всі, пороздягавшись і опорядившись з дороги, прийшли до чаю, Марія Дмитрівна по черзі перецілювала всіх.

— Душею рада, що приїхали і що в мене зупинилися,— говорила вона.— Давно пора,— сказала вона, значущо глянувши на Наташу...— старий тут і сина чекають з дня на день. Треба, треба з ним познайомитися. Ну, та про це потім поговоримо,— додала вона, оглянувши Соню поглядом, який показував, що вона при ній не хоче про це говорити.— Тепер слухай,— звернулась вона до графа,— завтра чого тобі треба? За ким пошлеш? Шипшина? — вона загнула один палець,— плаксу Анну Михайлівну — два. Вона тут з сином. Жениться син її! Потім Безухова чи що?

І він тут з дружиною. Він од неї втік, а вона за ним примчала. Він обідав у мене в середу. Ну, а їх,— вона показала на панночок,— завтра поведу до Іверської, а потім і до Обер-Шельми заїдемо. Адже, мабуть, усе нове робитимете? • З мене не беріть, тепер рукави — ось які! Недавно княжна Ірина Василівна молода до мене приїхала: страшно глянути, наче два барила на руки наділа. Адже нині що день — нова мода. Та в тебе ж самого які справи? — звернулась вона суворо до графа.

— Усе разом підійшло,— відповів граф.— Тряпки купувати, а тут ще покупець на підмосковну і на дім. Уже якщо ласка ваша буде, я часину виберу, з'їжджу в Мар'їнське на деньок, вам дівчат моїх прикину!

— Добре, добре, в мене цілі будуть. У мене як в Опікунській раді. Я їх і вивезу куди треба, і полаю, і приголублю,— сказала Марія Дмитрівна, торкаючись великою рукою до щоки улюблениці і хрещениці своєї Наташі.

Другого дня вранці Марія Дмитрівна повезла панночок до Іверської і до т-те Обер-Шальме, яка так боялася Марії Дмитрівни, що завжди собі на втрату продавала вбрання, тільки б швидше вижити її від себе. Марія Дмитрівна замовила майже все придане. Повернувшись, вона вигнала всіх, крім Наташі, з кімнати і покликала свою улюбленицю до свого крісла.

— Ну, тепер поговоримо. Поздоровляю тебе з женишком. Підчепила молодця! Я рада за тебе; і його з таких років знаю (вона показала на аршин від землі).— Наташа радісно червоніла.— Я його люблю і всю сім'ю його. Тепер слухай. Ти ж знаєш, старий князь Микола дуже не бажав, щоб син одружувався. Старий з норовом! Воно, звичайно, князь Андрій не дитя, і без нього обійдеться, та проти волі в сім'ю входити негоже. Треба мирно, полюбовно. Ти розумниця, зумієш обійтись як треба. Ти добренько і розумненько обійдись. От усе й гаразд буде.

Наташа мовчала, від соромливості, як думала Марія Дмитрівна, а по суті Наташі було неприємно, що втручалися в її справу любові князя Андрія, яка здавалась їй такою відмінною від усіх людських справ, що ніхто, на її думку, не міг розуміти цього. Вона любила і знала самого князя Андрія, він любив її і мав приїхати цими днями і взяти її.

Більше їй нічого не треба було.

— Бач, я його давно знаю, і Машеньку, твою зовицю, люблю. Зовиці — не сестриці, ну а вже ж ця мухи не скривдить. Вона просила мене її з тобою звести. Ти завтра з батьком до неї поїдеш, та приголубся гарненько: ти молодша за неї. Як твій он приїде, а вже ти і з сестрою і з батьком знайома, і тебе полюбили. Так чи ні? Адже краще буде?

— Краще,— неохоче відповіла Наташа.

Другого дня, за порадою Марії Дмитрівни, граф Ілля Андрійович поїхав з Наташею до князя Миколи Андрійовича. Граф з невеселим настроєм збирався на цей візит: в душі йому було страшно. Останнє побачення під час ополчення, коли граф у відповідь на своє запрошення до обіду вислухав гарячу догану за недоставлення людей, було пам'ятне графові Іллі Андрійовичу. Наташа, надівши свою найкращу сукню, була, навпаки, дуже весела. "Не може бути, щоб вони не полюбили мене,— думала вона: — мене всі завжди любили. І я так готова зробити для них усе, що вони побажають, так готова полюбити його — за те, що він батько, а її за те, що вона сестра, що нема за що їм не полюбити мене!"

Вони під'їхали до старого похмурого будинку на Воздвиженці і ввійшли до сіней.

— Ну, господи благослови,— промовив граф напівжартома, напівсерйозно; але Наташа помітила, що батько її захапався, входячи до передпокою, і боязко, тихо спитав, чи вдома князь і княжна. Після повідомлення про їх приїзд князеві слуги розгубилися. Лакей побіг повідомляти про них, але в залі його зупинив другий лакей, і вони шепотіли про щось. В залу вибігла покоївка і теж щось квапливо говорила, згадуючи про княжну. Нарешті один старий, з сердитим виглядом лакей вийшов і сказав Ростовим, що князь прийняти не може, а княжна просить до себе. Першою назустріч гостям вийшла т-11е Воигієппе. Вона особливо чемно зустріла батька з дочкою і провела їх до княжни. Княжна зі схвильованим і зляканим обличчям, що взялося червоними плямами, вибігла, важко ступаючи, назустріч гостям, марно намагаючись здаватися невимушеною і гостинною. Наташа з першого погляду не сподобалась княжні Марії. Вона здалася їй занадто пишно вбраною, легковажно-веселою і гоноровитою. Княжна Марія не знала, що перше, ніж вона побачила свою майбутню братову, вона вже була неприхильна до неї з мимовільної заздрості на її красу, молодість і щастя і з ревнощів до любові свого брата. Крім цього непереборного почуття антипатії до неї, княжна Марія в цю хвилину була схвильована ще тим, що на повідомлення про приїзд Ростових князь закричав, що йому не треба їх, що хай княжна Марія приймає, коли хоче, а до нього щоб їх не пускали. Княжна Марія вирішила прийняти Ростових, але кожної хвилини боялася, щоб князь не втяв якої-небудь вихватки, бо приїзд Ростових, здавалося, дуже схвилював його.

— Ну от, я вам, княжно мила, привіз мою співуху,— сказав граф, розшаркуючись і стурбовано о'глядаючись, наче він боявся, щоб не ввійшов старий князь.— Уже ж який я радий, що ви познайомилися... Жаль, жаль, що князь усе нездужає,— і, сказавши ще кілька загальних фраз, він встав.— Якщо дозволите, княжно, на чверть годинки прикинути вам мою Наташу, я з'їжджу, тут два кроки, на Собачу Площадку, до Анни

Семенівни, і заїду за нею.

Ілля Андрійович придумав цю дипломатичну хитрість для того, щоб дати майбутній зовиці вільно поговорити зі своєю братовою (як він сказав це потім дочці), і ще для того, щоб уникнути можливості зустрічі з князем, якого він боявся. Він не сказав цього дочці, але Наташа зрозуміла цей страх і неспокій свого батька, і це її образило. Вона почервоніла за свого батька, ще більш розсердилась за те, що почервоніла, і сміливим, задирливим поглядом, який говорив, що вона нікого не боїться, глянула на княжну. Княжна сказала графові, що дуже рада і цросить його тільки пробути якнайдовше у Анни Семенівни, і Ілля Андрійович поїхав.

M-lle Bourienne, незважаючи на те, що княжна Марія, бажаючи віч-на-віч поговорити з Наташею, кидала на французенку стурбовані погляди, не виходила з кімнати і твердо провадила розмову про московські розваги та про театри. Наташу образили розгубленість, що сталася в передпокої, стурбованість батька і вимушений тон княжни, яка — здавалося їй — робила ласку, приймаючи її. І тому все їй було неприємне. Княжна Марія їй не подобалась. Вона здавалася їй дуже поганою з обличчя, нещирою і сухою. Наташа раптом морально зіщулилась і мимохіть набрала такого недбалого тону, який все більш відштовхував від неї княжну Марію. Після п'яти хвилин важкої, нещирої розмови почулися, наближаючись, швидкі кроки в туфлях. На обличчі у княжни Марії з'явився вираз страху, двері кімнати відчинилися, і ввійшов князь у білому ковпаку і в халаті.

— Ах, добродійко,— заговорив він,— добродійко, графине... графине Ростова, коли не помиляюсь... прошу пробачити, пробачити... не знав, добродійко. Бачить бог, не знав, що ви удостоїли нас своїми одвідинами, до дочки зайшов у такому костюмі. Пробачте, прошу вас... бачить бог, не знав,— повторив він так ненатурально, наголошуючи слово бог і так неприємно, що княжна Марія стояла, опустивши очі, не сміючи глянути ні на батька, ні на Наташу. Наташа, вставши і присівши, теж не знала, що їй робити. Лише m-lle Bourienne приємно усміхалась.

— Прошу пробачити, прошу пробачити! Бачить бог, не знав,— пробурчав старий і, оглянувши з голови до ніг Наташу, вийшов. M-lle Bourienne перша дібрала розуму після цієї появи і почала розмову про князеву недугу. Наташа і княжна Марія мовчки дивилися одна на одну, і чим довше вони мовчки дивилися одна на одну, не висловлюючи того, що їм треба було висловити, тим недоброзичливіше вони думали одна про одну.

Коли граф повернувся, Наташа нечемно зраділа і захопалась їхати: вона майже ненавиділа в цю хвилину цю стару суху княжну, яка могла поставити її в таке незручне становище і провести з нею півгодини, нічого не сказавши про князя Андрія. "Я ж не могла почати перша говорити про нього при цій французенці",— думала Наташа. Княжна Марія тимчасом мучилася з тієї ж причини. Вона знала, що їй треба було сказати Наташі, але вона не могла цього зробити і тому, що m-lle Bourienne заважала їй, і тому, що вона сама не знала, чому їй так важко було почати розмову про це одруження. Коли вже граф виходив з кімнати, княжна Марія швидкими кроками

підійшла до Наташі, взяла її за руки і, важко зітхнувши, сказала: "Стривайте, мені треба..." Наташа глузливо, сама не знаючи чому, дивилась на княжну Марію.

— Люба Наталі,— сказала княжна Марія,— знайте, що я рада з того, що брат знайшов щастя...— Вона затрималась, почувавши, що говорить неправду. Наташа помітила цю затримку і вгадала причину її.

— Я думаю, княжно, що тепер незручно говорити про це,— сказала Наташа з зовнішньою гідністю й холодністю і зі сльозами, які вона почувала в горлі.

"Що д сказала, що я зробила!" — подумала вона, як тільки вийшла з кімнати.

Довго чекали цього дня Наташу до обіду. Вона сиділа у своїй кімнаті й ридала, як дитина, сикаючись і схлипуючи. Соня стояла над нею і цілувала її волосся.

— Наташо, чого ти? — казала вона.— Що тобі до них? Все минеться, Наташо.

— Ні, якби ти знала, як це образливо... наче я...

— Не говори, Наташо, не ти ж. винна, то що тобі до цього? Поцілуй мене,— сказала Соня.

Наташа підвела голову і, поцілувавши в губи свою подругу, притиснула до неї своє мокре обличчя.

— Я не можу сказати, я не знаю. Ніхто не винен,— казала Наташа,— я винна. Але все це страшенно боляче. Ах, чому він не їде!..

Вона з червоними очима вийшла до обіду. Марія Дмитрівна, знаючи про те, як князь прийняв Ростових, удала, що вона не помічає засмученого Наташиного обличчя, і твердо й голосно жартувала за столом з графом та іншими гостями.

VIII

Цього вечора Ростови поїхали слухати оперу, на яку Марія Дмитрівна дістала квитка.

Наташі не хотілось їхати, але не можна було відмовитись від ласки Марії Дмитрівни, тільки для неї призначеної. Коли вона, одягнена, вийшла в залу, чекаючи батька, і, подивившись у велике дзеркало, побачила, що вона гарна, дуже гарна, їй стало ще смутніше, але смуток її був солодкий і сповнений любові.

"Боже мій, якби він був тут, я б не так, як раніш, з якимсь дурним острахом перед чимсь, а по-новому, просто, обняла б його, пригорнулася б до нього, змусила б його дивитись на мене тими запобігливими, цікавими очима, якими він так часто дивився на мене, і потім змусила б його сміятися, як він сміявся тоді, і очі його — як я бачу ці очі — думала Наташа.— І що мені до його батька та сестри: я люблю його самого, його, його, з цим обличчям і очима, з його усмішкою, мужською і разом дитячою... Ні, краще не думати про нього, не думати, забути, зовсім забути на цей час. Я не витерплю цього чекання, я зараз зарідаю,— і вона відійшла від дзеркала, ледве стримуючись, щоб не заплакати.— І як може Соня так рівно, так спокійно любити Миколеньку і чекати так довго і терпляче! — подумала вона, дивлячись на Соню, яка входила, теж одягнена, з віялом у руках.— Ні, вона зовсім інша. Я не можу!"

Наташа почувала себе в цю хвилину такою розм'якшеною і розніженою, що їй мало було любити і знати, що її люблять; їй треба було тепер, зараз треба було обняти

коханого і говорити і слухати від нього слова любові, якими було спевнене її серце. Поки вона їхала в кареті, сидячи поруч з батьком, і в задумі дивилася, як мигали в замерзлому вікні вогні ліхтарів, почуття любові і смутку ще дужче охопило її, і вона забула, з ким і куди їде. Потрапивши у плетеницю карет, карета Ростових з повільним вищанням коліс по снігу під'їхала до театру. Поспішно вискочили Наташа і Соня, підбираючи плаття; з допомогою лакеїв вийшов граф, і всі троє, між дамами й чоловіками, які входили, та продавцями афіш, пішли у коридор бенуару. З-за причинених дверей уже чутно було звуки музики.

— *Nathalie, vos cheveux* — прошептала Соня. Капельдинер чемно і квапливо прослизнув перед дамами і відчинив двері ложі. Музику яскравіше стало чутно у двері, блиснули освітлені ряди лож з оголеними плечима та руками дам, і шумливий, блискучий від мундирів партер. Дама, входячи в сусідній бенуар, оглянула Наташу жіночим, заздрим поглядом. Завіса ще не піднімалася і грали увертюру. Наташа, поправляючи плаття, пройшла разом з Сонею і сіла, оглядаючи освітлені ряди протилежних лож. Давно неопізнане відчуття того, що сотні очей див-[^] ляться на її оголені руки та шию, раптом і приємно і неприємно охопило її, викликаючи цілий ряд відповідних до цього почуття спогадів, бажань і хвилювань.

Дві напрочуд гарненькі дівчини, Наташа і Соня, з графом Іллею Андрійовичем, якого давно не видно було в Москві, привернули до себе загальну увагу. Крім того, всі щось таке чули про змовини Наташі з князем Андрієм, знали, що відтоді Ростови жили в селі, і з цікавістю дивилися на наречену одного з кращих женихів Росії.

1 — Наташо, твоя зачіска,

Наташа покращала в селі, як усі їй казали, а цього вечора, завдяки своїй схвильованості, була особливо гарна. Вона вражала повнотою життя і краси в поєднанні з байдужістю до всього навколишнього. Її чорні очі дивились на юрму, нікого не шукаючи, а тонка, оголена вище ліктя рука, сперта на оксамитову рампу, очевидно несвідомо, в такт увертюри, стискалася і розтикала, мнучи афішу.

— Подивись, он Аленіна, — казала Соня, — з матір'ю, здається.

— Матінко! Михайло Кирилович ще більш потовстів — мовив старий граф.

— Дивіться! Анна Михайлівна наша, в якій тоці!

— Карагіни, Жюлі і Борис з ними. Відразу видно нареченого й наречену.

— Друбецькой зробив освідчення! Як же, сьогодні взнав, — сказав Шиншин, входячи в ложу Ростових.

Наташа подивилася я в тому напрямі, куди дивився батько, і побачила Жюлі, яка з перлами на товстій червоній шиї (Наташа знала, обсипаній пудрою) сиділа зі щасливим виглядом поруч з матір'ю.

Позад них видно було нахилену вухом до рота Жюлі, гладенько причесану, красиву голову Бориса. Він спідлоба дивився на Ростових і, усміхаючись, говорив щось своїй нареченій.

"Вони розмовляють про нас, про мене з ним! — подумала Наташа. — І він, певне, заспокоює ревності до мене своєї нареченої. Даремне турбуються! Якби вони знали, як

мені ні до кого з них нема діла".

Позад них сиділа в зеленій тоці, з відданим волі божій і щасливим, святковим обличчям, Анна Михайлівна. В ложі їх стояла та атмосфера — нареченого з нареченою, яку так знала і любила Наташа. Вона одвернулася, і раптом усе, що було принизливого в її ранішньому візиті, згадалось їй.

"Яке право він має не хотіти прийняти мене в свою рідню? Ох, краще не думати про це, не думати до його приїзду!" — сказала вона собі і стала оглядати знайомих і незнайомих осіб у партері. Спереду партеру, на самій середині, спершись спиною на рампу, стояв Долохов з величезною, вгору зачесаною копицею кучерявого волосся, в персидському костюмі. Він стояв на самій видноті в театрі, знаючи, що привертає до себе увагу всієї зали, так вільно, наче він стояв у своїй кімнаті. Біля нього, з'юрмившись, стояла найблискучіша молодь Москви, і він явно верховодив серед неї.

Граф Ілля Андрійович, сміючись, підштовхнув почервонілу Соню, показуючи їй на колишнього залицяльника.

— Впізнала? — спитав він. — І звідки він узявся, — звернувся граф до Шиншина, — він же пропадав десь?

— Пропадав, — відповів Шиншин. — На Кавказі був, а там утік і, кажуть, у якогось можновладного князя був міністром у Персії, убив там шахового брата; ну, от і божеволіють усі московські панії! ДоЮсЬоїї le Persan та й годі. В нас тепер нема слова без Долохова: ним клянуться, на нього запрошують, як на стерлядь, — казав Шиншин. — Долохов та Курагін Анатоль — всіх у нас паній з розуму звели.

До сусіднього бенуару увійшла висока, вродлива дама з величезною косою і дуже оголеними білими, повними плечима та шиєю, на якій була подвійна нитка великих перлів, і довго вмощувалась та шелестіла своєю товстою шовковою сукнею.

Наташа мимоволі вглядалася в цю шию, плечі, перли, зачіску і милувалась красою плечей і перлів. У той час, як Наташа уже вдруге вглядалася в неї, дама оглянулася і, зустрівшись очима з графом Іллею Андрійовичем, кивнула йому головою і усміхнулася. Це була графиня Безухова, П'єрова дружина. Ілля Андрійович, знаючи всіх на світі, перегнувся і заговорив з нею.

— Давно завітали, графине? — почав він. — Прийду, прийду, ручку поцілую. А я ось приїхав у справах і дівчаток своїх з собою привіз. Незрівнянно, кажуть, Семенова грає, — говорив Ілля Андрійович. — Граф Петро Кирилович нас ніколи не забував. Він тут?

— Так, він хотів зайти, — сказала Елен і уважно подивилась на Наташу.

Граф Ілля Андрійович знову сів на своє місце.

— А гарна ж? — пошепки сказав він до Наташі.

— Чудо! — сказала Наташа. — От закохатися можна! — В цей час прозвучали останні акорди увертюри і застукала капельмейстерська паличка. У партері пройшли на місця ті чоловіки, що спізнилися, і піднялася завіса.

Тільки-но піднялася завіса, в ложах і партері все замовкло, і всі чоловіки, старі й молоді, в мундирах і фраках, усі жінки в коштовних каменях на голому тілі з жадібною

цікавістю спрямували свою увагу на сцену. Наташа теж стала дивитися.

IX

На сцені були рівні дошки посередині, з боків стояли фарбовані картони, що зображали дерева, ззаду було протягнуто полотно на дошках. На середині сцени сиділи дівиці в червоних корсажах і в білих спідницях. Одна, дуже товста, у шовковому білому платті, сиділа окремо на низькому ослінчику, до якого ззаду було приклеєно зелений картон. Усі вони співали щось. Коли вони скінчили свою пісню, дівиця в білому підійшла до будочки суфлера, і до неї підійшов чоловік у шовкових в обтяжку штанах на товстих ногах, з пір'їною і кинджалом і став співати й розводити руками.

1 Персіянин Долохов,

Мужчина в обтягнутих штанах проспівав сам, потім проспівала вона. Потім обоє замовкли, заграла музика, і мужчина етав перебирати пальцями руку дівиці в білому платті, очевидно чекаючи знову на такт, щоб почайи свою партію разом з нею. Вони проспівали вдвох, і всі в театрі стали плескати та кричати, а мужчина і жінка на сцені, які зображали закоханих, стали, усміхаючись і розводячи руками, кланятися.

Наташі після села і в тому серйозному настрої, в якому вона перебувала, усе це здавалося диким і дивовижним. Вона не могла стежити за розвитком опери, не могла навіть слухати музику: вона бачила тільки фарбовані картони і чудно повбираних чоловіків та жінок, які при яскравому світлі чудно рухалися, говорили і співали; вона знала, що все це мало означати, але все це було таке вигадливо-фальпшве і ненатуральна, що їй ставало то совісно за акторів, то смішно з них. Вона оглядалася круг себе на обличчя глядачів, відшукуючи в них те саме почуття глузливості й подиву, що було в неї; але^сі обличчя були уважні до того, що відбувалося на сцені, і виявляли вдаване, як здавалося Наташі, захоплення. "Мабуть, це так треба!" — думала Наташа. Вона поперемінно оглядалася то на ці ряди при-помаджених голів у партері, то на оголених жінок у ложах, особливо на свою сусідку Елен, яка, зовсім роздягнена, з тихою і спокійною усмішкою, не зводячи очей, дивилась на сцену, відчуваючи яскраве саяво, розлите по всій залі, і тепле, натовпом зігріте повітря. Наташу потрохи починало охоплювати давно непереживане почуття сп'яніння. Вона не пам'ятала, що вона і де вона і що перед нею діється. Вона дивилась і думала, і химерні думки несподівано, без зв'язку, зринали в її голові. То їй спадало на думку вискочити на рампу і проспівати ту арію, яку співала актриса, то їй хотілось зачепити віялом дідуса, що сидів недалеко від неї, то перегнутися до Елен і залоскотати її.

В одну з хвилин, коли на сцені все затихло в чеканні початку арії, скрипнули вхідні двері партера на тому боці, де була ложа Ростових, і зазвучали чоловічі кроки; хтось спізнився. "Ось він, Курагін!" — прошептав Шиншин. Графиня Безухова, усміхаючись, обернулась до брата. Наташа подивилась у напрямі погляду графині Безухової і побачила незвичайно вродливого ад'ютанта, що з самовпевненим і разом з тим чемним виглядом підходив до їх ложі. Це був Анатоль Курагін, якого вона давно бачила і помітила на петербурзькому балу. Він був тепер в ад'ютантському мундирі з однією еполетою та з аксельбантом. Він ішов стриманою, бравою ходою, що була б смішна,

якби він не був такий вродливий і якби на чудовому обличчі не було такого виразу добродушного вдоволення і веселості. Незважаючи на те, що дія йшла, він, не кваплячись, стиха побренькуючи острогами та шаблею, плавно і високо несучи свою напахчену красиву голову, йшов по килиму коридора. Глянувши на Наташу, він підійшов до сестри, поклав руку, облиту рукавичкою, на край її ложі, труснув до неї головою і, нахилившись, спитав про щось,, показуючи на Наташу.

— Mais charmante! 1 — сказав він, очевидно про Наташу; вона не так почула це, як зрозуміла з поруху його губ. Потім він пройшов у перший ряд і сів біля Долохова, дружньо і недбало штовхнувши ліктем того Долохова, з яким так запобігливо обходились інші. Він, весело підморгнувши, усміхнувся до нього і уперся ногою в рампу.

— Які схожі брат з сестрою! — сказав граф. — І які гарні обоє.

Шиншин стиха почав розповідати графові якусь історію інтриги Курагіна в Москві, до якої Наташа прислухалася саме тому, що він сказав про неї *charmante*.

Перший акт закінчився, у партері всі встали, перемішалися і почали ходити й виходити.

Борис прийшов у ложу Ростових, " дуже просто прийняв поздоровлення і, трошки звівши брови, з неуважною усмішкою переказав Наташі й Соні просьбу його нареченої, щоб вони були на її весіллі, і вийшов. Наташа з веселою і кокетливою усмішкою розмовляла з ним і поздоровляла з одруженням того самого Бориса, в якого вона була закохана раніш. У тому стані сп'яніння, що в ньому вона перебувала, все здавалося простим і природним.

Гола Елен сиділа біля неї і однаково до всіх усміхалася; і зовсім так само усміхнулась Наташа до Бориса.

Ложу Елен наповнили і оточили з боку партера найзнатніш} і найрозумніші чоловіки, які, здавалось, навперебій намагалися показати всім, що вони знайомі з нею.

Курагін увесь цей антракт стояв з Долоховим спереду біля рампи, дивлячись на ложу Ростових. Наташа знала, що він говорив про неї, і від цього їй було приємно. Вона навіть повернулася так, щоб йому видно було її профіль, на її думку, в най-вигіднішому положенні. Перед початком другого акту в партері з'явилась постать П'єра, якого ще за цього приїзду Ростови не бачили. Обличчя його було смутне, і він ще потовстішав відтоді, як його востаннє бачила Наташа. Він, нікого не помічаючи, пройшов у перші ряди. Анатоль підійшов до нього і став щось казати йому, дивлячись і показуючи на ложу Ростових. П'єр, побачивши Наташу, пожвавішав і поспішно пішов поміж рядами до їх ложі. Підійшовши до них, він сперся ліктями і, усміхаючись, довго розмовляв з Наташею. Під час своєї розмови з П'єром Наташа почула в ложі графині Безухової чоловічий голос і чомусь пізнала, що це був Курагін. Вона оглянулась і зустрілася з ним очима. Він, майже усміхаючись, дивився їй просто в очі таким захопленим, 'приятним поглядом, що здавалось динним бути від нього так близько, так дивитись на нього, бути та-

1 — Вона ж прегарна!

кою упевненою, що подобаєшся йому, і не бути з ним знайомою.

В другому акті були картини, що зображали монументи, і була діра в полотні, що зображала місяць,, і абажури на рампі підняли, і стали грати в басовому ключі труби та контрабаси, і з правого і з лівого боку вийшло багато людей у чорних мантиях. Люди стали махати руками, і в руках у них було щось схоже на кинджали, потім прибігли ще якісь люди і стали тягти геть ту дівицю, що була перше в білому, а тепер у блакитному платті. Вони не потягли зі сцени її відразу, а довго з нею співали, а потім уже її потягли, і за кулісами вдарили тричі у щось металеве, і всі стали навколішки і заспівали молитву. Кілька разів усі ці вчинки переривались захопленими вигуками глядачів.

Під час цього акту Наташа щоразу, глянувши в партер, бачила Анатолія Курагіна, який перекинув руку через спинку крісла і дивився на неї. Їй приємно було бачити, що він такий зачарований нею, і не спадало на думку, щоб у цьому було щось погане.

Коли другий акт кінчився, графиня Безухава встала, повернувшись до ложі Ростових (груди її зовсім були оголені), пальником у рукавичці поманила до себе старого графа і, не зважаючи на тих, що ввійшли до неї в ложу, почала, приязно усміхаючись, розмовляти з ним.

— Та познайомте ж мене з вашими чарівними дочками,— сказала вона.— Усе місто про них кричить, а я їх не знаю.

Наташа встала і присіла прекрасній графині. Наташі така приємна була похвала цієї блискучої красуні, що вона почервоніла від задоволення.

— Я тепер теж хочу стати москвичкою,— казала Елен.— І як вам не совісно запроторити такі перлини в село!

Графиня Безухова по справедливості мала репутацію чарівливої жінки. Вона могла говорити те, чого не думала, і особливо лестити, цілком просто і натурально.

— Ні, дорогий графе, ви мені дозвольте зайнятися вашими дочками. Хоч я тепер тут не надовго. І ви теж. Я постараюсь повеселити ваших. Я ще в Петербурзі багато чула про вас і хотіла з вами познайомитись,— сказала вона до Наташі зі своєю одноманітно-гарною усмішкою.— Я чула про вас і від мого пажу — Друбецького,— ви чули, він одружується,— і від друга мого чоловіка — Волконського, князя Андрія Волконського,— сказала вона з особливим наголосом, натякаючи цим на те, що вона знала стосунки його з Наташею. Вона попросила, щоб краще познайомитися, дозволити одній з панночок посидіти решту спектаклю в її ложі, і Наташа перейшла до неї.

У третьому акті на сцені було показано палац, у якому горіло багато свічок і висіли картини з зображеннями рицарів з борідками. Посередині стояли, певно, цар і цариця. Цар замахав пра-

вою рукою і, явно хвилюючись, погано проспівав щось і сів на малиновий трон. Дівиця, яка була спочатку в білому, потім у блакитному, тепер була в самій сорочці, з розпущеним волоссям і стояла біля трону. Вона про щось тужно співала, звертаючись до цариці; але цар суворо махнув рукою, і з боків увійшли чоловіки з голими ногами і жінки з голими ногами і стали танцювати всі разом. Потім скрипки заграли дуже тонко

й весело, одна з дівиць з голими товстими ногами і з худими руками, відділившись від інших, відійшла за куліси, поправила корсаж, вийшла на середину і стала стрибати і швидко бити однією ногою об другу. Всі в партері заплескали в долоні і закричали "браво". Потім один чоловік став у куток. В оркестрі заграли голосніше на цимбали та труби, і один цей чоловік з голими ногами став стрибати дуже високо і дріботіти ногами. (Чоловік цей був Duport, який одержував шістдесят тисяч на рік за цю спритність.) Усі в партері, в ложах і в райку стали плескати і кричати з усієї сили, і чоловік зупинився і став усміхатися і кланятись на всі боки. Потім танцювали інші, з голими ногами, чоловіки й жінки, потім знову один з царів закричав щось під музику, і всі стали співати. Але раптом знялася буря, в оркестрі зазвучали хроматичні гами та акорди зменшеної септими, і всі побігли й потягли знову одного з присутніх за куліси, і завіса опустилася. Знову між глядачами знявся страшенний галас і тріскотіння, і всі з захопленими обличчями стали кричати:

— Дюпора! Дюпора! Дюпора!

Наташа уже не вважала це чудним. Вона з задоволенням, радісно усміхаючись, дивилася круг себе.

— N'est ce pas qіTil est admirable — Duport?1 — сказала Елен, звертаючись до неї.

— Oh, oui2,— відповіла Наташа.

Х

В антракті в ложі Елен повіяло холодом, відчинилися двері і, нагинаючись і пильнуючи, щоб не зачепити кого-небудь, увійшов Анатоль.

— Дозвольте мені познайомити вас з братом,— турботно перебігаючи очима з Наташі на Анатоль, сказала Елен. Наташа через голе плече обернула до красеня свою гарненьку голівку і усміхнулась. Анатоль, який зблизька був так само гарний, як і здаля, підсів до неї і сказав, що давно бажав мати цю приємність, ще від наришкінського балу, на якому він мав задоволення бачити її, і не забув цього. Курагін з жінками був значно розумніший і простіший, ніж у чоловічому товаристві.

Він говорив сміливо і невимушено, і Наташі було чудно і приємно, що не тільки не було нічого такого страшного в цьому мужчині, про якого так багато розповідали, а що, навпаки, у нього була дуже наївна, весела і добра усмішка.

Курагін спитав про враження від спектаклю і розповів їй про те, як у попередньому спектаклі Семенова, граючи, упала.

— А знаєте, графине,— сказав він, раптом звертаючись до неї, як до давньої-давньої знайомої,— у нас влаштовується карусель у костюмах; вам би треба взяти участь у ній: буде дуже весело. Усі збираються в Архарових. Будь ласка, приїжджайте, справді, га? — промовив він.

Кажучи це, він не зводив усміхнених очей з Наташиного обличчя, з її шиї, з оголених рук. Наташа напевно знала, що він милується нею. І їй було приємно від цього, але чомусь їй тісно і важко ставало в його присутності. Коли вона не дивилась на нього, вона почувала, що він дивиться на її плечі, і вона мимоволі перехоплювала його погляд, щоб він уже краще дивився на її очі. Але, дивлячись йому в очі, вона з

острахом почувала, що між ним і нею зовсім нема тієї перепони соромливості, яку вона завжди почувала між собою та іншими чоловіками. Вона, сама не знаючи як, через п'ять хвилин почувала себе страшенно близькою до цього чоловіка. Коли вона одверталася, їй страшно було, щоб він ззаду не взяв її за голу руку, не поцілував її в шию. Вони розмовляли про найпростіші речі, і вона почувала, що вони близькі, як ніколи вона не була з мужчиною. Наташа оглядалась на Елен і на батька, наче питаючи їх, що таке це означає; але Елен була зайнята розмовою з якимсь генералом і не відповіла на її погляд, а батьків погляд нічого не сказав їй, крім хіба того, що він завжди говорив: "весело, ну я й радий".

В одну з хвилин ніякового мовчання, під час яких Анатоль своїми опуклими очима спокійно і невідступно дивився на неї, Наташа, щоб урвати цю мовчанку, спитала його, як йому подобається Москва. Наташа спитала і почервоніла. Їй увесь час здавалося, що вона робить щось непристойне, розмовляючи з ним. Анатоль усміхнувся, ніби підбадьорюючи її.

— Спочатку мені мало подобалась, бо — що робить місто іриємним? *Ce sont les jolies femmes !*, правда ж? Ну, а тепер дуже подобається,— сказав він, значущо дивлячись на неї.— Поїдете на карусель, графине? їдьте,— сказав він і, простягнувши руку до її букета і стишую^ голос, сказав: — *Vous serez la plus jolie. Venez, chère comtesse, et comme gage donnez moi cette îleur* 2.

Наташа не зрозуміла того, що він сказав, так само, як він

і Це гарненькі жінки,

з Ви будете найкраща. їдьте, мила графине, і на запоруку дайте меш цю квітку.

сам, але вона почувала, що в незрозумілих словах його був непристойний замір. Вона не знала, що сказати, і одвернулася, наче не чула того, що він сказав. Але, одвернувшись, вона відразу подумала, що він тут ззаду, так близько від неї.'

"Як він тепер? Він збентежився? Розсердився? Треба виправити це?" — спитала вона сама себе. Вона не могла стриматися, щоб не оглянутись. Вона просто в очі глянула йому, і його близькість і впевненість, і добродушна ласкавість усмішки перемогли її. Вона усміхнулася зовсім так само, як і він, дивлячись просто в очі йому. І знову вона з жахом почувала, що між ним і нею нема ніякої перепони.

Знову піднялася завіса. Анатоль вийшов з ложі, спокійний і веселий. Наташа повернулася до батька в ложу, цілком уже підкорена тому світові, в якому вона перебувала. Усе, що відбувалося перед нею, уже здавалось їй цілком природним, а зате всі попередні думки її про нареченого, про княжну Марію, про сільське життя ні разу не прийшли їй в голову, наче все те було давно-давно минуле.

У четвертому акті був якийсь чорт, який співав, махаючи; рукою доти, поки не висунули з-під нього дошки і він не опустився туди. Наташа лише це й бачила з четвертого акту: щось хвилювало і мучило її, і причиною цього хвилювання був Ку*-рагін, за яким вона мцмоволі стежила очима. Коли вони виходили з театру, Анатоль підійшов до них, викликав їхню карету і підсаджував їх. Підсаджуючи Наташу, він потиснув їй руку вище ліктя. Наташа, схвильована і червона, оглянулася на нього. В

нього блищали очі, і він, ніжно усміхаючись, дивився на неї.

Тільки приїхавши додому, Наташа могла ясно обдумати все те, що з нею було, і раптом, згадавши князя Андрія, вона жاخнулась і при всіх за чаєм, за який усі сіли після театру, голосно охнула і, розчервонівшись, вибігла з кімнати. "Боже мій? Я загинула! — сказала вона собі.— Як я могла припуститися цього?" — думала вона. Довго вона сиділа, затуливши почервоніле обличчя руками, намагаючись ясно усвідомити те, що було з нею, і не могла Зрозуміти ні того, що з нею сталося, ні того" що вона почувала. Усе здавалося їй темним, неясним і страшним. Там, у цій величезній, освітленій залі, де по мокрих дошках стрибав під музику з голими ногами Оирогі у курточці з блискітками, і дівиці, і старики, і гола, зі спокійною і гордою усмішкою Елен у захваті кричали "браво",— там, під тінню цієї Елен, було все ясно і просто; а тепер самій одній, самій з собою, це було незрозуміло. "Що це таке? Що таке цей страх, який я почувала до нього? Що таке ці муки совісті, яких я зазнаю тепер?"— думала вона.

Лише старій графині Наташа могла б уночі в ліжку розповісти все, що вона думала. Соня, вона знала, зі своїм строгим

! цілним поглядом або нічого не Зрозуміла б, або жажнулася б з її признання. Наташа сама з собою нахмалася розв'язати те, що її мучило.

"Чи загинула я для любові князя Андрія, чи ні?" — питала вона себе і, заспокійливо усміхаючись, відповідала собі: "Що я за дурна, чого я питаю про це? Що ж зо мною було? Нічого. Я нічого не зробила, нічим не викликала цього, ніхто не знатиме, і я його не побачу більш ніколи,— казала вона собі.— Отже, ясно, що нічого не трапилось, що нема в чому розкаюватись, що князь Андрій може любити мене і такою. Але якою такою? Ах, боже мій! чому його нема тут!" Наташа заспокоювалась на мить, та потім знову якийсь інстинкт говорив їй, що хоч. усе це і правда і хоч нічого не було,— інстинкт говорив їй, що вся попередня чистота любові її до князя Андрія загинула. І вона знову в думці повторювала всю свою розмову з Курагіним і уявляла собі обличчя, жести і ніжну усмішку цього вродливого і сміливого чоловіка під той час, як він потиснув їй руку.

XI

Анатоль Курагін жив у Москві тому, що батько відіслав його з Петербурга, де він проживав понад двадцять тисяч на рік грішми і стільки ж боргами, яких кредитори вимагали від батька.

Батько заявив синові, що він востаннє сплатує половину його боргів; але тільки з умовою, щоб він їхав у Москву на посаду ад'ютанта головнокомандуючого, яку він йому виклопотав, і щоб постарався там, нарешті, вигідно одружитися. Він указав йому на княжну Марію та Жюлі Карагіну.

Анатоль погодився і поїхав у Москву, де зупинився у П'єра. П'єр прийняв Анатолія спочатку неохоче, але потім звик до нього, іноді їздив з ним на його гульню і під виглядом позичок давав йому гроші.

Анатоль, як справедливе казав про нього Шиншин, відтоді, як приїхав у Москву, зводив з розуму всіх московських паній, особливо тим, що він нехтував ними і явно віддавав перевагу циганкам та французьким актрисам, з главою яких — mademoiselle Georges, як говорили, він був у близьких стосунках. Він не пропускав жодної гульні у Данилова і в інших весельчаків Москви, пив ціліснічкі ночі, перепиваючи всіх, і бував на всіх вечорах та балах вищого світу. Розповідали про кілька інтриг його з московськими дамами, і на балах він залицявся до деяких. Але з дівичами, особливо з багатими відданицями, які були здебільшого погані, він не зближувався, тим більше, що Анатоль, чого ніхто не знав, крім найближчих друзів його, два роки тому одружився. Під час постою його полку в Польщі, два роки тому, один польський небагатий поміщик примусив Анатolia одружитися зі своєю дочкою.

Анатоль вельми скоро кинув свою дружину і за гроші, які він умовився висилати тестеві, виговорив собі право вважатися нежонатим.

Анатоль був завжди задоволений зі свого становища, з себе та з інших. Він був інстинктивно, усім еством своїм переконаний в тому, що йому не можна жити інакше, як він живе, і що він ніколи в житті не зробив нічого поганого. Він не був спроможний обдумати ні того, як його вчинки можуть відбитися на інших, ні того, що може вийти з такого чи з такого його вчинку. Він був переконаний, що як качку створено так, що вона завжди повинна жити на воді, так і його створив бог таким, що він повинен жити на тридцять тисяч прибутку і посідати завжди найвище становище у суспільстві. Він так твердо вірив у це, що, дивлячись на нього, й інші були переконані в цьому, і не відмовляли йому ні в вищому становищі в світі, ні в грошах, які вш, явно без віддачі, позичав у кожного стрічного.

Він не був картярем, принаймні, ніколи не бажав виграшу. Він не був гонористим. Йому було цілком однаково, що про нього думали. Ще менше йому можна було закинути честолобство. Він кілька разів— дратував батька, псуючи свою кар'єру, і сміявся з усіх почестей. Він був не скупий і не відмовляв нікому, хто просив у нього. Одно, що він любив,— це були весе^ лощі та жінки; і тому, що, на його розуміння, у цих уподобаннях не було нічого неблагородного, а обдумати те, як позначалося на інших людях вдоволення його уподобань Анатоль не міг, то в душі своїй він вважав себе бездоганною людиною, зі щирим презирством ставився до негідників та поганих людей і зі спокійною совістю високо держав голову.

У гультьяїв, цих чоловічих магдалін, є таємна свідомість своєї безневинності, така сама, як і в магдалін-жінок, заснована на тому самому сподіванні прощення. "їй усе проститься, бо вона багато любила; і йому все проститься, бо він багато веселився".

Долохов, цього року з'явившись знову в Москві після свого вигнання та перських пригод і провадячи розкішне картярське та гультьайське життя, зблизився з давнім петербурзьким товаришем Курагіним і користувався ним, у своїх цілях.

Анатоль щиро любив Долохова за його розум та молодечтво; Долохов, якому були потрібні ім'я, знатність, зв'язки Анатolia Курагіна для принаджування до свого картярського товариства багатих молодих людей, не даючи йому цього відчувати,

користувався і забавлявся Курагіним. Крім вигоди, для якої йому потрібен був Анатоль, самий процес керування чужою волею був насолодою, звичкою і потребою Долохова.

Наташа справила велике враження на Курагіна. Він за вечерею після театру з прийомами знавця проаналізував перед Долоховим високі якості її рук, плечей, ніг та волосся і заявив про своє рішення позалицятись до неї. Що могло вийти з цього залицяння — Анатоль не міг обдумати і знати, як він ніколи не знав того, що вийде з кожного його вчинку.

— Гарна, брат, та не наша,— сказав йому Долохов.

— Я скажу сестрі, щоб вона покликала її обідати,— сказав Анатоль.— Га?

— Ти почекай краще, поки заміж вийде...

— Ти знаєш,— сказав Анатоль,— *j'adore les petites filles*¹: відразу втратиться.

— Ти вже спіймався раз на *petite fille*²,— сказав Долохов, знаючи про одруження Анатоля.— Дивись.

— Ну, наче не можна двічі! Га? — сказав Анатоль, добродушно сміючись.

XII

Наступного після театру дня Ростови нікуди не їздили і ніхто не приїжджав до них. Марія Дмитрівна, приховуючи від Наташі, про щось радилась із її батьком. Наташа догадувалась, що вони говорили про старого князя і щось придумували, і її турбувало і ображало це. Вона кожної хвилини чекала князя Андрія, і двічі цього дня посилала двірника на Вздвиженку довідатись, чи не приїхав він. Він не приїхав. Їй було тепер важче, ніж у перші дні після свого приїзду. До її нетерпіння і нудьги за ним приєдналися неприємний спогад про побачення з княжною Марією та з старим князем і страх та тривога, яким вона не знала причини. Їй усе здавалося, що або він ніколи не приїде, або до того, поки він приїде, з нею трапиться що-небудь. Вона не могла, як перше, спокійно і довго, сама одна, думати про нього. Тільки-но вона починала думати про нього, до цього спогаду приєднувався спогад про старого князя, про княжну Марію, і про останній спектакль, і про Курагіна. Перед нею знов поставало питання, чи не винна вона, чи не порушена вже її вірність князеві Андрію, і знову вона ловила себе на тому, що до найменших подробиць згадує кожне слово, кожен жест, кожен відтінок виразу на обличчі цього чоловіка, який зумів збудити в ній незрозуміле для неї і страшне почуття. На погляд домашніх Наташа здавалася жвавішою, ніж звичайно, але вона була зовсім не така спокійна і щаслива, як раніш.

У неділю вранці Марія Дмитрівна запросила своїх гостей на обідню у свою парафію Першої Пречистої на Могильцях.

— Я цих модних церков не люблю,— казала вона, очевидно пишаючись своїм вільнодумством.— Скрізь бог один. Піп у нас дуже гарний, править пристойно, так ото благородно, і діїякон теж. Хіба від цього святість яка, що концерти на криласі дають? Не люблю, розбещеність!

Марія Дмитрівна любила недіleshні дні і вміла святкувати їх. Дім її був увесь вимитий і вичищений у суботу; слуги й вона не працювали, усі були по-святковому одягнені і всі бували на обідні. На панський обід збільшувалося страв, і слугам давалося

горілку та смаженого гусака або поросся. Але ні на чому в усім домі так не було помітно свята, як на широкому суворому обличчі Марії Дмитрівни, що набирало цього дня незмінного виразу урочистості.

Коли напились кави після обідні, у вітальні зі знятими чохлами, Марію Дмитрівну повідомили, що карета готова, і вона з суворим виглядом, одягнена в парадну шаль, у якій вона робила візити, підвелася і заявила, що їде до князя Миколи Андрійовича Волконського, щоб поговорити з ним з приводу Наташі.

Після від'їзду Марії Дмитрівни до Ростових приїхала модистка від мадам Шальме, і Наташа, зачинивши двері в сусідній з вітальнею кімнаті, дуже задоволена з розваги, заходилася примірювати нові плаття. У той час, як вона, надівши зчеплений на живу нитку ще без рукавів ліф і повертаючи голову, дивилася в дзеркало, як лежить спинка, вона почула у вітальні жваві голоси, один — голос батька і другий, жіночий голос, який змусив її почервоніти. Це був голос Елен. Не встигла Наташа скинути примірюваний ліф, як двері відчинилися і до кімнати ввійшла графиня Безухова, сяючи добродушною і привітною усмішкою, в темноліловій, з високим коміром, оксамитній сукні.

— Ah, ma délicieuse! 1 — сказала вона до почервонілої Наташі. — Charmante! 2 Ні, так не годиться, мій дорогий графе, — звернувшись до Іллі Андрійовича, що ввійшов за нею. — Як жити в Москві і нікуди не їздити? Ні, я од вас не відчеплюся! Сьогодні ввечері у мене m-lle Georges декламує і збереться невеличке товариство, і якщо ви не привезете своїх красунь, до речі кращих за m-lle Georges, то я вас знати не хочу. Чоловіка нема, він поїхав у Твер, а то б я його за вами прислала. Неодмінно приїжджайте, неодмінно, о дев'ятій годині. — Вона кивнула головою знайомій модистці, яка шанобливо присіла їй, і сіла в крісло біля дзеркала, мальовничо розкинувши складки своєї оксамитної сукні. Вона не переставала добродушно й весело гомоніти, безперестанку захоплюючись Наташиною красою. Вона подивилась на її плаття і похвалила їх, похвалилась і своїм новим платтям en gaz métallique 3, яке вона одержала з Парижа, і радила Наташі зробити таке саме.

— А втім, вам усе до лиця, моя чарівна, — казала вона.

З Наташиного обличчя не сходила усмішка втіхи. Вона почувала себе щасливою, почувала, що розцвітає під похвалами цієї милої графині Безухової, яка здавалася їй перше такою неприступною і важною дамою, а тепер була такою доброю з нею. Наташі стало весело, і вона почувала себе майже закоханою в цю таку вродливу і таку добродушну жінку. Елен зі свого боку щиро захоплювалась Наташею і хотіла повеселити її. Анатоль просив її звести його з Наташею, і з цією метою вона приїхала до Ростових. Думка звести брата з Наташею забавляла її.

Незважаючи на те, що перше в неї була досада на Наташу за те, що вона в Петербурзі відбила в неї Бориса, вона тепер і не думала про це і всією душею, по-своєму, бажала добра Наташі. Виходячи від Ростових, вона відкликала вбік свою protégée.

— Вчора брат обідав у мене; ми помирали зо сміху — нічого не їсть і зітхає за вами, моя чарівна, il "est fou, mais fou amoureux de vous, ma chère !.

Наташа багрово почервоніла, почувши ці слова.

— Як червоніє, як червоніє, *ma délicateuse*!² — промовила Елен.— Неодмінно приїжджайте. *Si vous aimez quelqu'un, ma délicateuse, ce n'est pas une raison pour se cloîtrer. Si même vous êtes promise, je suis sûre que votre promis aurait désiré que vous alliez dans le monde en son absence plutôt que de dépérir d'ennui*³.

"Отже, вона знає, що я наречена; отже, і вони з чоловіком, з П'єром, з цим справедливим П'єром,— думала Наташа,— розмовляли і сміялися з цього. Отже, це нічого". І знову, під впливом Елен, те, що перше уявлялося страшним, здалося простим і природним. "І вона така *grande dame*⁴, така мила і так, видно, всією душею любить мене,— думала Наташа.— І чому не веселитися?"— думала Наташа, здивованими, широко розкритими очима дивлячись на Елен.

Під обід повернулась Марія Дмитрівна, мовчазна, серйозна, очевидно зазнавши поразки у старого князя. Вона ще була занадто схвильована від недавньої сутички з ним, щоб могли спокійно розповісти справу. На графове запитання вона відповіла, що все гаразд і що вона завтра розкаже. Почувши про одвідини графині Безухової та про запрошення на вечір, Марія Дмитрівна сказала:

— З Безуховою водитися я не люблю і не раджу; ну, та вже коли обіцяла, поїдь, розважишся,— додала вона, звертаючись до Наташі.

1 Він до нестями, ну істинно до нестями закоханий у вас.

Граф Ілля Андрійович повіз своїх дівчат до графині Безухової. На вечорі було досить багато людей. Але все товариство було майже незнайоме Наташі. Граф Ілля Андрійович з незадоволенням побачив, 'що все це товариство складалося переважно з чоловіків та дам, відомих вільністю обходження. *M-lle Georges*, оточена молоддю, стояла в кутку вітальні. Було кілька французів і між ними ЛАетів'є, який був з часу приїзду Елен домашньою людиною у неї. Граф Ілля Андрійович вирішив не сідати за карти, не відходити від дочок і їхати, як тільки кінчиться виступ *George*.

Анатоль, очевидно, біля дверей чекав, коли ввійдуть Ростози. Він зараз же, поздоровавшись з графом, підійшов до Наташі і пішов за нею. Як тільки Наташа його побачила, те саме, що й у театрі, почуття гонористої приємності від того, що вона подобається йому, і страху од відсутності моральних перепон між нею і ним, охопило її.

Елен радісно прийняла Наташу і голосно захоплювалась її красою та туалетом. Невдовзі після їх приїзду *m-lle Georges* вийшла з кімнати, щоб одягтися. У вітальні почали розставляти стільці й розсідатися. Анатоль підсунув Наташі стільця і хотів сісти поруч, але граф, який не зводив очей з Наташі, сів біля неї. Анатоль сів ззаду.

M-lle Georges, з оголеними, з ямочками, товстими руками, у червоній шалі, накинутій на одно плече, вийшла в залишене для неї порожнє місце між кріслами і зупинилася в ненатуральній позі. У вітальні пройшов шепіт захоплення.

M-lle Georges суворо й понуро оглянула публіку і почала говорити по-французькому якісь вірші, де йшлося про її злочинну любов до свого сина. Вона часом підвищувала голос, часом шепотіла, урочисто піднімаючи голову, часом зупинялася і хрипіла, витріщаючи очі.

— Adorable, divin, délicieux!1 — чути було з усіх боків. Наташа дивилась на товсту Georges, але нічого не чула, не бачила і не розуміла нічого з того, що робилось перед нею; вона тільки почувала себе знову цілком безповоротно у тому химерному, безумному світі, такому далекому від попереднього, в тому світі, в якому не можна було знати, що добре, що погано, що розумно, і що безумно. Позад неї сидів Анатоль, і вона, почувавши його близькість, злякано чекала чогось.

Після першого монологу усе товариство встало і оточило m-lle Georges, висловлюючи їй своє захоплення.

— Яка вона гарна! — сказала Наташа до батька, що разом з іншими підвівся і крізь натовп протискався до актриси.

— Я не вважаю, дивлячись на вас,— сказав Анатоль, ідучи за Наташею. Він сказав це в такий час, коли тільки вона могла його чути.— Ви чарівні... з тієї хвилини, як я побачив вас, я не переставав...

— Ходім, ходім, Наташо,— сказав граф, повертаючись за дочкою.— Яка гарна!

Наташа, нічого не кажучи, підійшла до батька і запитливо-здивованими очима дивилась на нього.

Після декількох виступів з декламацією m-lle Georges поїхала, і графиня Безухова запросила товариство до зали.

Граф хотів їхати, але Елен благала не зіпсувати їй імпровізованого балу. Ростови zostалися. Анатоль запросив Наташу на вальс, і під час вальсу, потискаючи її стан і руку, сказав їй, що вона ravissante1 і що він любить її. Під час екосезу, який вона знову танцювала з Курагіним, коли вони залишились самі, Анатоль нічого не говорив їй, тільки дивився на неї. Наташу брав сумнів, чи не снилось їй те, що він сказав їй під час вальсу. Наприкінці першої фігури він знову потиснув їй руку. Наташа звела на нього злякані очі, але такий самовпевнено-ніжний вираз був у його приязному погляді і в усмішці, що вона не могла, дивлячись на нього, сказати того, що вона мала сказати йому. Вона опустила очі.

— Не говоріть мені таких речей, я заручена і люблю іншого,— промовила вона швидко...— Вона глянула на нього. Анатоль не збентежився і не засмутився з того, що вона сказала. с

г — Не говоріть мені про це. Що мені до того? — сказав він.— Я кажу, що шалено, шалено закоханий у вас. Хіба я винен, що ви чудові?.. Нам починати.

Наташа, збуджена і тривожна, широко розкритими, зляканими очима дивилася круг себе і здавалась веселішою, ніж звичайно. Вона майже нічого не пам'ятала з того, що було цього вечора. Танцювали екосез і гротеск, батько запрошував Наташу їхати, вона просила zostатися. Де б вона не була, з ким би не говорила, вона почувала на собі його погляд. Потім вона пам'ятала, що попросила в батька дозволу вийти до вбиральні поправити плаття, що Елен вийшла за нею, говорила їй, сміючись, про любов її брата і що в маленькій диванній їй знову зустрівся Анатоль, що Елен кудись зникла, вони залишились удвох, і Анатоль, взявши її за руку, ніжним голосом сказав:

— Я не можу до вас їздити, але невже я ніколи не побачу вас? Я шалено люблю вас.

Невже ніколи?..— і він, заступаючи їй дорогу, наближав своє обличчя до її обличчя.

Блискучі великі чоловічі очі його так близько були від її очей, що вона не бачила нічого, крім цих очей.

— Наталі?! — прошептав запитливо його голос, і хтось боляче стискав її руки.— Наталі?!

"Я нічого не розумію, мені нема чого говорити",— сказав її погляд.

Гарячі губи припали до її губ, і в ту саму хвилину вона почула себе знову вільною, і в кімнаті зазвучали кроки та шелест сукні Елен. Наташа оглянулась на Елен, потім, червона і тремтяча, глянула на нього злякано-запитливо і пішла до дверей.

— Un mot, un seul, au nom de dieu — казав Анатоль. Вона зупинилась. їй так треба було, щоб він сказав це слово,

яке пояснило б їй те, що трапилось, і на яке вона б йому відповіла.

— Nathalie, un mot, un seul²,— усе повторював він, явно не знаючи, що сказати, і повторював його доти, поки до них не підійшла Елен.

Елен разом з Наташею знову вийшла у вітальню. Не залишаючись на вечерю, Ростови поїхали.

Повернувшись додому, Наташа не спала цілу ніч; її мучило нерозв'язне питання, кого вона любить: Анатolia чи князя Андрія? Князя Андрія вона любила — вона пам'ятала ясно, як сильно вона любила його. Але Анатolia вона любила теж, це Суло безперечно. "Інакше, хіба все це могло б бути? — думала вона.— Коли я могла після цього, прощаючись з ним, усмішкою відповісти на його усмішку, коли я могла припуститися цього, то це означає, що я з першої хвилини полюбила його. Виходить, він добрий, благородний і прекрасний, і не можна було не полюбити його. Що ж мені робити, коли я люблю його і люблю другого?" — говорила вона сама до себе, не знаходячи відповідей на ці страшні питання.

XIV

Настав ранок з його турботами та метушнею. Усі повставали, почали рухатись, заговорили, знову прийшли модистки, знову вийшла Марія Дмитрівна і покликала до чаю. Наташа, широко відкритими очима, наче вона хотіла перехопити кожний спрямований на неї погляд, стурбовано оглядалася на всіх і намагалась здаватися такою самою, якою вона була завжди.

Після сніданку Марія Дмитрівна (це був кращий час її), сівши у своє крісло, підкликала до себе Наташу і старого графа.

" — Ну, друзі мої, тепер я всю справу обдумала, і ось вам моя порада,— почала вона — Вчора, як ви знаєте, була я в князя Миколи; ну й поговорила з ним... Він кричати надумав. Та мене не перекришиш! Я все йому виспівала!-

— То що ж він? — спитав граф.

1 _ Олно рлово, тільки олно, ради бога,

— Він що? Навіжений... слухати не хоче; ну, та що говорити, і так ми бідну дівчинку змучили,— сказала Марія Дмитрівна.— А порада моя вам — справи позакінчувати і їхати додому, в От-радне... і там чекати...

— Ой, ні! — скрикнула Наташа.

— Ні, їхати,— сказала Марія Дмитрівна.— І там чекати. Якщо наречений тепер сюди приїде — без сварки не обійдеться, а він тут сам на сам зі старим усе переговорить і потім до вас приїде.

Ілля Андрійович схвалив цю пораду, відразу збагнувши всю розумність її. Якщо старий полагіднішає, то тим краще буде приїхати до нього в Москву чи в Лисі Гори, уже потім; якщо ні, то вінчатися проти його волі мѣжна буде лише в Отрадному.

— І істинна правда,— сказав старий граф.— Я і жалкую, що до нього їздив і її возив,— додав він.

— Ні, чого жалкувати? Бувши тут, не можна було не віддати шани. Ну, а не хоче, його діло,— сказала Марія Дмитрівна, чогось шукаючи в ридикюлі.— Та й придане готове, чого вам ще чекати; а що не готове, я вам перешлю. Хоч і жаль мені вас, а краще з богом їдьте.— Знайшовши в ридикюлі те, чого вона шукала, вона дала Наташі. Це був лист від княжни Марії!— До тебе пише. Як мучиться, сердешна! Вона боїться, щоб ти не подумала, що вона тебе не любить.

— Та вона й не любить мене,— сказала Наташа.

— Дурниць не говори,— крикнула Марія Дмитрівна.

— Нікому не повірю: я знаю, що не любить,— сміливо сказала Наташа, взявши листа; вираз сухої і злобної рішучості з'явився на її обличчі і змусив Марію Дмитрівну пильніше подивитися на неї і насупитися.

— Ти, матінко, так не відповідай,— сказала вона.— Що я кажу, те — правда. Напиши відповідь.

Наташа не відповіла і пішла до своєї кімнати читати листа від княжни Марії.

Княжна Марія писала, що вона в розпачі від непорозуміння, яке сталося між ними. Які б не були почуття батька її, писала княжна Марія, вона просить Наташу вірити, що вона не може не любити її як ту, яку вибрав її брат, бо для щастя його вона всім ладна пожертвувати.

"А втім,— писала вона,— не думайте, що батько мій не прихильний до вас. Він — хвора і стара людина, йому треба вибачати, але він добрий, великодушний і любитиме ту, яка дасть щастя його синові". Княжна Марія просила далі, щоб Наташа призначила час, коли вона зможе знову побачитися з нею.

Прочитавши листа, Наташа сіла до письмового столу, щоб написати відповідь. "Chère princesse" l,— швидко механічно написала вона і зупинилась. Що ж далі могла написати вона після всього того, що було вчора? "Так, так, все це було, і тепер уже все по-іншому,— думала вона, сидючи над початим листом.— Треба відмовити йому? Невже треба? Це жах!..." І, щоб не думати цих страшних думок, вона пішла до Соні і з нею разом стала перебирати узор.

По обіді Наташа пішла до своєї кімнати і знову взяла листа княжни Марії. "Невже всьому кінець? — думала вона.— Невже так скоро все це сталося і знищило все попереднє?" Вона в усій колишній силі згадала свою любов до князя Андрія і разом з їм почувала, що любить Курагіна. Вона виразно уявляла себе дружиною князя Андрія,

увяляла собі стільки разів повторену в її думці картину щастя з ним, і разом з тим, все більше запалюючись, увяляла собі всі подробиці свого вчорашнього побачення з Анатолем.

"Чому ж би це не могло бути разом? — іноді, в цілковитому потьмаренні, думала вона.— Тоді тільки я була б зовсім щаслива, а тепер я повинна вибирати, і ні без одного з обох я не можу бути щасливою. Одно,— думала вона:—сказати те, що було, князеві Андрію або приховати — однаково неможливо. А з цим нічого не зіпсовано. Але невже розстатися назавжди з цим щастям любові князя Андрія, яким я жила так довго?"

— Панночко,— пошепки, з таємничим виглядом сказала дівчина, входячи до кімнати.— Мені одна людина веліла передати.— Дівчина подала листа.— Тільки ради Христа...— говорила ще дівчина, а Наташа вже, не думаючи, машинальним рухом зламала печатку і читала любовного листа від Анатолія, листа, з якого вона, не розуміючи ні слова, зрозуміла лише одно — що цей лист був від нього, від того, кого вона любить. "Так, вона любить, інакше хіба могло б статися те, що сталося? Хіба міг би бути в її руці любовний лист від нього?"

Тремтячими руками Наташа тримала цього пристрасного любовного листа, якого скомпонував для Анатолія Долохов, і, читаючи його, знаходила в ньому відгомін усього того, що, здавалося їй, вона сама почувала. —

"З учорашнього вечора доля моя вирішена: здобути вашу любов або померти. Мені нема іншого виходу",— починався лист. Потім він писав, що знає про те, що її рідні не віддадуть її за нього, за Анатолія, що на це є таємні причини, які лише їй він може відкрити, але коли вона його любить, то їй досить сказати це слово — так,, і ніякі сили людські не перешкоджають їхньому райському щастю. Любов переможе все. Він викраде і одвезе її на край світу.

"Так, так, я люблю його!" — думала Наташа, перечитуючи двадцятий раз листа і відшукуючи якийсь особливий глибокий зміст у кожному його слові.

Цього вечора Марія Дмитрівна їхала до Архарових і запропонувала панночкам їхати з нею. Наташа сказала, що в неї болить голова, і залилася вдома.

Вернувшись пізно увечері. Соня увійшла до Наташиної кімнати і, на подив свій, побачила, що Наташа не роздягнена спить на дивані. На столі біля неї лежав відкритий лист Анатолія. Соня взяла листа і стала читати його.

Вона читала і поглядала на сонну Наташу, на обличчі її відшукуючи пояснення того, що вона читала, і не знаходячи його. Обличчя було тихе, лагідне і щасливе. Схопившись за груди, щоб не задихнутися, Соня, бліда і тремтяча від страху та хвилювання, сіла в крісло і залилась сльозами.

"Як я не бачила нічого? Як могло це зайти так далеко? Невже вона розлюбила князя Андрія? І як вона могла до цього допустити Курагіна? Він дурисвіт і лиходій, це ясно. Що буде з Nicolas, з милим, благородним Nicolas, коли він почує про це? Так ось що означав схвилюваний, рішучий і вимушений вираз її обличчя позавчора, і вчора, і сьогодні,— думала Соня.— Але не може бути, щоб вона любила його! Певне, не знаючи від кого, вона розпечатала цього листа. Певне, вона ображена. Вона не може цього

зробити!"

Соня обтерла сльози і підійшла до Наташі, знову вглядаючись у її обличчя.

— Наташо! — сказала вона ледь чутно. Наташа прокинулася і побачила Соню.

— А, повернулася?

І з рішучістю і ніжністю, що буває в хвилини пробудження, вона обняла подругу. Але коли Наташа помітила збентеженість у Соні на обличчі, обличчя її самої виявило збентеженість і підозрілість.

— Соню, ти прочитала листа? — спитала вона.

— Прочитала,— тихо сказала Соня. Наташа радісно усміхнулася.

— Ні, Соню, я не можу більше! — сказала вона.— Я не можу більше критися від тебе. Ти знаєш, ми любимо одне одного!.. Соню, голубонько, він пише... Соню...

Соня, ніби не вірячи своїм вухам, пильно дивилася на Наташу.

— А Волконський? — спитала вона.

— Ах, Соню, ах, якби ти могла знати, яка я щаслива! — сказала Наташа.— Ти не знаєш, що таке любов...

— Але ж, Наташо, невже всьому тому кінець?

Наташа великими очима дивилася на Соню, наче не розуміючи її запитання.

— Що ж, ти відмовляєш князеві Андрію? — спитала Соня.

— Ой, ти нічого не розумієш, ти не говори дурниць, ти слухай,— на мить розсердившись, сказала Наташа.

— Ні, я не можу цьому вірити,— повторила Соня.— Я не розумію. Як же ти рік цілий любила одного і раптом... Адже ти лише тричі бачила його. Наташо, я тобі не вірю, ти пустуєш. Зй три дні забути все і так...

— Три дні,— сказала Наташа.— Мені здається, я сто років люблю його. Мені здається, що я нікого ніколи не любила до нього. Ти цього не можеш зрозуміти. Соню, стривай, сідай тут.— Наташа обняла і поцілувала її.— Мені казали, що це буває, і ти, мабуть, чула/ але я тепер тільки спізнала цю любов. Це не те, що раніш. Тільки-но я побачила його, я відчула, що він мій володар, і я раба його, і що я не можу не любити його. Так, раба! Що він мені звелить, те я і роблю. Ти не розумієш цього. Що ж мені робити? Що ж мені робити, Соню? — говорила Наташа зі щасливим і зляканим обличчям.

— Та ти подумай, що ти робиш,— казала Соня,— я не можу цього так залишити. Ці таємні листи... Як ти могла допустити його до цього? — говорила вона з жахом і з огидою, яку насилу приховувала.

— Я тобі казала,— відповіла Наташа,— що в мене нема волі, як ти не розумієш цього: я його люблю!

— То я не допущу до цього, я розкажу,— не стримавши сліз, вигукнула Соня.

— Що ти, ради бога... Якщо ти розкажеш, ти мій ворог,— заговорила Наташа.— Ти хочеш мого нещастя, ти хочеш, щоб нас розлучили...

Побачивши цей страх у Наташі, Соня заплакала слізьми сорому і жалю за свою подругу.

— Але що було між вами? — спитала вона.— Що він казав тобі? Чому він не їздить до тебе додому?

Наташа не відповіла на її запитання.

— Ради бога, Соню, нікому не кажи, не муч мене,— просила Наташа.— Ти пам'ятай, що не можна втручатися в такі справи. Я тобі відкрила...

— Але нащо ці таємниці? Чому ж він не їздить до тебе додому? — питала Соня.— Чому він прямо не добивається твоєї руки? Адже князь Андрій дав тобі повну волю, коли вже на те пішло; але я не вірю цьому. Наташо, ти подумала, які можуть бути таємні причини?

. Наташа здивованими очима дивилась на Соню. Видно, перед нею самою вперше поставало це питання, і вона не знала, що відповісти на нього.

— Які причини, не знаю. Але, виходить, є причини! Соня зітхнула і недовірко похитала головою.

— Якби були причини...— почала вона. Але Наташа, вгадуючи її сумніви, злякано перебила її.

— Соню, не може бути сумніву щодо нього, не може, не може, ти розумієш? — прокричала вона.

— А любить він тебе?

— Чи любить? — повторила Наташа, з жалем усміхаючись на "етямугаїсть своєї подруги.— Адже ти прочитала листа, ти бачила його?

— А якщо він неблагородна людина?

— Він!., неблагородна людина? Якби ти зналаї — сказала Наташа.

— Коли він благородна людина, то він або повинен сказати про свій намір, або перестати бачитися з тобою; і якщо ти не хочеш цього зробити, то я зроблю це, я напишу йому, я скажу лапа,— рішуче сказала Соня.

— Та я жити не можу без нього! — крикнула Наташа.

— Наташо, я не розумію тебе. І що ти говориш! Згадай про батька, про Nicolas.

— Мені нікого не треба, я нікого не люблю, крім нього. Як ти смієш казати, що він неблагородний? Ти хіба не знаєш, що я його люблю? — кричала Наташа.— Соню, іди звідси, я не хочу з тобою сваритися, іди, ради бога, іди: ти бачиш, як я мучуся!— сердито кричала Наташа, стримано-роздратованим і розпачливим голосом. Соня розридалась і вибігла з кімнати.

Наташа підійшла до стола і, не думавши ні хвилини, написала ту відповідь княжні Марії, якої вона не могла написати цілий ранок. В листі цьому вона коротко писала княжні Марії, що всі непорозуміння їхні кінчилися, що, користуючись великодушністю князя Андрія, який, виїжджаючи, дав їй волю, вона просить її забути все і простити їй, коли вона перед нею винна, але що вона не може бути його дружиною. Все це їй здавалося таким легким, простим і ясним в цю хвилину.

У п'ятницю Ростови мали їхати в село, а граф у середу поїхав з покупцем у свою підмосковну.

У день від'їзду графа Соня і Наташа були запрошені на великий обід до Дурагіних, і

Марія Дмитрівна повезла їх. На цьому обіді Наташа знову зустрілась з Анатолем, і Соня помітила, що Наташа говорила з ним про щось, пильнуючи, щоб ніхто не чув, і під час обіду була ще більш схвильована, ніж перше. Коли вони повернулись додому, Наташа почала перша з Сонею ту розмову, якої чекала її подруга.

— Ось ти, Соню, казала усякі дурниці про нього,— почала Наташа лагідним голосом, тим голосом, яким говорять діти, коли хочуть, щоб їх похвалили.— Ми порозумілись з ним сьогодні.

— Ну, що ж, що? Ну, що ж він сказав? Наташо, яка я рада, що ти не сердишся на мене. Говори мені все, всю правду. Що ж він сказав?

Наташа задумалась.

— Ах, Соню, якби ти знала його так, як я! Він сказав... Він питав мене про те, як я обіцяла Волконському. Він зрадив, що від мене залежить відмовити йому.

Соня сумно зітхнула.

— Але ж ти не відмовила Волконському? — сказала вона.

— А може, я й відмовила! Може, з Волконським усе кінчено. Чому ти думаєш про мене так погано?

— Я нічого не думаю, я тільки не розумію цього...

— Почекай, Соню, ти все зрозумієш. Побачиш, яка він людина. Ти не думай поганого ні про мене, ні про нього.

— Я ні про кого не думаю поганого: я всіх люблю і всіх жалію. Але що ж мені робити?

Соня не здавалася на ніжний тон, з яким до неї зверталась Наташа. Чим 'лагідніший і запобігливіший був вираз Наташи-ного обличчя, тим серйозніша і суворіше було обличчя в Соні.

— Наташо,— сказала вона,— ти просила мене не говорити з тобою, я й не говорила, тепер ти сама почала. Наташо, я не вірю йому. Нащо ця таємниця?

— Знову, знову! — перебила Наташа. •— Наташо, я боюсь за тебе.

— Чого боятися?

— Я боюсь, що ти занапастиш себе,— рішуче сказала Соня і сама злякалася того, що вона сказала.

На обличчі в Наташі знову з'явився вираз злості.

— І занапащу, занапащу, якнайшвидше занапащу себе. Не ваше діло. Не вам, а мені погано буде. Іди, іди від мене. Я ненавиджу тебе.

— Наташо! — злякано волала Соня.

— Ненавиджу, ненавиджу! І ти мій ворог назавжди! Наташа вибігла з кімнати.

Наташа не розмовляла більше з Сонею і уникала її. З тим самим виразом схвильованого подиву і злочинності вона ходила по кімнатах, беручись то до тієї, то до іншої роботи, і зараз же кидала її.

Хоч як це важко було для Соні, але вона, не зводячи очей, стежила за своєю подругою.

Напередодні того дня, коли мав повернутися граф, Соня помітила, що Наташа

сиділа цілий ранок біля вікна вітальні, наче дожидаючи чогось, і що вона зробила якийсь знак .військовому, який проїхав і якого Соня прийняла за Анатолія.

Соня стала ще уважніше спостерігати свою подругу і помітила, що Наташа була увесь час обіду і ввечері в чудному і неприродному стані (відповідала не до речі на запитання, починала і не закінчувала фрази, з усього сміялася).

Після чаю Соня побачила дівчину-покоївку, яка боязко чекала на Наташу біля її дверей. Вона прбпустила її і, підслухавши біля дверей, дізналася, що знову було передано листа.

І раптом Соні стало ясно, що в Наташі був якийсь страшний план на нинішній вечір. Соня постукала до неї. Наташа не пустила її.

"Вона втече з ним!—думала Соня.— Вона на все здатна. Сьогодні в обличчі її була якась особлива жалість і рішучість. Вона заплакала, прощаючись з дядечком,—згадувала Соня.—

Так, це напевне, вона втече з ним,— але що мені робити? — думала Соня, пригадуючи тепер ті ознаки, які ясно доводили, що в Наташі був якийсь страшний намір.— Графа нема. Що мені робити? Написати до Курагіна, вимагати від нього пояснень? Але хто накаже йому відповісти? Писати П'єру, як просив князь Андрій у разі нещастя?.. Але, може, й насправді вона вже відмовила Волконському (вона вчора надіслала листа княжні Марії). Дядечка немає!"

Сказати Марії Дмитрівні, яка так вірила в Наташу, Соні здавалось жахливим. ,

"Але так чи, інакше,— думала Соня, стоячи в темному коридорі,—тепер настав час довести, що я пам'ятаю благодіяння їхньої родини й люблю Nicolas; тепер або ніколи! Ні, я хоч три ночі не спатиму, а не вийду з цього* коридора і силоміць не пущу її, і не дам ганьбі упасти на їх сім'ю",— думала вона,

XVI

Анатоль останнім'часом переселився до Долохова. Уже кілька днів, як Долохов обдумав і підготував план викрадення Ростової, і того дня, коли Соня, підслухавши біля дверей, вирішила оберігати її, план цей мав бути здійсненим. Наташа о десятій годині вечора обіцяла вийти до Курагіна на чорний ґанок. Курагін мав посадити її на підготовлену тройку і везти за шістдесят верст від Москви, в село Каменку, де був підготовлений розстрижений піп, який мав повінчати їх. У Каменці були готові підставні коні, які мали вивезти їх на Варшавський шлях, і там на поштових вони повинні були мчати за кордон.

У Анатолія були і паспорт, і подорожня, і десять тисяч грошей, взяті у сестри, і десять тисяч, позичені через посередництво Долохова.

Два свідки — Хвостиков^ колишній приказний, якого використовував Для гри Долохов, і Макарін, відставний гусар, добрячий і слабкий чоловік, який безмежно любив Курагіна,— сиділи в першій кімнаті за чаєм.

У великому кабінеті Долохова, вбраному від підлоги до стелі перськими килимами, ведмежими шкурами та зброєю, сидів Долохов у дорожньому бешметі і в чоботях перед розкритим бюро, на якому лежали рахунки і пачки грошей. Анатоль у розстебнутому

мундирі ходив з тієї кімнати, де сиділи свідки, через кабінет до задньої кімнати, де його лакей-француз з іншими складав останні речі. Долохов рахував гроші і записував.

— Ну,— сказав він,— Хвостикову треба дати дві тисячі.

— Ну і дай,— сказав Анатоль.

— Макарка (так вони звали Макаріна), цей безкорисливо за тебе у вогонь і в воду. Ну от, і закінчено рахунки,— промовив Долохов, показуючи йому записку.— Так?

— Ага, звичайно, так,—сказав Анатоль, очевидно не слухаючи. Долохова, не перестаючи усміхатись і дивлячись перед себе.

Долохов захопив бюро і звернувся до Анатолія, глузливо усміхаючись.

— А знаєш що —кинь усе це: ще є час! — сказав він.

— Дурень! — сказав Анатоль.— Перестань говорити дурниці. Якби ти знав... Це чорт зна що таке!

— Справді, кинь,— сказав Долохов.— Я тобі до діла кажу. Хіба це жарти, що ти затіяв?

— Ну, знову, знову дратувати? Іди к бісу! Га?..—скривившись, сказав Анатоль.—Єй-богу, не до твоїх дурних жартів.— І він пішов з кімнати.

Долохов презирливо і поблажливо усміхнувся, коли Анатоль вийшов.

— Ти стривай,— сказав він услід Анатолі,— я не жартую, я до діла кажу, іди, іди сюди.

Анатоль знову ввійшов до кімнати і, намагаючись зосередити увагу, дивився на Долохова, очевидно мимоволі підкоряючись йому.

— Ти мене слухай, я тобі востаннє каз'ю. Чого мені з тобою жартувати? Хіба я тобі перечив? Хто тобі все влаштував, хто попа знайшов, хто паспорта взяв, хто грошей дістав? Усе я.

— Ну і спасибі тобі. Ти думаєш, я тобі не вдячний? — Анатоль зітхнув і обняв Долохова.

— Я тобі допомагав, проте я повинен тобі правду сказати: діло небезпечне і, як розібратись, дурне. Ну, ти її вивезеш, добре. Хіба це так залишать? Викриється діло, дізнаються, що ти жонатий. Тебе ж під кримінальний суд підведуть...

— Ах! дурниці, дурниці! — знову скривившись, заговорив Анатоль.— Я ж тобі пояснював. Га? — І Анатоль з тією особливою схильністю тупих людей будь-що триматися за висновок, до якого вони дійдуть своїм розумом, повторив те міркування, яке він разів зр сто повторював Долохову.— Я ж тобі пояснював, я вирішно: якщо цей шлюб буде недійсний,— сказав він, загинаючи палець,— то я не відповідаю; ну, а якщо дійсний, все одно: за кордоном ніхто цього не знатиме. Ну, так же? І не говори, не говори, не говори! , !

1 — Далебі, кинь! Ти тільки себе зв'яжеш,...

— Забирайся к бісу,— сказав Анатоль і, взявшись за волосся, вийшов до другої кімнати і зараз же повернувся і з ногами сів у крісло близько перед Долоховим.— Це чорт зна що таке! Га? Ти подивись, як б'ється! — Він узяв руку Долохова і приклав до свого серця.—Ah! quel pied, mon cher, quel regard! Une déessel!1 Га?

Долохов, холодно усміхаючись, блищав своїми гарними, на-

37*

В79

хабними очима,, дивлячись на нього, і, очевидно, бажаючи ще весело поглумитися над ним.

— Ну, гроші вийдуть, тоді що?

— Тоді що? Га? — повторив Анатоль, раптом розгублюючись перед думкою про майбутнє.— Тоді що? Там я не знаю що... Ну, нащо дурниці говорити! — Він подивився на годинник.— Пора!

Анатоль пішов до задньої кімнати.

— Ну, чи скоро ви? Копаєтесь тут! — крикнув він на слуг. Долохов прибрав гроші і, гукнувши слугу, щоб звеліти дати

поїсти й випити на дорогу, ввійшов до тієї кімнати, де сиділи Хвостиков і Макарін.

Анатоль у кабінеті лежав, спершись на руку, на дивані, усміхався в задумі і щось ніжно сам до себе шепотів.

— Іди з'їж що-небудь. Ну^ випий! — крикнув до нього з другої кімнати Долохов.

— Не хочу! — відповів Анатоль, не перестаючи усміхатися.

— Іди, Балага приїхав.

Анатоль встав і ввійшов до їдальні. Балага був відомий трой-ковий ямщик, який уже років зо шість знав Долохова і Анатоль і служив їм своїми тройками. Не раз він, коли Анатоль полк стояв у Твері, звечора вивозив його з Твері, до світанку доставляв у Москву і вивозив другого дня вночі. Не раз він рятував Долохова від погоні, не раз він по місту катав їх з циганками й дамочками, як називав Балага. Не раз він, служачи їм, чавив по Москві людей та візників, і завжди його визволяли його пани, як він називав їх. Не одного коня він загнав під ними. Не раз вони його били, не раз напоювали шампанським та мадерою, яку він любив, і не одну витівку, яка звичайну людину давно завела б на Сибір, він знав за кожним з них. У гульні своїй вони часто закликали Балагу, примушували його пити й танцювати у циганів, і не одна тисяча їх грошей перейшла через його руки. Служачи їм, він двадцять разів на рік ризикував і своїм життям, і своєю шкурою, і на їх роботі перевів більше коней, ніж вони йому переплатили грошей. Але він любив їх, любив цю шалену їзду, по вісімнадцять верст на годину, любив перекинути візника і розчавити прохожого в Москві, і на весь мах пролетіти московськими вулицями. Він любив чути за собою цей дикий крик п'яних голосів — "Паняй! паняй!" — тимчасом як уже й так не можна було їхати швидше; любив боляче шмагнути по шиї мужика, який і так, ні живий ні мертвий, оступався з дороги. "Справжні пани!" — думав він. —

Анатоль і Долохов теж любили Балагу за його майстерність їзди і за те, що він любив те саме, що й вони. З іншими Балага торгувався, брав по двадцять п'ять карбованців за двогодинне катання, і з іншими тільки зрідка їздив сам, а здебільшого посилав своїх хлопців. Але зі своїми панами, як він називав їх, він завжди їхав сам і ніколи нічого не вимагав за свою роботу. Тільки дізнавшись через камердинерів про

час, коли були гроші, він раз на кілька місяців приходив уранці, тверезий, і, низько вклоняючись, просив виручити його. Пани завжди казали йому сідати.

— Вже ви мене порятуйте, батечку Федоре Івановичу, або ваше сіятельство,— казав він.— Обезконів зовсім, на ярмарок їхати, позичте вже, що можете.

І Анатоль і Долохов, коли бували при грошах, давали йому по тисячі і по дві карбованців.

Балага був русявий, з червоним обличчям і особливо червоною товстою шиєю, кремезний кирпатий чоловік років двадцяти семи, з блискучими маленькими очима і з маленькою борідкою. Він ходив у тонкому синьому каптані на шовковій підбійці, одягненому на кожушок.

Він перехрестився на покуття і підійшов до Дрлохова, простягаючи чорну невелику руку.

— Наше вам, Федоре Івановичу! — сказав він, вклоняючись.

— Здоров був, брат. Ну ось і він.

— Здрастуй, ваше сіятельство,— сказав він до Анатolia, який входив, і теж простягнув руку.

— Я тобі кажу, Балага,— промовив Анатоль, кладучи йому руки на плечі,— любиш ти мене чи ні? Га? Тепер стань у пригоді... Якими приїхав? Га? •

— Як посол звелів, на ваших звірах,— сказав Балага.

— Ну, чуєш, Балага! Заріж усю тройку, а щоб за три години приїхав. Га?

— Як заріжеш, чим поїдемо? — сказав Балага, підморгуючи.

— Ну, я тобі морду поб'ю, ти не жартуй! — раптом, витріщивши очі, крикнув Анатоль.

— Чого жартувати,— посміюючись сказав ямщик.— Хіба я для своїх панів пожалію? Як можуть летіти коні, так і їхатимем.

— А! — сказав Анатоль.— Ну, сідай.

— Що ж, сідай! — сказав Долохов. #

— Постою, Федоре Івановичу.

— Сідай он, говориш! Пий,— сказав Анатоль і налив йому велику склянку мадери. Очі в ямщика засвітилися на вино. Відмовляючись для годиться, він випив— і втерся шовковою червоною хусточкою, що лежала в нього в шапці.

— Що ж, коли їхати, ваше сіятельство?

— Та ось... (Анатоль подивився на годинник). Зараз і їхати. Дивись же, Балага. Га? Поспієш?

— Та як виїзд — чи щасливий буде, а то чому б не поспіти?— сказав Балага.— Доставляли ж у Тґер, за сім годин поспівали. Пам'ятаєш, надісь, ваше сіятельство.

— Ти знаєш, на різдво з Твері я раз їхав,— сказав Анатоль, з усмішкою згадування звертаючись до Макаріна, який пильно і зворушено ДИЕЩВСЯ на Курагіна.— Ти віриш, Макарка, дух перехоплювало, як ми летіли. В'їхали в обоз, через два вози перескочили. Га?

— Вже ж і коні були! — продовжував оповідання Бала-га.— Я тоді молодих припряжних до буланого запряг,— звер* нувся він до Долохова,— то, віриш, Федоре Івановичу, шістдесят верст звірі летіли; втримати не можна, руки задубіли, мороз був. Кинув віжки — тримай, мовляв, ваше сіятельство,' сам так у сани й повалився. То ж не то що поганяти, до місця втримати не можна було. За три години донесли, чорти! Здох лівий тільки.

XVII

Анатоль вийшов з кімнати і за кілька хвилин повернувся в підперезаний дрібним поясом шубці та в соболевій хвацько надітій набакир шапці, яка дуже засувала до його красивого обличчя. Подивившись у дзеркало і в тій самій позі, яку він прибрав перед дзеркалом, ставши перед Долоховим, він узяв склянку вина.

— Ну, Федю, прощай, спасибі за все, прощай,— сказав Анатоль.— Ну, товариші, друзі...— він задумався...— молодості... моєї, прощайте,— звернувся він до Макаріна й інших.

Незважаючи на те, що всі вони їхали з ним, Анатоль, очевидно, хотів зробити щось зворушливе і урочисте з цього звернення до товаришів. Він говорив повільно й голосно і, виставивши груди, похитував однією ногою.

— Усі візьміть склянки, і ти, Балага. Ну, товариші, друзі молодості моєї, погуляли ми, пожили, погуляли. Га? Тепер, коли побачимось? За кордон виїду. Пожили, прощай, хлопці. За здоров'я! Ура!..—сказав він, випив свою склянку і брязнув нею об землю.

— Бувай здоровий! — сказав Балага, теж випивши свою склянку і витираючись хусточкою. Макарін зі слізьми на очах обнімав Анатolia.

— Ех, князю, уже ж як мені сумно з тобою розстатися,—промовив він.

— їхати, їхати,— вигукнув Анатоль. Балага рушив з кімнати.

— Ні, стривай,— сказав Анатоль.— Зачини двері, сісти треба. Ось так.— Зачинили двері, і всі сіли.

— Ну, тепер марш, хлопці! — сказав Анатоль, встаючи. Лакей Joseph подав Анатолеві сумку та шаблю, і всі вийшли до передпокою.

— А шуба де?—спитав Долохов.— Гей, Ігнатка! Піди до Мотрони Матвіївни, скажи, хай дасть шубу, салоп соболевий. Я чув, як викрадають,— сказав Долохов, підморгнувши.— Адже вона вихопиться ні'жива ні мертва, в чому вдомл сиділа; тільки загаєшся — тут і сльоzi, і татусь,'і матуся, і зараз вона змерзла, і назад,— а ти в шубу приймай одразу й неси в сани.

Лакей приніс жіночий лисячий салоп.

— Дурню, я тобі сказав соболевий. Гей, Мотронько, соболевий! — крикнув він так, що далеко по кімнатах залунав його голос.

Вродлива, худа і бліда циганка з блискучими чорними очима і з чорним кучерявим, сизого вилиску волоссям, у червоній шалі вибігла з соболевим салопом на руці.

— Що ж, мені не жаль, ти візьми,— сказала вона, очевидно торопіючи перед своїм

паном і жаліючи салопа.

Долохов, не відповідаючи їй, узяв шубу, накинув її на Мот-рську і 'закутав її.

— Ось так,— сказав Долохов.— І потім ось так,— і він підняв її коло голови коміра, залишаючи його трохи відкритим лише перед обличчям.— Потім ось так, бачиш? — І він прихилив Ана-толеву голову до залишеного отвору, з якого видно було блискучу усмішку Мотроньки.

— Ну, прощай, Мотронько,— сказав Анатоль, цілуючи її.— Ех, кінчилася моя гульня тут! Степці кланяйся. Ну, прощай! Прощай, Мотронько; ти мені побажай щастя.

— Ну, дай же вам боже, князю, щастя великого,— сказала Мотронька зі своїм циганським акцентом.

Біля ґанку стояли дві тройки, два Балагових помічники тримали їх. Балага сів на передню тройку і, високо піднімаючи лікті, неквапливо розібрав віжки. Анатоль і Долохов сіли до нього, Макарін, Хвостиков і лакей сіли на другу тройку.

— Готові, чи ні? — спитав Балага.

— Пускай! — крикнув він, замотуючи на руку віжки; і тройка пішла вибивати вниз Нікітським бульваром.

— Тпрру! З дороги, гей!.. Тпрру!—тільки лунали вигуки Балаги та ямщика, що сидів на козлах. На Арбатській площі тройка зачепила карету, щось затріщало, розітнувся крик, і тройка полетіла по Арбату.

Давши два кінці по Підновинському, Балага став стримувати, і, вернувшись назад, зупинив коней на перехресті Старої Ко-нюшенної.

Ямщик зіскочив тримати коней за уздечки, Анатоль і Долохов пішли тротуаром. Підходячи до воріт, Долохов свиснув. Свист відгукнувся йому, і відразу по цьому вибігла покоївка.

— На подвір'я ввійдіть, а то, видно, зараз вийде,— сказала вона. '

Долохов залишився біля воріт. Анатоль увійшов за покоївкою на подвір'я, повернув за ріг і вбіг на ґанок.

Гаврило, величезний виїзний лакей Марії Дмитрівни, зустрів Анатolia.

— До пані, будь ласка,— басом сказав лакей, заступаючи дорогу від дверей.

— До якої пані? Та ти хто? — задихавшись, пошепки спитав Анатоль.

Ш

— Будь ласка, наказана привести.

— Курагін! Назад! — кричав Долохов.— Зрада! Назад! Долохов біля хвіртки, де він зупинився, боровся з двірником,

який намагався замкнути хвіртку за Анатолем, що увійшов на* подвір'я. Долохов з останньої сили відштовхнув двірника і, схопивши за руку Анатolia, який вибіг, шарпнув його у хвіртку і побіг з ним назад до тройки.

XVIII

Марія Дмитрівна, заставши заплакану Соню в коридорі, змусила її в усьому признатися. Перехопивши Наташину записку і прочитавши її, Марія Дмитрівна з

запискою в руці увійшла до Наташі.

— Мерзотниця! Безсоромниця! — сказала вона до неї.— Слухати нічого не хочу! — Відштовхнувши Наташу, що здивованими, але сухими очима дивилась на неї, вона замкнула її на ключ і, наказавши двірникові пропустити у ворота тих людей, що прийдуть сьогодні увечері, але не випускати їх, а лакеєві — привести цих людей до неї, сіла у вітальні, чекаючи викрадачів.

Коли Гаврило прийшов повідомити Марію Дмитрівну, що люди приходили, але втекли, вона, насупившись, встала і, закривши назадрюки, довго ходила по кімнатах, обдумуючи, що їй робити. О дванадцятій годині ночі вона, намагаючись в кишені ключ, пішла до Наташиної кімнати. Соня, ридаючи, сиділа в коридорі.

— Маріє Дмитрівно, пустіть мене до неї, ради бога! — сказала вона. Марія Дмитрівна, не відповідаючи їй, відімкнула двері і увійшла. "Гидко, паскудно... в моєму домі, мерзенне дівчисько... Тільки батька шкода! — думала Марія Дмитрівна, намагаючись погасити свій гнів.— Хоч як трудно, а звелю усім мовчати і приховаю від графа". Марія Дмитрівна рішучими кроками увійшла до кімнати. Наташа лежала на дивані, закривши голову руками і не ворушилася. Вона лежала в тій самій позі, в якій залишила її Марія Дмитрівна.

— Гарна, дуже гарна! — сказала Марія Дмитрівна.— У моєму домі коханцям побачення призначати! А прикидатись нема чого. Ти слухай, коли я з тобою говорю.— Марія Дмитрівна торкнула її в руку.— Ти слухай, коли я говорю. Ти себе осоромила, як дівка найгірша. Я б з тобою те зробила, та мені твого батька жаль. Я приховаю.— Наташа не змінила положення, а тільки все тіло її стало скидатися від беззвучних, судорожних ридань, що душили її. Марія Дмитрівна оглянувшись на Соню і присіла на диван біля Наташі.

— Щастя його, що від мене втік; та я знайду його,— сказала вона своїм грубим голосом.— Чуєш ти, чи ні, що я говорю?— Вона просунула свою велику руку під Наташине обличчя і повернула її до себе. І Марія Дмитрівна, і Соня здивувалися, побачивши Наташине обличчя. Очі її були блискучі й сухі, губи міцно стулені, щоки опустилися.

— йдіть... від... мене... що мені... я... помру...— промовила вона, злим зусиллям видерлася від Марії Дмитрівни і прибрала попередню позу.

— Наталіє!..— сказала Марія Дмитрівна.— Я тобі добра бажаю. Ти лежи, ну лежи так, я тебе не займатиму, і слухай... Я не говоритиму, яка твоя провина. Ти сама знаєш. Ну, та тепер уже батько твій завтра приїде, що я йому скажу? Га?

Знову Наташине тіло заколивалось від гіркого плачу.

— Ну, визнає він, ну, брат твій, наречений!

— У мене нема нареченого, я відмовила,— прокричала Наташа.

— Все одно,— говорила далі Марія Дмитрівна.— Ну, вони визнають, що ж вони, так залишать? Адже він, батько твій, я його знаю, коли він на дуель його викличе, добре це буде? Га?

— Ах, залиште мене, нащо ви всьому перешкодили! Нащо? нащо? хто вас просив? —

кричала Наташа, трошки підвівшись на дивані і злісно дивлячись на Марію Дмитрівну.

— Та чого ж ти хотіла? — вигукнула, знову розсердившись, Марія Дмитрівна.— Що ж, тебе замикали, чи що? Ну, хто ж йому перешкоджав до тебе додому їздити? Нащо ж тебе, як циганку яку, вивозити?.. Ну, завіз би він тебе, що ж ти думаєш, його б не знайшли? Батько твій, твій брат, чи наречений? А він мерзотник, негідник, ось що!

— Він кращий за всіх вас,— вигукнула Наташа, підводячись на лікоть.— Якби ви не заважали... Ах, боже мій, що це, що це! Соню, за що? Ідіть звідси!..— І вона заридала з таким розпачем, з яким оплакують люди лише те горе, причиною якого вони почувають самі себе. Марія Дмитрівна почала була знову говорити; та Наташа вигукнула: "Ідіть, ідіть, ви всі до мегіє ставитесь з ненавистю, з презирством!.." І знову впала на диван.

Марія Дмитрівна ще якийсь час усовіщала Наташу і переконувала її, що все це треба приховати від графа, що ніхто— не знатиме нічого, якщо тільки Наташа візьме на себе все забути і ні перед ким не давати ознаки, що будь-що трапилось. Наташа не відповідала. Вона й не ридала більше, але її почало морозити і трусити. Марія Дмитрівна підклала їй подушку, накрила її двома ковдрами і сама принесла їй липового цвіту, та Наташа не озвалася.

— Ну, нехай спить,— сказала Марія Дмитрівна, йдучи з кімнати і думаючи, що вона спить. Але Наташа не спала і застиглим поглядом розширених очей на блідому обличчі дивилася про-сто перед себе. Цілу цю ніч Наташа не спала, і не плакала, і не розмовляла з Сонею, яка кілька разів вставала й підходила до неї.

Другого дня на сніданок, як і обіцяв граф Ілля Андрійович,

він приїхав з підмосковної. Він був дуже веселий: справа з покупцем ішла на лад і ніщо вже не затримувало його тепер у Москві і в розлуці з графинею, за якою він скучив. Марія Дмитрівна зустріла його і сказала йому, що Наташа дуже захворіла вчора, що послали за лікарем, але що тепер їй краще. Наташа цього ранку не виходила зі своєї кімнати., З міцно стуленими потрісканими губами, з сухими застиглими очима, вона сиділа біля вікна і неспокійно вглядалася в тих, що проїжджали вулицею, і квапливо озиралася, коли хто входив до кімнати. Вона, очевидно, чекала вістей про нього, чекала, що він сам приїде або напише їй.

Коли граф увійшов до неї, вона стурбовано обернулась на звуки його чоловічих кроків, і обличчя її набрало попереднього холодного і навіть злого виразу. Вона навіть не підвелася назустріч йому. V

— Що з тобою, мій ангеле, хвора? — спитав граф. Наташа помовчала.

— Так, хвора,— відповіла вона.

На тривожні ірафові запитання про те, чому вона така пригнічена і чи не трапилось чого-небудь з нареченим, вона запевняла його, що нічого не сталося, і просила його не турбуватись. Марія Дмитрівна підтвердила Наташині запевнення, що все гаразд. Граф по вдаваній хворобі, по глибокому засмученню дочки, по збентежених обличчях Соні і Марії Дмитрівни ясно бачив, що в його відсутність щось трапилось; але йому так страшно було думати, що що-небудь ганебне трапилося з його любою дочкою, він так

любив свій веселий спокій, що уникав розпитів і все намагався запевнити себе, що нічого особливого не було, тільки печалився від того, що через її недугу, відкладався їх від'їзд у село.

XIX

-в дня приїзду дружини в Москву П'єр збирався поїхати куди-небудь, щоб тільки не бути з нею. Скоро після приїзду Ростових у Москву враження, яке справляла на нього Наташа, змусило його поквартитися здійснити свій намір. Він поїхав у Твер до вдови Йосипа Олексійовича, яка давно обіцяла дати йому папери небіжчика.

Коли П'єр повернувся в Москву, йому подали листа від Марії Дмитрівни; вона запрошувала його до себе у вельми важливій справі, що стосувалася Андрія Волконського та його нареченої. П'єр уникав Наташі. йому здавалося, що його приязнь до неї глибша, ніж мала б бути приязнь жонатого чоловіка до нареченої свого друга. І якась доля раз у раз зводила його з нею.

"Що трапилось? І що їм до мене? — думав він, одягаючись, щоб їхати до Марії Дмитрівни.— Скоріше б приїхав князь

Андрій і одружився з нею!" — думав П'єр по дорозі до Ахроси-мової.

На Тверському бульварі хтось гукнув на нього.

— П'єр! Давно приїхав? — прокричав до нього знайомий голос. П'єр підвів голову. На парних санях, двома сірими рисаками, які закидали снігом передок саней, пролетів Анатоль зі своїм постійним товаришем Макаріним. Анатоль сидів рівно, в класичній позі військових франтів, затуливши низ обличчя бобровим коміром і трохи нагнувши голову. Обличчя в нього було рум'яне і свіже, капелюх з білим плюмажем був надітий набакир, залишаючи відкритим завите, напomadжене і обсипане дрібним снігом волосся.

"От справжній мудрець, далебі! — подумав П'єр,— нічого не бачить далі теперішньої хвилини втіхи, ніщо не тривожить його,— і тому завжди веселий, вдоволений і спокійний. Що б я дав, щоб бути таким, як він!" — з заздрістю подумав П'єр.

У передпокої Ахросимової лакей, знімаючи з П'єра шубу, сказав, що Марія Дмитрівна просять до себе у спальню.

Відчинивши двері до зали, П'єр побачив Наташу, яка сиділа біля вікна з худим, блідим і злим обличчям. Вона оглянулася на нього, насупилась і з виразом холодної гідності вийшла з кімнати.

— Що сталося? — спитав П'єр, входячи до Марії Дмитрівни.

— Гарні справи,— відповіла Марія Дмитрівна.— П'ятдесят вісім років прожила на світі, такого сорому не бачила.— І, взявши з П'єра слово честі, що він збереже таємницю всього почутого від неї, Марія Дмитрівна розповіла йому, що Наташа без відома батьків відмовила своєму нареченому і що причиною цієї відмови був Анатоль Курагін, з яким зводила її П'єрова дружина і з яким Наташа хотіла втекти, у відсутності свого батька, щоб таємно повінчатись.

П'єр, піднявши плечі і роззявивши рота, слухав те, що говорила Марія

Дмитрівна, не вірячи своїм вухам. Щоб наречена князя Андрія, яку він так палко любив, ця раніш мила Наташа Ростова, проміняла Волконського на дурня Анатолія, уже жонатого (П'єр знав таємницю його одруження), і так закохалася в нього, щоб погодитися втекти з ним? — цього П'єр не міг зрозуміти і не міг собі уявити.

Милий образ Наташі, яку він знав з дитинства, не міг поєднатися в його душі з новим уявленням про її підлість, глупоту і жорстокість. Він згадав про свою дружину. "Всі вони однакові", — сказав він сам до себе, думаючи про те, що не тільки на його долю припала печаль бути зв'язаним з гидкою жінкою. Проте йому до сліз жаль було князя Андрія, жаль було його гордості. І чим більше він жалів свого друга, тим з більшим презирством і навіть з відразою думав про цю Наташу, що з виразом такої холодної гідності щойно пройшла повз нього по залі. Він не знав, що Наташина душа була сповнена відчаю, сорому, приниження і що вона не винна була в тому, що неусвідомлений вираз спокійної гідності та суворості був на її обличчі.

— Та як повинчатися? — промовив ГГєр на слова Марії Дмитрівни. — Він не міг вінчатися: він жонатий!

— Що далі то гірше, — сказала Марія Дмитрівна. — Гарний хлопчина! Ото ж мерзотник! А вона чекає, другий день чекає! Принаймні чекати перестане, треба сказати їй.

Почувши від П'єра подробиці одруження Анатолія, виливши свій гнів на нього лайливими словами, Марія Дмитрівна сказала П'єру, для чого вона викликала його. Марія Дмитрівна боялася, щоб граф або Волконський, який міг з хвилини на хвилину приїхати, взявши справу, яку вона мала намір приховати від них, не викликали на дуель Курагіна, і тому просила наказати від її імені його шурякові виїхати з Москви і не сміти показуватись їй на очі. П'єр обіцяв їй здійснити її бажання, тільки тепер зрозумівши небезпеку, що загрожувала і старому графові, і Миколі, і князеві Андрію. Коротко і точно виклавши йому свої вимоги, вона випустила його у вітальню.

— Дивися ж, граф нічого не знає. Ти удавай, наче тобі нічого не відомо, — сказала вона. — А я підумала сказати їй, що чекати нема чого! Ти залишайся обідати, коли хочеш, — крикнула Марія Дмитрівна до П'єра.

П'єр зустрів старого графа. Він був збентежений і засмучений. Цього ранку Наташа сказала йому, що вона відмовила Волконському.

— Біда, біда, mon cher — сказав він до П'єра, — біда з цими дівками без матері; уже ж я так жалкую, що приїхав. Я з вами буду одвертим. Чули? Відмовила нареченому, нікого нічого не спитавши. Щоправда, я ніколи з цього сватання дуже не радів. Правда, він гарна людина, але що ж, проти батькової волі щастя не було б, а Наташа без женихів не залишиться. Та все ж довго сже так тривало, та й як же це без батька, без матері, такий крок! А тепер хвора, і бог знає що! Погано, графе, погано з дочками без матері... — П'єр бачив, що граф дуже занепокоєний, намагався перевести розмову на іншу тему, та Ілля Андрійович знову повертався до свого горя.

Соня з тривогою на обличчі увійшла до вітальні.

— Наташа трохи занедужала; вона у своїй кімнаті і бажала б вас бачити. Марія

Дмитрівна в неї і теж просить вас.

— До речі, ви ж дуже дружні з Волконським, мабуть, що-небудь переказати хоче,— сказав граф.— Ах, боже мій, боже мій! Як усе добре було! — І, взявшись за рідкі сиві виски, граф вийшов з кімнати.

Марія Дмитрівна сказала Наташі про те, що Анатоль був жонатий. Наташа не хотіла вірити їй і вимагала підтвердження

1 любий друже,

Йього від самого П'єра. Соня розповіла це П'єру в той час, як вона проводила його коридором до Наташиної кімнати.

Наташа, бліда, сувора, сиділа біля Марії Дмитрівни і від самих дверей зустріла П'єра гарячково-блискучим, запитливим поглядом. Вона не усміхнулася, не кивнула йому головою, вона тільки затято дивилася на нього, і погляд її питав його лише про те, чи друг він — для Анатолія, чи такий самий ворог, як і всі інші. Сам по собі П'єр, очевидно, не існував для неї.

— Він усе знає,— сказала Марія Дмитрівна, показуючи на П'єра і звертаючись до Наташі.— Нехай він тобі скаже, чи правду я говорила.

Наташа, як підстрілений, загнаний звір спостерігає наближення собак та мисливців, дивилась то на Марію Дмитрівну, то на П'єра.

— Наталіє Іллівно,— почав П'єр, опустивши очі з почуттям жалю до неї і з огидою до тієї операції, яку він мав робити,— правда це чи не правда — для вас повинно бути однаково, бо...

— То це неправда, що він жонатий?

— Ні, це правда.

— Він жонатий був і давно? — спитала вона.— Слово честі? П'єр дав їй слово честі.

— Він ще тут? — спитала вона швидко.

— Так, я його щойно бачив.

Вона, очевидно, була неспроможна говорити і робила руками знаки, щоб ішли від неї.

XX

П'єр не залишився обідати, а зараз же вийшов з кімнати і поїхав*. Він поїхав розшукувати по місту Анатолія Курагіна, від думки про якого тепер уся кров у нього приливала до серця, і йому важко було переводити дух. На горах, у циганів, у Сото-пепо — його не було. П'єр поїхав до клубу. В клубі все йшло своїм звичаєм: гості, з'їхавшись обідати, сиділи групами і здо-ро&алися з П'єром і розмовляли про міські новини. Лакей, привітавши його, повідомив, знаючи П'єрові знайомства і звички, що місце для нього залишено у маленькій їдальні, що князь Михайло Захарович у бібліотеці, а Павло Тимофійович не приїжджали ще. Один з П'єрових знайомих серед розмови про погоду спитав його, чи чув він, що Курагін викрав Ростову, як говорять у місті, чи правда це? П'єр, засміявшись, сказав, що це нісенітниця,, бо він зараз оце від Ростових. Він питав усіх про Анатолія; йому сказав один, що не приїжджав ще, другий, що він обідатиме тут сьогодні. П'єру чудно було дивитися на цю спокійну, байдужу юрму людей, яка не

знала того, що робилося в нього в душі. Він пройшовся по залі, почекав, поки всі з'їхались, і, не дочекавшись Анатолія, не сів обідати, а поїхав додому.

Анатоль, якого він шукав, сьогодні обідав у Долохова і ра^дився з ним про те, як виправити зіпсовану справу. Йому зда^валося, що конче треба побачитися з Ростовою. Увечері він поїхав до сестри, щоб переговорити з нею, в який спосіб влаштувати це побачення. Коли П'єр, марно об'їздивши всю Москву, повернувся додому, камердинер повідомив його, що князь Анатолій Васильович у графині. Вітальня графині була повна гостей.

П'єр, не здороваючись з дружиною, якої він не банив після приїзду (вона більше, ніж будь-коли, ненависна була йому в цю хвилину), увійшов до вітальні і, побачивши Анатолія, підійшов до нього.

— Ah, Pierre,— сказала графиня, підходячи до чоловіка.— Ти не знаєш, у якому становищі наш Анатоль...— Вона зупинилася, побачивши в низько опущеній голові чоловіка, у його блискучих очах, у його рішучій ході той страшний вираз люті і сили, який вона знала і відчула на собі після його дуелі з Долоховим.

— Де ви — там розпуста, зло,— сказав П'єр до дружини.— Анатолію, ходімо, мені треба поговорити з вами,— промовив він по-французькому.

Анатоль оглянувся на сестру і слухняно встав, готовий іти за П'єром.

П'єр, узявши його за руку, шарпнув до себе і рушив до дверей.

— Si vous vous permettez dans mon salon 1,— пошепки промовила Елен; але П'єр, не відповідаючи їй, вийшов з кімнати.

Анатоль ішов за ним своєю звичайною, бравною ходою. Але на обличчі в нього було помітно занепокоєння.

Ввійшовши до свого кабінету, П'єр зачинив двері і звернувся до Анатолія, не дивлячись на нього.

* — Ви обіцяли графині Ростовій одружитися з нею?*' хотіли викрасти її?

— Дорогий мій,— відповів Анатоль по-французькому (як і точилася вся розмова), '—я не вважаю себе зобов'язаним відповідати на допити, чинені в такому тоні.

Обличчя у П'єра, і до цього бліде, перекошилося від люті. Він схопив своєю великою рукою Анатолія за ксмір мундира і став трусити ним з боку на бік доти, поки обличчя в Анатолія не набрало достатнього виразу страху.

— Коли я кажу, що мені треба говорити з вами...— повторив П'єр.

— Ну що, це дурощі. Га? — сказав Анатоль, обмацуючи одірваного з сукном гудзика від коміра.

— Ви негідник і мерзотник, і не знаю; що мене стримує від приємності розчеребити вам голову ось цим,— казав П'єр, висловлюючись так штучно тому, що він говорив по-французькому.

і — Якщо ви дозволите собі в моїй вітальні,

Він взяв у руку важке прес-пап'є, погрозово підняв і зараз же квапливо поклав його на місце.

— Обіцяли ви їй одружитися?

— Я, я, я не думав; а втім, я ніколи не обіцяв, бо... П'єр перебив його.

— Є у вас листи її? Є у вас листи? — повторив П'єр, підступаючи до Анатолія.

Анатоль глянув на нього і зараз же, встромивши руку до кишені, витягнув бумажника.

П'єр узяв поданого йому листа і, відштовхнувши стола, що стояв на його дорозі, повалився на диван.

— Je ne serai pas violent, ne craignez rien *,— сказав П'єр, відповідаючи на зляканий Анатолів жест.— Листи — раз,— сказав П'єр, наче повторюючи урок для самого себе.— Друге,— по хвилинній мовчанці говорив він далі, знову встаючи і починаючи ходити,— ви завтра повинні виїхати з Москви. , *

— Але ж як я можу,..

— Третє,— не слухаючи його, продовжував П'єр,— ви ніколи ні слова не повинні говорити про те, що було між вами і графинею. Цього, я знаю, я не можу заборонити вам, але, коли у вас є іскра совісті...— П'єр кілька разів мовчки пройшов по кімнаті. Анатоль сидів біля столу і, насупившись, кусав собі губи.

— Ви не можете не зрозуміти, нарешті, що крім вашого задоволення є щастя, спокій інших людей, що ви занепащуєте ціле життя лише тому, що вам хочеться повеселитись. Забавляйтесь з жінками, схожими на мою дружину,— з йими ви маєте право, вони знають, чого ви хочете від них. Вони озброєні проти вас тим самим досвідом розпусти; але обіцяти дівчині одружитися з нею... обдурити, викрасти... Як ви не розумієте, що це так само підло, як побити старика чи дитину!..

П'єр замовк і глянув на Анатолія уже не гнівним, а запитливим поглядом.

— Цього я не знаю. Га? — сказав Анатоль, підбадьорюючись у міру того, як П'єр переборював свій гнів.— Цього я не знаю і знати не хочу,— сказав він, не дивлячись на П'єра і з легким тремтінням нижньої щелепи,— але ви сказали мені такі слова: підло і таке інше, яких я, comme un homme d'honneur², нікому не дозволю.

П'єр здивовано дивився на нього, не можучи зрозуміти, чого йому треба.

— Хоч це й було віч-на-віч,—говорив далі — Анатоль,—але я не можу...

— Що ж, вам треба сатисфакції? — глузливо спитав П'єр.

— Принаймні ви можете взяти назад свої слова. Га? Якщо ви хочете, щоб я виконав ваше бажання. Га?

— Беру, беру назад,— промовив П'єр,— і прошу вас пробачити мені.— П'єр глянув мимоволі на одірваний гудзик.— І грошей, якщо вам треба на дорогу...— Анатоль усміхнувся.

Цей вираз боязкої і підлої усмішки, знайомий йому по дружині, викликав у П'єра спалах обурення.

— О, підла, безсердечна порода! — промовив він і вийшов з кімнати.

Другого дня Анатоль виїхав до Петербурга.

XXI

П'єр поїхав до Марії Дмитрівни, щоб повідомити про виконання її бажання — про вигнання Курагіна з Москви. Увесь дім був охоплений страхом і хвилюванням. Наташа

була дуже хвора, і, як Марія Дмитрівна під секретом сказала йому; вона тієї самої ночі, коли їй було повідомлено, що Анатоль жонатий, отруїлася миш'яком, якого вона нишком дістала. Ковтнувши його небагато, вона так злякалася, що розбудила Соню і сказала їй, що вона зробила. Вчасно було вжито належних заходів проти отрути, і тепер небезпека минулася; але Наташа була така слаба, що не можна було й думати везти її в село, тому послано за графинею. П'єр бачив розгубленого графа і заплакану Соню, але не міг бачити Наташу. ♦

Цього дня П'єр обідав у клубі і з усіх боків чув розмови про спробу викрадення Рєстової і завзято заперечував ці чутки, запевняючи всіх, що нічого не було, крім того, що його шурик освідчився Ростовій і дістав відмову. П'єру здавалося, що на його обов'язку лежить приховати цю справу і відновити репутацію Ростової.

Він з острахом чекав на повернення князя Андрія і щодня заїжджав довідуватись про нього до старого князя.

Князь Микола Андрійович знав через т-11е Воигієппе усі чутки, що ходили по місту, і прочитав ту записку до княжни Марії, в якій Наташа відмовляла своєму нареченому. Він здавався веселішим, ніж звичайно, і дуже нетерпляче ждав сина.

Через кілька днів після від'їзду Анатолія П'єр одержав записку від князя Андрія, який сповіщав його про свій приїзд і просив П'єра заїхати до нього.

Князь Андрій, приїхавши до Москви, в першу ж хвилину свого приїзду одержав від батька Наташину записку до княжни Марії, в якій вона відмовляла нареченому (записку, що викрала у княжни Марії і дала князеві т-11е Воигієппе), і почув від батька з прибільшенням оповідання про викрадення Наташі.

Князь Андрій приїхав увечері напередодні. П'єр приїхав до нього на другий ранок. П'єр думав, що застане князя Андрія майже у тому ж стані, в якому була Наташа, і тому він був здивований, коли, увійшовши до вітальні, почув з кабінету го-

лосну мову князя Андрія, що жваво розповідав щось про якусь петербурзьку інтригу. Старий князь і ще хтось зрідка перебивали його. Княжна Марія вийшла назустріч П'єру. Вона зітхнула, показуючи очима на двері, де був князь Андрій, видно, бажаючи виявити своє співчуття до його горя; але П'єр бачив по обличчю княжни Марії, що вона була рада і з того, що сталося, і з того, як її брат сприйняв звістку про зраду нареченої.

— Він сказав, що чекав цього,— промовила вона,— я знаю, що гордість його не дозволить йому виявити своє почуття, проте краще, значно краще він переніс це, ніж я чекала. Видно, так мало бути...

— Але невже остаточно усьому кінець? — сказав П'єр.

Княжна Марія здивовано подивилась на нього. Вона не розуміла навіть, як можна про це питати. П'єр увійшов до кабінету. Князь Андрій, який дуже змінився і очевидно поздоровішав, але з новою, поперечною зморшкою між бровами, в цивільному одязі стояв навпроти батька та князя Мещерського і гаряче, з енергійними жестами, сперечався.

Йшлося про Сперанського, звістка про раптове заслання і вигадану зраду якого

щойно дійшла до Москви.

— Тепер судять і обвинувачують його (Сперанського) всі ті, що місяць тому захоплювались ним,— ка^ав князь Андрій,— і ті, які неспроможні були розуміти його цілей. Судити людину в немилості і звальювати на неї всі помилки інших дуже легко; а я скажу, що коли що-небудь зроблено доброго за нинішнього царювання, то все добре зробив він — він сам один...— князь Андрій замовк, побачивши П'єра. Обличчя його здригнулося і відразу^ж. набрало злого виразу.— І нащадки віддадуть йому належне,—договорив він і зараз же звернувся до П'єра.

— Ну, ти як? Усе товстієш,— казав він бадьоро, але нова зморшка ще глибше вирізалась на його лобі.— Так, я здоровий.--

ф відповів він на П'єрове запитання і усміхнувся. П'єру ясно було, що усмішка його говорила: "здоровий, та здоров'я моє нікому не потрібне". Перекинувшись з П'єром декількома словами про дуже погану дорогу від кордонів Польщі, про те, як він зустрів у Швейцарії людей, що знають П'єра, і про пана Десаля, якого він за вихователя для сина привіз з-за кордону, князь Андрій знову з запалом втрутився у розмову про Сперанського, що тривала між двома стариками.

— Якби*була зрада і були докази його таємних зносин з Наполеоном, то їх всенародно оголосили б,— гаряче і поспішно говорив він.— Я особисто не люблю і не любив Сперанського, але Я люблю справедливість — П'єр пізнавав тепер у своєму другові надто знайому йому потребу хвилюватися і сперечатися про справу, для себе чужу, тільки для того, щоб заглушити надто тяжкі задушевні думки.

Коли князь Мещерський поїхав, князь Андрій узяв під руку П'єра і запросив його до кімнати, що була приділена для нього.

В кімнаті було розстелене ліжко і повідчинювані чемодани та скрині. Князь* Андрій підійшов до одного з чемоданів і вийняв шкатулку. Зі шкатулки він вийняв пачку в папері. Він усе робив мовчки і дуже швидко. Він підвівся і прокашлявся. Обличчя його було нахмурене і губи стулені.

— Пробач мені, якщо я тебе турбую...— П'єр зрозумів, що князь Андрій хотів говорити про Наташу, і на широкому обличчі його з'явився вираз жалю і співчуття. Цей вираз П'єрового обличчя розсердив князя Андрія; він рішуче, дзвінко і неприємно заговорив далі: — Я дістав відмову від графині Ростової, і до мене дійшли чутки про те, що твій шурик добивається її руки чи щось таке. Правда це?

— І правда і не правда,— почав П'єр, але князь Андрій перебив його.

— Ось її листи і портрет,— сказав він. Він узяв пачку зі стола і дав П'єру.

— Віддай це графині... якщо ти побачиш її.

— Вона дуже хвора,— промовив П'єр.

— То вона ще тут? — сказав князь Андрій.— А князь Курагін?— спитав він швидко:

— Він давно виїхав. Вона була при смерті.

— Дуже жалкую, що вона хвора,— сказав князь Андрій. Він холодно, злісно, неприємно, як його батько, усміхнувся.

— Але добродій Курагін, виходить, не удостоїв своєї руки графиню Ростову? —

сказав князь Андрій. Він кілька разів фиркнув носом.

— Він не міг одружитися, бо він був жонатий,— сказав П'єр.

Князь Андрій неприємно засміявся, знову нагадуючи свого батька.

— А де ж він тепер перебуває, ваш шуряк, можу я довідатись? — спитав він.

— Він поїхав до Петер... а втім, я не знаю,— сказав П'єр.

— Ну, та це однаково,— промовив князь Андрій.— Перекажи графині Ростовій, що вона була і є цілком вільна і що я бажаю їй усього найкращого.

П'єр узяв в руки пачку паперів. Князь Андрій, наче згадуючи, чи не треба йому сказати ще що-небудь, або чекаючи, чи не скаже чого-небудь П'єр, застиглим поглядом дивився на нього.

— Слухайте, пам'ятаєте ви нашу суперечку в Петербурзі,— сказав П'єр,— пам'ятаєте про..?

— Пам'ятаю,— квапливо відповів князь Андрій,— я говорив, що пропащу жінку треба простити, але я не говорив, що я можу тростити. Я не можу.

— Хіба можна це порівнювати?..— промовив П'єр. Князь Андрій перебив його. Він різко закричав:

— Так, знову просити її руки, бути великодушним і таке інше?.. Так, це дуже благородно, але я не здатний *іти sur les*

*brisées de monsieur*¹. Якщо ти хочеш бути моїм другом, не говори зі мною ніколи про цю... про все це. Ну, прощай. То ти передаси?..

П'єр вийшов і пішов до старого князя та до княжни Марії.

Старий здавався бадьорішим, ніж звичайно. Княжна Марія була така сама, як і завжди, але з-за співчуття до брата П'єр бачив у ній радість з того, що весілля її брата розладналося. Дивлячись на них, П'єр зрозумів, яке презирство і злобу вони мали всі проти Ростових, зрозумів, що не можна було при них навіть і згадувати ім'я тієї, яка могла на кого б там не було проміняти князя Андрія.

За обідом мова зайшла про війну, наближення якої вже ставало очевидним. Князь Андрій не замовкаючи говорив і сперечався то з батьком, то з Десалем, швейцарцем-вихователем, і здавався жвавішим, ніж звичайно — тією жвавістю, моральну причину якої так добре знав П'єр.

XXII

Цього ж вечора П'єр поїхав до Ростових, щоб виконати доручення князя Андрія. Наташа була в ліжку, граф був у клубі, і П'єр, передавши листи Соні, пішов до Марії Дмитрівни, яка цікавилася тим, як князь Андрій сприйняв звістку. Через десять хвилин Соня увійшла до Марії Дмитрівни.

— Наташа неодмінно хоче бачити графа Петра Кирило-вича,— сказала вона.

— Та як же, до неї, чи що, його повести? Там у вас не прибрано,— сказала Марія Дмитрівна.

— Ні, вона одяглася і вийшла до вітальні,— сказала Соня. Марія Дмитрівна тільки знизала плечима.

— Коли це графиня приїде, змучила мене зовсім. Ти дивися ж, не говори їй

усього,— звернулась вона до П'єра.— І лаяти її духу не вистачає, така безпорадна, така безпорадна!

Наташа, схудла, з блідим і суворим обличчям (зовсім не присоромлена, якою сподівався бачити її П'єр), стояла посеред вітальні. Коли П'єр з'явився у дверях, вона заметушилася, очевидно вагаючись, чи підійти до нього, чи почекати його.

П'єр квапливо підійшов до неї. Він думав, що вона йому, як завжди, подасть руку; але вона, близько підійшовши до нього, зупинилася, важко дихаючи і мертво опустивши руки, цілком у тій самій позі, в якій вона виходила на середину зали, щоб співати, але з зовсім іншим виразом.

— Петре Кириловичу,— почала вона говорити швидко,— князь Волконський був вам другом, він і є вам друг,— поправилась

m

<вона (їй здавалося, що все тільки було і тепер усе інше).— Він казав мені тоді, щоб звернутися до вас...

Г'єр мовчки сопів носом, дивлячись на неї. Він досі в душі своїй докоряв їй і намагався ставитись до неї з презирством; але тепер йому стало так жаль її, що в душі його не було місця для докору.

— Він тепер тут, скажіть йому, щоб він прост... простив мені.— Вона 'замовкла і ще частіше стала дихати, але не плакала.

— Так... я скажу йому,— промовив П'єр,— але...— Він не знав, що сказати.

Наташа, видно, злякалася тієї думки, що могла виникнути у П'єра.

— Ні, я знаю, що всьому кінець,— сказала вона поспішно.— Ні, цього не може бути ніколи. Мене мучить лише зло, яке я йому заподіяла. Скажіть тільки йому, що я прошу його простити, простити, простити мені за все...— Вона затрусила усім тілом і сіла на стілець.

Ще ніколи не спізнане почуття жалості переповнило П'єрову душу.

— Я скажу йому, я все ще раз скажу йому,— промовив П'єр,— але... я бажав би знати одно...

"Що знати?" — спитав Наташин погляд.

— Я бажав би знати, чи любили ви...— П'єр не знав, як назвати Анатолія і почервонів, згадавши про нього,— чи любили ви цю погану людину?

— Не називайте його поганим,— сказала Наташа.— Але я нічого, нічого не знаю...— Вона знову заплакала.

І ще більше почуття жалості, ніжності і любові охопило П'єра. Він чув, як під окулярами його текли сльози, і сподівався, що їх не помітять.

— Не будемо більше говорити, мій друже,— сказав П'єр. Таким чудним раптом здався Наташі цей його лагідний, ніжний, задушевний голос.

— Не будемо говорити, мій друже, я все скажу йому; але про одно прошу вас — вважайте мене своїм другом, і коли вам потрібна допомога, порада, просто треба буде вилити свою душу будь-кому — не тепер, а коли у вас ясно буде на душі,— згадайте про мене.— Він узяв і поцілував її руку.— Я щасливий буду, якщо спроможний буду...— П'єр

збентежився.

— Не говоріть зі мною так: я не варта цього! — вигукнула Наташа і хотіла піти з кімнати, але П'єр затримав її за руку. Він знав, що йому треба ще щось сказати їй. Але коли він сказав це, він здивувався сам зі своїх слів.

— Перестаньте, перестаньте, ціле життя попереду для вас,— сказав він до неї.

— Для мене? Ні! Для мене все пропало,— сказала вона соромливо і самопринижено.

— Усе пропало? — повторив він.— Якби я був не я, а найвродливіший, найрозумніший і взагалі найкращий чоловік у світі, і був би вільний, я б цієї ж хвилини на колінах просив би руки і любові вашої.

Наташа вперше після багатьох днів заплакала слізьми вдячності та зворушення і, глянувши на П'єра, вийшла з кімнати.

П'єр теж слідом за нею майже вибіг до передпокою, стримуючи сльози зворушення і щастя, що душили його; не попадаючи в рукави, одягнув шубу і сів у сани.

— Тепер куди накажете? — спитав кучер.

"Куди? — спитав себе П'єр.— Куди ж можна їхати тепер? Невже до клубу чи в гості?" Усі люди здавались такими жалюгідними, такими убогими порівняно до того почуття зворушення і любові, яке він переживав; порівняно до того розм'якшеного, вдячного погляду, яким вона востаннє крізь сльози глянула на нього.

— Додому,— сказав П'єр і, незважаючи на десять градусів морозу, розгорнув поли ведмежої шуби на своїх широких, сповнених радості грудях.

Було морозно і ясно. Над грязькими напівтемними вулицями, над чорними дахами стояло темне зоряне небо. П'єр, тільки дивлячись на небо, не почував образливої низькості усього земного в порівнянні з височінню, на якій була його душа. При в'їзді на Арбатську площу величезний простір зоряного темного неба відкрився П'єровим очам. Майже на середині цього неба над Пре-чистенським бульваром, оточена, обсипана з усіх боків зорями, але відрізняючись від усіх близькістю до землі, білим сяйвом і довгим, піднятим вгору хвостом, стояла величезна яскрава комета 1812 року, та сама комета, що віщувала, як говорили, всякі жахи і кінець світу. Але у П'єра ясна зоря ця з— довгим променистим хвостом не викликала ніякого страшного почуття. Навпаки, П'єр радісно, мокрими від сліз очима, дивився на цю світлу зорю, Яка наче, з невимовною швидкістю пролетівши безмежні простори по параболічній лінії, раптом, як стріла, що вп'ялася в землю, вліпилася тут у одно вибране нею місце на чорному небі і зупинилась, енергійно піднявши вгору хвоста, сяючи і іраючи своїм білим світлом між незчисленними іншими мерехтливими зорями. П'єру здавалось, що ця зоря цілком відповідала до того, що було в його розквітлій до нового життя, розм'якшеній і підбадьореній душі.